F 2439

NÉPRAJZI ÉRTESITŐ

XLIX 1967

XLIX. 1967.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

AKADÉMIAI KIADÓ
1967

SZERKESZTŐ:

SZOLNOKY LAJOS

TARTALOM — INHALT

RAJECZKY BENJAMIN: Kodály Zoltán és a Néprajzi Múzeum 3

Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából — Muster aus dem Material des Atlasses der ungarischen Volkskunde 5

BALOGH JOLÁN: A népművészet és a történeti stílusok — Volkskunst und geschichtliche Stile 73

GÁBORJÁN ALICE: A magyar népviselet. Kísérlet egy összefoglalásra — Ungarische Volkstracht. Versuch einer Zusammenfassung 167

TAKÁCS LAJOS: Ág- és vesszővágók a Tisza menti ártereken — Ast- und Rutenmesser im Überschwemmungsgelände der Theiß 187

K. CSILLÉRY KLÁRA: Újabb adalék a talpas bölcső eredetéhez — Neuere Angabe zur Herkunft der Kufenwiege 217

KECSKÉS PÉTER: A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon — Bodenarbeiten in den nordungarischen Weinbergen 219

DOMONKOS OTTÓ: A nyugat-magyarországi tyúkászatról — Der Geflügelhandel in Westungarn 255

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: A Néprajzi Múzeum 1966. évi tárgygyűjtése — Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1966 277

NÉPRAJZI MÚZEUM
F. 2439
KÖNYVTÁRA

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

XLIX. 1967.

Kodály Zoltán és a Néprajzi Múzeum

Most, hogy annyi intézményünk érzi, mit vesztett Kodály Zoltán halálával és felemlegeti, hogy ő is dicsekedhet a vele tartott szorosabb kapcsolattal, a Néprajzi Múzeumnak is fájó kötelessége emlékezni.

Való, hogy Kodály népzenekutatói pályafutása a Néprajzi Múzeumból indult ki. A milléniumi kiállításon még 13 éves korában olyan benyomást tett rá Vikár Fehér László — ballada táblázata, hogy a magyar népdal strófaszerkezetét vizsgálva visszaemlékezett rá és felkereste az úttörő gyűjtőt. Ezt írja emlékezésében: „. . . Mikor jelentkeztem nála, mint kezdő diák, kinek munkájához szükséges megismerni az ő gyűjteményét, kissé bizalmatlanul fogadott. Azt hitte, új elméletet akarok gyártani a magyar zenéről, ami akkoriban divatozott.

Megnyugtattam, nem elmélettel foglalkozom, zeneszerzőnek készülök, . . . tüzetesen meg akarom ismerni a népdal élő formáját . . . s magam is gyűjteni szándékozom.

Lassan fölengedett, eljött velem a múzeumi kis udvari szobájába, ott voltak felraktározva a hengerei, s egy rossz kis zongora alig hogy elfért. Kérdem, minek a zongora? „Hát Kereszty Istvánnak kell, ő dolgozik itt a hengerek lejegyzésén."

Megmutatta a fonográf kezelését, majd magamra hagyott.

Abban a kis sötét udvari szobában sok boldog órát töltöttem. Felváltva játszottam fonográfon a népdalokat és zongorán a hatásuk alatt készülő szerzeményeimet . . .

Lejegyezni csak néhányat jegyeztem le magamnak. Kereszty bácsi, a Múzeumi Könyvtár őre volt megbízva a lejegyzéssel, hengerenként 1 korona díjért. Ez fejedelmi díjazás lett volna egy diáknak. De nem akarhattam Kereszty bácsi kenyerét elvenni. Mindnyájan szerettük, mert a Múzeumi Könyvtárban rendkívül előzékenyen járt kezünkre ottani kutatásainkban . . . "

Így került Kodály 1903-tól állandó kapcsolatba a Múzeummal. Valóban ott indult meg az a nagyjelentőségű folyamat, mely a magyar zeneművészetet kivezette a 19. századvégi zsákutcából és átalakította az egész magyar zeneéletet.

Múzeumi hivatalos gyűjtések formájában mégis a vártnál kevesebb munka nyomát látjuk a Népzenei Osztályon. Ennek nyomós oka éppen Kodály fent olvasható magatartásában rejlett: az akkorában inkább csurranó-cseppenő, mint bőven mért kiküldetési díjazást inkább a jobban rászoruló Bartóknak engedte át, ugyanúgy a Kereszty utáni lejegyzéseket is. Sajátmaga vásárolta hengerei (kereken 600) csak most kerülnek hangszalagra az akadémiai Nép-

zenekutató Csoportban. Múzeumi gyűjtése így is jelentős: 102 hengeren 314, helyszíni lejegyzésből 375 dallam került a Zenei Osztályra.

A huszas évek nagy kompozíciós munkái után a következő évtized nagy változásokat hozott a népzenekutatás technikájában. A Néprajzi Múzeum 4 hanglemezével (a Tudományos Akadémia támogatta) 1937-ben megindulhatott a dallamok hangzó kiadása is. Ortutay Gyula segítségével a Magyar Rádió és a Néprajzi Múzeum a Pátria sorozatot adta ki. A zenei irányításban Bartók, Kodály és Lajtha munkálkodtak. Kodály az ötvenes évek közepéig, a 174. számú lemez felvételéig állandóan résztvett a kiválogatásban és a lemezvágás jó ideig még kényes és fárasztó ellenőrzésében (a magnetofon használata csak az ötvenes években társult a lemezfelvételhez).

A Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának megalakulása csak erősítette Kodály kapcsolatait a Múzeummal. Állandóan gondja volt rá, hogy a két intézmény egybehangolja a munkát, a múzeumi dallamok ki ne maradjanak a Magyar Népzene Tárából (a lejegyzésből a múzeumi dolgozók is kivették a részüket), főként pedig, hogy a romlásnak kitett múzeumi hengerek dallamai, a történelmi értékű felvételek szalagra kerüljenek. Lajtha halála után első dolga volt szorgalmazni, hogy kutatócsoportja a Múzeumban folytathassa munkáját.

Tudjuk, Kodálynak meggyőződése volt, hogy a népzenekutatónak jó folkloristának is kell lennie. Nem csupán lakásában, maga körül szerette a népművészetet, de teljes érdeklődéssel fordult a tárgyi néprajz felé is. Már 1910-es gyűjtése idején 47 darab nyitraegerszegi textiliával gazdagította a Múzeum gyűjteményét és még 1953-ban is szívesen vállalta, hogy magvas, irányító mondataival megnyissa a magyar népviseletek történetét bemutató kiállítást.

Mikor 1966-ban a Népek hangszerei — kiállítás megnyitásán hangját magnetofonra vettük, nem sejtettük, hogy azok lesznek utolsó szavai, melyek a Múzeum falai között elhangzanak.

Mindig otthonos volt nálunk ez a hang, bennünk is marad, el nem múlón, mint maga Kodály Zoltán, aki a miénk volt.

RAJECZKY BENJÁMIN

Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából

A gyűjtési tevékenység lezárása után, a feldolgozó munka közepén, első térképeivel jelentkezik most a Magyar Néprajzi Atlasz. Mutatványunk egyformán bemutatkozás és kísérlet. Indokolt mindkettő, hisz éppen 10 évvel ezelőtt zajlottak az MNA kérdőívének vitái s indultak meg a próbagyűjtések, amelyek tapasztalatainak figyelembe vételével jelent meg 1958-ban a kérdőív négy füzete s kezdetét vette a gyűjtés, a tényleges munka.

Indokolt az első eredmények mielőbbi bemutatása, hisz az MNA a magyar néprajz olyan nagyszabású vállalkozása, amely hosszú évek során félszáz munkatársat foglalkoztatott, tevékenységüket egy konkrét célra irányítva hasonló munkastílus és szemlélet kialakítására törekedve. A közös feladatban szinte fél nemzedék iskolázódott, gyűjtés közben szembe nézve szűk szakterületükön messze túlnyúló problémákkal. Divergáló hazai kutatásunkban az atlasz jelentette a koncentrációt s így ez is összetevője annak az érdeklődésnek, amely a munkatársak széles körét is meghaladóan figyelmet váltott ki közvéleményünkben.

De még indokoltabbnak érezzük a kísérletezést. Sok szervezési nehézséggel terhelten folytak a gyűjtések, s a feldolgozás során a technikai jellegű problémák hadával kellett megküzdeni. Egy-egy téma anyagának rendszerezésekor nem ritkán tízezret meghaladó adatot kellett csoportosítani, áttekinthetővé tenni, az összefüggések világos láncolatába állítani. A nehézség technikai vetületben jelentkezik, valójában azonban tudományos feladat rejlik mögötte. Ebben a műfajban a várható tudományos eredmény nagy mértékben függvénye a jó technikai megoldásnak. Külön gondot jelent minden egyes adat kritikai értékelése, helyességének, hitelességének mérlegelése.

A külföldi atlaszokban már sokszáz térkép jelent meg s ezek tapasztalatai jelentős segítséget nyújtottak ugyan, de az az igazság, hogy minden egyes téma feldolgozása során speciális problémák jelentkeznek s nincs univerzális kulcs, a legmegfelőbb megoldást magunknak kell kialakítanunk. Gyakran többféle, látszólag egyformán elfogadható lehetőség is kínálkozott. De ezek valóban egyformán jó megoldások? A mérlegeléseknek tehát tág tere nyílott.

Kísérletezésünk másik vonalát a térképekhez kapcsolódó szöveges kiegészítések és megjegyzések célszerű kialakítása jelenti. Legkevesebb tapasztalattal éppen ebben a vonatkozásban rendelkeztünk, a nemzetközi gyakorlat ebben a tekintetben a legkevésbé kialakult.

Már eleve le kellett mondanunk a harmadik szükséges kísérletről: a végleges atlaszlapok térképészet-technikai formájának kialakításáról. Az alaptérkép folyó- és fokhálózatának vagy számrendszerének tónusa nemcsak eszté-

tikai probléma, hanem az érthetőség és áttekinthetőség kérdését is lényegesen érinti. Az MNA tervezett léptéke a lengyel és jugoszláv atlasszal egyezően 1 : 2.000 000. Mutatványunkban viszont a folyóirat tükörméretéhez kellett alkalmazkodnunk. A kis térképméret még tökéletes nyomdai megoldás mellett is nehezíti az áttekinthetőséget, a jelrendszer bizonyos mérvű leegyszerűsítését kívánja. Az MNA végleges alaptérképének, színrendszerének kidolgozása a kiadás előkészítésének egy további fázisát jelenti, ami elől a közel jövőben nem térhetünk ki.

A végleges nagyságban és formában jelentkező atlasz próbalapjai helyett tehát csak mutatványt adunk anyagunkból, a hangsúlyt most a rendszerező elvekre és a kommentár jellegének kialakítására helyezve. Térképeink a feldolgozó munka menetének egy közbülső, s nem végső állapotát jelzik. Ez több részletkérdésben is jól észlelhető. Így mindenekelőtt abban, hogy bár témáink teljes anyagát feldolgoztuk, mégis hiányzik az adatoknak mintegy 10%-a, részben a gyűjtési hiányosságok, részben az adatok további ellenőrzésének szükségessége folytán. Az ellenőrző gyűjtéseket majd csak a feldolgozás befejeztével végezhetjük el. A próbajellegből következően a térképek számozásánál meghagytuk a kérdőív vonatkozó témaszámát. Kutatópont számaink most még a munkatérkép kockahálózatából indultak ki s a külföldi kutatópontok is ennek megfelelően új sorszámmal kezdődnek, Cs. (Csehszlovákia), J. (Jugoszlávia), R. (Románia) előjellel. A végső formánál a számozási rendszert nyilván folyamatossá kell tenni.

Közlésünk témáit itt úgy válogattuk össze, hogy a néprajz fő egységeiből 1—1 téma lehetőleg bemutatásra kerüljön. Ezen megkötésen belül a feldolgozók egyéni meggondolása játszott közre a válogatásban. Nem törekedtünk tehát csak fontos témák, vagy kiemelkedően tanulságos térképek bemutatására, hogy az átlagos szintet megközelítsük. Egyetlen esetben sem közöltük azonban a témából elkészült vagy akár publikációra számba jöhető összes térképeket.

A kommentár hármas tagolódását az olvasó bizonyára könnyen észleli. Első részben a kérdőív megfelelő témájának szövegét közöljük, hogy a kiinduló alapot határozottan látni lehessen. A kommentár másik egységét az egyes térképek szöveges adatkiegészítései jelentik. Erre a végső formában is nyilván szükség lesz. Harmadik egységként a térkép készítőjének megjegyzéseivel, észrevételeivel találkozunk. Ezek az észrevételek nem a témához kapcsolódnak, hanem kizárólag a térképekre vonatkoznak, azok elemzéseit jelentik s külön kutatást nem tartalmaznak. A szerző, mint a térkép legjobb ismerője felhívja a figyelmet a fontosabb tényekre, kapcsolatokra, problémákra, olyan összefüggésekre, amelyek az olvasó számára első pillanatra talán nem szembetűnőek, de a közölt adatokból következnek.

Annak reményében bocsájtjuk útnak az MNA anyagából az első közlést, hogy néprajzi közvéleményünk az eddigi érdeklődéshez hasonlóan veszi kezébe s kritikai megjegyzéseivel — éppúgy mint a kérdőív vitája során — hozzájárul a végső forma sikeresebb kialakításához.

BARABÁS JENŐ

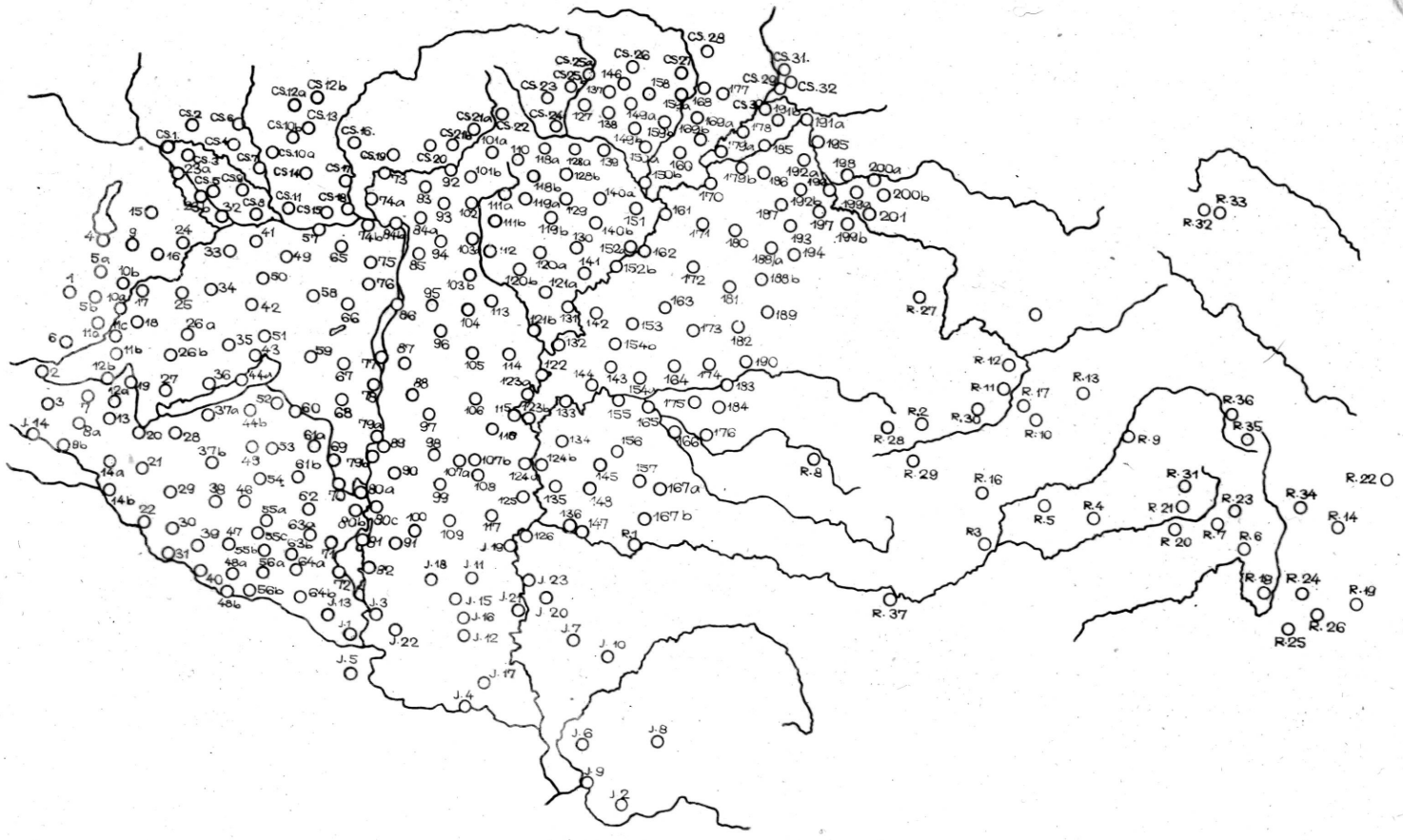
CS.28
CS.31.
CS.32
CS.29
CS.30
CS.26
CS.27
CS.25a
CS.25
CS.23
CS.24
CS.22
CS.21a
CS.21
CS.20
CS.19
CS.16.
CS.15
CS.14
CS.13
CS.12a
CS.12b
CS.10a
CS.10
CS.9
CS.8
CS.7
CS.6
CS.5
CS.4
CS.3
CS.2
CS.1
R.33
R.32
R.27
R.12
R.11
R.17
R.13
R.36
R.35
R.30
R.2
R.28
R.10
R.9
R.29
R.8
R.16
R.31
R.22
R.34
R.23
R.14
R.4
R.5
R.21
R.20
R.7
R.6
R.3
R.1
R.37
R.18
R.24
R.19
R.26
R.25
J.14
J.19
J.18
J.11
J.23
J.15
J.25
J.16
J.20
J.12
J.22
J.3
J.13
J.1
J.5
J.17
J.4
J.7
J.10
J.6
J.8
J.9
J.2

15/1

A szálasgabona tarlón összerakott alapegysége kévéinek száma

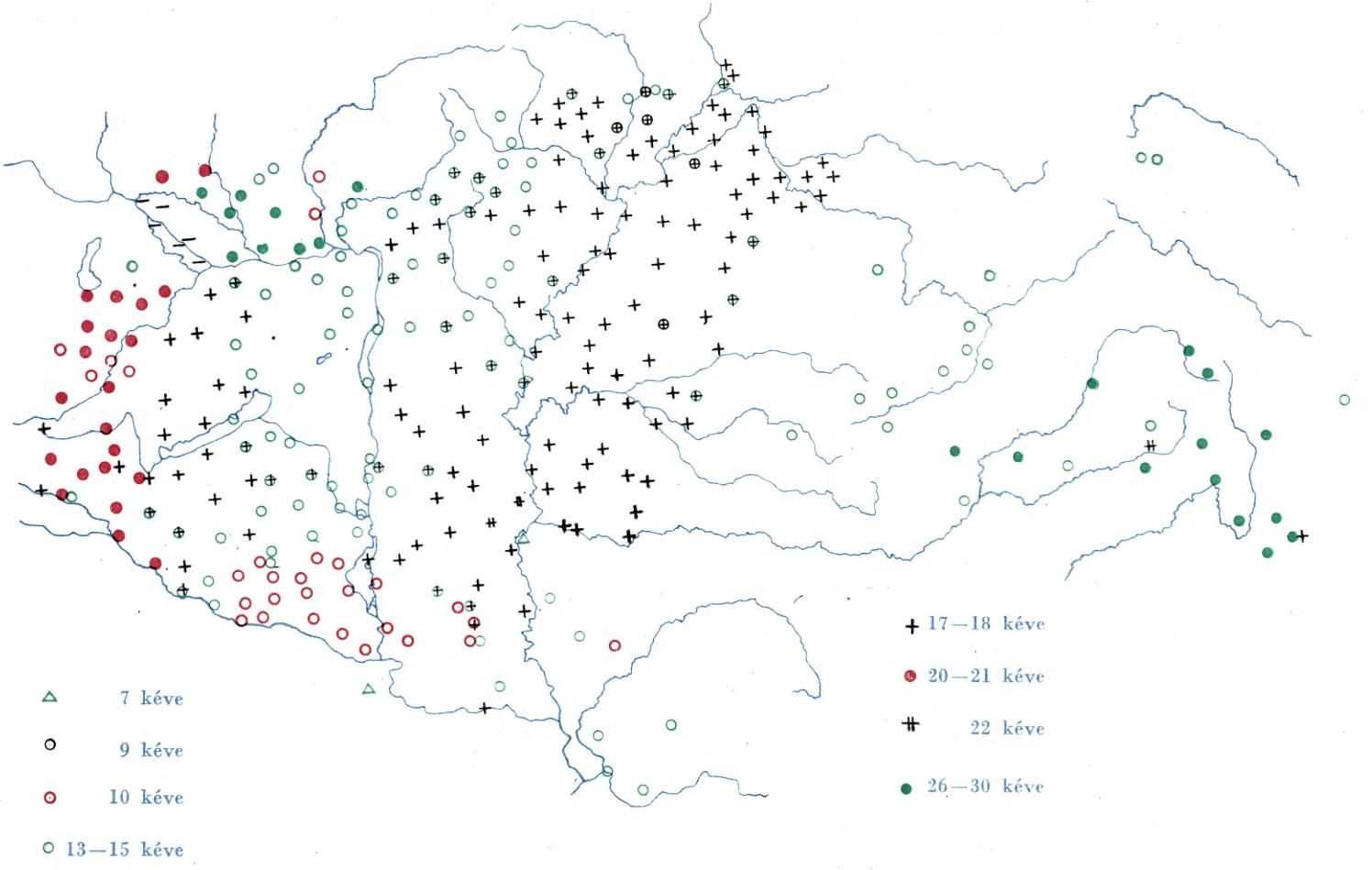

15/2

A szálasgabona
tarlón összerakott alapegységének neve

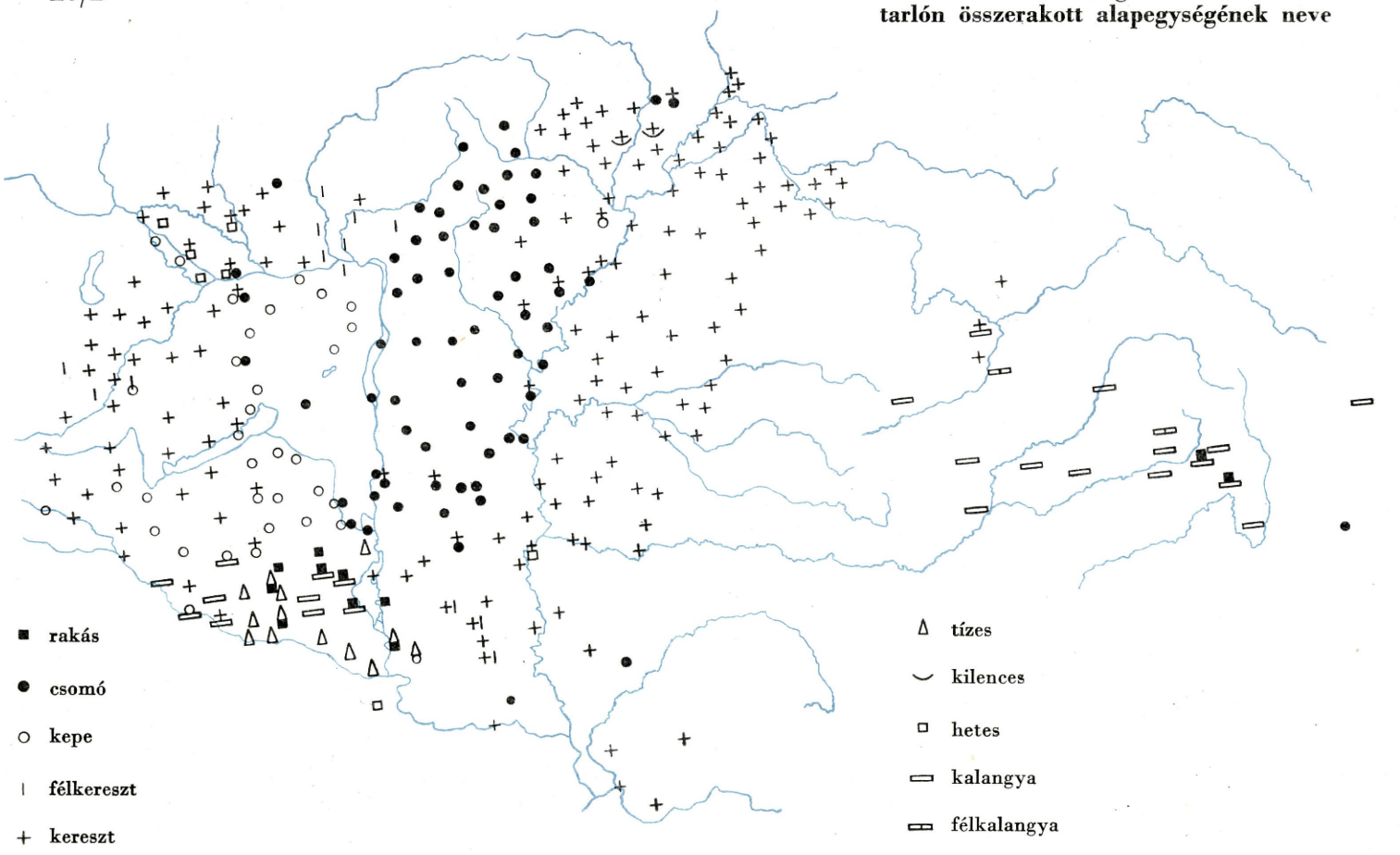

15/3

A tarlón összerakott gabonaegység többszörösei és ezek neve

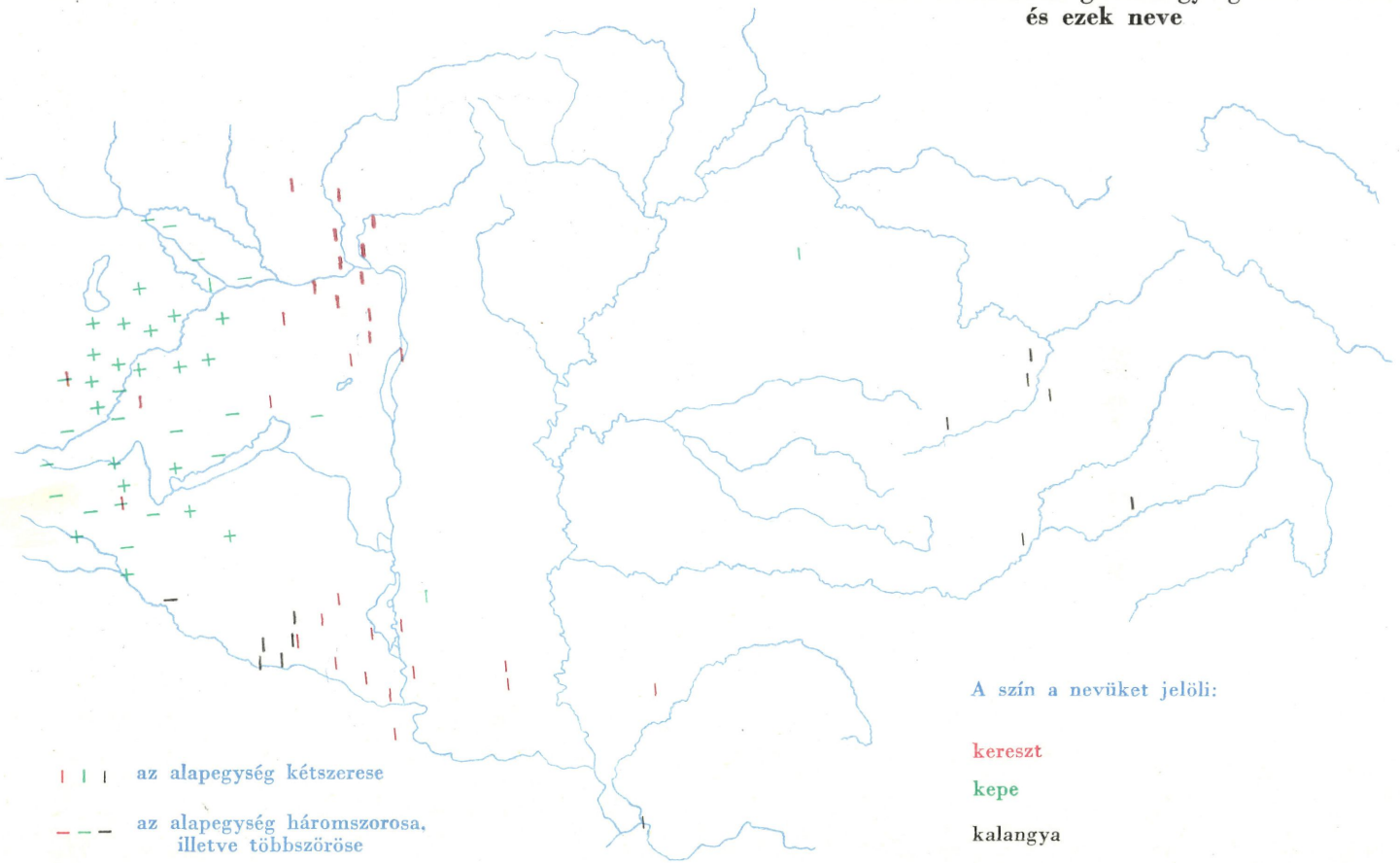

15/4

A tarlón összerakott gabonaegység legfelső kévéjének neve

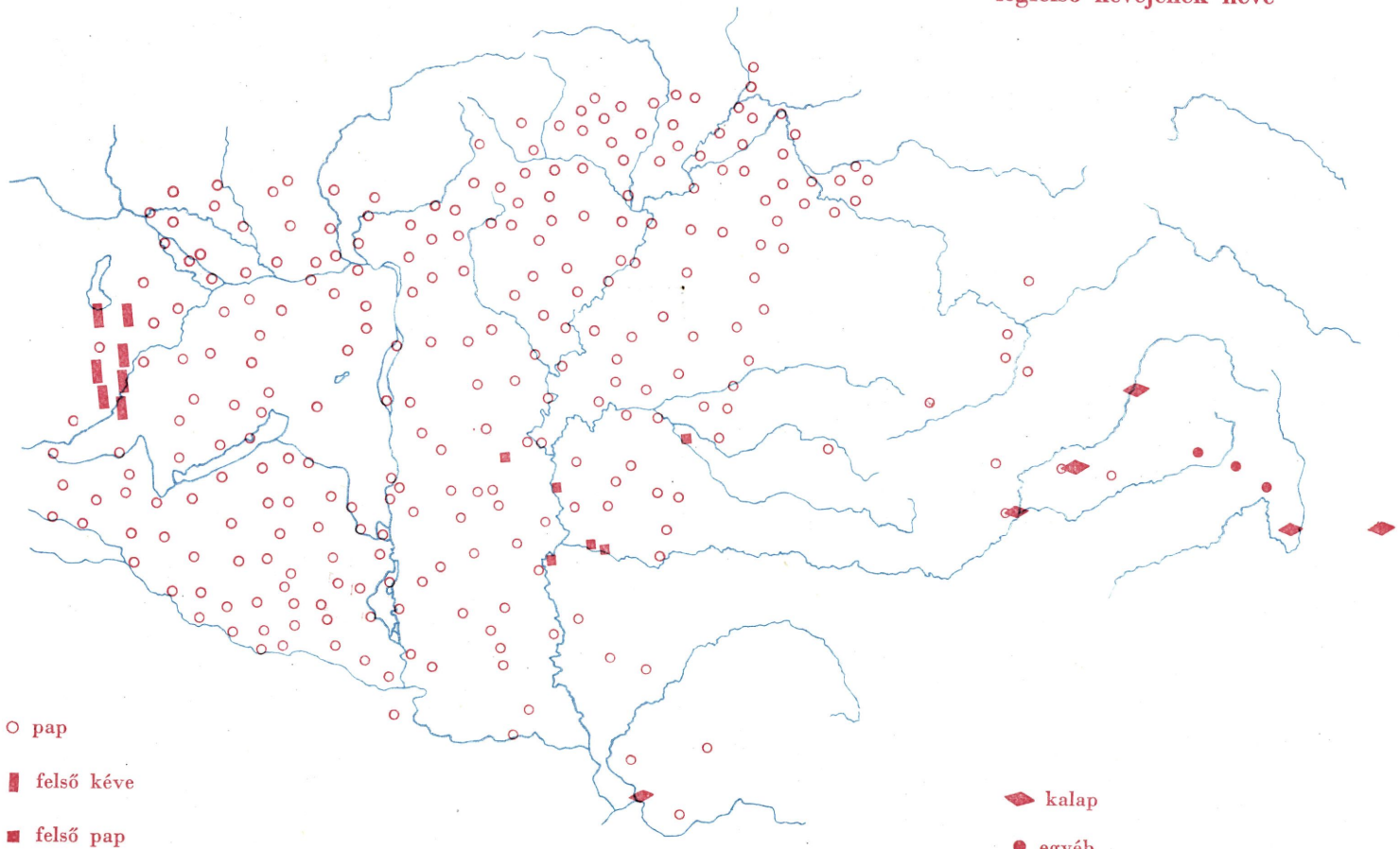

15/5

A tarlón összerakott gabonaegység legalsó kévéjének gyakoribb neve

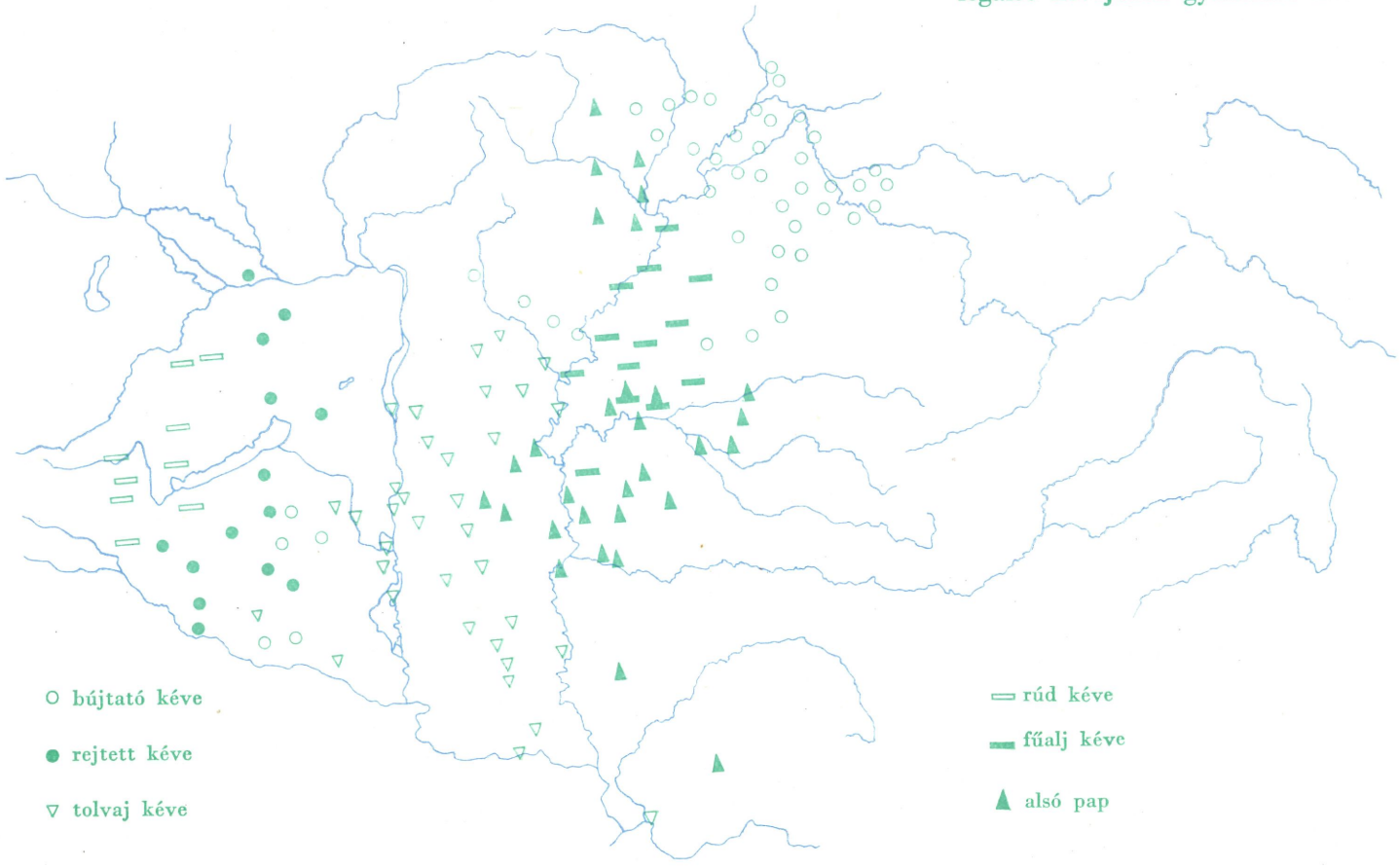

46/1

A juhászat fedetlen, mozgatható építményeinek (kosár) neve

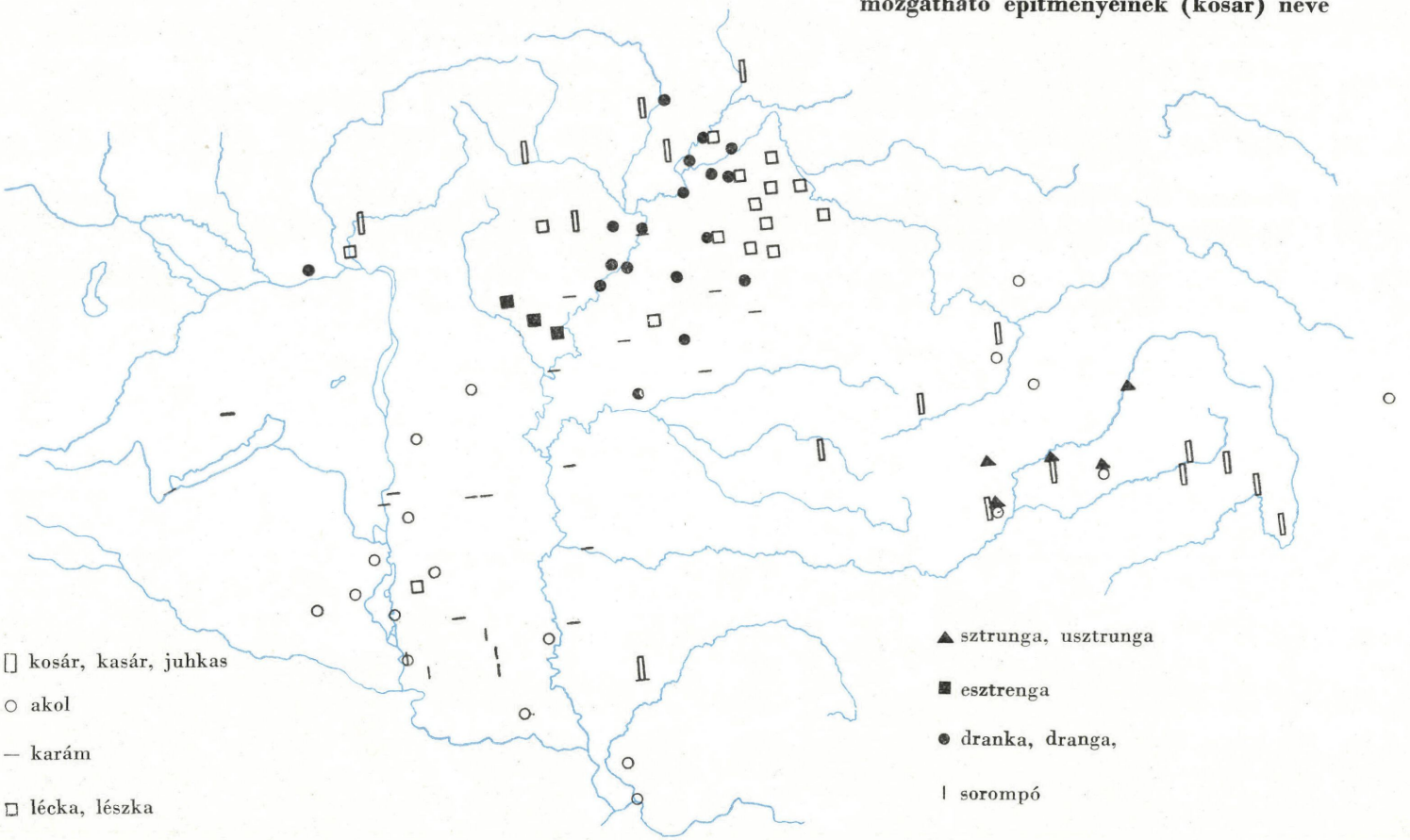

A juhászat fedetlen, szilárd építményeinek neve

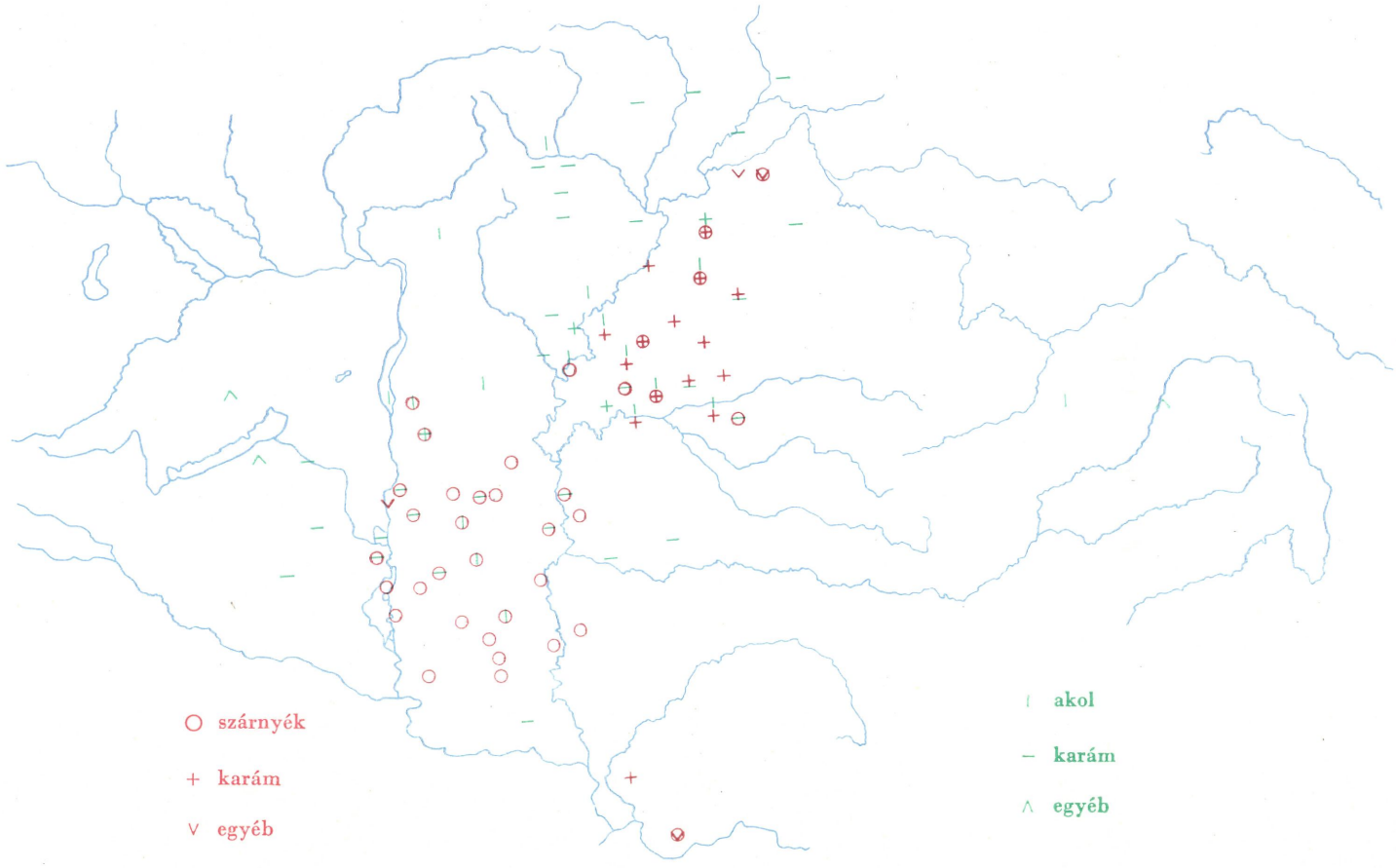

46/3

A juhászat fedett építményeinek neve

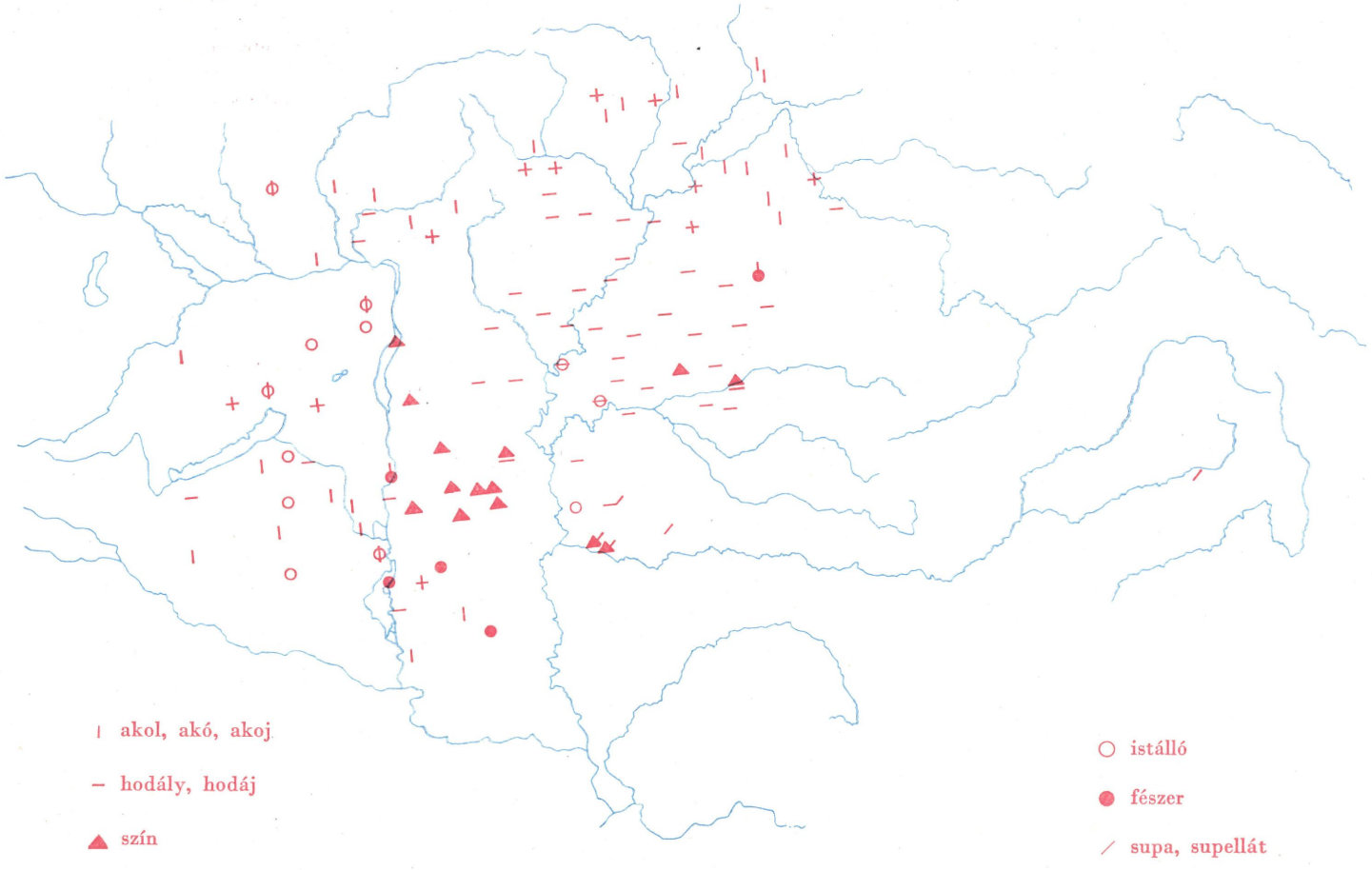

54/1 A tetőváz a századfordulón

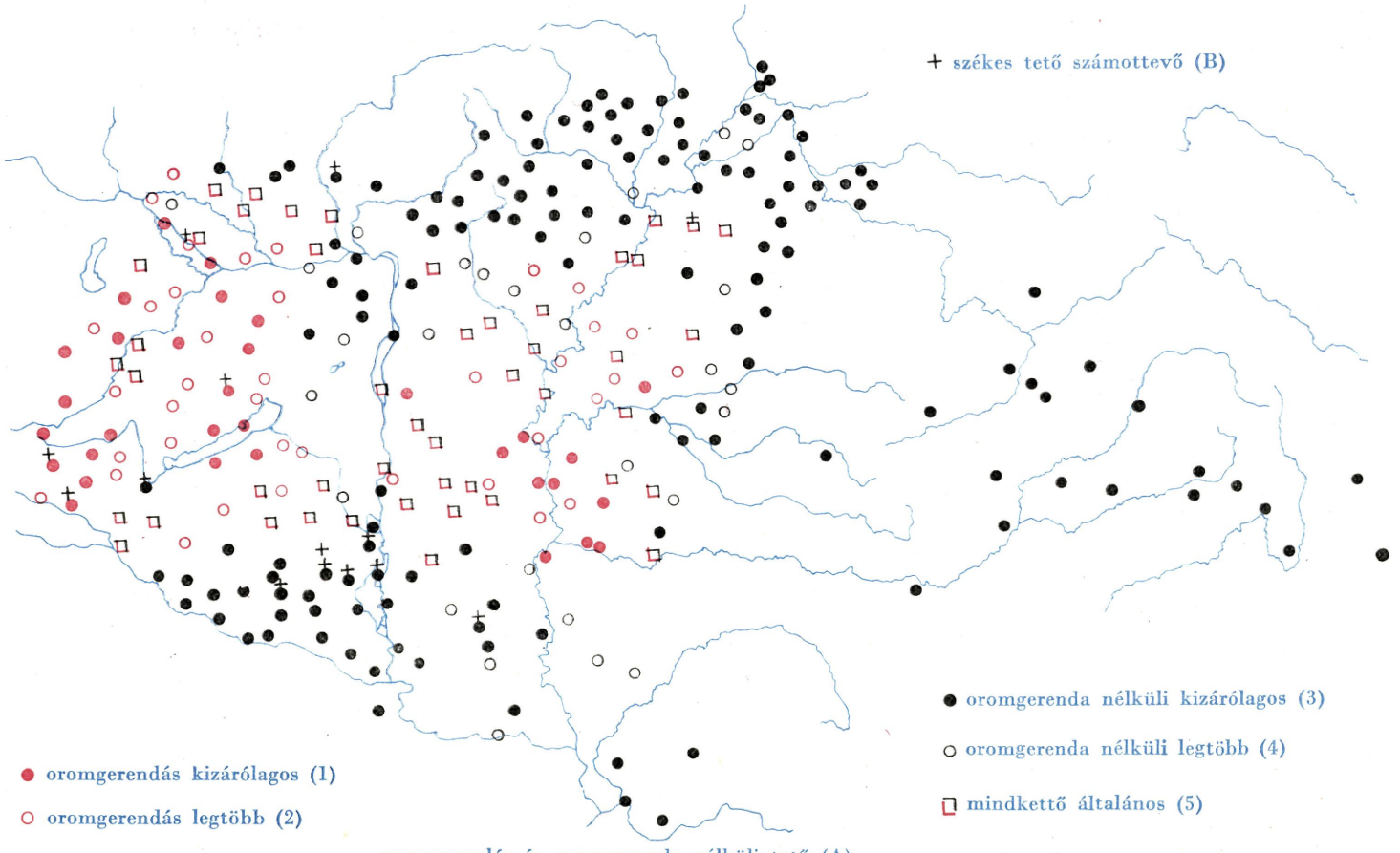

Az oromgerenda (szelemen) tartója a 19. sz. végén

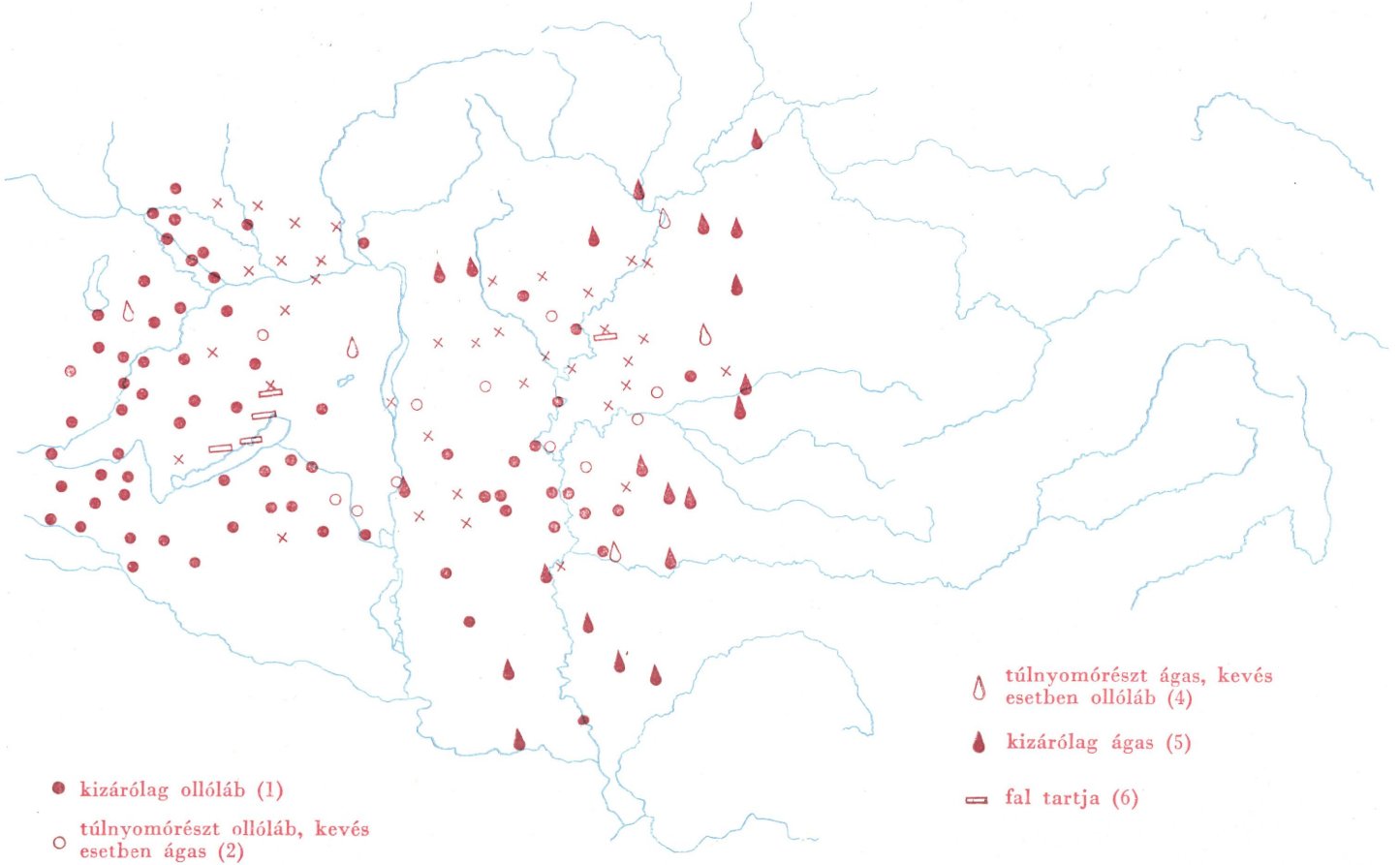

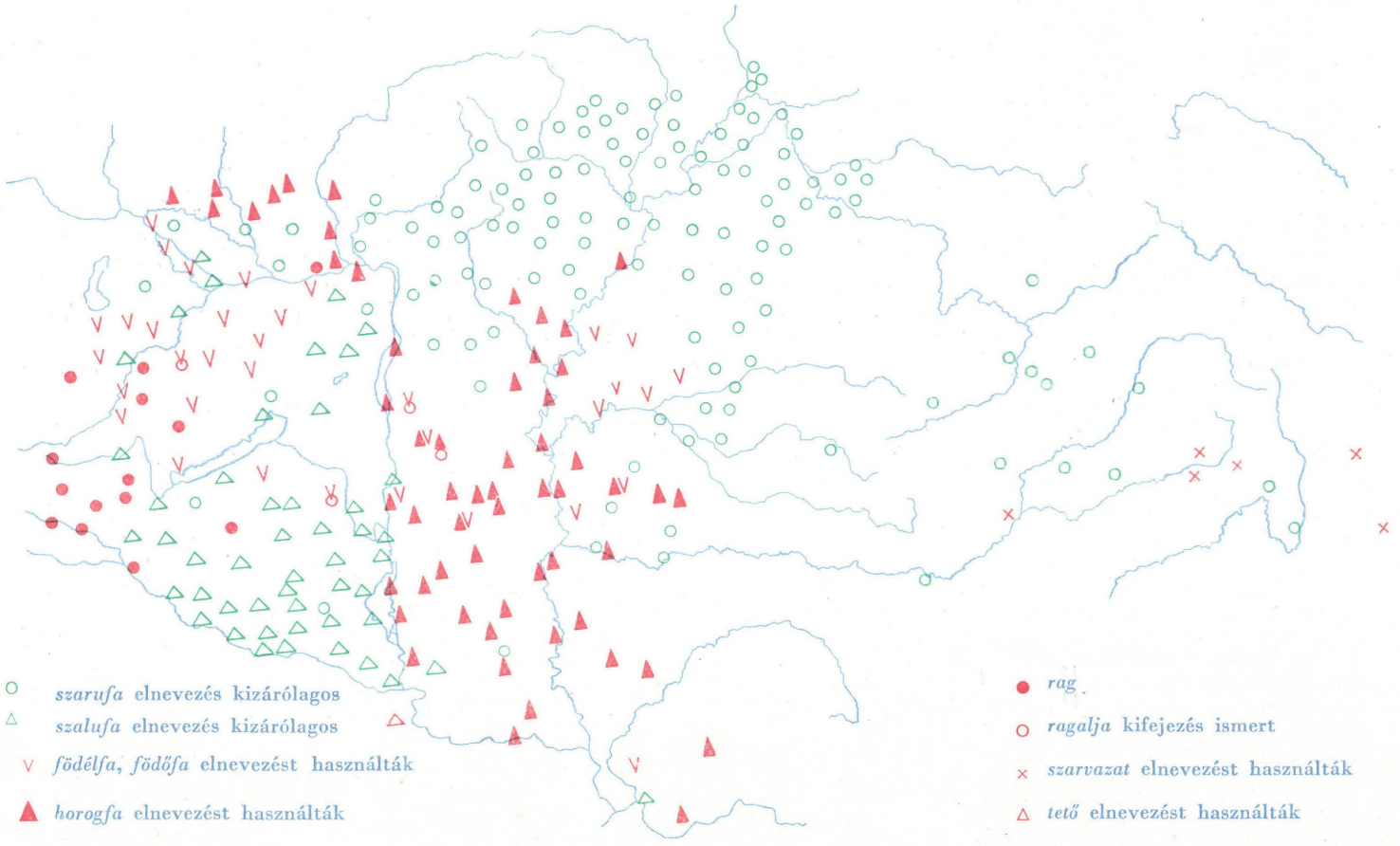

Néprajzi Múzeum Könyvtára

55/1

A szarufa gyakoribb alátámasztási módjai a századfordulón

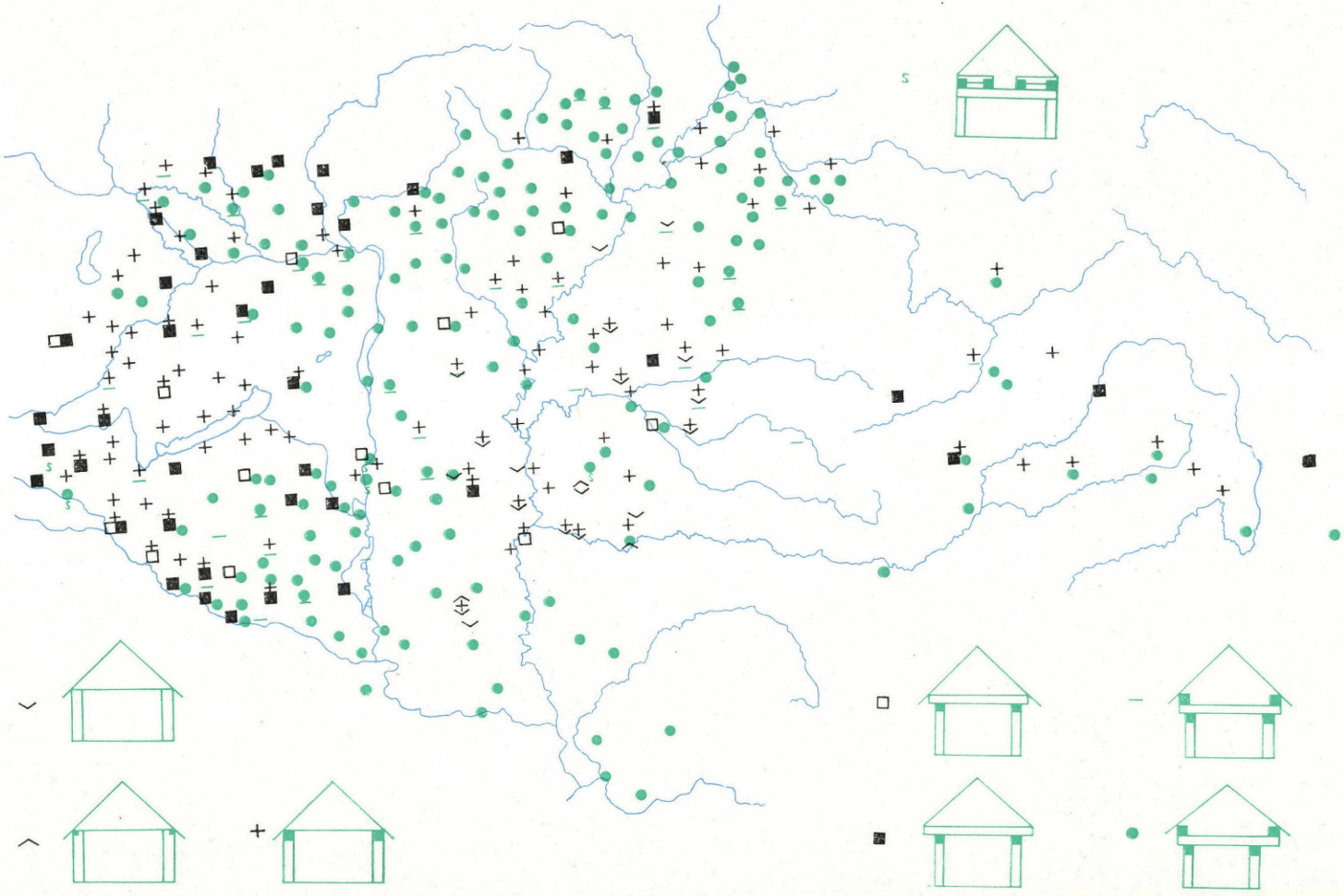

103/1 **A vajköpülő a századfordulón**

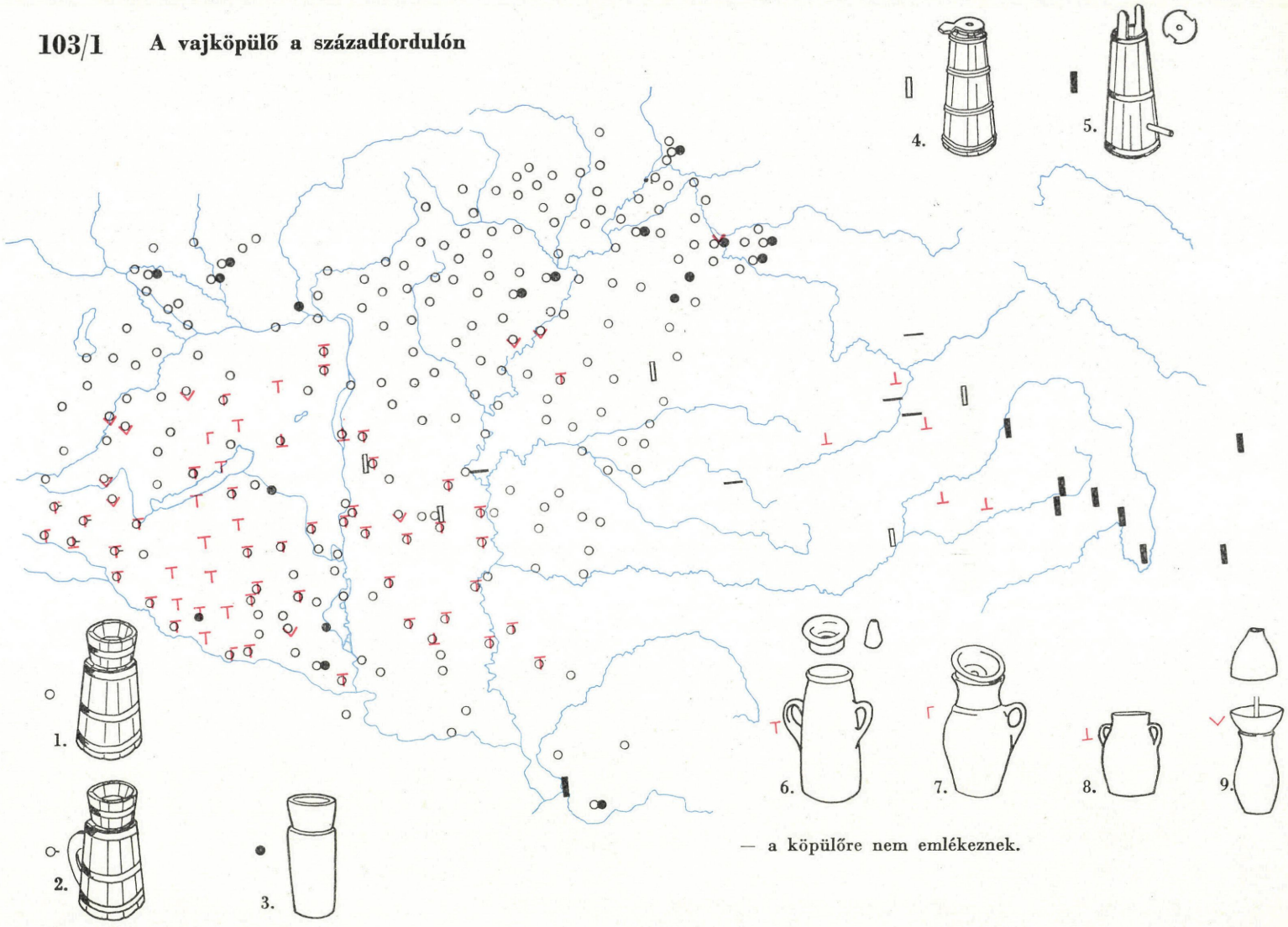

— a köpülőre nem emlékeznek.

103/2

A köpülő használatának és anyagának változása a századfordulótól napjainkig

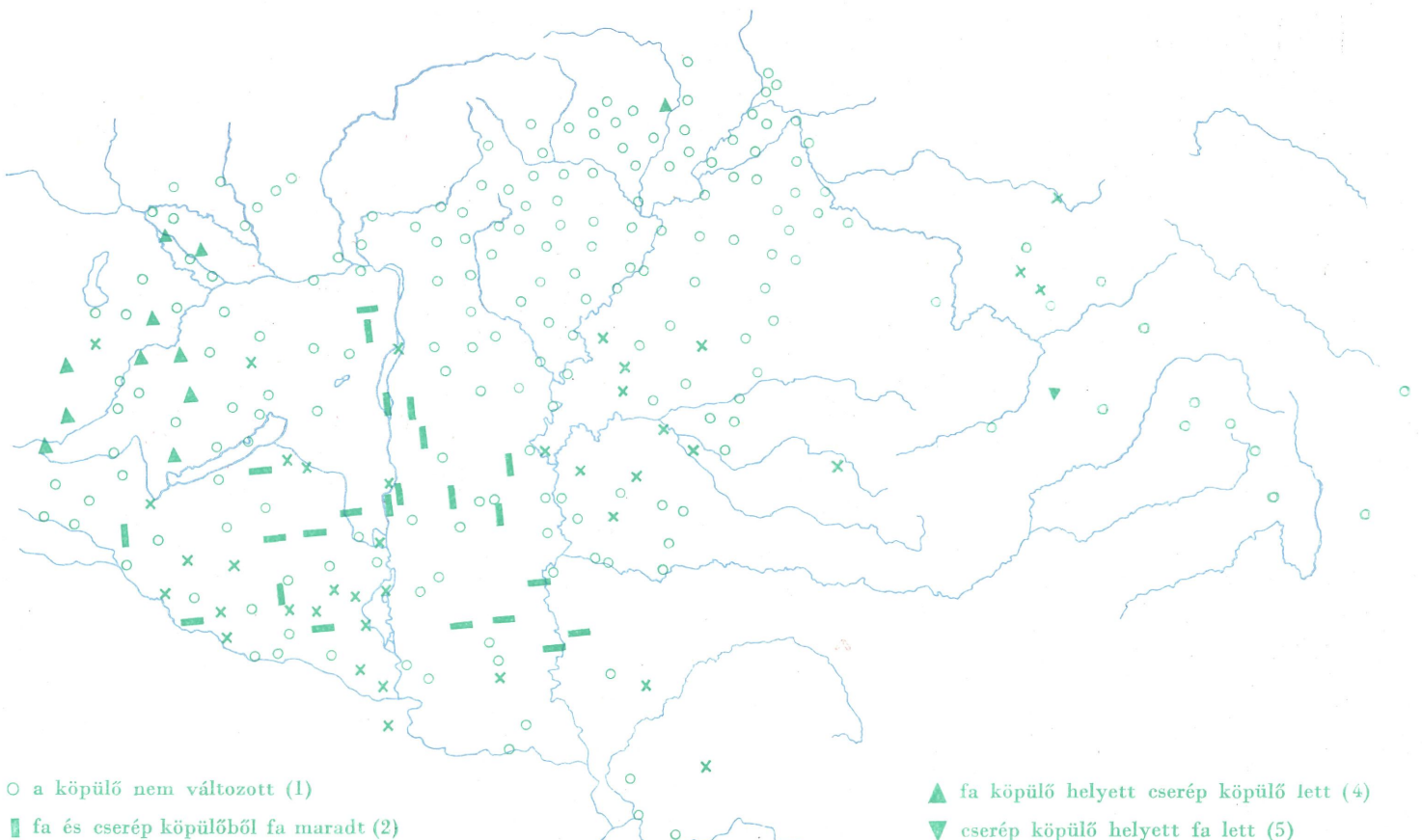

○ a köpülő nem változott (1)

▮ fa és cserép köpülőből fa maradt (2)

▬ fa és cserép köpülőből cserép maradt (3)

▲ fa köpülő helyett cserép köpülő lett (4)

▼ cserép köpülő helyett fa lett (5)

× a köpülő használata megszűnt vagy semmi emléke sincs (6)

A köpülő neve

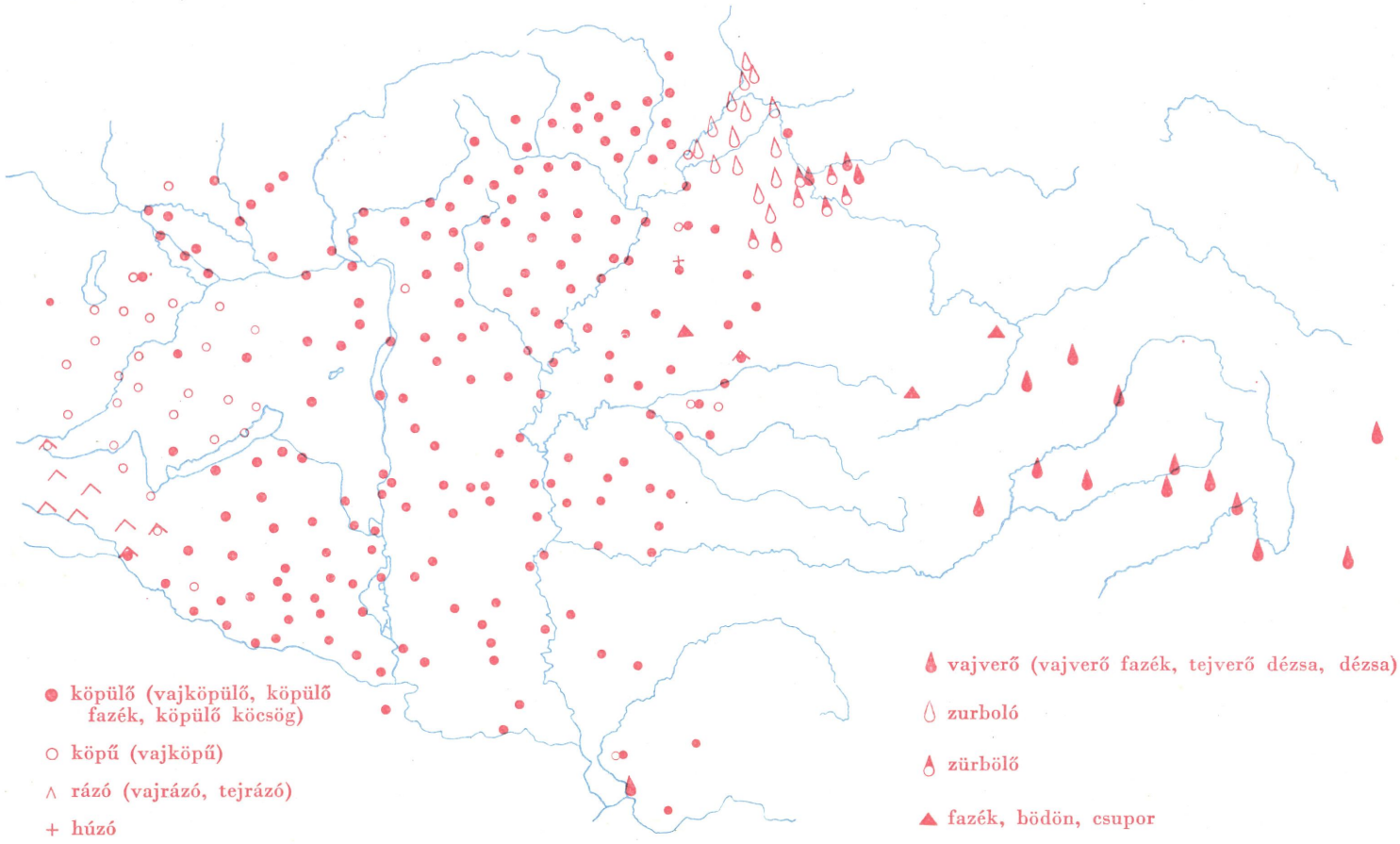

A vajnyerés alapanyaga

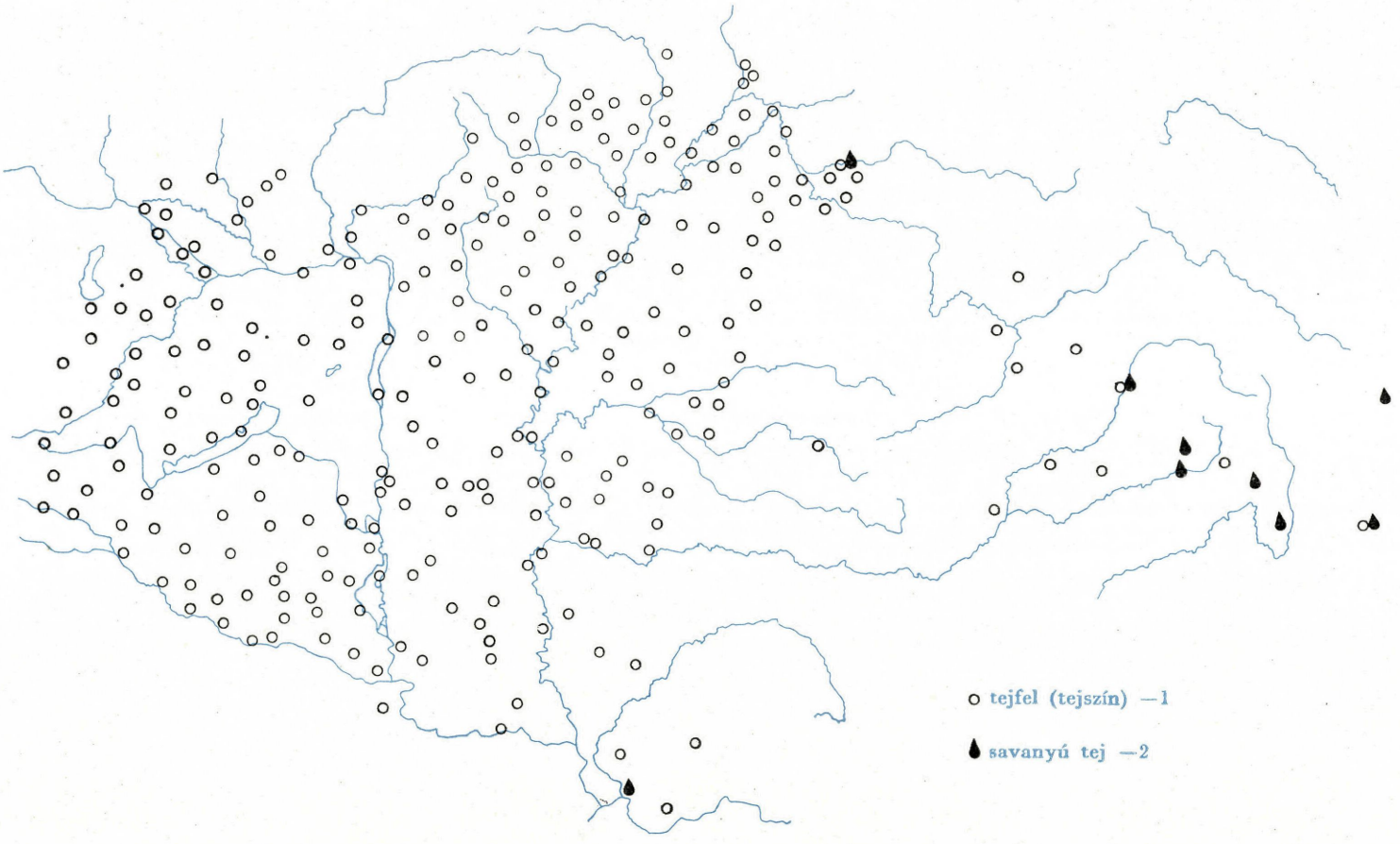

A vajnyerés neve

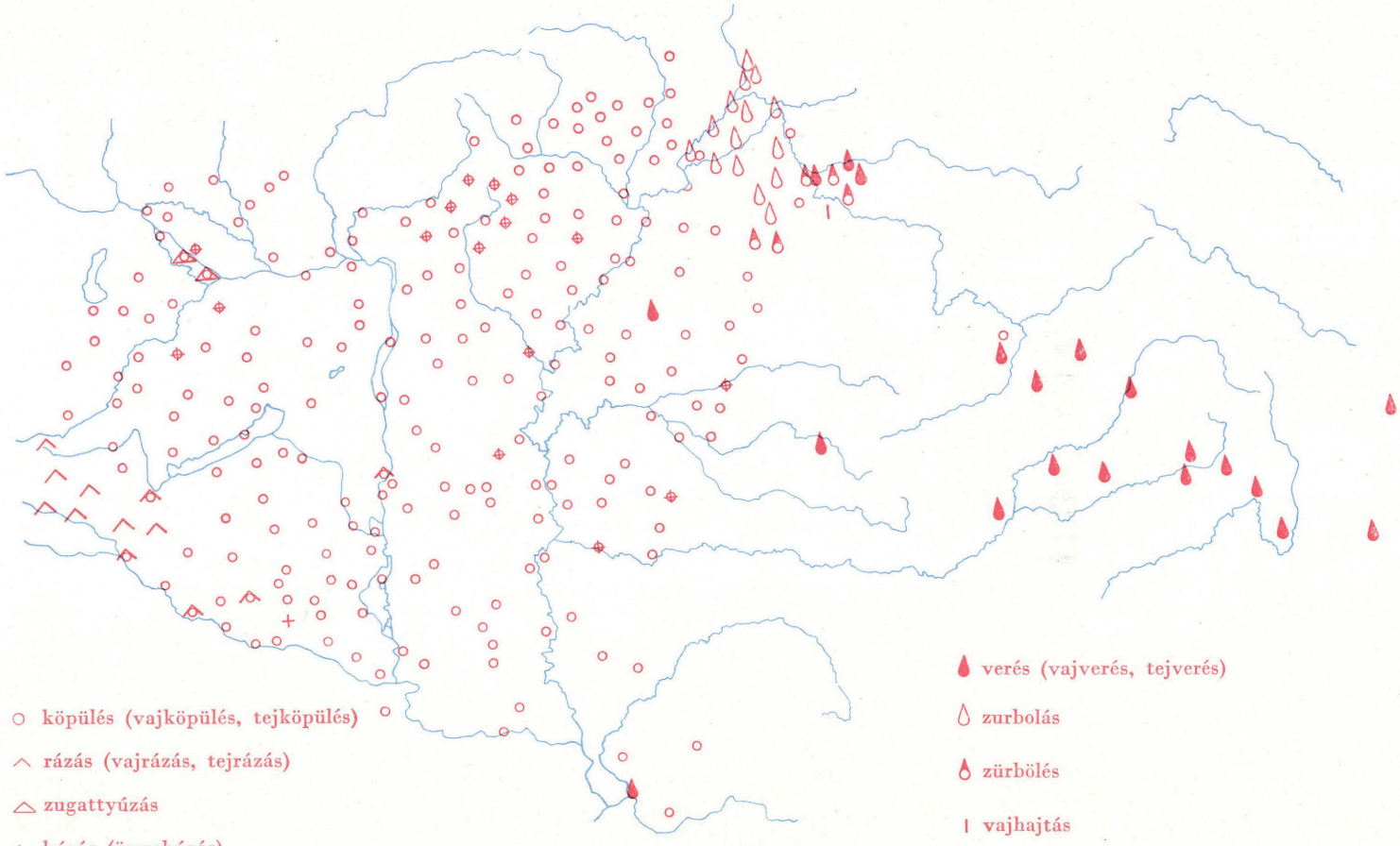

119/1

Füstölt és sós szalonna a századfordulón

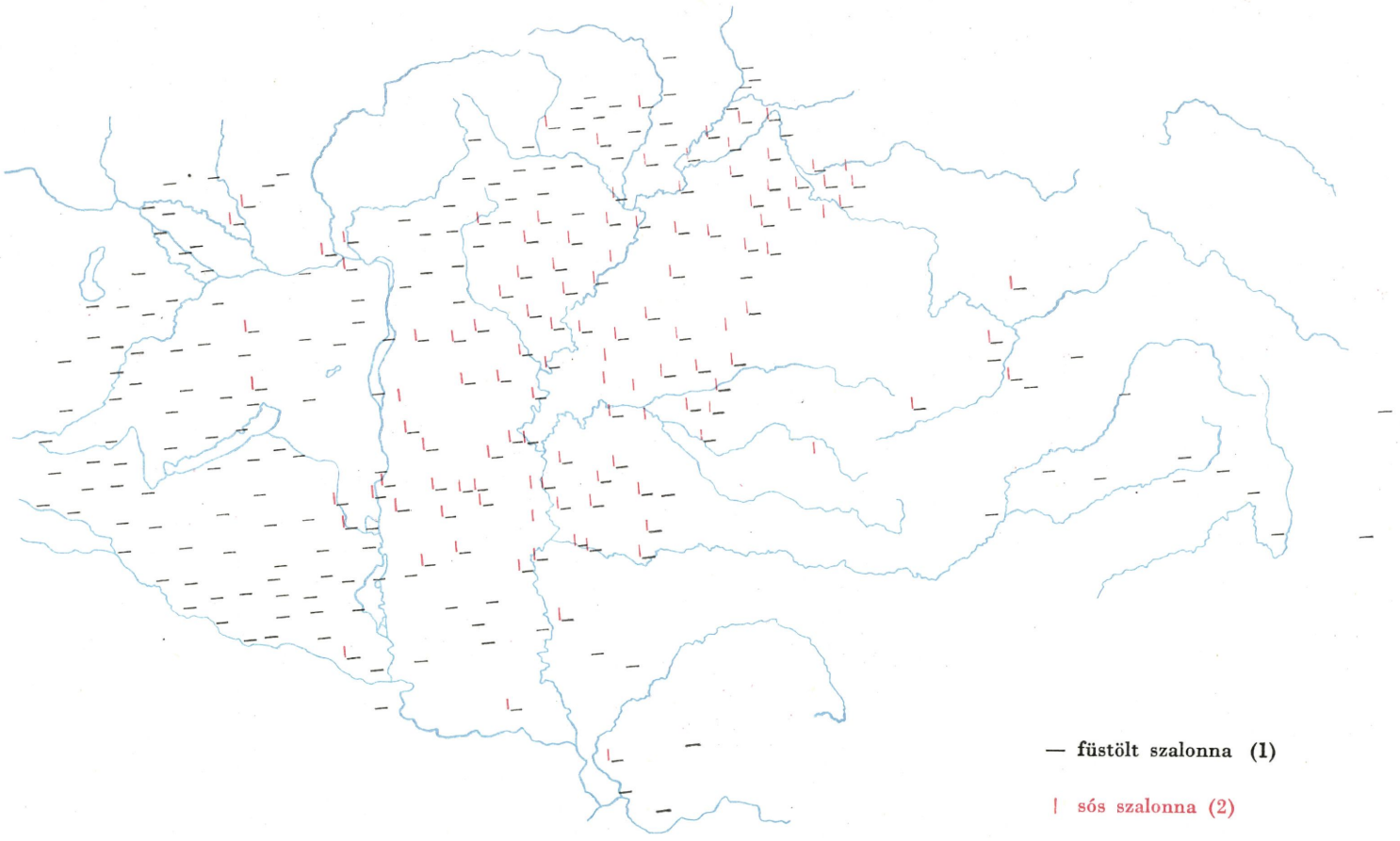

119/2 **A szalonna feldarabolásának változatai a századfordulón**

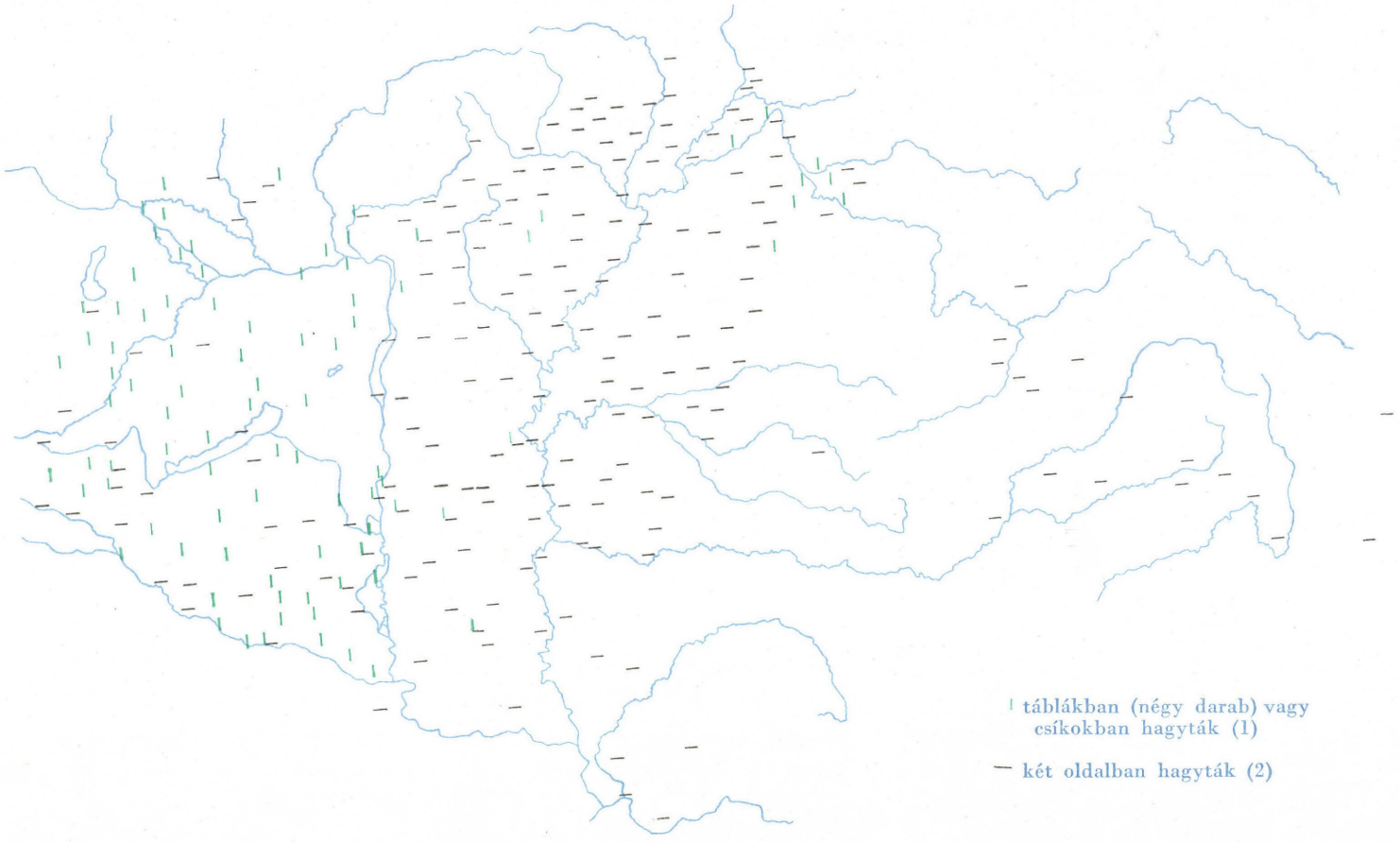

| táblákban (négy darab) vagy csíkokban hagyták (1)

— két oldalban hagyták (2)

119/3 **Főzték-e a zsírszalonnát kisütés előtt a századfordulón?**

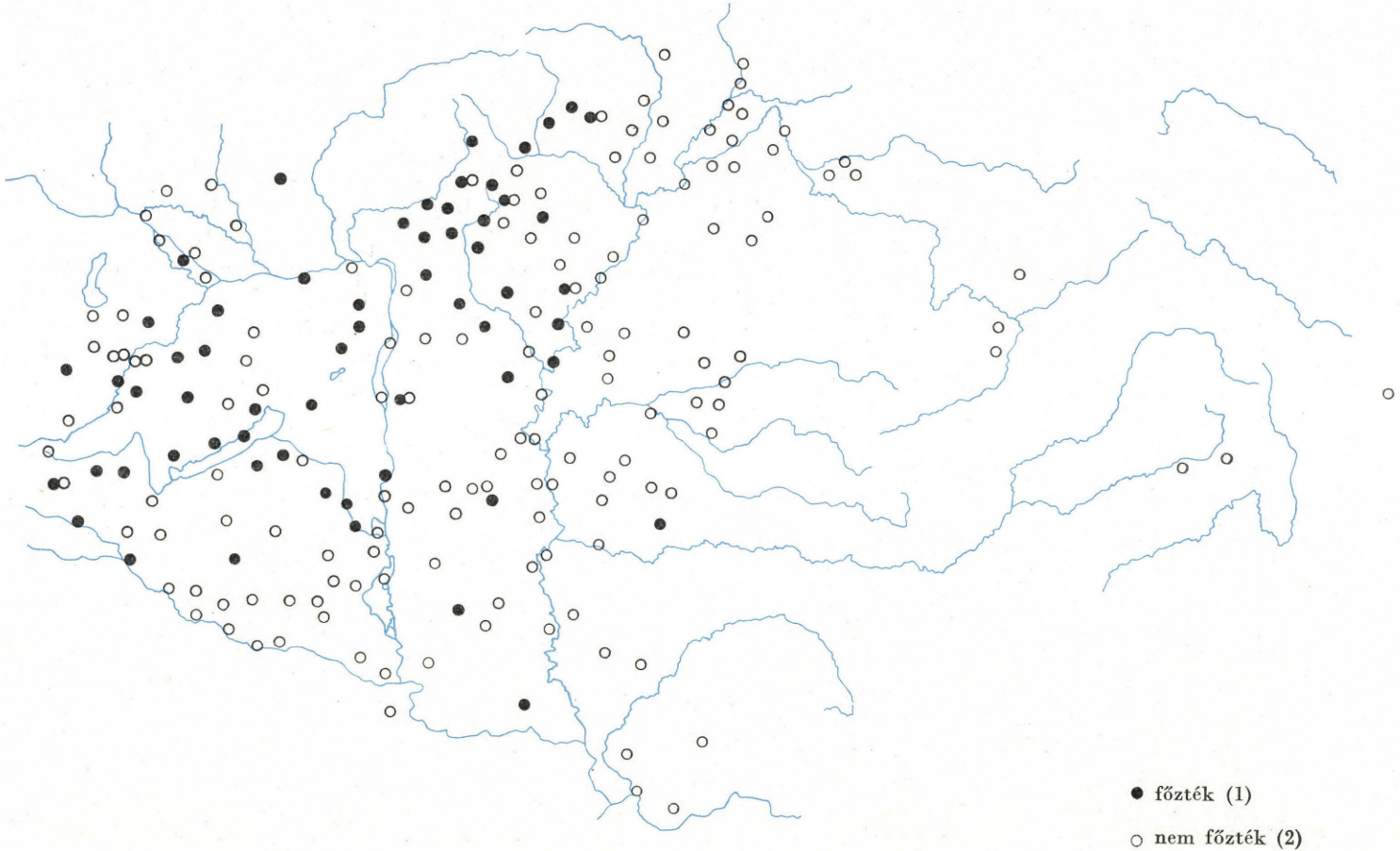

119/4

Leszedték-e a bőrt a zsírszalonnáról a kisütés előtt a századfordulón?

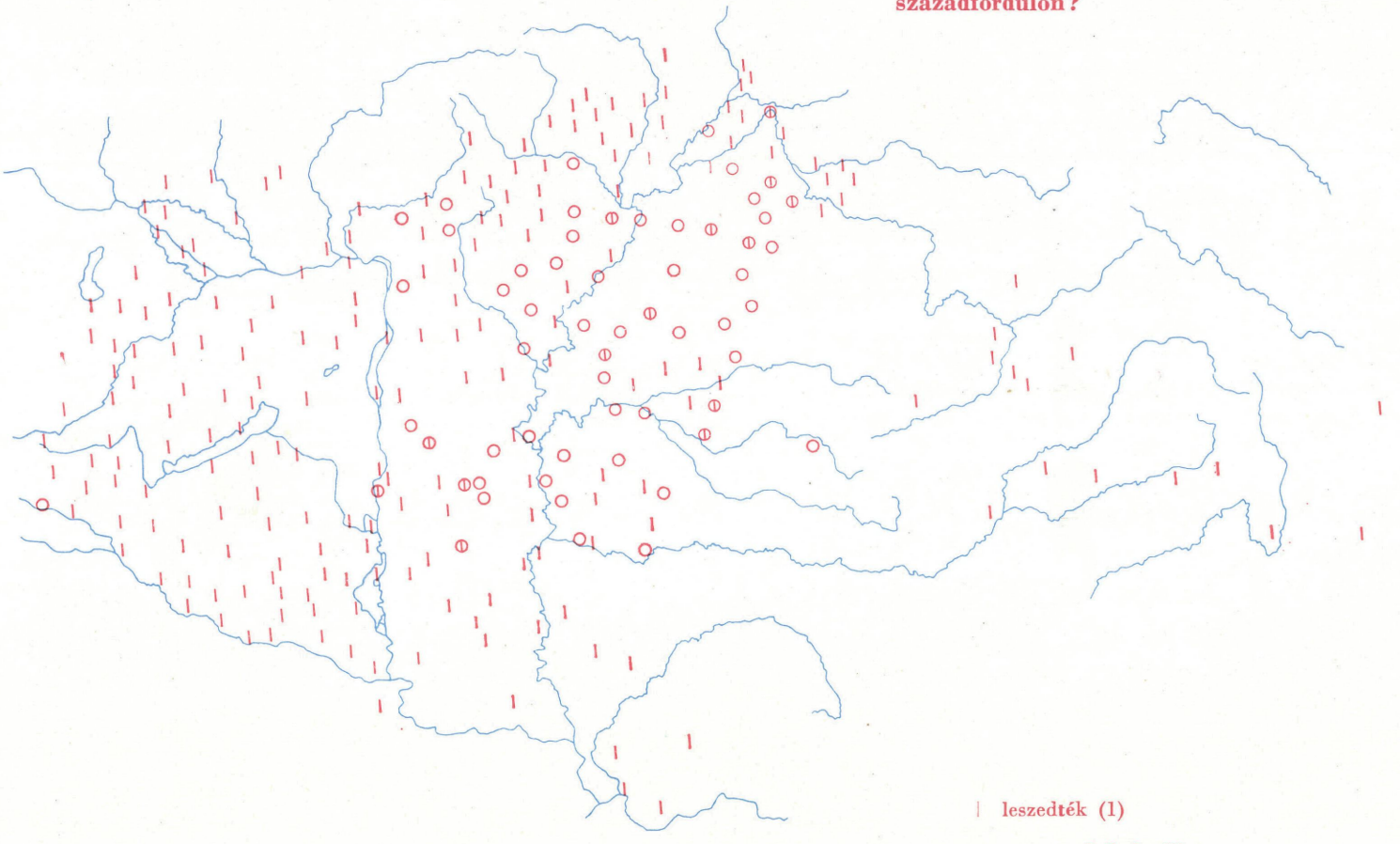

| leszedték (1)

○ nem szedték le (2)

119/5

Mekkora darabokra vágták a zsírszalonnát kisütés előtt a századfordulón?

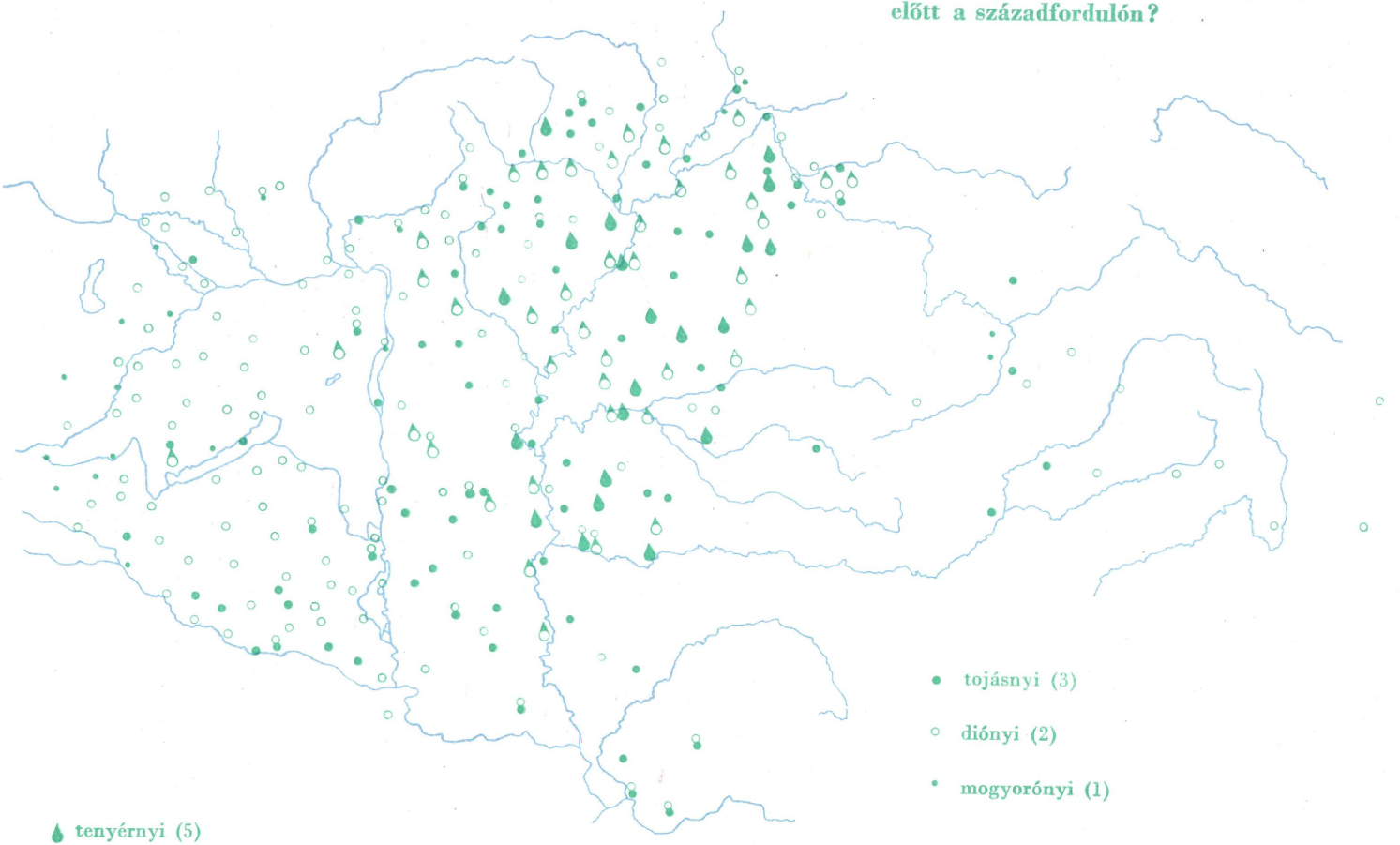

- tenyérnyi (5)
- féltenyérnyi (4)
- tojásnyi (3)
- diónyi (2)
- mogyorónyi (1)

A keresztszülők száma a századfordulón

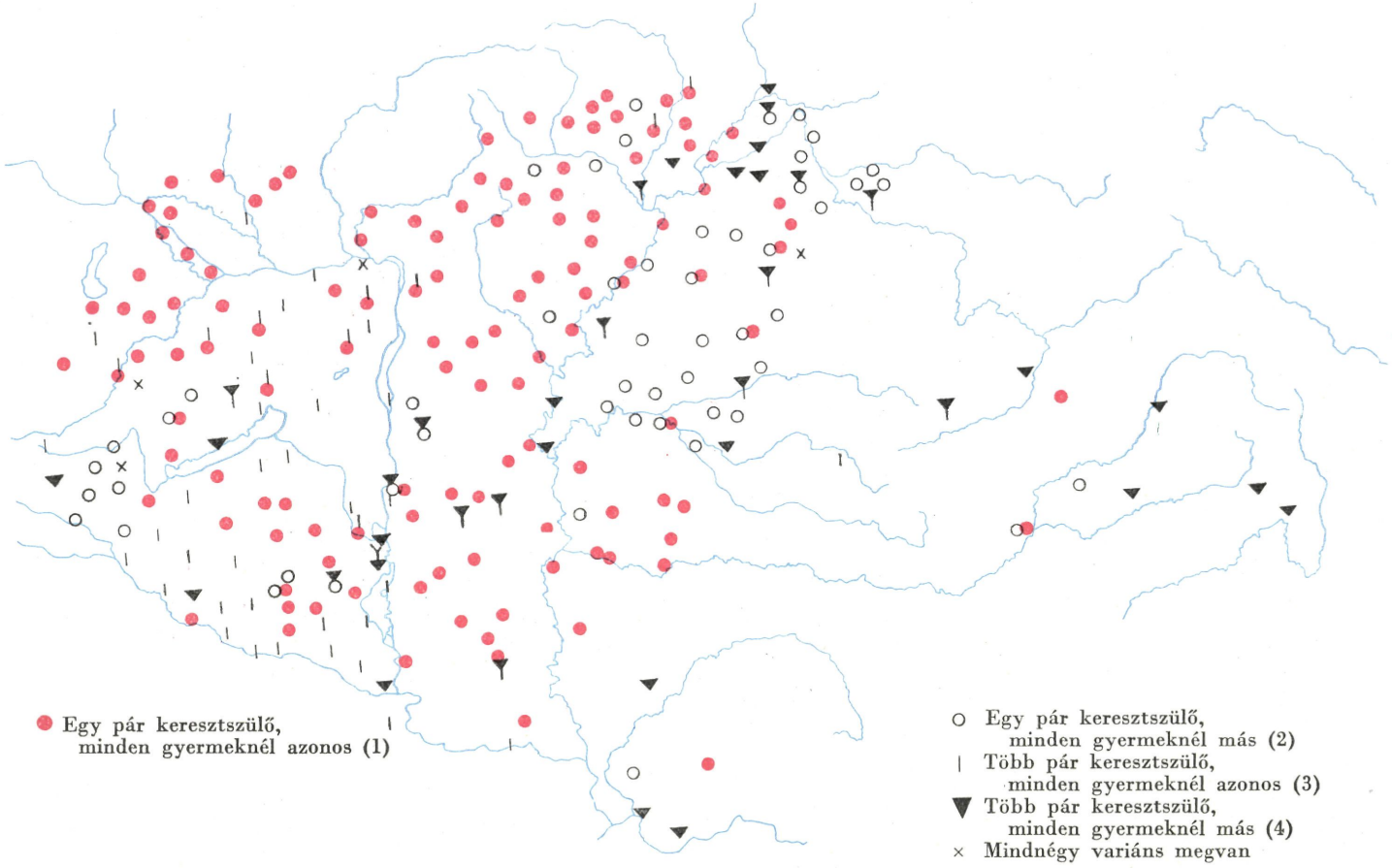

A keresztszülőválasztás elvének változása a századfordulótól napjainkig

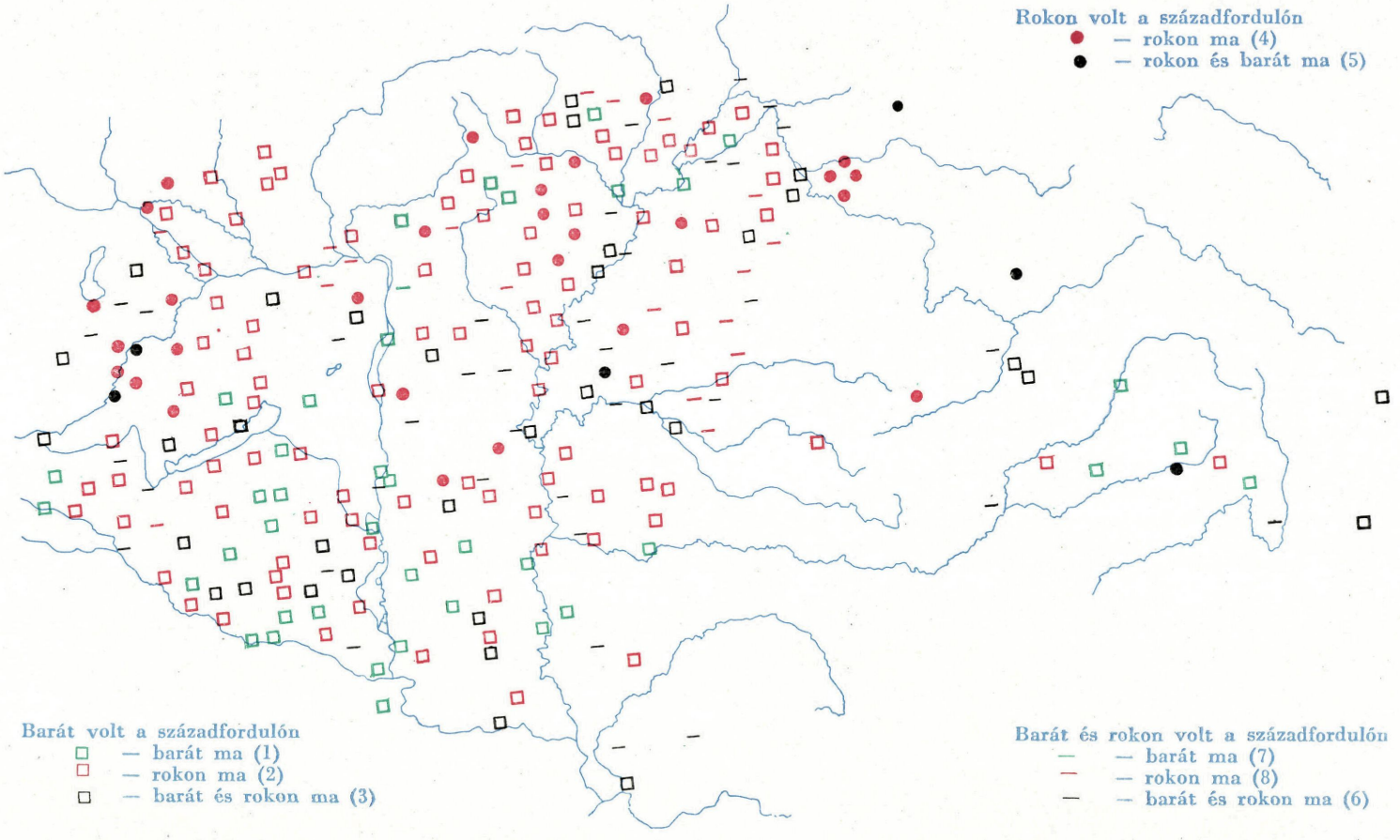

185/1 Holdfoltok

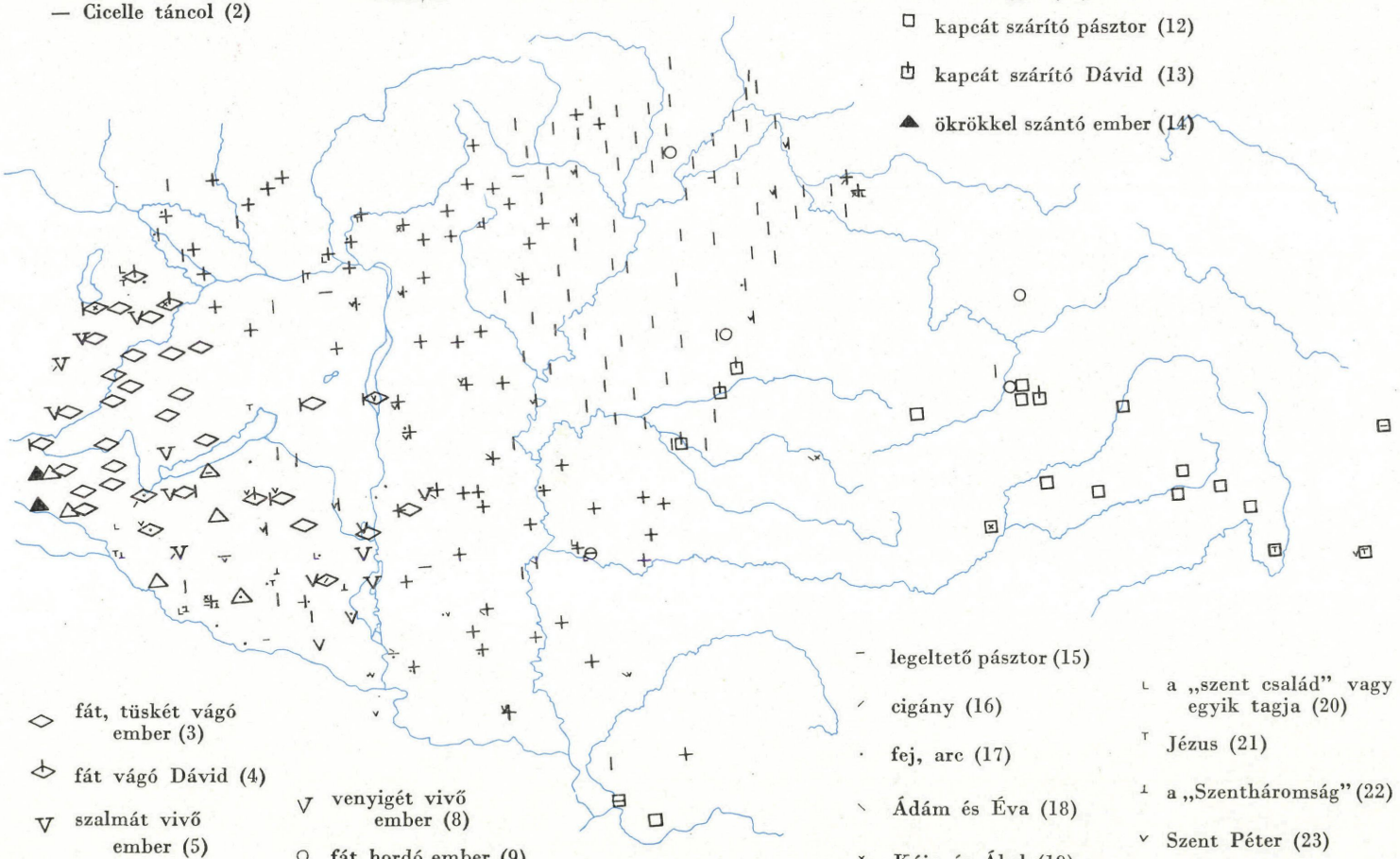

| Dávid muzsikál (1)
— Cicelle táncol (2)

△ Nap által Holdra dobott trágya (11)

□ kapcát szárító pásztor (12)

⊡ kapcát szárító Dávid (13)

▲ ökrökkel szántó ember (14)

– legeltető pásztor (15)

⟋ cigány (16)

· fej, arc (17)

⟍ Ádám és Éva (18)

× Káin és Ábel (19)

└ a „szent család" vagy egyik tagja (20)

┬ Jézus (21)

┴ a „Szentháromság" (22)

˅ Szent Péter (23)

◇ fát, tüskét vágó ember (3)

◈ fát vágó Dávid (4)

∇ szalmát vivő ember (5)

∨ szénát vivő ember (6)

∨ rőzsét vivő ember (7)

∇ venyigét vivő ember (8)

○ fát hordó ember (9)

⊙ fát hordó Dávid (10)

197/1 Az „árpa” gyógyítása

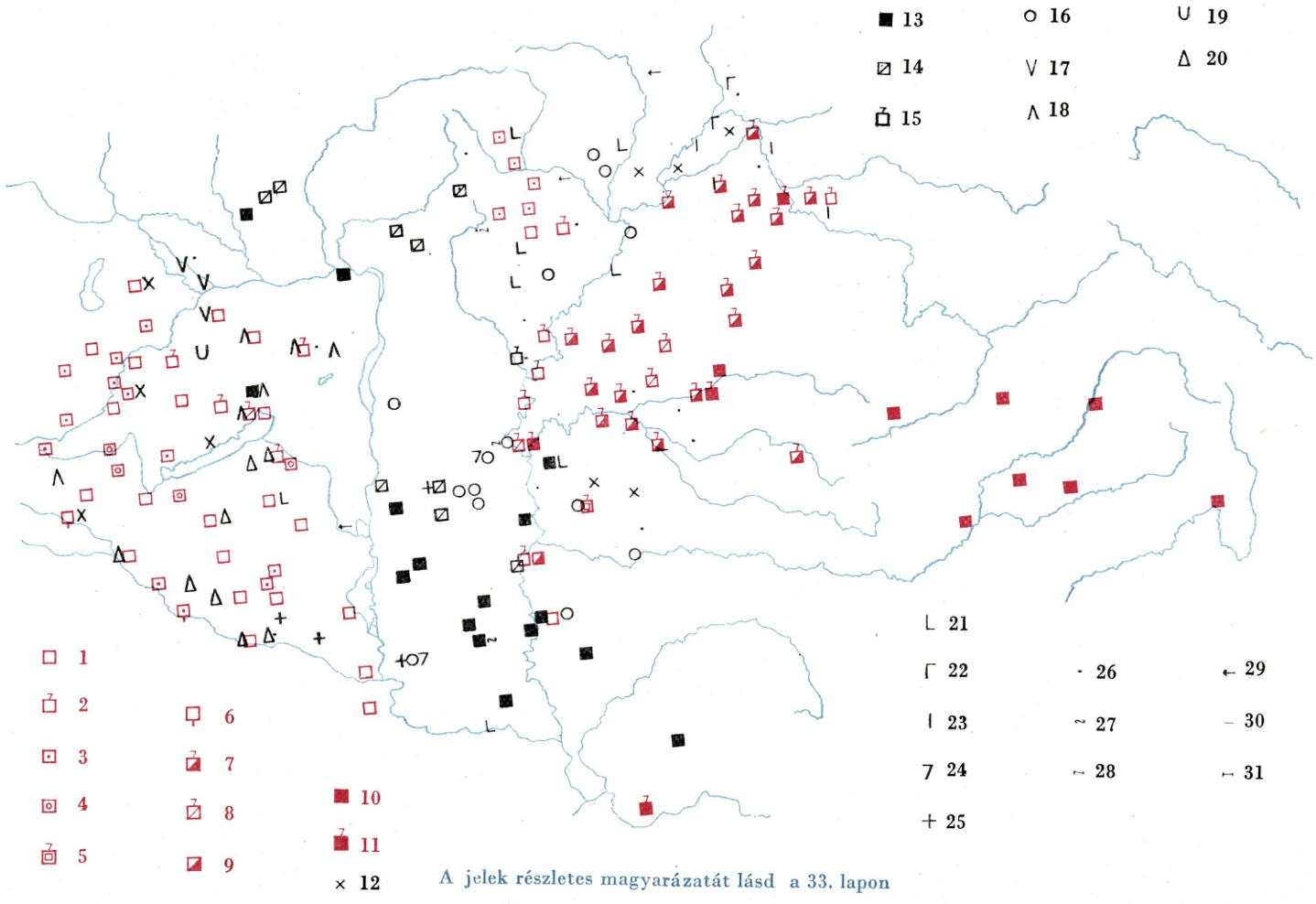

A jelek részletes magyarázatát lásd a 33. lapon

Jelmagyarázat a 197/1 sz. térképhez:

1 jel puszta ténymegállapítás („aratás") „árpát aratok"
2 jel puszta ténymegállapítás („kaszálás") „árpát kaszálok"
3 jel ténymegállapítás tagadással („aratás") „árpát aratok, markot nem szedek"
4 jel ténymegállapítás fenyegetéssel („aratás")
„árpát aratok,
árpát aratok,
ha mégegyszer itt érem,
mind learatom"
5 jel ténymegállapítás másjellegű fenyegetéssel („kaszálás")
„árpa, árpa lekaszállak,
lekaszállak kutyaf.szával"
6 jel ténymegállapítás elküldéssel
„árpát aratok,
megérett.
árpát aratok,
megérett,
No majd elmegy túlra!"

7 jel
8 jel
9 jel
obszcén forma
a) „árpa, árpa lekaszállak,
fehér ló seggébe váglak"
b) „árpa, árpa lekaszállak,
a ló *(~* tüzes ló*)* seggébe váglak"
c) „árpát vágok, árpát vágok,
fehér ló seggébe"

10 jel elbeszélő forma
„árpa, árpa learatlak,
kévébe kötlek,
kalangyába raklak,
hazahozlak,
asztagba raklak,
elcsépellek,
zsákba kötlek,
malomba viszlek,
megőröllek,
hazahozlak,
megszitállak,
[kemencébe vetlek],
megsütlek,
és mind a ló seggébe vetlek"
11 jel elbeszélő forma
„árpa, árpa lekaszállak
kévébe szedlek,
kalangyába kötlek,
malomba megöllek,
kis cipónak megsütlek,
égő tűzbe bevetlek."
12 jel egyszeri változatok

13 jel
14 jel
15 jel
párbeszédes tagadás
a) „A: árpa nyől (nyőtt) a szemeden!
B: nem igaz!"
b) „A: árpa van a szemeden!
B: nem igaz, hazudsz!"
c) „A: mi van a szemeden?
B: árpa.
A: levágom!"

16 jel lehetetlenség kívánás
„akkor legyen (~nöjjön~jöjjön~keljen)
árpa a szememen,
amikor én ezt kiveszem (~meglátom~ ez kikel)!"
17 jel az „árpát" obszcén dologgal hozza apcsolatba
a) „árpa nyő a szemeden,
zab terem a seggeden."
18 jel
b) „szar van a szemeden!"

19 jel

20 jel Az „árpa" obszcén cselekedettel való fenyegetése

21 jel
22 jel Az „árpa" elmúlásának kívánása
23 jel

24 jel Az árpa lekaszálással való fenyegetése

25 jel A Szentháromság vagy egyik tagja segítségének a kérése

26 jel Egyszeri ráolvasás formák

c) „A: árpa van a szemeden!
B: se szar lesz rajta!"

„árpát aratok,
ha (holnapra ~ mégegyszer) itt érem,
leszarom!"

a) „pthü, pthü, múljék el az árpa (a szemedről)"
b) „pthü, pthü, maradjon el rúlad!"
c) pthü, pthü, vesszen el!"

„szaladj árpa, lekaszállak!"

Eredetileg nem árpát gyógyító ráolvasások:

27 jel elbeszélő forma (hályog ellen)
28 jel „oszlasson el" forma (kelés, pokolvar stb.)
29 jel „visszafelé számlálás" (állat férge, stb.)
30 jel új holddal kapcsolatos „amit látok újuljon" forma (bőrbetegségek, stb.)
31 jel új holddal kapcsolatos „új hold, új király" (bőrbetegségek, stb.)

A bemutatott témákhoz — illetve ezek térképeihez — a következő kommentárokat fűzzük:

15. Gabonakeresztek

A Kérdőív 15. témája a négy fő kalászosra (búza, rozs, árpa, zab) részletezett bontásban gyűjtött adatokat arra, hogy *a)* mi a kereszt neve, *b)* a kévék száma a keresztben, *c)* a felső kéve neve, *d)* legalsó kéve neve, *e)* a többi kéve neve, *f)* két kereszt neve, *g)* három, esetleg több kereszt együttes neve, *h)* hány keresztet raknak szorosan egymás mellé a tarlón, *i)* a kereszt alá tett gabonahulladék neve. Bár elsősorban terminológiai kérdések szerepelnek a témában, mégis megtudjuk a kapott feleletekből nemcsak a szálasgabona tarlón összerakott alapegységei kévéinek a számát, hanem azt is, hogy számolnak-e az alapegység többszöröseivel és ez hányszorosa az alapegységnek. A Kérdőív nem foglalkozott külön a kévékből rakott egység formájával (hogy az négyágú keresztalak, vagy háromágú- illetve ötágú csillagforma), így erre vonatkozóan csak esetleges, s nem módszeresen gyűjtött adatokkal rendelkezünk. (A Kérdőív 16. témája a kéverakási módokkal foglalkozik ugyan, de ebben a „kereszt" típusúak nem szerepelnek.)

A szálas-gabona aratás utáni összerakásánál alapvetően két szempont érvényesül: a kévéket olyan f o r m á j ú csomókba rendezni, hogy azoknál a kalászok szikkadása, száradása biztosítva legyen, valamint ezekbe a csomókba meghatározott s z á m ú kévét rakni, hogy mint egységekkel számolni lehessen. A téma kartografikus bemutatásánál e formai és mennyiségi jellegzetességekre kell elsősorban figyelemmel lenni, valamint az ezekhez tartozó terminológiára, mint ami a jellegzetességek kialakulására és összefüggéseire rávilágíthat.

A témából készült térképek közül ötöt mutatunk be.

15/1 térkép: A szálasgabona tarlón összerakott alapegysége kévéinek száma. Nem vettük tekintetbe az ún. előkészítő egységeket, amelyeket csak ideiglenesen, néhány órára vagy legfeljebb egy napra, az alapegységbe („kereszt"-be) való összerakásig állítanak össze — Kiegészítő adatok a térképhez:

a) Gabonafajták szerint eltérés mutatkozik az alapegységbe rakott kévék számában:

8.b.	Tornyiszentmiklós	búza 21, árpa, zab 13—15 kéve,
13.	Pötréte	búza 21, árpa 17 kéve,
20.	Garabonc	búza 21, árpa 17 kéve,
21.	Pat	búza 18, árpa, zab 13—14 kéve,
29.	Kutas	búza 18, árpa, zab 14—15 kéve,
31.	Drávaszentes	búza 19, árpa, zab 15 kéve,
41.	Bana	őszi 18, tavaszi 14 kéve,
53.	Koppányszántó	rozs 18, búza 14 kéve,
61.a.	Miszla	rozs 18, búza 13—14 kéve,
98.	Soltvadkert	búza, rozs 18, árpa, zab 14 kéve,
103.a.	Heréd	búza, rozs 18, árpa, zab 15 kéve,
110.	Bárna	búza, rozs 17, árpa, zab 13 kéve,
114.	Törtel	búza 18, árpa 14 kéve,
141.	Tiszanána	búza 19, árpa 15 kéve,
177.	Nyiri	búza, rozs 18, árpa 14 kéve,
184.	Geszt	búza, rozs 18, árpa 14 kéve,
189.	Kokad	búza, rozs 18, árpa, zab 14 kéve.

b) Az alapegységbe rakott kévék számában változás történt az utóbbi évtizedekben:

111. Maconka	régen 13, újabban 17 kéve,
114. Törtel	régen mindenből 14, újabban búzából 18 kéve,
150.a Aszaló	régen 14, újabban 18 kéve,
168. Pányok	régen 9, újabban 13 kéve.

15/2 térkép: A szálasgabona tarlón összerakott alapegységének neve. Kiegészítő adatok:

a) Gabonafajták szerint eltérés mutatkozik az alapegység nevénél:

41. Bana	őszi — *kereszt;* tavaszi — *kepe,*
98. Soltvadkert	búza, rozs — *kereszt;* árpa, zab — *csomó,*
141. Tiszanána	búza — *kereszt;* árpa — *csomó,*
151. Hejőpapi	búza, rozs — *kepe;* árpa, zab — *kereszt,*
177. Nyiri	búza, rozs — *kereszt;* árpa — *csomó.*

b) A kévék számától függően más neve lehet az alapegységnek (egyazon községen belül is):

41. Bana	18 kéve = kereszt, 14 kéve = kepe
89. Dunapataj	18 kéve = kereszt, 14 kéve = kepe
98. Soltvadkert	18 kéve = kereszt, 14 kéve = csomó
122. Vezseny	18 kéve = kereszt, 15 kéve = csomó
141. Tiszanána	19 kéve = kereszt, 15 kéve = csomó
177. Nyiri	18 kéve = kereszt, 14 kéve = csomó
194. Nyírbéltek	18 kéve = kereszt, 12 kéve = kepe

15/3 térkép: A tarlón összerakott gabonaegység többszörösei és ezek neve. A függőleges pálca a kétszeres alapegységgel való számolást, a vízszintes pálca a háromszorossal való számolást jelzi. Azt pedig, hogy ezen több alapegységből álló számolási csoportnak mi a neve, a pálca színe fejezi ki.

15/4. térkép: A tarlón összerakott gabonaegység legfelső (fedő) kévéjének neve. — Három erdélyi kutatóponton az összerakott alapegységben a legfelső kéve nevét „egyéb" jelöléssel közöltük a térképen.

R. 6. Vargyas	*tetőkéve*
R. 7. Bágy	*borító*
R.21. Vágás	*födélkéve*

15/5. térkép: A tarlón összerakott gabonaegység legalsó kévéjének gyakoribb neve. A térképen fel nem tüntetett, ritkábban előforduló kéveelnevezések:

a) *fenékkéve:* 5. b. Acsád, 22. Somogyudvarhely, 38. Szilvásszentmárton, 44. a. Tihany, 54. Gölle, 119. a. Bodony, 129. Felsőtárkány, 138. Szuhogy, R. 6. Vargyas, R. 7. Bágy, R. 21. Vágás.

b) *alsókéve:* 5. b. Acsád, 23. b. Lipót, 35. Szentgál, 36. Köveskál, 41. Bana, 56. a. Ócsárd, 65. Bajna, 71. Szebény, 86. Szigetszentmiklós, 92. Csitár, 123. b. Tiszasas, 152. a. Tiszadorogma, 167. a. Nagykamarás, 167. b. Battonya,

171. Hajdúnánás, 10. b. Nagygeresd, Cs. 3. Cséfalva, Cs. 5. Bős, J. 1. Várdaróc, J. 10. Ittebe, J. 18. Pacsér, J. 20. Szaján, J. 22. Doroszló.

c) *völgykéve:* 9. Vitnyéd, 11. a. Kenéz, 11. c. Bejcgyertyános, 39. Kálmáncsa.

d) *buktatókéve:* 111. a. Maconka, 120. b. Jászdózsa, 158. Szászfa, 159. a. Hernádszurdok, 159. b. Abaújdevecser.

e) *kántor:* 101. b. Nagylóc, 139. Parasznya, 149. a. Meszes, 179. a. Viss.

f) *rektor:* 190. Ártánd, 149. b. Damak.

g) *zsinórkéve:* 5. a. Szakony, 10. Rábapaty, 17. Kenyeri.

h) *aljkéve:* 165. Kőröstárkány, 175. Okány.

i) *kepealja:* 57. Neszmély.

j) *fejkéve:* J. 2. Székelykeve, J. 6. Torontálvásárhely.

k) *szék:* 14. b. Surd.

l) *talpkéve:* 8. a. Mikekarácsonyfa.

m) *sárkéve:* 43. Szentkirályszabadja, 52. Som, 60. Felsőnyék, R. 8. Kőröstárkány, Cs. 15. Bátorkeszi,

n) *farkaskéve:* 66. Vál, 75. Tinnye, 82. Dávod,

o) *bukó:* Cs. 24. Coho,

p) *csutak:* Cs. 29. Abara,

r) *láb:* R. 2. Váralmás,

s) *vakarókéve:* R. 9. Magyaró,

t) *tőke:* R. 19. Kovászna,

Megjegyzések a térképekhez:

1. A tarlón összerakott gabonaegységekben a kévék száma 7 és 30 között váltakozik. Adataink alapján úgy tűnik, hogy az alapegység összerakásánál a kévék számát tekintve háromféle mennyiségi rendszer bontakozik ki: egy hetes, egy kilences és egy tízes rendszer.

A hetes rendszer (15/1. térkép, zöld jelek) alapegysége a hét kévés mennyiség, ami csak két községben jelentkezik ma már ilyen tiszta formájában: J. 5. Kórógy, ahol minden gabonát hétkévés alapegységbe raknak és 126. Tiszasziget, ahol már csak az árpát rakják így. Mindkét helyen az egység neve *hetes*, De mint terminus *(hetes)* a Csallóközben és környékén (15/2. térkép) több helyen megmaradt, ha ma már 17 vagy 18 kévés egységet is jelölnek vele. Már sokkal több helyen tűnik fel a hétkévés egység kétszeresének (13—15 kévét magába foglaló alapegységnek) a gyakorlata. Két összefüggő területen találjuk meg a 26—30 kévés gabonaegységeket (Kisalföld és Erdély), amelyek két 13—15 kévés egység önállósult kétszeresének tűnnek. Így a hetes rendszerbe a hétkévés, illetve az ennek többszöröseiből (7, 2×7, $2 \times 2 \times 7$ kéve) nemcsak számolási szempontból, de formailag is önállósult egységek tartoznak.

A másik rendszer a *kilences*, amely 9 kévés, illetve ennek kétszerese, azaz 18 kévés egységeket foglal magába. (15/1. térkép fekete jelek.)

A *tízes* rendszerben a 10 kévés, illetve kétszer 10 vagyis 20 kévés mennyiségi és formai egységekkel számolnak. Ez a rendszer a magyar nyelvterület déli és nyugati peremén őrződött meg napjainkig (15/1. térkép piros jel).

2. Az időbeli változás a nagyobb kéveszámú alapegység kialakításának tendenciáját mutatja, leginkább azonban a 18 kévés egység terjed az utóbbi évtizedekben. Amikor az alapegységen belül kétszereződik, vagy többszöröző-

dik a kévék száma, adataink szerint a kévék tömege, nagysága általában csökken. („A gazdáknál 14, uradalmakban 18 kévés csomók illetve keresztek vannak. Az uradalmi kévék viszont apróbbak." 79. b. Uszód.) Ahol 15/1. térképünkön egy kutatóponton két térképjel is van, ott általában a nagyobb, rendszerint a 18-as kéveszámú alapegység rakása az újabb.

3. De nemcsak egy formai egységen belül következhet be a kévék mennyiségének megkétszereződése, hanem gyakorlat a magyar nyelvterületen (különösen a Dunántúlon, de Erdélyben is) az alapegység formai önállóságát megtartva, annak kétszeresével, illetve háromszorosával számolni (15/3. térkép). Így Nyugat-Dunántúl általános két és három formai egységet számolási egységnek venni, míg a Dunántúl északkeleti és délkeleti részén, valamint Erdélyben két formai alapegységet fognak egybe számolási egységként.

4. Bár a kérdőívben kérdésként nem szerepelt a tarlón összerakott gabonaegység formai meghatározása, vagyis az, hogy milyen formájú csomókba rakják a kévéket, a gyűjtés során Erdélyből adatokat kaptunk mégis az alapegység ötágú csillagformában való összerakására. A magyar nyelvterületen egyébként mindenütt a négyágú keresztforma az általános. Felbukkant — eddig igen gyér adattal — egy háromágú csillagalakú rakási mód is, elsősorban a tízes rendszer területén. Bár azt, hogy az alapegység mennyiségi rendszere és formai kialakítása között van-e összefüggés, későbbi körültekintő tanulmányoknak kell tisztázni, mégis felvethetőnek találom a gondolatát annak, hogy a kilences rendszer formája eredetileg is a négyágú keresztalak, míg a hetes és a tízes rendszeré pedig egykor a háromágú csillagforma volt. Az ötágú csillagalak a 26—30 kévés nagytömegű alapegység egy később kialakult összerakási formája. A hetes alapegység 2×3 kéve + 1 amivel befedik; a tizes alapegység 3×3 kéve + 1, mivel a háromágú csillagalakú egységet beborítják. Ugyanígy a kilences alapegység 2×4 kéve négyágú keresztalakban, + 1 kéve a rakás tetejére.

5. Az alapegység nevét a 15/2. térképen mutatjuk be. Nem tűnhet ki azonban a térképből, hogy az egyes terminusok milyen kéveszámú egységet jelentenek és nem tudjuk meg, hogy egy-egy kévemennyiséghez általában milyen terminus kapcsolódik. A túloldali összesítés azt mutatja meg, hogy milyen kéveszámú alapegységnek milyen terminus és hány kutatóponton felel meg.

Az összesítésből megállapítható, hogy *a)* a *kereszt* terminust használják legáltalánosabban (126 kutatóponton), és a 17—18 kévés alapegység megjelölésére leginkább (82 ponton). *b)* A *kepe* — mint alapegység — a 13—14 kévés csoportot jelöli leginkább (17 ponton). *c)* A *csomó* elnevezés átmeneti jellegűnek tűnik: gyakran használt a 13—14—15 kévés (31 ponton) és úgyszintén a 17—18 kévés egység (23 ponton) megjelölésére. *d)* A *kalangya* legjellegzetesebb kévemennyisége 26 (7 ponton), ami összefügg a *félkalangya* 13 kévés egység elnevezéssel (7 ponton). *e)* A *hetes*, *kilences* és *tízes* megnevezés egyúttal az egységben a kévék számát is jelöli általában, bár — a terminus megmaradása mellett — néha a jelölt egység mennyiségi tartalma változott. *f)* A *rakás* mindössze 12 ponton előforduló terminus és ugyanakkor 10, 13, 18 és 22 kévés egységeket is jelöl. A csekély előfordulás mellett figyelemre méltó ez a nagyfokú tartalmi labilitás.

6. A bemutatottak alapján helyesnek látszik a következő szakterminológia: 7 kévés egység *hetes*, 9 kévés *kilences*, 10 kévés *tízes*. 13—15 kévés *csomó*,

17—18 kévés *kereszt*, 26—30 kévés *kalangya*. A *kepe* terminust két vagy három, egymás mellé helyezett alapegység összefoglaló elnevezéseként használhatjuk.

	kereszt	félkereszt	kepe	csomó	kalangya	félkalangya	hetes	kilences	tízes	rakás	hány kutatóponton az alapegység kévesáma
7 kévés							2				2
9 kévés	2			1				2			5
10 kévés	2	5	1	1	4				8	5	26
13 kévés	4	3	10	9	1	7			2	3	39
14 kévés	10	1	7	15		1			1		35
15 kévés	8		1	7	2	3					21
17 kévés	12		5	6			3				26
18 kévés	70		7	17	2		2			2	100
20 kévés	8										8
21 kévés	9			1							10
22 kévés	1				1					2	4
26 kévés					7						7
28 kévés					1						1
30 kévés					1						1
hány kutatóponton terminus	126	9	31	57	19	11	7	2	11	12	

7. Figyelemre méltó az összerakott alapegység legfelső és legalsó kévéjének a neve (4. és 5. térkép). Általánosnak mondható, hogy a legfelső kéve neve *pap*. Bár többen tagadták, hogy ez a legfelső kéve az adózással összefüggene (legutóbb Balassa Iván: A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása, Ethn. 1956. 401—422.), mégis több körülmény erre látszik utalni. Így a legalsó kéve tájanként különböző, de egységes foltokat meghatározó és nagyon is sokatmondó neve *bujtató* kéve, *rejtett* kéve, *tolvaj* kéve, *alsópap*. Tekintetbe véve, hogy az aratás után összerakott alapegység 7, 9 és 10 kévés egységekre látszik visszavezethetőnek lenni, a heted, kilenced és tized szerinti adózás alapjául szolgálhatott a legfelső kéve.

Szolnoky Lajos

46. A juhászat építményei

A magyar pásztorkodás egyik legösszetettebb problémakörét a Kérdőív három ponton közelítette meg: 1. A juhok *nyári* védelmére, éjszakai elhelyezésére szolgáló építmények típusai, 2. A juhok fejésére szolgáló építmény, illetve rész neve, a fejőnyílás neve és az *esztrunga*, *sztrunga* szavak értelmezése, 3. Kisebb, egy-egy pásztor éjszakai meghúzódására alkalmas, esetleg hordozható kunyhó és neve.

Számos témánktól eltérően, a juhászat építményeiről a kérdőív nem adott típus-rajzokat a gyűjtő kezébe. A szerkesztőbizottság az „atlasz-gyűjtő" számára legkönnyebben elérhető, ugyanakkor a téma szempontjából kulcsfontosságú terminológiák összegyűjtésére helyezte a fő hangsúlyt. Jóllehet a

magyar juhászat építményeinek tipologizálása, formai-szerkezeti elemzése külön monográfiát érdemel, a MNA nem zárkózott el az ilyen irányú adatgyűjtéstől sem. A *Megjegyzés*ben kért fényképek és alaprajzok optimális esetben hozzásegíthetnek a formák meghatározásához és térképezéséhez is. Ilyen térképek készültek, de a gyűjtő- és ellenőrző munka végleges lezárásáig publikálásuk nem volna ésszerű. Terjedelmi okok miatt eltekintünk ezúttal a kérdőív 2. és 3. alkérdésére érkezett válaszok alapján készített térképeink közzétételétől is.

A téma súlypontját jelentő 1. alkérdés a juhok n y á r i elhelyezésére szolgáló építmények táji differenciáltságának megrajzolását tűzte ki célul. Rendszerező elvei a következők voltak:

A) az építmények tetővel való ellátottsága,
B) az építmények szilárdsága, illetve mobilitása,
C) a fal anyaga.

Ezen szempontok figyelembevételével a kérdőív négy építménytípust határolt el: *a)* fedett épületek (hodály, juhszín), *b)* fedetlen, nádfalú építmények (szárnyék), *c)* fedetlen, mozgatható építmények (kosár, lécka), *d)* szilárd, fedetlen, nem nádfalú építmények (akol, karám). Az eddigi irodalomból tudjuk, hogy valamennyi egy-egy tartásmódnak pregnáns eleme. Mivel egyazon kutatóponton, néha egyazon időben is több építménytípus és ugyanazon építmény megjelölésére is több terminológia található, egymás mellett szerepeltetésük ponttérképen nem volna célhoz vezető. E témánál ugyan nem vettünk több időmetszetet, nem tűztük ki célul a változás dinamizmusának érzékeltetését, mégsem volna helyes pl. a hodály és a szárnyék jeleit egy térképlapra vinni, hiszen két egymást követő tartásmódot, két időszakot jelképeznek. A négy építménytípus egyetlen ponttérképen való szerepeltetését emellett technikai nehézségek gátolták és a térkép „olvashatóságának", az adatok gyors áttekinthetőségének követelménye sem engedi meg. A különböző építménytípusok együttes bemutatására a későbbiekben majd illusztratív vonalas térkép formájában teszünk kísérletet.

Ezúttal három dokumentatív pont-térképet mutatunk be.

46/1. térkép: A juhászat fedetlen, mozgatható építményeinek (kosár) neve.

Az éjszakáztatás helyének rendszeres változtatásával történő trágyázás szállítható karám segítségével főleg a nyelvterület keleti felén volt hagyományos eljárás az emlékezettel elérhető időben. Az tehát természetes, hogy térképünkön pozitív erdélyi adatokat találunk. Az sem meglepő, hogy a Dunántúlról, egy-két kutatóponttól eltekintve, nincs adatunk. Északról még újabb adatokra számítunk. Az Alföldön viszont meglepően elterjedt gyakorlatnak bizonyult a kosarazó trágyázás. A jelek sűrűségéből leolvasható, hogy itt a kosarazás súlypontja a Tiszántúl északi felére esett, a terminológiából pedig az építmény elterjedési irányára következtethetünk. A *dranka* szó beletartozik a vlach pásztor terminológiába. Ilyenformán az építmény és a dranka szó újkori elterjedését a Közép-Tisza vidékén a Kárpátok és az Alföld viszonylatában mutatkozó pásztormigrációval kell kapcsolatba hoznunk. A Nyírség területén a *lécka*

terminus foltja mutatkozik. Eddigi ismereteink szerint ezt az előbbinél törzsökösebbnek, hagyományosabbnak mondhatjuk. A *kosár* szó az építmény régi hazájában, Erdélyben és északon jelentkezik, foltban azonban csak a Székelyföldön. Az *akol* szót ebben az értelemben a Duna mellett és Erdélyben ismerik. Erdélyi, moldvai, al-dunai adatainkban bizonyára a szó hagyományos értelmezését, a Duna-melléki pontokon viszont feltehetőleg módosult jelentését találjuk. Újabbkori jelentésmódosulást sejtünk a sporadikus alföldi *karám* adatok mögött is. Végül hangsúlyozni kell, hogy az Alföld déli részén és a Jászságban a kosarazás nem volt rendszeres gyakorlat, s előfordulásait pusztán technikai okokból jelöljük a többivel azonos értékű jelekkel.

Sorompó adataink helyi fejlődést sejttetnek, az erdélyi *sztrunga*, *usztrunga* pedig a románból került át.

46/2. térkép: A juhászat fedetlen, szilárd építményeinek neve

A kérdőív a nádfalú és a nem nádfalú, tető nélküli, szilárd építményeket külön típusként kezeli. Ennek ellenére a két típus egy térképen való, összevont bemutatása mellett döntöttünk, mert mindkettő a külterjes tartásmód tartozéka volt, s eltérés csak a fal anyagában és az építmények alaprajzában mutatkozott.

Térképünkön legelőször egy negatívumra lehetünk figyelmesek. Ez pedig a nádfalak (piros jel) teljes hiánya a nyelvterület nyugati, északi és keleti részén. A különböző alaprajzú nádfalazatok köztudottan az alföldi rackatartás jellegzetes építményei voltak, formái pásztorkodási irodalmunkból jól ismertek. Térképünk az építmény típus elterjedési területének körvonalazásában hoz némi újat. Itt elsősorban a jugoszláviai kutatópontok adataira hívjuk fel a figyelmet. Igen tanulságos Észak-Tiszántúl és a Duna—Tisza-közének különállása terminológiai tekintetben. Néhány tiszántúli kutatóponton, ahol térképünk a nádépítmény két megjelölését mutatja, gondosabb ellenőrző-gyűjtő munkával bizonyára kiszűrhető lesz még az eredeti elnevezés. Feltételezzük, hogy pl. Hajdúnánáson (171.), Balmazújvároson (172.), Kéken (186.) nem a *szárnyék* volt az eredeti terminus. A Közép-Tisza jobbpartjáról is hiányolunk még néhány adatot. A *karám* megjelölés általában jelzős összetételekben jelentkezik: *szárnyas karám* 154. Dévaványa, 172. Balmazújváros, 181. Debrecen; az illető kutatópontok többségén pedig *nádkarám*. Az egyéb-bel jelölt terminusok:

enyhel 79. b. Uszód,
szél enyhe 179. b. Ibrány, 186. Kék,
szélajj J. 2. Székelykeve.

A külterjes, „szilaj" pásztorkodás fedetlen, szilárd építményeit (zöld jel) a Dunántúlon és északon általában tövises bokrokból, fagallyakból, rudakból rótták össze, esetleg vesszőből, pacsitból fonták. Az Alföldön rendszerint trágyából, zsombékból, gazból emeltek zárt, kör- vagy négyszögletes alaprajzú fedetlen építményeket, melyek falán széles, elzárható ajtónyílást hagytak. (Ezzel szemben a nádfalazatok zömmel nyitott építmények voltak.) Itt tartjuk számon az erdélyi havasok fejős juhászatainak fenyőrudakból összeállított, szűk fejőnyílással ellátott, kör- vagy sokszög alaprajzú szilárd építményeit is. A havasi juhászat ezen építményeiről sajnos még nem kaptunk adatokat.

Az egyébbel jelölt terminusok:

kerítés 35. Szentgál,
nyári állás 44. b. Bálványos,
tirla R. 9. Magyaró.

46/3. térkép: A juhászat fedett építményeinek neve

Térképünk a különböző formájú, nagyságú, topográfiai helyzetű, különböző anyagokból épült fedett építmények elterjedését és elnevezéseit mutatja be. Első látásra szembeötlik a fedett *nyári* építmények hiánya keleten. Nyugaton és északon széles félkörívben az *akol* elnevezésű építmények elterjedési területét találjuk. A nyelvterület középső részén a Közép-Tisza síkságán, a Nagykunságban, a Hajdúságban és a Sárréten a *hodály* zárt tömbjét figyelhetjük meg. Ez a merinó birkával elterjedő, nyeregtetős, alacsony oldalfalú építmény itt a fedetlen nádépítmények helyébe lépett. A hodály terminus és vele a forma is, többhelyütt benyomult a szomszédos, korábbi építési szintet képviselő *akol* övezetébe is. Így pl. Domaházán (118. a.) az erdei legelőkön fából emelt, fedett építményeket akolnak, a faluban újabban épített, vályogfalú istállókat pedig hodálynak nevezik.

Megszakítatlan foltban mutatkozik a Kiskunság, ahol a külterjes tartás nádépítményeit a fedett *szín* követte. Füzesgyarmat (164.) és Körösnagyharsány (183.) *szín*jei a kisparaszti juhászat falusi építményei, s feltehetőleg Makó (136.) és Apátfalva (147.) esetében is hasonló a helyzet. Feltevésünk mellett szól a vidéken használatos *supa* terminus is, ami itt kisebb fészer, szénatartó jelentésben is ismeretes. *Supellát* nevű fedett építményre egyedül az erdélyi Kisgalambfalváról (R. 20.) van adatunk.

A Dunántúl keleti felében jelentkezik következetesen az *istálló*, *juhistálló* terminus, ami minden esetben paraszti magánjuhászatok belterületi épületeit jelöli. Itt jegyezzük meg, hogy adataink kizárólag a paraszti juhászat építményeire vonatkoznak, az uradalmi juhászat építményeit figyelmen kívül hagytuk. Részben ez okozza dunántúli adataink szűkös voltát. Bács megye északi részén a *fészer* a kisparaszti magánjuhászat alkalmi építményeként jelentkezik.

Végezetül még egy megjegyzést! Térképeink megerősítik és kiegészítik a magyar juhászat táji típusairól alkotott képünket. Ha egyetlen illusztratív térképen összesítenénk a térképek adatait, azon érzékelnénk a különböző építménytípusok egymásra rétegzettségét, a változást és magunk előtt látnánk három alapvető táji típus elmosódott körvonalait:

a) A szállítható, fedetlen építmények túlsúlyával jellemezhető kosarazó-földművelő juhászat (Erdély);

b) A fedett építményeket szilárd, zárt karámokkal megelőző legeltető juhászat (Dunántúl és észak). Helyenként, főleg nyugaton, a fedett épületeket megelőző tető nélküli építmények nyomát gyűjtőink már nem találták meg.

c) A fedett építményeket nyitott, nádfalú szélfogókkal és zárt, szilárd karámokkal, (helyenként kosarazással) megelőző legeltető juhászat (Észak-Tiszántúl és Duna—Tisza-köze). A Nyírségen a nádfalazatok hiányoztak, itt szorosabb volt a kapcsolat a kosarazó juhászattal, mint az Alföld többi részén.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

54. Tetőváz

Kérdőívünk e körben a következő részleteket vette szemügyre: Milyen volt a századforduló táján a lakóházak tetőváza: 1. Szelemenes, a szelemen neve; *a)* a végeken (esetleg közben) hosszúágassal, ennek neve; *b)* a végeken (esetleg közben) félágassal s ennek neve; *c)* ollóágassal, ennek neve. 2. Szarufás, a szarufa neve. 3. Széklábas; a szarufát alátámasztó vízszintes középgerenda neve, a középgerendát tartó gerenda neve. 4. Amennyiben lehetséges, állapítsuk meg, hogy a szelemenes tető mikor szorította ki a szarufás tetőt.

54/1 térkép: Tetőváz a századfordulón.

Mint ismeretes, a magyar nyelvterületen a lakóházaknál 3 féle tetővázat készítettek. Újabb változatok gyűjtésünk során sem kerültek elő, olyan átmeneti formákat nem tekintve, amelyek leginkább oromgerenda nélküli és székes tető keverékeinek tekinthetők. Térképünk mindhárom tetőszerkezetnek csak a gyakoribb előfordulásait tüntette fel. Az oromgerendás és az oromgerenda nélküli tető ritkább előfordulásai azonban leolvashatók a térképről. Ahol a kettő közül az egyiket jelezzük legtöbbnek, ott a másikból a századfordulón már, illetve még volt néhány. Nem tüntettük fel a székestető szórványosabb előfordulásait.

54/2 térkép: Az oromgerenda (szelemen) tartója a 19. sz. végén.

A térkép az összes változatokat feltünteti, de nem tesz különbséget a hosszúágas és félágas között. E kettő ugyanis leginkább együttesen fordul elő, gyakran még egy épületen belül is. Elnevezésük is általában megegyezik: *ágas*, *szelemenágas*, bár ritkábban megkülönböztetésül használják a *félágas* megjelölést is. A hosszúágast elkorhadása után félágassal pótolják, s nem ritkán ezzel helyettesítik az elromlott ollólábat is. Az ollóláb leggyakoribb elnevezései: *olló*, *ollóláb*, *ollószár*, *kecskeláb*. Az ollólábakat keresztezésük alatt mintegy 1—1,5 méternyire vízszintes kötőgerenda fogja össze, s ez csak kivételesen marad el. (120. b.)

54/3 térkép: A szarufa nevei.

Térképünk a szarufa, szalufa és ezek alakváltozatainak elnevezését csak ott tüntette fel, ahol más elnevezést nem ismertek. A szarufa kifejezés szinte már országosan használatos, kiszorítja a többi elnevezést s az aktív szókincsben általában uralkodó. Térképünkről elhagytunk néhány alkalminak, egyedinek látszó elnevezést. Más terminusokkal együtt tűntek ezek fel s lehetséges, hogy némelyik csupán elnevezésbeli bizonytalanságot tükröz. Ezek a következők: *56. b. csüngő*, ill. *akasztós szarufa*, 155. *tetőfa*, 188. a. *kanfa*, 195. *nyereg*. A térképezés során nem tettünk különbséget a szarufa, a szaru, szarugerenda, illetve szalufa, szalu, szalugerenda, valamint horogfa, horokfa, horog, horgas, továbbá fedélfa, födőfa, födélfa, födefa elnevezések, illetve diftongizált alakváltozataik között, amely különbségtétel a néprajzi igényeket meghaladta volna.

54/1 sz. térképünkből világosan kitűnik, hogy az oromgerenda nélküli tetőnek három gócpontja van: Délkelet-Dunántúl, az északi perem s a keleti nyelvterület. Ez utóbbiról tudjuk, hogy itt az oromgerenda nélküli tető igen

nagymúltú, feltehetően több évszázados. Gyűjtéseinkből az tűnik ki, hogy a Délkelet-Dunántúlon a kötőgerendás tető dominálása újabb eredetű, a XIX. sz. második felében bekövetkezett váltás eredménye. Némileg bizonytalanabbul utalnak adataink az északi peremen az oromgerenda nélküli szerkezet megjelenési idejére, de azért itt is az a valószínűbb, hogy újabb — talán a XIX. sz. első felében bekövetkezett — változásról van szó. Itt a szelemen szót a terület nagy részén a legöregebbek sem ismerik már, néhány helyen halványan még emlékeznek rá, de jelentése eléggé bizonytalan. Ha az 55/1. és az 54/1. sz. térképünket összehasonlítjuk, akkor azt látjuk, hogy az oromgerenda nélküli tető itt mindig a keresztgerendába (padlásgerendába) alul becsapolt szarufaszerkezettel függ össze. Az erdélyi példák viszont azt bizonyítják, hogy a szarufák régebben inkább a koszorúfákon feküdtek, tehát az oromgerenda nélküli tető nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a szarufáknak a keresztgerendákba becsapoltaknak kell lenniök, azokra kell támaszkodniok. Miután a szarufáknak a keresztgerendákba való becsapolása kétségtelenül újabb, tanult ácsok működésének eredménye, az látszik valószínűnek, hogy északon a kétféle szerkezet együtt jelenhetett meg, tehát a kötőgerendás tető itt nem olyan régi, mint Erdélyben. További eligazítást nyújtanak a mezőkövesdi adatok. Gyűjtőnk itt két oromgerendás, hosszúágasos épületet talált. Ugyanakkor a szelemen szó lényegében ismeretlen, csak néhány öreg emlékezetében él, meglehetősen bizonytalan tartalommal. Az egyik hosszúágasos ház mestergerendájában 1774 évszám olvasható. Az 1850-es évek után épült házak már mind kötőgerendásak, így érthető, hogy a legöregebbek még hallhatták a szelemen szó emlegetését elődeiktől, de jelentésével miért nincsenek tisztában. Nyilván a XVIII. sz. végén még oromgerendás házakat építettek — hosszúágassal — a 19. sz. első felében a kétféle szerkezet már vegyesen készült, a század második felében az oromgerendás építkezés teljesen elmúlt, de egyes példányai még megmaradtak, egyre fogyó mennyiségben, 1965-re számuk kettőre csökkent, ebből is egyik 18. sz.-i épület. A mezőkövesdi példa bizonyító erejét csupán az csökkenti, hogy az oromgerenda nélküli terület déli sávjában fekszik. Viszont a régi közlések palóc területről szintén úgy emlegetik a szelement, mint egykori építkezési emléket, ami arra utal, hogy a mezőkövesdi fejlődéstől mégsem tért el lényegesen az északabbi terület. (Vö. Istvánffy Gy.: A palóczok lakóháza és berendezése. NÉ. 1911. 3.) Így az északi perem szelemen nélküli tetőjének korát szintén újabbnak, 19. századi fejlődés eredményének tekinthetjük.

Nagyon figyelemre méltó, hogy az erdélyi oromgerenda nélküli tető az alföldi síkság keleti peremén még szabályosan megfigyelhető s néhány adatból következtethetően korábban némileg még jobban behúzódott az Alföldre. A Tisza vidékén azonban már annyira uralkodott az oromgerenda, hogy a folyó mentét még aligha érte le.

Az oromgerendás tető legjellegzetesebb területe — a délkeleti sarok kivételével — a Dunántúl. Itteni szívós fennmaradása alighanem az olló-láb elterjedésével hozható összefüggésbe. A Dunántúl nyugati felén a második világháborúig túlnyomórészt ollólábas, oromgerendás tetőt építettek. Másutt, ahol az ollóláb nem volt ennyire általánosan elterjedt, már a század végétől megfigyelhető az oromgerendás tető visszaszorulása. Az ollóláb országszerte megjelenik már az emlékezettel el nem érhető időben, kivéve a keleti országrészt, ahol — ha ismerik is — a századfordulón kezdik ritkábban alkalmazni, mint pl. Apát-

falván. Nem alkalmazták úgy látszik egyáltalán a Bácskában és a Bánságban, ami utal arra, hogy átterjedése a Dunától keletre már arra az időre esett, amikor itt az oromgerenda nélküli tető váz meggyökeresedett.

További vizsgálatot igényel, hogy a szarufa alsó alátámasztási módja milyen összefüggést mutat a tetőváz szerkezetével. Egy ilyen kapcsolódásra már utaltunk. Az mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy a falon fekvő gerendára, vagy a falon kívül fekvő gerendára támaszkodó szarufa ott dominál, ahol az oromgerendás tetőváz uralkodik, függetlenül attól, hogy a szelement ágas, vagy ollóláb támasztja-e alá. (Vö. 54/1 és 55/1. sz. térképek.) Úgy látszik a térképek s a gyűjtéseink alapján, hogy az oromgerenda nélküli tető eredetileg ugyanezzel az alátámasztási móddal párosult, de az ácstechnika fejlődésével a XIX. sz. első felében szorosan hozzátapadt az alul keresztgerendába becsapolt alátámasztási eljárással. Az erdélyi párhuzamos előfordulás legalábbis valószínűsíti ezt a feltevést.

A különféle szerkezetek összefüggése tehát valószínű, ha nem is kizárásos erejű. Kérdésesebb már a terminusoknak és a szerkezeteknek az összefüggése. A szarufa elnevezéseit mutató térképünkből az tűnik ki, hogy a szarufa-szalufa elnevezés ott rétegződött rá leginkább a többi megjelölésekre, ahol az oromgerenda nélküli tető az uralkodó. A horogfa, födélfa elnevezés pontosan csak addig megy kelet felé, ameddig az oromgerendás tető. A régi elnevezéseknek már nyoma sincs az oromgerenda nélküli tető északi és délkeletdunántúli gócaiban. (Egykori ismeretükről viszont a korai irodalom tájékoztat.) Erdélyben a tetőváz változásáról nincs a közeli századokból tudomásunk, viszont a régi „szarvazat" elnevezésre itt is rátelepszik a szarufa. Ez talán akkor következhetett be, amikor a faragatlan „szarvazatot" itt is felváltotta és felváltja a keresztgerendába becsapolt szarufa, amely így már szükségszerűen faragott. Vizsgált építményeink korát figyelembe véve ez a váltás technikai szempontból a XIX. sz. folyamán történt meg. (Külön vizsgálatot érdemel, hogy ez a változás hogyan függött össze a tetőforma, nevezetesen a magas tető megszűnésével.)

A „horogfának" az oromgerendás tetőhöz való kapcsolódása nevéből következik. A „ragfa" is mindig oromgerendás tetőnél jelentkezik. A „szarvazat" a kötőgerendás tetőhöz kapcsolódik. A régi kifejezések közül csak a „földélfa" kötődése bizonytalan, egyik szerkezethez sem csatolható. Mégis az a körülmény, hogy az oromgerenda nélküli tető esetén sehol sem bukkan fel, amellett szól, hogy vagy az oromgerendás tetővel függ össze, esetleg más szerkezettel. A három váztípus ugyanis csak a lakóházakra érvényes, melléképületeinken még más megoldásokat is ismerünk. A további vizsgálatok során tehát erre is tekintettel kell lennünk.

55. A szarufa elhelyezkedése.

A Kérdőív a következő kérdéseket tette fel: 1. A századforduló táján épült lakóházaknál mire támaszkodik alul a szarufa: *a)* a ház falán nyugszik, *b)* a ház hosszanti falán fekvő gerendán nyugszik, a gerenda neve, *c)* valamelyik keresztgerendára, padlásgerendára támaszkodik úgy, hogy vége 50—100 cm-rel azon túlnyúlik, a keresztgerenda neve, *d)* a vége a padlásgerendába

vagy valamilyen keresztgerendába van becsapolva, a keresztgerenda neve, *e)* a ház hosszanti irányában a keresztgerendákon fekvő gerendán nyugszik; a gerenda neve; Hol fekszik a gerenda — a falon — a falon kívül — a faltól . . . cm-re f. egyéb módon 2. A századforduló táján épült lakóházaknál megtoldották-e a szarufa alsó, eresz feletti végét rövid pótgerendával; a pótgerenda neve.

55/1 térkép: A szarufa gyakoribb alátámasztási módjai a századfordulón. Térképünk feltünteti a századfordulón, vagy korábban épült lakóházakon a szarufa alsó alátámasztásának összes lehetőségeit, de az egyes változatok elterjedésének csak a gyakoribb eseteit mutatja be. A csupán néhány esetre korlátozódó előfordulásokat nem tüntetjük fel abból a meggondolásból kifolyólag, hogy az újabb fejlődésben, az ácstechnika előnyomulásával már a századfordulón is szórványosan feltűnnek helyileg tipikusnak nem tekinthető variációk. A jellegzetest ez esetben a gyakoriságon keresztül igyekeztünk megragadni.

A térképen bemutatott típusoktól eltérő változat gyűjtésünk során nem került elő, legfeljebb csekélyebb eltérésű alváltozat: így a fekete kereszttel jelzett típusnál a keresztgerendák gyakran a falba vannak bemélyesztve, nem alattuk, hanem felettük van a sárgerenda. Ilyen esetekről tudunk a 90., 104. és 126. kutatópontokról, de feltehetően még néhány más ponton is, csak ezt a gyűjtések nem rögzítették, miután a típusmeghatározásban másodlagos jelentőségűnek vélték — helyesen — s a kérdőív sem utalt erre kifejezetten. Másik alváltozatnak az tekinthető, amikor a szarufákat alátámasztó keresztgerenda végeit ezekkel azonos síkban egy külön gerenda fogja össze. Ilyen esettel a 100. ponton találkoztunk. A második világháború után terjedő szerkezetekkel nem foglalkoztunk.

A szarufa alsó alátámasztásában a legprimitívebb típus kétségtelenül az *a.* változat, de alig fejlettebb ennél a *b.* megoldás. Bár az *e.* változatnak a falsíktól jóval (70—100 cm.) kívülebbre helyezett koszorúfája a boronaépítkezés egykori területén mutatkozik leginkább gyakori megoldásnak, kérdéses, hogy ezzel genetikusan összefüggésbe hozhatók-e. Emellett szól, az hogy a föld vagy sövényépítkezés területén is feltűnik, továbbá az a lényeges körülmény, hogy célja mindig az eresz kiszélesítése s így első lépés a tornác kialakításához. Az sem állítható, hogy ez a 3 változat a szelemen alkalmazásával függ össze, hisz a keleti nyelvterületen a nagymúltú oromgerenda nélküli szerkezet esetén ugyanúgy megtalálható, mint a Nyugat-Dunántúl tipikusan szelemenes területén.

Sokkal inkább kapcsolódhat az oromgerenda nélküli szerkezethez a *d.* típus genezise. A kutatópontok jelentős részén újabb szerkezetnek látszik, amely azonban a századfordulón már uralkodó volt. Régi házak bontására történő visszaemlékezések, vagy megállapíthatóan a 19. sz. közepe előtt épült házak esetén a *b.* vagy *e.* típus létezése ott is megállapítható volt, ahol a századfordulón már nem építették. (120. b. 140.) A *d.* típus két jellegzetes góca az északi övezet, valamint Tolna-, Baranya megyék területe, ahol a 19. sz. utolsó negyedében már oromgerenda nélkül építkeztek. Lehetséges, hogy gyors elterjedése itt és másutt a szelemen eltűnésével párhuzamosan történt. Mint fejlettebb ácstechnikai megoldás stabilabb szerkezetével könnyen kiszoríthatta a többi változatokat. Bizonyára nem véletlen, hogy legkevésbé ott tűnik

fel, ahol a szelemen a legvirulensebb: a nyugati Dunántúlon. Erdélyben is inkább az átépült falvakban tűnik fel inkább, mint a hagyományos építési megoldásokat jobban őrző községekben.

A legfejlettebb ácstechnikát kétségtelenül a kölyökgerendás megoldású tető jelenti (l. zöld jel), amely azonban a múlt század második felében néhány faluban egészen általánossá vált. A 8. a. és 8. b. pontról tudjuk, hogy első építői stájer ácsok voltak. Az *a.* *b.* és *d.* típussal szemben jellegtelennek érezzük a *c.* változatot, amely átmeneti formának látszik. Elterjedése is ezt támasztja alá: alig van falu, ahol domináló volna, viszont kisebb mértékig az egész nyelvterületen ismerik.

BARABÁS JENŐ

103. Vajnyerés

A közölt térképek a Kérdőív 103. kérdésére kapott adatok alapján készültek. A Kérdőív utasításai és kérdései: 1. Készítsünk rajzot vagy fényképet a használatos vajköpülőről; *a.*, a köpülő anyaga, *b.*, a köpülő neve, *c.*, a köpülő magassága, *d.*, a köpülő fedőkupakjának anyaga, *e.*, a fedőkupak neve; 2. Készítsünk rajzot a verőről (zurbolóról); *a.*, a verő anyaga, *b.*, a verő neve; 3. Hogyan nevezik a vajnyerés munkáját; 4. A köpülésen kívül milyen módját ismerik még a vajnyerésnek (rázás, kavarás stb.); 5. Miből készítik a vajat (tejfel, tejszín, tej stb.); a visszamaradó lé neve.

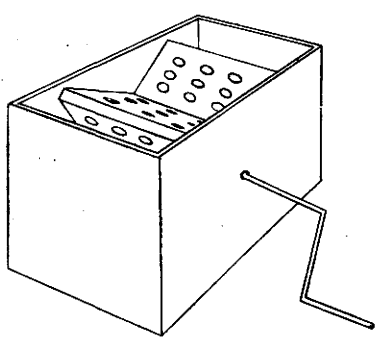

A Kérdőívre feleletül kapott adatokból készült térképeink közül a következőket közöljük:

103/1 térkép: Vajköpülők a századfordulón.

A fekete színnel jelzettek fából, a pirossal jelzettek cserépből készültek. A 3. típus (jele: töltött fekete kör) mindkét része egy-egy darab fából esztergályozott. A cserép köpülők felső része gyakran esztergályozott fa vagy kettévágott lopótők-fejből való. A verő lyukrózsás formája kizárólagos az egész magyar nyelvterületen; kivétel egy átmeneti forma, amely csillag alakú fejjel, de a nyél körül fúrt lyukakkal készült: Bodony-119. a. A magyar nyelvterületre hagyományosan jellemző köpülő típusokon kívül már a századfordulón megjelenik a doboz alakú, kézzel hajtott köpülőgép: Hódmezővásárhely-135., teljesen kiszorítva a hagyományos típusokat újabban másutt is: Magyarbánhegyes-157. (Lásd ábra.)

103/2 térkép: A köpülő használatának és anyagának változása a századfordulótól napjainkig.

Térképünk töltött zöld háromszög jelével tüntettük fel azt a jelenséget is, amikor a cserép nem szorította ki teljesen a fát, csupán tért hódított a fa mellett az utolsó fél évszázadban: Szalafő-2., Dunakiliti-23. a., Nemesgörzsöny-25., Hernádszurdok-159. a.

103/3 térkép: A köpülő neve.

A térkép üres piros kör jele *vajköpűt* jelent: Rinyaszentkirály-30.

A *köpülő* és szóösszetételeinek (töltött piros kör jel) előfordulása:

köpülő: párhuzamosan a *vajverő*vel: Tiszacsécse 200. a., Magyarózd-R. 5.;

vajköpülő: a., önállóan: Somogyudvarhely-22., Becefa-47., Kiskunhalas-99., Karcag-153., Füzesgyarmat-164., Doboz-166., Körösnagyharsány-183.;
b., párhuzamosan a *köpülő*vel: Uszód-79. b., Szigetszentmiklós-86., Békéssámson-146., Nagykamarás-167. a.;

köpülő fazék: önállóan: Ordacsehi-37. a., Somogyacsa-45.;

köpülő köcsög: önállóan: Dudar-42.

A *rázó* és szóösszetételeinek (sátortető jel) előfordulásai:

rázó: párhuzamosan a *köpülő*vel: Ártánd-190.;

vajrázó: a., önállóan: Szentgyörgyvölgy-3., Rigyác-14. a.;
b., párhuzamosan a *köpű*vel: Szalafő-2.;
c., párhuzamosan a *köpülő*vel: Surd-14. b.;
d., párhuzamosan a *tejrázó*val: Mikekarácsonyfa-8. a.;

tejrázó: önállóan: Tornyiszentmiklós-8. b., Kót-J. 14.;

vajrázó köpű: önállóan: Pat-21.

A *verő* szó összetétele (hulló csepp jel):

vajverő: Panyola-196., Tiszacsécse-200. a., Magyarózd-R. 5.;

tévérő dézsa: Vargyas-R. 6., Bágy-R. 7., Kálnok-R. 18., Kovászna-R. 19.;

dézsa: Hertelendyfalva-J. 9., Magyaró-R. 9., Kisgalambfalva-R. 20., Vágás-R. 21., Gajcsána-R. 22.;

vajverő fazék: párhuzamosan a *tejes fazék*kal: Feketelak-R. 10.;

A *fazék, bödön, csupor* (töltött háromszög jel):

fazék: Désakna-R. 12.;

bödön: Földes-173.;

csupor: Váralmás-R. 2.

103/4 térkép: A vajkészítés alapanyaga.

A vajkészítés alapanyagául a tejfelt használó területen szórványosan előfordul, — de mindig csak a tejfellel párhuzamosan — az alapanyagnak tejszínnel való megnevezése is: Nemeshetés-12. a., Kölked-72., Bogyiszló-80. a.,

Szeremle-81., Szabadszállás-88., Bácsborsod-91., Újhartyán-96., Soltvadkert-98., Kiskunhalas-99., Úri-104., Szank-107. a., Móricgát-107. b., Kiskunmajsa-108., Hódmezővásárhely-135., Bőcs-150. b., Hejőpapi-151., Cséfalva-Cs. 3., Kőhídgyarmat-Cs. 18., Bágy-R. 7., Köröstárkány-R. 8., Kovászna-R. 19., Ittebe-J. 10., Bácsfeketehegy-J. 12., Temerin-J. 17., Pacsér-J. 18.

103/5 térkép: A vajnyerés neve.

A *köpülés* és szóösszetételei (üres kör jel) az alábbi differenciáltságot mutatják (figyelmen kívül hagyva a *köpülés* alapszó egyértelmű használatát):

vajköpülés: a., önállóan: Somogyudvarhely-22., Gyulaj-61. b., Uszód-79. b.;
b., párhuzamosan a *köpülés*sel: Drávaszentes-31., Szigetszentmiklós-86., Kiskunhalas-99., Karcag-153.;
tejköpülés: párhuzamosan a *köpülés*sel: Drávagárdony-40.

A *rázás* szóösszetételei (sátortető jel):

vajrázás: a., önállóan: Szalafő-2., Szentgyörgy-völgy-3., Mikekarácsonyfa-8. a., Pat-21.;
b., párhuzamosan a *köpülés*sel: Surd-14. b., Garabonc-20., Drávyszentes-31., Becefa-47., Madocsa-79. a.;
tejrázás: Tornyiszentmiklós-8. b., Rigyác-14. a.

A *húzás* és szóösszetételei (kereszt jel):

húzás: párhuzamosan a *köpülés*sel és *zurbolás*sal: Zétény-Cs. 30.;
összehúzás: Becske-93., Kiskunfélegyháza-116., Verpelét-119. b., Zagyvarékás-121. b., Apátfalva-147., Körösnagyharsány-183.

A *verés* szóösszetételei (hulló csepp jel):

vajverés: a., önállóan: Tiszacsécse-200. a., Magosliget-200. b., Vajasd-R. 3., Magyarsáros-R. 4., Magyarózd-R. 5., Bágy-R. 7., Zselyk-R. 13., Kovászna-R. 19., Kisgalambfalva-R. 20., Vágás-R. 21., Gajcsána-R. 22.
b., párhuzamosan a *köpülés*sel: Nádudvar-163.;
c., párhuzamosan a *zürböléss*el: Panyola-196.;
tejverés: Hertelendyfalva-J. 9., Vargyas-R. 6., Kálnok-R. 18. Egy esetben a *vajverés*sel párhuzamosan előfordul a *csinálás:* Magyarózd-R. 5.

A vajkészítés ergológiai-technológiai kutatásánál alapvetően fontosnak tűnt az eszközanyag strukturális-formai megjelenésére, a vajkészítés alapanyagára, valamint az eszköz és technológia terminusára utaló adatok vizsgálata és térképre vitele.

A terminológia kartografikus ábrázolásában szükségszerűnek találtuk a világosabb áttekinthetőség érdekében történő integrálást: az egyes alapszóknak és összetételeiknek azonos jellel való kifejezését olyan esetben, ha összefüggő területen jelentkezik. Az eszköz szerkezetének szigorúsága módot adott a pontos típusalkotásra és jelrendszer kiépítésére.

A honfoglalás előtti, „valamely török nyelvből" származó *köpű* és az ebből képződött *köpülő* (Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941. 176.) szóval jelzett eszköztípusok (103/1. tkp. 1-2-3-4-es típusok) jellemzők a magyar nyelvterület nyugati (nagyobbik) felére, keleti (kisebbik) felére pedig a *vajverő*, *téverő*, *dézsa* terminussal jelzett típus (103/1. tkp. 5-ös típus). A fából készült köpülők (103/1. tkp. 1—5.) valamennyi típusa csak a vajnyerés céljára szolgál. Tejfelnél az 1—4. típus, savanyú tejnél az 5. típus (103/4. tkp.-et) használatos. A cserépből készült köpülők funkciója nem egyértelmű, viszont a köpülés funkciójában csak a tejfelből történő vajnyerés céljára használatosak. Elnevezése általában *fazék*, *köcsög*, *csupor* stb., a vajnyeréssel kapcsolatos elnevezésük viszont *köpülő*, *fazék*, *köpülő köcsög* stb., ill. a köpülőnek (mint eszköznek) szóösszetételes elnevezése legtöbbször ott fordul elő, ahol a cserépből készült köpülő, vagy az is használatos (103/3. tkp.).

A fa köpülők egykori általános — ha ugyan nem kizárólagos — használatára utal a századfordulói állapotot rögzítő 103/1. számú térkép fekete színe, mely közé már erősen benyomul a cserép köpülők használatát feltüntető piros szín. A 103/2. számú térkép úgy ábrázolja a köpülőformák használatában és anyagában végbement változások dinamikáját, hogy egyben rávilágít arra is: általában azokon a helyeken szűnt meg a vajköpülés és a köpülő használata, ahol korábban a fa köpülő mellé benyomult a cserép köpülő s elődjének használatát vagylagossá degradálta, esetleg teljesen ki is szorította. Az utóbbi évtizedekben azonban ott is eltűnőben van a köpülő (megszűnőben a köpülés), ahol korábban nem történt meg a köpülő anyagszerinti keveredése vagy változása.

A köpülőtípus használata és változatlansága a vajnyerés alapanyagául savanyú tejet használó területen a leginkább megfigyelhető, itt viszont az alapanyag-váltás folyamatának vagyunk tanúi.

Kérdőívünk kérdésfeltevéséből és a reá kapott válaszokból adódik, hogy 103/4. számú térképünkön diakrónikus jelenségek szinkrónikusan jelentkeznek: ti. a magyar nyelvterület nyugati felén általános alapanyagnak, a tejfelnek a legutóbbi évtizedekben a nyelvterület keleti, alapanyagul savanyú tejet használó felére történt benyomulásának folyamatát nem, csak eredményét ábrázolhattuk. A savanyú tejnek egykori nagyobb elterjedési területére azonban bizonyító erejű a technológiának megfelelő szerkezetű eszköz, és a művelet megjelölésére szolgáló *verés*, *vajverés*, *tejverés* terminusoknak jóval az alapanyag határán túl terjeszkedő mai használata. A tejfel és a savanyú tej régiójának érintkezési vonalán több helyütt megfigyelhető a két alapanyag párhuzamos használata, térképeink összevetéséből kitetszően: a tejfel uralkodóvá válásának tendenciájával.

Mind a nyugati, mind a keleti területen a vajkészítés három komponense — a szerkezetileg tipikus eszköz, az alapanyag, valamint az eszköz és művelet terminológiája — külön-külön konvergál, aminek következtében a vajkészítés két önálló típusterületet képez:

A. a magyar nyelvterület nyugati felére jellemző a tejfel alapanyag, az 1—4. köpülőtípus és a *köpülés* terminus;

B. a keleti nyelvterületre pedig a savanyú tej alapanyag, az 5. köpülőtípus és a *verés* terminus.

Hegyi Imre

119. A szalonna feldolgozása

A 119. kérdéscsoport a szalonnafeldolgozás módjával foglalkozik. A kérdések a következők: milyen szalonnafajtákat készítettek a századforduló táján (sós fehér szalonnát, füstölt szalonnát, főtt szalonnát és paprikás szalonnát)? A szalonnát a századfordulón milyen nagyságban tárolták (egy darabban, oldalakban, táblákban vagy csíkokban)? Milyen volt a kisült tepertő? mi volt a tepertő neve? kisütés előtt leszedték-e a bőrt a zsírnakvaló szalonnáról? főzték-e a zsírnakvaló szalonnát? A szalonnafőzés terminológiáját is fel kellett jegyezni.

A 119/1. Füstölt és sós szalonna a századfordulón c. térkép a magyar nyelvterületen ismert két szalonnafajta konzerválási módjának, a füstölésnek és a sózásnak az elterjedését kívánja bemutatni. E két szalonnafajta elterjedése két nagy területen található meg, általánosítva megállapíthatjuk, hogy a füstölt szalonna kizárólagos az egész Dunántúlon., az Északi Hegyvidéken, a Mezőség egy részén és a Székelyföldön. A sós szalonna domináns az Alföldön, az Alföld peremterületein, valamint azokon az erdélyi területeken, amelyek népi kultúrájában alföldi hatással számolhatunk. A kisalföldi kutatópontokon is hagyományosnak látszik a sós szalonna. A két szalonnafajta intenzitása — a gyűjtés megállapításai szerint — változóban van; egyre nagyobb tért hódít a füstölt szalonna a sós szalonna rovására. Ezért látszik valószínűnek, hogyha nem is volt a sós szalonna elterjedése nagyobb, kizárólagossága korábban jóval több kutatóponton megvolt, mint a századfordulón.

Mindkét szalonnafajtának a népi táplálkozásban több fogyasztási módja van: „nyersen ették",„sütve ették",„alkalmanként főzés előtt kiolvasztották", Mindhárom fogyasztási mód ismeretes az egész nyelvterületen, függetlenül a konzerválás módjától. A két típus átmeneti területein hagyományosnak látszik, hogy a disznó egyik felét füstölve, a másikat sózva konzerválták (pl. 146, 174.). Ezeken a kutatópontokon a szalonnafajták szerepe a táplálkozásban profilírozott, pl. a fehér sós szalonna sütni való, a füstölt nyers fogyasztásra vagy főzésre alkalmas, kenyérhez való szalonnának mondják a sós szalonnát a Dunántúlon (51.).

A szalonna feldolgozásának egyik formai különbsége a szalonna nagyságában mutatkozik. Mint a 119/2. A szalonna feldarabolásának változatai a századfordulón c. térképen láthatjuk, országosan elterjedt volt a szalonna két oldalban (2 darabban) hagyása. Ennél régebbi forma a teljes szalonna egyben hagyása, esetleg álcsonttal együtt (11., 138., R. 6.) A Dunántúlon szórványosan meglevő két oldalban (darabban) hagyás mellett domináns a csíkokban hagyott forma. Ugyancsak táblákban (négy darabban), sőt csíkokban hagyták már a századfordulón a szalonnát a Felső-Tisza és Szamos vidékén. A Dunántúlon a feldarabolásnál egy fejlettebb technika alkalmazására gondolhatunk, amíg a Felső-Tisza vidékén a szalonna ládában tartásának szokása befolyásolja a szalonna formáját.

A további térképek kommentálása előtt említést érdemel az a főzési technika, miszerint a zsírszalonnából csak közvetlenül a főzés előtt olvasztották a zsírt. Ez a *pergeléses* eljárás feltehetően általános lehetett a zsírszalonna kisütése előtt. Ennek a technikának a maradványaként egyes kutatópontokon megemlítették, hogy az emlékezet szerint egyáltalában nem sütötték ki a zsírszalonnnát

(R. 6., J. 14.) ill. csak a hájat, bélzsírt, kisebb zsírdarabokat (56. b., 140. b., 178., J. 22., S. 30., R. 21.). Az Őrségből és a Tiszántúlról hasonló jelenségeket közöl az irodalom. A pergeléses zsírnyerés mellett a zsírszalonna kisütését elhagyhatóvá vagy másodrendűvé teszi a vajjal főzés domináns volta is. (178., S. 30.)

Mint a 119/3. Főzték-e a zsírszalonnát kisütés előtt a századfordulón c. térkép bemutatja, a szalonna kisütés előtti abálása elsősorban Nyugat- ill. Észak-Dunántúl, valamint az Északi Hegyvidék kutatópontjain jelentkezik összefüggő területen. A századforduló óta a szalonnafőzés jelentősége — a gyűjtések megjegyzése szerint — még jobban csökkent. Valószínű, hogy ez a csökkenés már a századfordulón is folyamatban volt. A Dél-Dunántúlon jelentkező szórványos előfordulás feltehetően egy valamikor nagyobb elterjedésre utal. A főzést általában a szalonnabőr leszedésével indokolják, de a két jelenség elterjedése nem fedi egymást. A főzés indokolásánál hangsúlyosabb említést érdemel még az avasodás kisebb lehetősége.

A zsírnak való szalonna bőrének leszedése az Alföld kivételével az egész vizsgált területen elterjedtnek mondható. Ezt dolgozza fel a 119/4. Leszedték-e bőrt a zsírszalonnáról a kisütés előtt a századfordulón c. térkép. A szalonnafőzés technikájának csökkenő elterjedésével ellentétben a bőr leszedése terjedőben van. Ennek indoklása a bőr kocsonyának való felhasználásán kívül a disznósajt készítésének gyors ütemű elterjedése is, amelybe szintén belekerül a szalonnabőr egy része. A bőrös tepertő készítésének szokása magyarázza meg az Alföld eltérő viselkedését.

A már feldarabolt szalonna nagysága, amelyet a 119/5. Mekkora darabokra vágták a zsírszalonnát a századfordulón c. térkép mutat be, sematikusan nézve egy fokozatos nyugat-kelet irányú nagyobbodást mutat, amely a Tiszántúlon és peremterületein éri el tetőpontját. Erdélyben már megint a Nyugat-Dunántúlon meglevő kisebb és legkisebb formák szokásosak. Valószínűnek látszik, hogy a tepertő nagysága összefügg a bőrös tepertő meglétével, a tepertő tárolásával, és szalonnaként való fogyasztásával, valamint a zsírkisütés fontosságával.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a szalonnafeldolgozás, valamint a zsírnyerés módjainál a Dunántúllal, más esetben a Dunántúl egy részével, az Északi Hegyvidék és Erdély néhány területeivel szemben az Alföld és az Alföld peremterületei általában ellentétesen viselkednek. Valószínűnek látszik, hogy az Alföldnek a népi kultúra más területein jelentkező sajátosságai: a nagyhatárú települési forma, az állattartás intenzitása, a kapásnövények, elsősorban a tengeri korai alkalmazása a disznóhízlalásnál, a jellegzetes tüzelőberendezés, a pergeléses főzési technika, a nemek közötti munkamegosztási forma jelentkezése az életformában, a szalonnafeldolgozás és zsírnyerés módjaival összefügg.

151. Keresztszülők

A 151. kérdéscsoport a komaság formáival és a keresztszülők megszólításának terminológiájával foglalkozik. A kérdések a következők: A század-

forduló táján kit választottak a gyermek keresztszülőinek, kit választanak ma? Hány pár keresztszülője volt egy gyermeknek; egy családon belül azonosak-e a keresztszülők minden gyermeknél? Miképpen szólította a gyermek keresztanyját, keresztapját?

A 151/1. A keresztszülők száma a századfordulón c. térkép a komaság intézményének különböző formai elterjedését kívánta feltárni. A két kérdés külön-külön más-más oldalról közelíti meg azt az alapvető formai eltérést, amely elsősorban a keresztkomák számában mutatkozik. A komaság intézményével kapcsolatban négy változat különböztethető meg. Ez a négy változat kimeríti azokat az alapformákat, amelyek a magyar nyelvterületen találhatók, ezek variálódnak vagy keverednek egy-egy kutatóponton belül.

A kérdésre kapott válaszok feltérképezése alapján kitűnik, hogy a negyedik alapforma szórványosan az egész etnikum területén elterjedt, elsősorban a református lakosságú kutatópontokon találjuk meg. Feltehető, hogy egykor a mainál nagyobb intenzitású és elterjedésű lehetett. Ezt a feltevést támasztja alá az a tény, hogy a kettes és hármas változat tulajdonképpen a négyes alapforma egy-egy altípusaként is felfogható. A kettes és hármas alapforma a vizsgált területen már csoportosan, tájegységhez kapcsolódva jelentkezik. Így a Dunántúl nyugati szélétől s a Balaton alatti területektől eltekintve az egész Dunántúlon a hármas típus az általános. A kettes a Délnyugat-Dunántúlon és a Tiszántúlon mondható általános komasági formának. Az egyes altípus elterjedése, ha nem is pontról pontra, de nagy vonalakban nézve, azokon a vidékeken szokásos, ahol a katolikusság összefüggő nagyobb tömbben található. De hogy a vallási hovatartozódás nem befolyásolja döntően a komaság intézményét, bizonyítja ezt a zalai katolikusságnak a „várttól" eltérő viselkedése.

Hogy egy több gyermekkel rendelkező házaspárnak egy vagy több komája van, az alapvető strukturális eltérés. E két főtípus plasztikusan válik szét a magyar nyelvterületen. A Dunántúl nagyobb részén, a Tiszántúlon és Erdélyben a több koma, ezzel szemben a Dunántúl egyes területein, továbbá az északi sávban a Bodrogig, valamint a Duna—Tisza közén csak minden gyermeknél azonos, egy komapár volt szokásban.

A 151/2. A keresztszülő választás elvének változása a századfordulótól napjainkig c. térkép azt a fáziseltolódást adja meg, amely a keresztszülőválasztás tartalmában a századfordulótól napjainkig végbement.

A magyar etnikum területén általánosnak mondható a századfordulón az a szokás, hogy a keresztszülőt nem a rokonságból választották, hanem a baráti körből. A gyűjtők némelyike a „barát" megjelölésen túl feljegyezte, hogy a szülők legénykori vagy leánykori barátjukat, baráti csoportjukat, keresztszülőik gyermekeit, szomszédot kértek fel komának vagy komáknak, ezek házastársával együtt. Differenciáltabb rétegződésű kutatópontokon a szegényparasztok a gazdát választották. A második időpontra vonatkoztatott kérdés eredményei szerint a keresztszülők kiválasztásánál a rokonság körét veszik elsősorban figyelembe. Bár a rokonság fokának megállapítása sem volt követelmény, a beérkezett válaszokból mégis megállapítható, hogy a keresztszülőségnél elsősorban a testvérek jöttek szóba. A sógorok is a vérszerinti rokonsághoz számítottak, mivel házastársuk általában valamelyik szülő testvére. A vizsgált időpontban vallási különbség nem befolyásolja a szokás alakulását.

A keresztszülő választás módjának két időpontban való rögzítését, valamint a két időpont közti folyamat megragadását, három alaphelyzet segítségével igyekeztünk tisztázni. A jelek és színek kombinálása révén a szokás változásának folyamata is ábrázolható és lemérhető. A kocka jel minden esetben azt jelenti, hogy a századfordulón a keresztszülőket a baráti körből választották. A jel színe jelzi a jelenlegi szokást, vagyis ha a kocka zöld, akkor ma is a baráti körből választják a keresztszülőket, ha piros, akkor a századfordulón a baráti körből, ma azonban már a rokonságból választják a keresztszülőket. Ha fekete a kocka, akkor a századfordulón szokásos barátok mellett ma már a rokonság is számításba jön, tehát a választás vagylagos. A magyar nyelvterületen az volt az általános szokás, hogy a keresztszülőt barátok közül választották. A Dunántúlon csak a Fertő és Rába között, s a Garam torkolatánál találunk olyan kutatópontokat, ahol a választásnál a rokonok is számításba jöhetnek. A Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon, valamint az Alföld peremterületein, a Hernád völgyében, a Körösök és a Maros vidékén sűrűbben találkozunk a barát és rokon vagylagos választásával. Részint ezeknek a jelenségeknek egyenletes szétszórtsága, részint a változás tendenciája arra enged következtetni, hogy itt már a századfordulón folyamatban volt a rokonságnak a komaság intézményébe való bevonása. Ennek ellenére ez a folyamat zömmel csak a századforduló után indult meg, és napjainkban ért odáig, hogy a rokonság lett a domináns. Hogy ez a folyamat jelentős, részben a vizsgált területen való egyenletes elterjedése, részben azoknak a kutatópontoknak a nagy száma bizonyítja, amelyekben a két időpont között változott meg a választás szempontja.

Szigetszerűen jelentkeznek azok a területek, ahol még ma is barátot hívnak keresztkomának, s így ebből a szempontból e területek társadalmi struktúrája hagyományőrzőnek mondható. Ilyen szigetek a Balatontól délre, valamint az Északi Hegyvidék területén, a Bodrog mellékén, a Dél-Alföldön és Erdélyben találhatók.

Külön említést érdemelnek azok az elszórtan jelentkező kutatópontok, ahol már a századfordulón is csak rokont hívtak keresztkomának. Ez a jelenség csoportosan csak a Nyugat-Dunántúlon, a Jászságban és a Szamos—Tisza közében jelentkezik. E csoportok körül helyezkedik el az a csekély számú kutatópont, ahol az országos tendenciával ellentétben, nivellálódásképpen, bár a század fordulón csak a rokonságból választottak keresztszülőt, az elmúlt ötven év folyamán barátot is kezdtek komának hívni.

Összegezve a fentieket, a kisebb szórványos vagy csoportos eltérések ellenére komákat a századfordulón még a baráti körből választottak, napjainkban azonban a többségnél már a rokonság köréből hívják.

A két térképlapon ugyanazt a műrokonsági intézményt, a komaságot mutattuk be, strukutrális és tartalmi szempontból. A jelenség formai és tartalmi változásai között a vizsgált területen összefüggést nem tudunk kimutatni. A vizsgált időpontban az aránylag stabilabb szerkezeti keretek között zajlott le a dinamikus tartalmi változás.

MORVAY JUDIT

185. *Holdfoltok*

A bemutatott térképet a kérdőív 185. kérdése („Hold foltok") alapján készítettük el. A 185. kérdés így szól: „Mi látható a holdban (pl. Dávid hegedül vagy hárfázik Szt. Annának vagy Cicellének, Kain és Ábel, vagy ez utóbbi vére, fát vágó vagy szénát hordó ember, kapcáját szárító pásztor, két cigány, vödröt vivő lány). " A „megjegyzés" pedig kéri: „Lehetőleg jegyezzük fel, hogy a fenti alakok holdbeli megjelenését mivel magyarázzák."

Noha van olyan község, ahol azt hiszik, hogy csak a „garabonciás látja, kik laknak a holdban" (55a), s bár van, ahol azt tartják, hogy „nem jó a holdat sokáig nézni, mert az ember holdkóros lesz" (43), illetve veszélyes, mert elvesztheti a holdba néző a szemevilágát (ti. azt hangoztatják: „Te ne nézd, mert ha elszakad [az ott hegedülő szent Dávid hegedűjének] a húrja, a szemedet kiveri") (193), mindezek ellenére valamennyi kutatóponton tudtak a holdlakókról, jól ismerték a holdfoltok magyarázatát.

185/1 térkép: Mi látható a Holdban?

A magyar etnikum körében sokféleképpen magyarázzák a Holdban látható foltokat. E magyarázatok között 23 olyan képzet található, amely nagyobb vagy kisebb területen elterjedve ismeretes. Ezeket ábrázoljuk térképlapunkon. Mellettük akadnak egyszeri előfordulású hiedelmek is, ezeket csak itt a kommentárban ismertetjük, a térképlapon nem ábrázoljuk.

A. Holdfoltokhoz fűződő hiedelmek (a látni vélt alakok Holdba kerüléséhez magyarázatok is kapcsolódnak).

1. „Szent Dávid muzsikál a Holdban." Ez a legáltalánosabb holdfolthoz fűződő hiedelem. Hogy szent Dávid miért került a Holdba, azt így magyarázzák: „Az Isten küldte bele, mert se poklot nem érdemelt, se menyországot, hát a Hódba kűdte az Isten, a hódvilágba tette. Egyenlő volt a rossz cselekedet a jó cselekedettel." (Cs. 32.) Más, egyéninek tűnő, hiedelem szerint „A Holdban van egy kopár hegy. A kopár hegy oldalában egy temető van, a másik fele pedig lakóhely, laknak benne. Egy eladó lányt zeneszóval kísértek ki a temetőbe. Egy zenész ott maradt a temető bezárásáig (míg be nem telik). Ez a zenész ma is ott van, szent Dávidnak hívják. — Szokás volt a községben is, hogy az eladó lány sírjánál estig egy zenész hegedült." (180)

A Holdban muzsikáló szent Dávid képzet mellett vagy helyett az a hiedelem él, hogy a Holdban Dávid és Ábrahám (23b), szent Dávid és szent Donát látható (111a), szent Dávid és szent Péter (87), Dávid és Áron hegedül (191.a), szent Dávid lovon hegedül (170, 196), Dávid világít (23. a), Dávid tándcol Cicellével (91, 101. b, 102, J. 15, J. 17, J. 19, J. 21, J. 22), Dávid „csinál valamit" (R. 11), Dávid szőlővesszőt tart a kezében és lábával dobbant (J. 17), Dávid hárfát penget (J. 20), „Cili néni hegedül, Dávid meg táncol (107. b), szent Péter hegedül (53, 85, 88, 189, 192. b, J. 10), „Cirjék hegedül és Cicelle táncol (91), a sánta cigány hegedül (J. 21), szent Imre hegedül (69).

2. „Cicelle táncol a Holdban". Általában a hiedelem szerint szent Dáviddal együtt látható, a Holdban egymagában csak egy kutatóponton (147) fordul elő, egy kutatóponton pedig nem Péterrel táncol (38). Az általános Cicelle névnek az alábbi változatai ismeretesek: Cicell (119. b), Cicel (113, 121. b, 134),

Cicella (119. b, 134, J. 3. J. 7, J. 10, J. 20), Cicölle (124. b), Cibilla (Cs. 10), Cipcer (137), Szibiria (137).

A hiedelem szerint büntetésből, átok miatt került szent Dávid és Cicelle a Holdba. A hiedelem azonban eltér az átkozó személyében:

a) az anya, illetve a szülők átkozták meg őket: „Dávid és Cicel azért táncol (a Holdban), mert az anyjuk megátkozta őket, hogy ne találjanak helyet sehol sem; de a Holdat kifelejtette az átokból." (113.) „Szent Dávidot elátkozta az anyja, hogy sehol helye ne legyen. De mivel a Hold nem volt benn a tilalomba, szent Dávid oda került." (138.) „Úgy került Dávid és Cicelle a Holdba, hogy szüleik elátkozták őket, mondták, hogy az Isten verje meg, ne fogadja be se ez, se az, de azt elfelejtették mondani, hogy a Hold ne fogadja be őket. A Hold pedig bevette őket, ott élnek örökké." (124. b.)

b) Jézus volt az átkozó: „Dávid és Cicelle, akármilyen tilos nap volt, ha összekerültek, mindig táncoltak. Nem fogadtak szót, még pénteken is táncoltak. Azt mondta a Jézuska: „Ha ti táncolni szerettek, majd adok én helyet." Megbüntette őket, oszt a Hódba vannak. Világosan látni lehet, hogy össze van a kezük, és táncolnak." „Elátkozta őket a Jézuska, hogy ne vegye be őket se föld, se ég, oszt a Hód bevette." (116.)

c) Az Isten büntette meg a bűnösöket: „Isteni büntetésből vannak fent." (110.) „Dávid és Cicell (~ Cicella) két bűnös ember volt, az Isten büntetésből tette oda őket." (119. b.)

d) Uriás átkozta meg szent Dávidot és Cicellét: „Dávid királynak volt egy darab szölleje. Mellette volt egy szegény embernek egy kis szölleje. Mindig szerrette volna Dávid király az Uriás feleségét (azé volt a szöllő). Aggyig csinálta, aggyig csinálta, míg a szegény embertől elvette a szöllőt is, meg a feleségét is. Uriás megátkozta őket, hogy mennyenek fel a Holdba, és örökké táncoljanak." (132.)

e) Más hiedelem szerint „Mikor Isten a világot teremtette, akkor küldte oda őket." (121. b.).

Képzeteink arról is tudnak, hogy meddig él majd Cicelle a Holdban: „Cicel vagy Cicella örökké él; él mint Cicella a Holdban." (134.) Másutt úgy tudják, hogy utolsó ítéletig kell a Holdban maradnia: „Cicelle mindig mondja: 'Bárcsak ítélet lenne már!' — mert ő akkor szabadul." (110.)

Egyes képzetek szerint Cicelle és szent Anna (39), Cicella és Arcella (J. 7), Cicölle és Borbála (124. b), Cicella és Marcella (J. 3), illetve egy kislány (200. a) táncol, sőt egy kutya táncol szent Dávid előtt (200. b). Más változat szerint Enok és Illés próféta (J. 17), illetve Cibere és Konc vajda (J. 15, J. 17) táncol. Más kutatópontokon hangszer kerül Cicella kezébe: Cicella és Gizella muzsikál és táncol (J. 20), Cicella citerázik és táncol (J. 20), Cicella hegedül (J. 9), Cicelle muzsikál (87, R. 1). Egy kutatóponton Cicelle fon (100).

3. „Fát, tüskét vágó ember látható a Holdban." A hiedelem szerint büntetésből került fel a Holdba, mert tiltott napon vágta a fát vagy a tüskét.

a) ú j h o l d n a p j á n: „Egy ember újhold napján fát vágott, és őt a Hold felszippantotta; azóta lehet látni a Holdban a favágó embert." (11. c);

b) ú j h o l d v a s á r n a p j á n: „A favágó ember fejszével, tuskóva (látható). Újhold vasárnap fát vágott, akkor felszippantotta a Hold." (8. b

„Látni a Holdban egy embert, amint vágja a tüskét. Azért van, mert újhold vasárnapján, amikor nem szabad, dolgozott, és a Hold felkapta." (26. b);

c) újhold pénteken: „A Holdban egy ember tüskét vág, lehet látni, hogy emeli a fejszét. Újhold pénteken ment tüskét vágni, így került oda." (21);

d) nagy ünnepen: „Egy ember vágta a fát nagy ünnepen, a Hold felszívta; a fejsze is látszik a Holdban." (36);

e) vasárnap: „Megbüntette az Isten, mert vasárnap vágott tüskét." (63. a);

f) kopott változat: (a favágásért bűnhődik): „Az öreg vágja a fát, tuskó van előtte. A famunkást fölszítta a Hold." (59); „Fűrészbakon fűrészelt valaki, és felszívta a Hold." (61.)

4. E képzetek változataként egyes kutatópontokon a fát szent Dávid (15, 24, 25), a bokrot János vagy Simon apostol (13), a tüskét szent Péter (77), a bokrot pedig a cigány vágja (20).

5—8. „Szalmát, szénát, rőzsét venyigét vivő ember van a Holdban." Büntetésből került oda, mert azt vagy lopta, vagy tiltott napon kaszálta.

5. szalma: „Lopott a cigány szalmát; lopott, oszt benne vót kötélbe. Aszt mekfokta a mezőőr, aszt kérdezte, honnan vitte, aszt (bizony) úgy lopta. Aszonta a cigány: „Isten bizony nem loptam. Nyejjen e a Hold, ha loptam!" — Aszt enyelte. Aszt mongyák, mikó félhold van, hogy viszi ám a szalmát a cigány!" (81);

6. széna: „Egy ember szénát lopott, a hold büntetésül felszívta a szénával együtt." (27) „Szénát vivő ember (látható), a hátán viszi a szénát. Azt mondták rá, hogy „nyeljen el a Hold!" El is nyelte, és most mindig ott látható." (72) „Egyszer egy ember áldozócsütörtökön ment szénát kaszálni. Mondták neki, hogy ne menjen, de csak kiment. Fölszippantotta a Hold, most az láccik." (80. a)

7. rőzse: „Egy ember rőzsét vitt a hátán újhold vasárnapján, és felszivta a Hold." (16);

8. venyige: ez a képzet nyilvánvalóan másodlagosan alakult ki az előbbiből, a homokos erdőtlen szőlővidéken. (98)

9. „Fát hordó ember látható a Holdban." Egy adatközlő (182) szerint a kalendáriumból ismerik. Magyarázata: „Holdtöltekor fát hordó ember látható. Egy ember többször járt az erdőbe fáért, pedig tiltva volt. Az erdőőr ezt észrevette s újból megtiltotta a falopást. Az ember azt mondta: „Holdbéli ember legyek, ha még egyszer is megyek fáért." Mégis elment. Egyszercsak el kezdett emelkedni, emelkedni. Azóta ott van a Holdban, hordja a fát." (169.) „Az Ur Jézus megkérte, hogy ne menjen fáért, hanem imádkozzon (ti. Manó). De ő azt mondta, nem ér rá, mert kell menjen, mert nincs egy csepp fa sem otthon: „No ha neked elsőbb a fa, akkor maradj a Holdban örökre." (R. 17.)

10. Egy kutatóponton szent Dávid hordja a fát (166).

11. „A Nap által rádobott trágya látható a Holdban." A hozzá fűződő hiedelem szerint „A Nap és a Hold valamikor egyforma erősek voltak, és verekedtek. A Hold egy tüskés ágat dobott a Napba, az még jobban égett, a Nap egy lapát lószart vágott a Hold szeme közé, azért halványabb, foltos a Hold képe" (37. b, az adatközlő nem a kutatóponton, hanem Somogyvámoson hallotta). „A Hold akart uralkodni és összeveszett a Nappal. A Nap jobban

akart világítani, ezért a Holdat marhatrágyával szórta be, azért van benne olyan fekete folt. A Hold a Napot tüskével vágta szemközt, azért olyan szúrós a fénye." (8. b) „Nap és Hold vetélkedett, összevesztek. A Nap egy marék marhaszart vágott a Holdhoz. Ezek a sötét foltok." (37. a)

12. „Kapcát szárító pásztor van a Holdban." Általános hiedelem szerint büntetésből szívta fel a kiterített kapcát a Hold, mert a pásztor (pakulár, csobán) káromkodott, szidalmazta, mivel nem szárította meg (R. 5, R. 6, R. 7, R. 18, R. 20, R. 22). Például: „A pakulár kivitte szárítani a kapcáját, de már akkor éccaka vót. A kapca hát csak nem akart megszáradni. A pakulár azt akarta, hogy a Hold szárítsa meg, de bizony a Holdnak nem volt annyi ereje. Szidta a pakulár a Holdat, kerekített olyan cifrát, hogy csak. A Hold bizony azt nem tűrte, hogy őt egy semmi pakulár becsmérelje; mit tett: magába szítta a nyájat is, a pakulárt is. Most is lehet látni, még a bokrot is, amire a pakulár kitette a kapcáját. A sok juh — meglátni — még ott mozog egy kicsit. — Nem mindig lehet látni ilyen jól." (R. 5)

13. E képzet változata szerint nem a pásztor, hanem szent Dávid kiterített kapcája látható (166, 183, 190, R. 10).

Egyszeri változatként bibliai történetbe ágyazódik a pásztor kapca szárítása: „A napkeleti bölcsek mentek, hogy keressék fel Jézust. Velük mentek pakulárok is. Heródes is király akart lenne, és el akarta fogni Jézust. Ment a napkeleti bölcsek után Heródes, hogy majd azok megmutatják, merre van Jézus. Utközben, hogy elfáradtak, a pakulárok az izzadt kapcájukat kiterítették száradni, s aztán ott is hagyták, s ők más útra tértek, hogy Heródest megtévesszék." (R. 17)

Bizonyos változatokban nem a pásztor szárítja kapcáját, hanem Dávid (164, 166, 183, R. 10), szent Péter (190), illetve szent Mihály (200. a).

B. Egyéb holdfoltokhoz kapcsolódó hiedelmek (a látni vélt alakok Holdba kerüléséhez azonban magyarázatok nem fűződnek).

14. „Ökrökkel szántó ember látható a Holdban."

15. „Legeltető pásztor van a Holdban."

16. „Cigány látható a Holdban." A képzet csak a cigány személyében azonos, egyébként nagy változatosságot mutat: cigánygyerek (1), két cigány (39), a cigány bokrot vág (20), szalmát visz (29, 63. a), kalapácsos cigány: a cigánykovács, aki Jézusnak a szeget kalapálta a keresztfához és a Holdban „kalapáccsal kergeti a pujáit, mert verekedtek." (200. a)

17. „Fej, arc látható." Néhány kutatóponton „Krisztus arca" (38, J. 5, J. 22), „Isten képe" (55. c, 71, 74. a), „Dávid arca (87, 192. b), „Oroszlán fej" (21) látható.

18. „Ádám és Éva van a Holdban." Egy változat szerint táncolnak (98).

19. „Káin és Ábel látható." Egy kutatóponton csak Ábel (23).

20. A „szent család", vagy valamelyik tagja. Szűz Mária (14.a, 62, Cs. 18), Szűz Mária a kis Jézussal (15, 200.a, Cs. 18), szent József szamárháton (147), „szent család" (15, 31, 136).

21. „Jézus látható."

22. „A Szentháromság látható."

23. „Szent Péter van a Holdban." Egy változat szerint „kaszát köszörül" néhány változat szerint hegedül (lásd szent Dávidnál).

C. Egyszeri változatok (ezeket a térképen nem jelöljük).

A Holdban látható: gabonát kaszáló ember (25), kaszáló ember (53), szent Dávid legeltet (Cs. 28), kovács vasalja a lovát (88), kocsikast kötő ember (179. b.), Sánta Panna viszi az ebédet (90), meszet vivő gyerek (1), valamit a hátán vivő ember (146), a sánta lány táncol (128. b), szent Dávid iszik a Holdban (87); Dávid és Illés (45), Illés táncol (73), szent János (40), szent Pál (76. b), angyal (39, 71), Lucifer (74. a), Luca (65); ló (100), ágabogas fa (150).

Több esetben nem tudtak megnevezni meghatározott személyt, csak azt mondták, hogy „ember alak látható a Holdban" (31, 47, 83, 126, R. 18, R. 19).

A Holdban muzsikáló (szent) Dávid képzet a legáltalánosabb holdfolt magyarázó hiedelem. A Holdban táncoló Cicelle az előbbi képzettel együtt, de lényegesen kisebb területen fordul elő, mindenütt katolikus lakosság körében. A fát, tüskét vágó ember dunántúli képzet, ezen kívül csak egy ponton (90) ismeretes. A szalmát, szénát, rőzsét vivő ember hiedelmének dunántúli elterjedtsége nyilvánvalóan a megfelelő német hiedelemmel áll összefüggésben (vö. Atlas der deutschen Volkskunde, Leipzig 1937, 1. Lieferung, 16). A Holdban látható fát hordó ember talán kalendáriumból ismert képzet. Ezt megerősíti a szórványos előfordulás is. A kapcáját szárító pásztor keletmagyarországi és erdélyi előfordulása nyilvánvalóan összefügg a románok hasonló hiedelmével. Az ökrökkel szántó ember képzete, amely a magyar etnikum délnyugati területén ismeretes, feltehetően szlovén hiedelemmel függ össze.

A lokális képzetek gyakran összekapcsolódnak a Holdban látható általános (szent) Dávid hiedelemmel: Dávid vágja a fát (15, 24, 25), Dávid hordja a fát (166), illetve Dávid száritja a kapcáját (166, 185, 190, R. 10).

197. Az „árpa" gyógyítása

A kérdőív 197. kérdésére kapott válaszok alapján dolgoztuk fel a szóbanforgó betegség gyógyítására használatos ráolvasások típusait és jelöltük térképlapon a típusok, altípusok, változatok területi elterjedtségét.

Az MNA 197. kérdése az „árpa" gyógyításának cselekményét kérdezte: Hogyan gyógyítják a szemen nőtt „árpát" (pl. „learatják", kút körül elvesztik, kútba dobják). A megjegyzésben azonban kérte: Írjuk le a ráolvasás szövegét és a gyógyításkor használt eszközöket, pl. kés, sarló, sarlószerűen behajlított ujj, párnacsúcs, gombostű, szalmaszál, árpa). A szemen levő „árpa" gyógyítására alkalmazott c s e l e k m é n y e k, valamint a gyógyításnál használt e s z k ö z ö k és a gyógyításkor mondott r á o l v a s á s o k közül az utóbbiakat mutatjuk be.

197/1 térkép: Milyen ráolvasással gyógyítják az „árpát"?

Az „árpa" gyógyításakor használt ráolvasások elterjedtségük és intenzitásuk alapján négy csoportra oszthatók: I. Ténymegállapító típus, amely általános, vagy nagy területen ismeretes, II. fenyegető típus, amely lokális jelenség, vagyis kis területen használatos, III. invariánsok, amelyek egyszeri előfordulások, IV. anorganikus, eredetileg feltehetően nem „árpát" gyógyító ráolvasások.

I. Ténymegállapító típus

1. A magyar etnikum területén a ténymegállapító „*árpát aratok*" típusú ráolvasás az általános az „árpa" gyógyítására. Három altípusa ismeretes: *a)* a puszta ténymegállapító, *b)* az obszcén ténymegállapító, és *c)* az elbeszélő ténymegállapító forma. A puszta ténymegállapító altípus legelterjedtebb változata a háromszor ismételt *árpát aratok*. E forma egyéb változatai: *árpa, árpa learatlak* (61. b, 129), *árpa én téged learatlak* (53), *aratom az árpát* (55 c).

Változataink másik csoportja nem „a r a t j a" hanem „k a s z á l j a" az árpát: *árpát, árpát kaszálok* (25, 35, 52), *árpa, árpa lekaszállak* (131, 146), *lekaszálom (~ lekaszáljuk) ezt az árpát* (132, 140.a), *árpát vágok, lekaszálom* (126) és *árpa, árpa, lekaszálom* (132).

A ténymegállapító altípusnak többféle hosszabb változata ismeretes.

Tagadással utal arra, hogy nem igazi árpát arat: *árpát sem vetettem mégis aratok* (11. c, 17), *árpát aratok, sarló nélkül* (6), *árpát aratok, markot nem szedek (~ rakok)* (55. a, 55. c), *árpát aratok, kévét nem kötök* (2, 10. b, 22, 31), *árpát aratok, kévébe nem kötöm* (10, 18, 26. a), *árpát, árpát aratok, kívül be* (= *kévébe*) *sem rakom* (1), *árpa, árpa, learatlak, kévébe se kötlek* (16), *árpa, árpa én téged learatlak, csomóba se raklak, kévébe se kötlek, mégis learatlak* (Cs. 23), *aratom az árpát, kévébe se kötöm, kepébe se rakom* (27), *árpa, árpa learatlak, de fel nem kötlek* (Cs. 24). A tagadásos formához járulhat elküldő formula is (lásd alább).

Az eredeti elvnek, ti. az igazi aratás tagadásának az elhomályosultával a szöveg gyakran megromlott, ilyenkor a tagadás tagadószava elmaradt: *árpa, árpa learatlak, nagy marékba leraklak* (118. b), *árpa, árpa learatlak, marékba leraklak* (128. b), *árpát aratok, kévébe kötöm* (27), *árpa, árpa learatlak, harmadnapra fel is kötlek* (128. a).

Az aratás ténymegállapítása után megfenyegeti az „árpát", hogy ha mégegyszer itt éri, akkor learatja: *árpát aratok, árpát aratok, ha mégegyszer itt érem, mind learatom!* (12. a), *árpát aratok, árpát aratok, ha mégegyszer erre gyövök, mind learatom!* (12. b), *ha még itt érem ezt az árpát, learatom!* (28), *ha ott érem, levágom, árpát aratunk!* (60).

Más jellegű fenyegetés és az „aratás" helyébe „kaszálás" lép: *árpa, árpa, lekaszállak kutyaf.szával!* (146).

Az aratás tényének megállapítása után elküldi az „árpát": *árpát aratok, megérett, árpát aratok, megérett. No majd elmegy túlra!* (8. b); *árpát aratok, kévét nem kötök. Az Isten hírével menj el a Jordán vizére!* (31).

Az „obszcén ténymegállapító" altípus megállapítja az árpa lekaszálásának a tényét, majd obszcén helyre helyezését: *árpa, árpa lekaszállak, fehér ló seggébe váglak (~ hánylak ~ zárlak ~ vetlek ~ duglak).*

Előfordul, hogy a ló jelzője nem „fehér", hanem „tüzes" (163), néhány esetben pedig a jelző éppen hiányzik (43, 123. b, 173).

Egy esetben az első sor eltér az általánostól, a második sor igéje pedig hiányzik: *árpát vágok, árpát vágok, fehér ló seggébe* (126).

Az elbeszélő forma elmondja az árpával végzendő cselekmények egész sorát:

árpa, árpa learatlak,
kévébe kötlek,
kalangyába raklak,

haza hozlak,
asztagba raklak,
elcsépellek,
zsákba kötlek,
malomba viszlek,
megőröllek,
hazahozlak,
megszitállak,
(kemencébe vetlek,)
megsütlek,
és mind a ló seggébe vetlek. (R.5)

Az utóbbi sor ritka (használatos még: 190, R.4, R.10 kutatóponton), helyette a következő zárósorok ismeretesek: *megsütlek* (123. b, 183, 196, R. 6, R. 16), *megeszlek* (R. 9, R. 18, R. 20, R. 21,), *megeszlek, kiszarlak* (R. 17, R. 18).

Más változatvégek: *hazaviszlek, disznónak adlak* (R. 6), *megsütlek, disznóval megetetlek* (R. 11), és

. . . a lónak adom,
a ló megeszi,
kikakálja,
s a tyúk elkaparja (R. 3).

A „learatlak" szó helyett előfordul a „lekaszállak" szó is (123. b, 183, 196, J. 2).

A ténymegállapító típus egyszerű változatai: *árpát aratok, nem zabot,* (8. b); *aratok, aratok, árpát aratok* (15); *árpát aratok, kenyeret harapok* (18); *learatom learatom, hogy ne nyőljön meg!* (36); *árpát vetök, árpát aratok!* (145); *az árpádat lekaszáljuk* (157); *én tégedet lekaszállak, soha többé nem látlak!* (179. a); *árpa, árpa nagyra nöttél, ide kasza alá jöttél!* (184); *árpa kell a kutyának, kivágom most magának!* (184); *árpa, árpa lekaszállak, muljál el!* (200. b).

Hosszabb forma:

árpa, árpa én téged learatlak,
se nem késsel, se nem sarlóval,
hanem párna csúcsával.
inkább mujjon el!
pü, pü, mulj el! (191. b)

Párbeszédes forma:

A: *Árpa van a szemeden, lekaszáljuk. Elgyössz harmadosnak?*
B: *El.*
A: *Kaszálom, kaszálom, kaszálom.* (160)

2. A párbeszédes tagadás második legelterjedtebb „árpa" gyógyító ráolvasás: valaki rákiált a betegre, hogy árpa van a szemén, a beteg pedig letagadja. A rákiáltó szavai alapján a ráolvasás két altípusra oszlik: a. A: *árpa*

nyöl (nyött) a szemeden! B: *nem igaz!* (90, J. 15, J. 16,); b. A: *árpa van a szemeden!* B: *nem igaz*, hazudsz! (134) Amíg az első sor a *nyöl (nyött* és a *van)* igével következetesen két csoportra különül, addig a második sor (vagyis a tagadás) több változatot mutat. Az első típusban a válasz lehet: *Nem igaz, hazucc!* (J. 17, J. 21), *Hazucc* (91, 98, 100, J. 7, J. 8, J. 11, J. 20), *Hazucc benne!* (Cs. 10. a), *Hazudj benne!* (74. b), *Az szar!* (125), *Nem árpa, hanem szar!* (51). A második típusban is hasonlóak a válaszok: *Nem igaz!* (89), *Hazucc!* (93, Cs. 13, J. 19), *Hazucc benne!* (83, Cs. 10), *Nem igaz! . . . Szar!* (99), *Szar, nem árpa!* (101. a).

Az előbbi két altípustól eltér az alábbi egyszeri változat:

A: *Mi van a szemeden?*
B: *Árpa.*
A: *Levágom.* (121. a)

3. Az „árpára" használt harmadik elterjedtebb ráolvasás a lehetetlenséget kívánó forma. Akkor mondják, amikor az „árpa" gyógyítására használt árpaszemeket kútba (esetleg mellé, vagy valahová máshová) dobják. Alapszerkezete *„akkor . . . amikor": akkor legyen (~ nyöjjön vagy keljön) árpa a szememen, amikor én azt kiveszem (~ meglátom ~ ez kikel).* Változatai: *akkor legyen az én szememen árpa, amikor téged learatlak!* (130), *akkor gyere ki, amikor én lemegyek érted!* (Cs. 30), *amikor az elrohad, akkora az árpa is múljon el a szememről!* (J. 20), *úgy menjen el az árpa a szememről, amint ez az árpaszem elmegy!* (150. a).

II. Fenyegető típus, amely lokális jelenség, vagyis kis területen használatos.

4. A ráolvasás az „árpát" valami obszcén dologgal hozza kapcsolatba. Három altípusa van:

a) *árpa nyő a szemeden,*
zab terem a seggeden.
b) *Szar van a szemeden!* Változatai *micsoda* stb. (43), *Szar van a szemeden, nem árpa* (58).

c) párbeszédes forma:

A: *árpa van a szemeden!*
B: *de szar lesz rajta!*

5. Az „árpát" obszcén cselekedettel fenyegeti a ráolvasás:

árpát aratok,
ha holnapra mégegyszer itt terem,
leszarom!
Változatai: első sor helyett: *ha kell, ma kell* (37. b), *kaszálom, kaszálom* (52),
Lisa, lisa ma kelti, holnap elveszi. (3); az első sor hiányzik: (30, 48. b).

6. Az a forma, amelyet az árpa elmúlásának a kívánása jellemez, két részből áll: a beteg felé, vagy a betegre való köpésből (szembeköpés) és az árpa elmúlását kívánó mondatból. Három altípusa használatos:

a) *pthü, pthü, múljék el az árpa (a szemedről)!*
b) *pthü, pthü, maradjon el rólad!*
c) *pthü. pthü, vesszen el!*

7. Az „árpát" megfenyegetik: ha nem szalad el, lekaszálják:

szaladj árpa lekaszállak!

8. Az „árpa" gyógyításához a Szentháromság, vagy egyik tagja segítségét kéri a beteg. Változatai:

A Szentháromság nevében, ámen (+miatyánk) (J. 22), *ó istenem, vedd el a szememről ezt az árpát* (56. a, 64. b). *Uram Jézus, segijj meg!* (J. 86) *A jóisten gyógyítsa meg!*

III. Invariánsok, amelyek egyszer fordulnak elő.

1. Ténymegállapítás: *árpa van a szemömön* (124. b).
2. Tagadás: *szar, nem árpa!* (Cs. 22)
3. Az „árpa" obszcén dolognak minősítése: *Hü, kutya p.csa!* (Cs. 32)
4. Tiltás:
   a) *az én szememen árpa ne legyen! árpa ne teremjen többet a szememen! kitöröltem, kinyomkodtam a párna csúcsával, ne legyen több árpa!* (121. a),
   b) *ne árpa, ne!* (58)
5. Elküldés:
   a) *menj el, tünj el* (R. 18),
   b) *ahogy jöttél, úgy menj!* (Cs. 31),
   c) *árpa a vízbe, víz a szemembe!* (R. 22),
   d) *kútba árpa!* (56. b),
   e) *menj oda árpa!* (kútba dobáskor mondják) (111. a),
6. Másra küldés: *árpa kerekedjen, a más szemére menjen!* (154)
7. Elvitetés: *árpa nyőtt a szememre, vidd el!* (167. b)
8. Óhajtás: *árpa árpa már ide keltél, mentél volna földem közepébe!* (8. a)
9. Analógia:

árpa, árpa, kis árpa,
az erdőbe egy nagy fa,
kisarjadzott a töve
száradjon ki egészbe!
pthü, pthü, pthü. (R. 6)

10. Lehetetlenség kívánás: *száz ló, száz ökör, húzza ki belőle!* kútba dobáskor mondják, (Cs. 5).
11. A cselekmény elmondása: *Árpát hoztam, árpát hagytam.* (175).

12. Mondóka szerű forma: *kő kút, körül kút, körül járta tarka farkú tarka tyúk.* (121. b)*birsem, bársom, semmi sem* (háromszor ismételni) (10).
13. Töredék: *szem, szemem pillája* (176).
14. Keresztvetés: *szem, szemem pillája* (176).
15. Keresztvetés és felszólítás: *az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek, semmiből lettél, semmivé válj ál!* (R. 1.)
16. Fohászkodás:

Szent Úristen aratnak,
segiccs meg bennünket,
hogy az áldás szaporodjon,
és a szemünkről az árpa elmúljon! (J. 9)

17. Fohászkodás keresztvetéssel:

Mikor a földön járt az Úr Jézus Krisztus,
gyógyított mindenféle beteget.
Gyógyítsd meg ezt is,
az Atya, Fiú és Szentlélek nevében Ámen. (Cs. 32).

IV. Eredetileg nem „árpát" gyógyító ráolvasások.

1. A ráolvasások közül az „árpa" ellen is használták — esetlegesen — a hályogra mondott szavakat:

Leült Mária egy kőre,
arra ment három szűzleány
s kérdi tőle:
Miért sírsz Szüzanya?
Hogyne sírnék, sírnék!
Mikor elindultam
az én szent templomomba,
gally megérintvén szent szememet,
fájdalmas vérboritás,
hályog leszen belőle.
Add Uram Isten,
hogy Nagy Julis
szeme meggyógyuljon.! (J. 15).

2. A különböző betegségek (pl. kelés, pokolvar, szent Antal tüze, daganat, támadás, guga, seb, gyulladás, súly, gancsó), sőt nem csak betegség, hanem jégeső, vihar ellen használt „oszlasson el az Atya . . . " formula két esetben szintén helyet kapott az „árpa" gyógyításánál.

a) *Oszlasson szét az Atyaisten,*
oszlasson szét a Fiúisten,
oszlasson szét a Szentlélek Úristen. (111. a)
b) *Én téged csúnya nyavaja*
megkeresztellek Krisztus nevében,
mint szent János Jordán vizében.
Oszlassa Atya, Fiú, Szentlélek. (115)

3. Az országosan elterjedt visszafelé számlálás, amit igen sokféle betegség (állat férge, fekély, főköm, gelka, hasfájás, hideglelés, igézés, kelés, szent Antal tüze, tályog, tyuksegg, tyukszem) ellen használtak, két altípusával helyet kapott néhány esetben az „árpa" gyógyításában is.

Egyik altípusa a fogyó sorrendben mondott számsor: *tíz, kilenc, nyolc, hét, hat, öt, négy, három, kettő, egy, egy sem* (139) Kilenctől egyig haladó változata két kutatóponton ismert. (70, 166). A másik altípust a „nem" szóval tagadó növekvő számsor alkotja: *nem egy, nem kettő, . . . nem kilenc, nem tíz.* (Cs. 28)

4. legnagyobb számmal az új h o l d d a l kapcsolatos ráolvasások csúsztak át az „árpa" gyógyítására. Eredetileg ezeket a típusokat elsősorban különféle bőrbetegségek (szemölcs, tyukszem, tyuksegg, bőrkiütés, anyajegy, sömörtyű, holttettem, pattanás, kinövés) és egyéb betegségek (kelés, ujj gyülés, daganat, gyülés, tályog) ellen mondották el.

Az „árpa" gyógyítására két típusa is használatos:

a) Az egyik az *amit látok, újuljon, ami rajtam van, elmúljon:* Amelynek az alábbi változatai fordultak elő kutatópontjainkon:

Amit látok, újuljon,
ami rajtam van, elmúljon! (J. 15)
Amit látok, újuljon,
amit nem látok, az múljon. (Cs. 18)
Amit látok, újuljon,
amit nyomkodok, az elmúljon! (107. b)
Amit seprek, elmúljon,
amit látok újuljon! (J. 4)
Amit látok nőjjön,
amit kerítek, mújjon! (142)
Amit kerítek, had mújjon,
amit látok, had nőjjön! (154)
Amit látok, teljen,
amit fogok, múljon! (140. b)

b) A másik az *Új hold, új király* típus, amelynek három kutatóponton ismerték egy-egy változatát:

Új hold, új király,
vidd el az én árpámat! (90)
Új hold, új világ,
hívnak engem lakodalomba.
Nem mehetek el,
elküldöm helyette betegségemet. (51)
Új hold, új kiráj,
elgyüttek énértem,
de én nem megyek,
elküldöm mindenféle betegségemet.

Ezután elmondanak még egy Miatyánkot. (J. 22)

Hogy a szóban forgó kétféle szöveget (amely a bőrkeményedések jellemző ráolvasása) milyen esetlegesen használták az „árpa" gyógyítására, jól mutatja az is, hogy a két típus tíz változata közül csupán egyben fordul elő a gyógyítandó „árpa" neve (90).

Térképlapunkon nemcsak a hagyományos és általános „árpa"-gyógyító ráolvasásoknak (vagyis az I. és II. csoport típusainak), hanem az egyszeri előfordulásoknak és a nem hagyományos (vagyis hagyományosan valamilyen más betegség gyógyítására használt és az „árpa" orvoslására csak esetlegesen átkerült) ráolvasásoknak (azaz a III—IV. csoportba tartozó adatoknak) az elterjedtségét ugyancsak jelöltük. Az első két csoportnál fő jeleket, az utóbbi kettőnél kevésbé kiemelkedő jeleket használtunk. Az utóbbi adatok előfordulásának jelölését is szükségesnek véltük, hiszen az a tény is jellemző, hogy hol fordulnak elő invariánsok, illetve az „árpa" gyógyítása szempontjából anorganikus ráolvasások.

Az „árpa" gyógyítására az *árpát aratok* típusú ténymegállapító ráolvasás az általános, az egész magyarság körére kiterjed, tehát a magyarság etnikus jellemzője. A ténymegállapító ráolvasások három nagy területi egységet alkotnak: a dunántúli, a tiszántúli és az erdélyi altípust; sajátosságuk, hogy nyugatról kelet felé haladva a ráolvasások szövegterjedelme nő, Erdélyben már „elbeszélő" formájú.

Diószegi Vilmos

A bemutatott térképek falulistája

1. Velem
2. Szalafő
3. Sztgyörgyvölgy
4. Pereszteg
5.a. Szakony
6. Nagykölked
7. Kustánszeg
8.a. Mikekarácsonyfa
8.b. Tornyiszentmiklós
9. Vitnyéd
10. Rábapaty
10.b. Nagygeresd
11.c. Bejcgyertyános
12.a. Nemeshetés
12.b. Nagypáli
13. Pötréte
14.a. Rigyác
14.b. Surd
15. Pusztasomorja
16. Potyond
17. Kenyeri
18. Köcsk
20. Garabonc
21. Pat
22. Somogyudvarhely
23.a. Dunakiliti
23.b. Lipót
24. Kóny
25. Nemesgörzsöny
26.a. Oroszi
26.b. Gyepükaján
27. Nemesvita
28. Kéthely
29. Kutas
30. Rinyasztkirály
31. Drávaszentes
32. Nagybajcs
33. Nyúl
34. Vanyola
35. Szentgál
36. Köveskál
37.a. Ordacsehi
37.b. Osztopán
38. Szilvásszentmárton
39. Kálmáncsa
40. Drávagárdony
41. Bana
42. Dudar
43. Szentkirályszabadja
44.a. Tihany
44.b. Bálványos
45. Somogyacsa
46. Kaposkeresztúr
47. Becefa
48.a. Okorág
48.b. Sósvertike
49. Szend
50. Hánta
51. Vilonya
52. Som
53. Koppányszántó
54. Gölle
55.a. Varga
55.b. Cserkút
55.c. Kovácsszénája
56.a. Ocsárd
56.b. Cun
57. Neszmély
58. Csákberény
59. Tác
60. Felsőnyék
61.a. Miszla
61.b. Gyulaj
62. Györe
63.a. Zengővárkony
63.b. Romonya
64.a. Peterd
64.b. Siklósnagyfalu
65. Bajna
66. Vál
69. Kajdacs
70. Sióagárd
71. Szebény
72. Kölked
73. Bernecebaráti
74.a. Ipolytölgyes
74.b. Pilismarót
75. Tinnye
76. Biatorbágy
77. Makád
79.a. Madocsa
79.b. Uszód
80.a. Bogyiszló
80.b. Decs
81. Szeremle
82. Dávod

83. Érsekvadkert
84.b. Kisoroszi
85. Fót
86. Szigetszentmiklós
87. Kunszentmiklós
88. Szabadszállás
89. Dunapataj
90. Homokmégy
91. Bácsborsód
92. Csitár
93. Becske
94. Galgamácsa
95. Üllő
97. Izsák
98. Soltvadkert
99. Kiskunhalas
100. Tataháza
101.a. Karancskeszi
101.b. Nagylóc
102. Ecseg
103.a. Heréd
103.b. Zsámbok
104. Uri
105. Mikebuda
107.a. Szank
107.b. Móricgát
108. Kiskunmajsa
109. Tompa
110. Bárna
111.a. Maconka
111.b. Gyöngyöspata
112. Csány
113. Farmos
114. Törtel
115. Alpár
116. Kiskunfélegyháza
117. Zákányszék
118.a. Domaháza
118.b. Erdőkövesd
119.a. Bodony
119.b. Verpelét
120.a. Tarnaméra
120.b. Jászdózsa
121.a. Jászkisér
121.b. Zagyvarékas
122. Vezseny
123.b. Tiszasas
124.a. Baks
124.b. Mindszent
125. Sándorfalva
126. Tiszasziget
127. Trizs
128.a. Uppony
128.b. Mikófalva
129. Felsőtárkány
130. Besenyőtelek
131. Tiszasüly
132. Tiszapüspöki
134. Fábiánsebestyén
135. Hódmezővásárhely
136. Makó
137. Szögliget
138. Szuhogy
139. Parasznya
140.a. Tibolddaróc
140.b. Mezőkövesd
141. Tiszanána
142. Kunhegyes
143. Túrkeve
144. Mezőtúr
145. Orosháza
146. Békéssámson
147. Apátfalva
148. Komjáti
149.a. Meszes
149.b. Damak
150.a. Aszaló
150.b. Bőcs
151. Hejőpapi
152.a. Tiszadorogma
152.b. Tiszafüred
153. Karcag
154.a. Dévaványa
154.b. Kisújszállás
155. Gyoma
156. Csorvás
157. Magybánhegyes
158. Szászfa
159.a. Hernádszurdok
159.b. Abaújdevecser
160. Ond
161. Polgár
162. Tiszacsege
163. Nádudvar
164. Füzesgyarmat
165. Kőröstarcsa
166. Doboz
167.a. Nagykamarás
167.b. Battonya
168. Pányok
169.a. Fony
169.b. Erdőhorváti
170. Tiszaeszlár
171. Hajdúnánás
172. Balmazújváros
173. Földes
174. Furta
175. Okány
176. Kötegyán
178. Vajdácska
179.a. Viss
179.b. Ibrány
180. Újfehértó
181. Debrecen
182. Konyár
183. Körösnagyharsány
184. Geszt
185. Cigánd
186. Kék
187. Apagy

188.a. Nyírmihálydi
188.b. Nyírmártonfalva
189. Kokad
190. Ártánd
191.a. Zsurk
191.b. Láca
192.a. Nyírlövő
192.b. Rohod
193. Nyírgyulaj
194. Nyírbéltek
195. Lónya
196. Panyola
197. Kocsord
198. Tarpa
199.a. Nemesborzova
199.b. Tyukod
200.a. Tiszacsécse
200.b. Magosliget
201. Császló

Cs. 1. Pozsonypüspöki
Cs. 2. Boldogfa
Cs. 3. Cséfalva
Cs. 4. Hidaskürt
Cs. 5. Bős
Cs. 6. Vága
Cs. 7. Vágfarkasd
Cs. 8. Ekel
Cs.10.a. Nagycétény
Cs.10.b. Tardoskedd
Cs.11. Martos
Cs.13. Aha
Cs.14. Zsitvabesenyő
Cs.15. Bátorkeszi
Cs.16. Hontfüzesgyarmat
Cs.17. Zseliz
Cs.18. Kőhídgyarmat
Cs.19. Palást
Cs.22. Bolyk
Cs.23. Nagybalog
Cs.24. Cakó
Cs.28. Magyarbőd
Cs.29. Abara
Cs.30. Zétény
Cs.31. Mokcsakerész
Cs.32. Lelesz

J. 1. Várdaróc
J. 2. Székelykeve
J. 3. Bácskertes
J. 4. Piros
J. 5. Kórogy
J. 6. Torontálvásárhely
J. 7. Torontáltorda
J. 8. Ürményháza
J. 9. Hertelendyfalva
J.10. Ittebe
J.11. Csantavér
J.12. Bácsfeketehegy
J.13. Sepse
J.14. Kót
J.15. Bácstopolya
J.16. Kishegyes
J.17. Temerin
J.18. Pacsér
J.19. Martonos
J.20. Szaján
J.21. Mohol
J.22. Doroszló

R. 1. Magyarpécska
R. 2. Váralmás
R. 3. Vajasd
R. 4. Magyarsáros
R. 5. Magyarózd
R. 6. Vargyas
R. 7. Bágy
R. 8. Köröstárkány
R. 9. Magyaró
R.10. Feketelak
R.11. Kérő
R.12. Désakna
R.13. Zselyk
R.14. Kászonimpér
R.15. Torockó
R.16. Domokos
R.17. Szék
R.18. Kálnok
R.19. Kovászna
R.20. Kisgalambfalva
R.21. Vágás
R.22. Gajcsána
R.23. Etéd
R.24. Alsócsernáton
R.25. Sepsiszentgyörgy
R.26. Zalota
R.27. Szilágycseh
R.28. Körösfő
R.29. Szászfenes
R.30. Kolozsborsa
R.31. Székelyvarság
R.32. Istensegits
R.33. Andrásfalva
R.34. Csikszentdomonkos
R.35. Gyergyószentmiklós
R.36. Gyergyóditró
R.37. Déva

Muster aus dem Material des „Atlasses der ungarischen Volkskunde"

Nach den Abschluß der Sammelarbeiten und inmitten der Bearbeitungsphase erscheinen die ersten Versuchskarten des Atlasses der ungarischen Volkskunde. Die veröffentlichten Karten erscheinen hier nicht im geplanten Maßstab (1 : 2 000 000), sondern sind dem Format der Zeitschrift angepaßt. Sie sind also keine Probekarten, sondern nur Muster. Die Versuche laufen zur Zeit notwendigerweise auf die Systematisierung und die entsprechende Gestaltung des Kommentars hinaus. Die Veröffentlichung von Probekarten bleibt eine spätere Aufgabe, mit der vordergründig bereits die Lösung technischer Probleme anstehn wird.

Die Karten zeigen eine Zwischenphase und nicht den Endstand der Bearbeitung der gesammelten Materialien an .Es fehlen annähernd noch 10 vH der Belege. Die Fehlstellen sind teils auf Mängel der Sammelarbeit zurückzuführen, teils handelt es sich um Belege, die einer weiteren Kontrolle bedürfen. Diese Kontrolle kann aber nur nach Abschluß der Bearbeitung des Materials vorgenommen werden, so daß es zweckdienlicher schien, die ungewissen Belege vorerst nicht in Betracht zu ziehen. Da es sich um Muster handelt, wurden bei der Numerierung der Karten die bezüglichen Themenziffern des Fragebogens belassen und die Karten innerhalb dieser Numerierung beziffert. Desgleichen entsprechen die Ziffern der Forschungspunkte der Numerierung des Quadratnetzes der Arbeitskarte, wobei wiederholt die Untergliederung mit *a*, *b*, *c* erfolgt. Forschungspunkte im Ausland sind durch neue Ziffern mit dem Vorvermerk *Cs.* (=Tschechoslowakei), *J.* (=Jugoslawien), *R.* (=Rumänien) angezeigt. In endgültiger Form wird selbstverständlich eine laufende Durchnumerierung erfolgen.

Die Themen unserer Mitteilung wurden so ausgewählt, daß aus den Haupteinheiten der Ethnographie je ein Thema in dieser Probe zu überblicken sei. Abgesehn von dieser Verbindlichkeit, war die Auswahl den individuellen Erwägungen der Mitarbeiter überlassen. Es lag nicht in unserer Absicht, hier Muster von nur wichtigen Themen oder hervorragend aufschlußreiche Karten mitzuteilen, vielmehr sollte annähernd das Durchschnittsniveau geboten werden. In keinem Fall wurden aber alle fertiggestellten Karten eines Themas oder die für eine Veröffentlichung in Frage kommenden sämtlichen Karten mitgeteilt. Bei der letzten Sichtung wurden hauptsächlich die terminologischen Karten zurückgestellt, obschon diese in ethnographischer Hinsicht häufig hervorragende Aufschlüsse bieten können.

Die Dreiergliederung des Kommentars dürfte nicht zu verkennen sein. Im ersten Teil ist der Text des einschlägigen Themas unseres Fragebogens gegeben, damit die Ausgangsbasis deutlich umrissen sei. Es dürfte klar sein, daß eine Mitteilung nur darüber zu erwarten ist, worauf sich die Frage bezog. Der andere Teil des Kommentars enthält die ergänzenden Textbelege der bezüglichen Karten. Hier wurden mehr oder minder ausführliche ergänzende Daten mitgeteilt, die aus irgendeinem Grunde auf der einschlägige Karte nicht ausgewiesen werden können. Es dürfte begründet sein, diese Abschnitte auch bei der endgültigen Fassung beizubehalten. Im dritten Teil sind die Bemerkungen und Hinweise des Bearbeiters der Karte zu finden. Diese Anmerkungen schließen im allgemeinen nicht an das Thema an, sondern beziehen sich ausschließlich auf die einschlägige Karte, enthalten deren Analyse, jedoch ohne besondere Forschungshinweise.

Der Verfasser, der die Karte am besten kennt, verweist auf die wichtigen Fakten und Daten, auf beziehungen und Zusammenhänge, die der Leser auf den ersten Blick nicht sogleich erkennt, die sich jedoch aus den Belegen ergeben. Es handelt sich demnach um keine artikelgerechte Bearbeitung, sondern bloß um eine Kartenanalyse. Damit soll auch der dritte Teil den Charakter der Quellenveröffentlichung betonen, selbst wenn hier auch grundlegende Feststellungen geboten werden.

Auf den meisten Musterkarten ist das bearbeitete Material nach zweierlei Zusammenhängen und entsprechender Gliederung geordnet: nach der territorialen Gliederung, bedingt durch die Forschungspunkte, und nach einer Typenordnung. Die Systematisierung folgt hauptsächlich aus dem Material selbst, zweifellos aber ist sie zugleich Ausdruck der Meinung, der Kenntnisse und der Betrachtungsweise des Verfassers. Das System der Aufschlüsselung, ausgeprägt im Zeichensystem der Karte, verweist — kombiniert mit der territorialen Gliederung — auf die als wesentlich erachteten Zusammenhänge. Infolge der zwei Ansatzsysteme ergibt sich mitunter bei der Lesung der Karte eine Komplikation, so daß die Interpretierung weitere Forschungen erfordert. Die Bemerkungen und Analysen wollen gerade diese weitere Forschung durch den Hinweis auf die Probleme fördern.

Folgende Karten wurden veröffentlicht:

Karte 15/1: Zahl der Garben in den Hocken

Die Legende (die Zeichenerklärung der Karte) verweist auf die Zahl der Garben.
Karte 15/2: Namen der Getreidehocken
Karte 15/3: Die Anzahl von Getreidehocken als Verrechnungseinheiten und ihre Benennung
Ein senkrechter Strich entspricht zwei Hocken, ein waagerechter drei oder mehr Hocken als Verrechnungseinheit. Die verschiedenen Farben verweisen auf den unterschiedlichen Namen der Verrechnungseinheit.
Karte 15/4: Namen der obersten Garbe der Getreidehocke
Karte 15/5: Häufigere Benennungen der untersten Garbe der Getreidehocke
Karte 46/1: Namen der unbedeckten, beweglichen Baulichkeiten der Schäferei
Karte 46/2: Namen der unbedeckten festen Baulichkeiten der Schäferei
Karte 46/3: Namen der überdachten Baulichkeiten der Schäferei
Karte 54/1: Das Dachgerüst zur Jahrhundertwende
A) Pfettendach und Sparrendach
1. Ausschließlich Pfettendach
2. Vorwiegend Pfettendach
3. Ausschließlich Sparrendach
4. Vorwiegend Sparrendach
5. Beide allgemein verbreitet
B) Stuhldach in ansehnlicher Zahl vertreten
Karte 54/2: Stütze der Firstpfette am Ende de 19. Jahrhunderts
1. Ausschließlich Scherenpaar
2. Überwiegend Scherenpaar, selten Firstsäule
3. Scherenpaar und Firstsäule gemischt
4. Überwiegend Firstsäule, selten Scherenpaar
5. Ausschließlich Firstsäule
6. Gestützt durch das Mauerwerk
Karte 54/3: Namen des Sparrens
Karte 55/1: Häufigere Arten der Stützen des Sparrens um die Jahrhundertwende
Die Karte nimmt nur auf die untere Stützung des Sparrens den in der Skizze angeführten Varianten entsprechend Bezug.
Karte 103/1: Das Butterfaß um die Jahrhundertwende
Unbeziffertes waagerechtes Kartenzeichen: „Butterfaß nicht mehr erinnerlich".
Schwarz = hölzernes Butterfaß, rot = Butterfaß aus Steingut.
Karte 103/2: Wandlungen in der Benützung und im Material des Butterfasses von der Jahrhundertwende bis heute
1. Keine Veränderungen
2. Früher Butterfässer aus Holz und Steingut, heute nur aus Holz
3. Früher Butterfässer aus Holz und Steingut, heute nur aus Steingut
4. Früher hölzernes Butterfaß, heute solches aus Steingut
5. Früher Butterfaß aus Steingut, heute solches aus Holz
6. Butterfaß wird nicht mehr gebraucht, oder es ist überhaupt—nicht mehr erinnerlich
Karte 103/3: Namen des Butterfasses
Karte 103/4: Grundstoff der Butterbereitung
1. Sahne (sauer oder süß)
2. Saure Milch
Karte 103/5: Benennung der Buttergewinnung
Karte 119/1: Geräucherter und gepöckelter (gesalzener) Speck um die Jahrhundertwende
Räucherspeck (1)
Salzspeck (2)
Karte 119/2: Das Zerstückeln des Specks um die Jahrhundertwende
Der Speck wurde in zwei Seiten belassen (1)
Der Speck wurde in Stücke (4 Stück) oder in Streifen geschnitten (2)
Karte 119/3: Wurde der Speck vor dem Auslassen um die Jahrhundertwende gesotten?—
Karte 119/4: Wurde der Speck vor dem Auslassen um die Jahrhundertwende abgehäutet?
Wurde abgehäutet (1)
Wurde nicht abgehäutet (2)
Karte 119/5: In wie große Stücke wurde der Speck vor dem Auslassen um die Jahrhundertwende geschnitten?
Haselnußgroße Würfel (1)
Nußgroße Würfel (2)

Eigroße Stücke (3)
Stücke in der Größe einer halben Hand (4)
Handgroße Stücke (5)

Karte 151/1: Zahl der Paten um die Jahrhundertwende
Zwei Paten, bei allen Kindern dieselben (1)
Zwei Paten, bei allen Kindern jeweils andere (2)
Mehrere Patenpaare, bei allen Kindern dieselben (3)
Mehrere Patenpaare, bei allen Kindern jeweils andere (4)

Karte 151/2: Wandlungen im Prinzip der Patenwahl von der Jahrhundertwende bis heute
Befreundet um die Jahrhundertwende — Befreundet heute (1)
Befreundet um die Jahrhundertwende — verwandt heute (2)
Befreundet um die Jahrhundertwende — verwandt und befreundet heute (3)
Verwandt um die Jahrhundertwende — verwandt heute (4)
Verwandt um die Jahrhundertwende — befreundet und verwandt heute (5)
Befreundet und verwandt um die Jahrhundertwende — befreundet und verwandt heute (6)
Befreundet und verwandt um die Jahrhundertwende — befreundet heute (7)
Befreundet und verwandt um die Jahrhundertwende — verwandt heute (8)

Karte 185/1: Mondflecken
David musiziert (1). Cicelle tanzt (2). Ein Mann hackt Holz, Gestrüpp (3). David hackt Holz (4). Ein Mann schleppt Stroh (5). Ein Mann schleppt Heu (6). Ein Mann schleppt Reisig (7). Ein Mann schleppt Weinranken (8). Ein Mann schleppt Holz (9). David schleppt Holz (10). Ein Ding wurde von der Sonne auf den Mond geworfen (11). Ein Hirte trocknet seine Fußlappen (12). David trocknet seine Fußlappen (13). Ein Mann pflügt mit Ochsen (14). Ein Hirte hütet die Herde (15). Zigeuner (16). Kopf, Gesicht (17). Adam und Eva (18). Kain und Abel (19). die „Heilige Familie" oder einer ihrer Angehöringen (20). Jesus (21). Die „Heilige Dreifaltigkeit" (22). Sankt Petrus (23).

Karte 197/1: Gerstenkorn und seine Heilung
Das Gerstenkorn wird durch folgende Formen des Besprechens geheilt: Bloße Feststellung der Tatsache (1—2). Feststellung mit Negation (Wegsagen) (3). Feststellung mit Androhung (4). Feststellung mit anderer Drohung (5). Feststellung mit Wegschicken (6). Obszöne Form (7—9). Sagende (erzählende) Form (10, 11). Einmalige Varianten (12). Dialogisierte Negation (Wegsagen im Zwiegespräch) (13—15). Unmöglicher Wunsch (16). Das Gerstenkorn wird mit etwas Obszönem in Beziehung gebracht (17—19). Wunsch, das Gerstenkorn möge vergehen (21—24). Anrufung der Dreifaltigkeit oder einer ihrer Personen um Beihilfe (25). Formen des einmaligen Besprechens (26). Besprechen durch Formeln (Heilsprüche), die ursprünglich nicht beim Gerstenkorn benutzt wurden (27—31).
Ausführliche Zeichenerklärung s. S. 33.

A népművészet és a történeti stílusok

I. A népművészet kutatása a művészettörténet és a néprajz között[1]

Ez a tanulmány nem kíván és nem is lehet e széles és bonyolult témakör feldolgozása, hanem csupán hozzászólás az alaptémához; széljegyzetek, hangos gondolkodás olyan problémákon, amelyek kutatásaim során foglalkoztattak.

A népművészet kutatása hallatlanul fontos kérdése az egyetemes magyar kultúrának. Jelentős, mert népművészetünk világviszonylatban is elsőrangú; jelentős, mert a magyar nép legsajátosabb alkotása. E kettős qualitásánál fogva nálunk jelentősebb, mint bárhol másutt a világon.

De egyben nagyon bonyolult feladat. Puszta neve is rámutat a kettősségre: népi eredet és művészi eredmények. Ennek következtében kutatása, tanulmányozása, feldolgozása egyformán kapcsolódik mind a néprajzhoz, mind a művészettörténethez. A legjellegzetesebben határterület a két diszciplina között. Éppen ezért nem nélkülözheti egyiknek a módszereit sem. Fel kell vérteződnie mindkét tudományág eredményeivel. A végső és ideális cél pedig az lenne, hogy önálló diszciplinává, vagy részdiszciplinává fejlődne ki, de mindenkor szoros kapcsolatban mind a néprajzzal, mind a művészettörténettel.

A népművészet kutatását túlnyomórészt a néprajzosok végezték. A művészettörténészek ebből sajnálatosan kimaradtak. Alig két—három művészettörténész akadt, aki felismerte a népi alkotások jelentőségét, és saját diszciplinájából kiindulva hozzá mert nyúlni ezekhez a kérdésekhez. Ebből az elmaradásból sok hátrány származott és származik. Egy külföldi példa élesen rávilágít az elmaradás szomorú mértékére: abban az egyetemes művészettörténetben, melyet Marcel Aubert, a Sorbonne professzora szerkesztésében francia elite-gárda adott ki 1932-ben, külön fejezet jutott a népművészetnek és ebben külön alfejezet a magyar népművészetnek.[2] Ugyanez mind máig nem történt meg magyar részről. Az Aubert-féle kiadvánnyal kapcsolatban valaki ezeket írta 1941-ben: „Megdöbbentő, hogy a magyar kutatók most is azt állítják, hogy az egyházi faépítészet problémái csupán néprajzi vonatkozásúak. Ma már senki sem vitatkozik azon, hogy vajjon népballadáink beletartoznak-e az irodalomba vagy sem. Hasonlóképpen az ősi magyar zenei stílus sem választható el a magyar zene egyetemes történetétől és stílusának kutatásában nemcsak néprajzi szempontokat vesznek tekintetbe. Való igaz,

[1] A Néprajzi Múzeum szakköre 1963—1964-ben előadássorozatot rendezett a néprajzkutatás és a rokon tudományok együttműködésének a lehetőségeiről. Ennek kapcsán tartotta e sorok írója előadását a fenti címmel 1964 május 27-én. A jelen tanulmány az előadás kiegészített és kibővített szövege.

[2] Marcel Aubert: Nouvelle histoire universelle de l'art. Préface d'Émile Mâle. Paris, 1932. II. 300—302.

hogy a magyar művészet története ma még nem foglalja magában a népművészet vizsgálatát, de ebből nem következik, hogy az alacsonyabb rendű lenne a népköltészetnél és a népzenénél. Csak annyi bizonyos, hogy művészettörténészeink sokkal lassabban ismerik fel ennek a problémának a jelentőségét"[3]. Ez a helyzet huszonöt év alatt nem sokat változott. Előrehaladás csak az építészettörténeti[4] és a topográfiai munkákban mutatkozik.

A népművészet kutatásának néprajzi módszereit kifejteni az ethnographusok speciális feladata. Erre a sorok írója nem illetékes. Csak a kérdés másik oldalát világíthatja meg. Ezt is csak töredékesen teheti meg; úgy, ahogy kutatásai során ezek a kérdések bennem felmerültek és ahogy a megfigyelések adódtak.

Az alaptéma: a művészettörténet módszerei és eredményei miként hasznosíthatók a népművészet kutatásában? E hatalmas problémakört három szempontból szükséges megvizsgálni: 1. történeti kutatás, vagy másként forráskutatás; 2. stílustörténeti kutatás; 3. a népművészet stílus-sajátságai, esztétikája. Végül ezekhez kapcsolódóan a népművészeti gyűjtés néhány kérdését tekintjük át. Bizonyos, hogy ezek a szempontok nem merítik ki az egész kérdés-komplexust, de talán mint irányvonalak a vizsgálódások alapjául elfogadhatók.

1. *Történeti kutatás, vagy másként forráskutatás*

Nagyon fontos és alapvető feladat. Minden további kutatás csak ezen épülhet fel. Ezen a téren a ethnographusok nagyon jelentős lépéseket tettek és gazdag eredményeket értek el. Most csak a teljesség kedvéért szeretném a történeti problémákat megvilágítani, úgy is, mint ismerteket és úgy is, mint kevésbé ismerteket.

Az általános kérdések közé tartozik a *helytörténeti* állapot felkutatása és a *művelődéstörténeti* helyzet megismerése. Ezen túl következnek a speciális problémák.

A társadalmi és személyi kérdések. A falu népe hogyan és kikkel érintkezett? Honnan vehetett át hatásokat, ösztönzéseket és tapasztalatokat? Erre nézve legtöbbször a városok, a céhek hatását szokták kiemelni és talán olykor túlhangsúlyozni. De más irányból is jöttek hatások és pedig az udvarházak, a kúriák felől, amelyek jó részben ott voltak benn a falvakban.

Olyasféle összefüggésekre gondolok, mint amilyeneket a hazai renaissance elterjedésében hitelesen ki lehet mutatni. A központ volt a királyi kúria, innen a hivatali, családi és familiarisi kapcsolatokon át terjedt el az új stílus az egész országban. A vidéki kúriák azután további kisugárzási központokká váltak egymás felé és a falu felé is.

A kapcsolat nemcsak úgy alakult ki, hogy a falu népe bejáratos volt a kúriákba, — márcsak a szolgálatok miatt is, — és ott sok mindent láthatott;

[3] Balogh H.: Les édifices de bois dans l'architecture religieuse hongrois. Budapest, 1941. 10—11. note 30. — Etudes sur l'Europe Centre—Orientale. Nr. 25.

[4] Vargha L.: Történeti stílusok a magyar népi építészetben. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tud. Közl. X. 5. sz. 1964. 151. „A magyar építőművészet átfogó és egységes tárgyalásának keretébe az építő tevékenység egyik szerves és sajátos arculatát jelentő népi építészet is beletartozik".

hanem a kúria kialakításában gyakorlatilag is részt vett. Erre a kapcsolatra a levéltári források vetnek fényt.

Vannak adatok, amelyek arról szólnak, hogy faragók és más művesek dolgoztak a kúriákban, kastélyokban. Ezeket az ügyes embereket szinte kézről-kézre adták. A feljegyzések olykor a munkák minéműségéről is tájékoztatnak. Például számos adat[5] szól arról, hogy a falusi művesek faragták vagy esztergályozták a háztornácokhoz az orsós fákat, azaz az orsó alakú balusztrade tagokat, illetve baluszter formájú oszlopokat. A renaissance építészeti hatások felkutatásához éppen ezek az adatok kulcs-dokumentumok.

A nagy váruradalmak keretében számos kézműves élt: kőművesek, kőfaragók, fafaragók, ácsok, fazekasok, kovácsok stb.[6] Ezek nem tartoztak bele a városi céhekbe, hanem a váruradalmakat közvetlenül szolgálták mint konvenciós mesterek. A hatások itt még magasabb szintről és mégis közvetlenül érkeztek a falusi mesteremberekhez.

A nagy országos építkezésekhez, mint például a váradi várhoz messze földről hívták össze a műveseket, céhbelieket és nemcéhbelieket. Előfordult az is, hogy Bethlen Gábor a váruradalom jobbágyai közül választotta ki a kőműves inasokat és pedig „discendi gratia", tehát tanulás okából.[7] Ha elgondoljuk, hogy a várépítkezésekben a falak, bástyák emelése mellett micsoda tág lehetőségek nyíltak a faművességnek, a faépítészetnek, akkor ennek a bevilágító adatnak a jelentősége nagyon megnövekszik.

A kúria mellett a parókia, illetve a plébánia is közvetített hatásokat a nép felé. A kollégiumokból kikerülő diákság, papság, a tudományok mellett bizonyos rajzkészséget is elsajátított és ez képessé tette az ornamentális motívumkincs továbbfejlesztésére, amiről kéziratos templomi énekeskönyveink tanúskodnak. Megesett az is, hogy a pap a falusiakkal együtt festette ki a templom karzatát. Minthogy 1633-ban Ferenczi György pap Simó Pállal, tehát falubelijével együtt festette ki a gyergyószentmiklósi templom karzatát[8]

[5] Takáts S.: Régi faragó mestereink. — Rajzok a török világból. III. Budapest, 1917.; új kiadás: Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI.—XVII. századból. Szerk. Benda K. Budapest, 1961. 93—94, 345. 228, 229. jegyzet. L. még: Szamota I. — Zolnai L.: Magy. oklevél szótár. Budapest, 1902—1906. 716. h.; Szarvas G. — Simonyi Zs.: Magyar nyelvtörténeti szótár. II. Budapest, 1891. 1138—1139. h. A huszti egykori iktári Bethlen udvarház összeírásában (1684. márc. 9.—ápr. 10.) a következő feljegyzések szerepelnek: a grádics „esztergába metszet orsós és fenyő deszkával borított könyöklőfája"; „filegoriába megyen fel hasonló esztergába metszett orsós és deszkával borított karfájú lapos jó sindely fedeles hosszú jó tölgyfa grádics"; az öreg palotában „esztergába metszet Tornáczhoz való új fa orsókák" (Orsz. Levéltár. Urb. et Conscriptiones. Fasc. 123/2. — Dr. Baranyai Béláné közlése).

[6] Egervári uradalom számadásaiban (1487, 1493) ácsok, kőfaragók (Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában. Budapest, 1966. I. 269 l.) Nádasdy számadásokban (1540—1550): molnárok, kőművesek stb. (Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásairól. Budapest, 1959. I. 128, 171, 185, 309.; II. 162, 165.) A gyalui váruradalomban (XVI—XVIII. század): ácsok, faragók, molnárok, kőművesek stb. (Jakó Zs.: A gyalui vártartomány urbariumai. Kolozsvár, 1944. I. a Névmutatóban). A Rákócziak uradalmaiban hasonlóképpen számos műves élt és dolgozott (Makkai L.: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest, 1954.)

[7] Balogh J.: Vég-Várad vára. Kolozsvár, 1947. 28. — Kolozsvári Bólyai Tudományegyetem, Erdélyi Tudományos Intézet.

[8] Ferenczi György pap feljegyzése 1633-ból a gyergyószentmiklósi rk. templom ajtó felőli karzatáról: „1633 die 12 maii Selyem János [lignifaber] volt a mestere, *mi* Simó Pállal az festői . . ." (Erdélyi egyháztörténeti adatok. Szerk. Veszely K. J. Kolozsvár, 1860. 137—138.)

nyilván szép virágornamentikával. A falusi templom is mint nagyon különféle művészeti ágak együttese, szintén közvetített hatásokat. Igen sokszor pedig a falusi nép közvetlenül vett részt a kialakításában, vagy éppen saját alkotása volt.

A falusi kézművesek név szerinti megismerése és ezzel együtt tevékenységüknek behatóbb és szélesebbkörű feltárása. Erre a levéltári források óriási lehetőségeket nyújtanak és nem csupán az időben közelebb eső századokra nézve, hanem visszamenőleg a középkorba. A legkülönfélébb mesterségek műveseit ismerhetjük meg névszerint és pedig legtöbbször nemcsak hiteles évszám szerint, hanem területileg is szabatosan meghatározva. Példaképpen csak a falusi ácsok, faragók, molnárok történeti névjegyzékét említem, mely 1941-ben jelent meg az Archívum Europae-Centro-Orientalisban. Az akkor 15 nyomtatott oldalt tett ki, de ezt is az eltelt 25 év alatt tetemesen növelni lehetett. A többi mesterségekre nézve is számos hasonló eredményt közöltek főként az erdélyi kutatók.[9] Az ilyen történeti névjegyzékek átütő erejű dokumentumok, amelyek nagyon sok téves feltevést megsemmisítenek és lehetőséget adnak az egykori valóságos helyzet rekonstruálására.

Itt említjük meg a falusi művesek névjelzéseit, amelyek ritkák ugyan, de annál jelentősebbek. Ugyanúgy fontos történeti dokumentumok az évszámmal jelzett tárgyi emlékek.

A tárgyi emlékek történeti múltja. Retrospektív tárgyleltár és retrospektív műemlék-topográfia. Elsőrendűen fontos mindkettő. Elengedhetetlen alapja a további vizsgálatoknak. Erre nézve levéltári forrásaink hihetetlenül bőségesen ontják az adatokat, minden mesterségre nézve. Erre vonatkozólag néhány példát említek.

Az Országos Levéltár egyik hallatlanul értékes iratcsoportja az Urbaria és a Conscriptiones című gyűjtemény. Ennek a feldolgozása a Művészettörténeti Dokumentációs Központ megbízásából kb. 15 éve folyik. Az előre megállapított terv szerint kijegyzésre kerültek az összes épületek, a falusi kúriákig menően. Ha befejeződik ez a hatalmas munka, — melyet elsősorban dr. Baranyai Béláné végez, — akkor a XVII. század végének műemlék-topográfiája hitelesen összeállítható lesz. Ennek óriási jelentősége van a népi építészet szempontjából. Légió a száma a falusi kúriáknak, amelyek semmiben sem, vagy alig különböztek a falusi házaktól. Fából, boronából épültek, olykor patics fallal; fedelük szalma, zsup. Az egyik inventarium 1638-ból[10] pontosan leírja a koródszentmártoni udvarházat: boronából épült, fedele szalmából készült. Alaprajzi beosztása is megegyezik az általános falusi ház típusával: középen pitvar, jobbra-balra egy-egy szoba, a ház előtt tornác. Az udvarház lészás kerítése „fából cifrán faragott keötött új kapu"-ja szintén világosan mutatja az összefüggést a későbbi falusi házakkal. Van olyan inventarium, mint pl. a biharmegyei Micskéről, 1699-ből, amelyik így írja le a Zólyomiak udvarházát[11]: „Curia Nobilitaris hic et nunc *ad normam rusticanam* aedificata

[9] Szabó T. A.: Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI—XIX. századból. Kolozsvár, 1947. — Erd. Tud. Füzetek. 208. sz.

[10] Orsz. Levéltár. Magyar Kamara, Urbaria et Conscriptiones. Fasc. VIII/24. p. 10. — Dr. Baranyai Béláné közlése. — Megemlítendő még mint korai előzmény Mátyás király nyéki villája, melynek valószínűleg homlokzati tornáca volt (Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában. Bp., 1966. I. köt. 163. l.).

[11] Uo. Urb. et Conscr. fasc. LXVI/13. — Dr. Baranyai Béláné közlése.

et sepibus cincta". Az inventariumokból nyilvánvaló, hogy a kastélyok és a kőből épült udvarházak sora után a fából épült egyszerű udvarházak sora következett, mint az építészeti kultúra olyan jelentős rétege, mely közvetlen mintául szolgálhatott a népi építkezéseknek, sőt amelyek jó részben falusi művesek munkái voltak.

A történeti előzmények felkutatása derített fényt a népi építészet két másik ágára is: az egyik az egyházi faépítészet, haranglábak, tornácos toronysisakok[12]; a másik pedig a székely kapu, melyre vonatkozólag először 1934-ben jelent meg konkrét történeti adat,[13] majd később gazdag gyűjtemény Szabó Attila tollából.[14]

A történeti kutatást a tárgyi emlékek bármelyik csoportjára ki lehet terjeszteni és pedig eredményesen. Néhány példát említek: a padszék — a falusi szoba-belsők fontos bútordarabja, — valamikor Mátyás budai palotájának volt fő berendezési tárgya.[15] A suba használatát szintén visszafelé lehet követni a XV. századig, amikor a király ép úgy viselte, mint a pásztorfiú, ahogy ezt hiteles adatok bizonyítják.[16]

Ezekből az adatokból kiderül az is, hogy a régebbi korokban nem tátongott olyan nagy, törésszerű szakadás a városi és a falusi kultúra között, mint a XIX. században és még inkább a XX. században. Az ország kultúrája egységes volt, jóllehet többszörösen tagolt és rétegződött. A rétegek azonban összefüggtek és egymásba kapcsolódtak. Ez a magyarázata annak, hogy a nagy művészet stílusáramlatai elevenen, frissen és közvetlenül jutottak el a néphez.

2. *Stílustörténeti kutatás.*

Feladata, hogy keresse az összefüggéseket a nagy művészet, a történeti stílusok és a népművészet között, elsősorban hazai viszonylatban, de ha lehet, ezen túl külföldi vonatkozásban is. Fontos kutatási terület, mert a stílustörténeti összefüggések világíthatják meg a népművészet egyes műfajainak vagy egyes emlékeinek az eredetét, de egyben az eltéréseket is és ezen módon nagyon konkréten a népművészet külön stílus-sajátságait.

A stílustörténeti kutatás tulajdonképpen a román stíluskorszakkal kezdődnék, de egyelőre ez még alig megfogható az emlékek gyér száma miatt. Szórványos jelenségek azonban már itt is megfigyelhetők. Példaképpen a vistai templom nyugati kapuzatát említem, friz domborművének laza vonalritmusra felépített ornamentikája tipikusan népi jellegű. A falusi templomtípus eredete is végsőfokon az Árpád-korra megy vissza.

Jóval kedvezőbb a helyzet a gótikában. Falusi gótikus templomaink meglehetős nagy számban maradtak fenn. Faragványaik sorában nem egyszer

[12] Balogh Ilona: Magyar fatornyok. Budapest, 1935. — Néprajzi Füzetek. Szerk. Györffy István. l. sz.

[13] Balogh J.: Renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet. X. 1934. 158.

[14] Szabó T. A.: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székely kapuk és fazárak. Kolozsvár, 1939. — Erd. Tud. Füzetek. 108. sz.

[15] Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában. I. Budapest, 1966. 443.

[16] Balogh id. m. I. 431—434. — Az esztergomi érsekség számadásaiban 1487-ből való bejegyzés: „Jacobo piccolo pastor de boj: una subba" (u. o. 433.)

találunk olyan darabokat, tabernakulumokat, szenteltvíztartókat, gyámköveket, kapuzat-díszítményeket, amelyek falusi kézművesektől származnak. Gotikus eredetű a sokszögű apsis, a hegyes toronysisak, négy fiatoronnyal vagy anélkül. Mindkét forma mélyen meggyökerezett a falu művészetében és sokáig tovább élt. Nagyobb probléma, hogy vajon a figurális művészetekben, a faszobrászatban, freskófestészetben mennyire vett részt a nép. Emlékeink inkább jó értelemben vett provinciális művek, semmint népművészetiek. De nagyon valószínű, hogy egyes vidéki kolostori műhelyekben, mint például a csíksomlyóiban falusi származású műves is nem egyszer akadt. Az ún. „kontárok" között is, akiket a városi céhek annyira üldöztek, szép számmal lehettek falusiak is. Konkrétebb eredményekre vezet az iparművészeti tárgyak vizsgálata. Bútorformák, edény-formák eredete megy vissza a gótika századaira, vagy esetleg még korábbi időkre.

A következő korszak, a renaissance, igen mély nyomokat hagyott népművészetünkben. Hatása hosszan tartó, sokoldalú és egyben nagyon kedvező volt. Erről bővebben a tanulmány második része tájékoztat.

A renaissance-t követő stíluskorszakok is erősen hatottak népművészetünkre, de ez a hatás nem volt olyan általános és alapvető, mint a renaissance-é. Csak bizonyos műfajokban mutatkozott meg és csak bizonyos formák átvételében és nem is az ország egész területén. Irányító tényezővé egyik sem vált.

A barokk helyenként hatott az építészetre. A Dunántúlon és a Felvidéken imitt-amott barokk oromfalak tűnnek fel a falusi házakon. A felvidéki késő-renaissance, illetve kora-barokk városi házhomlokzatok pilaszter-tagolása és stucco-dísze Gömörben, Borsodban a falusi épületek homlok-falán talált új alkalmazásra, új, szabadabb, kötetlenebb változatban, és renaissance virágornamentikával megékesítve. A pilléres- árkádforma elterjedésében és átalakulásában is jelentős e kor hatása. A barokk stílus helyenként hatott még a bútorművességre, különösen a szék-formákra. A rokoko pedig a festett mennyezetekre. A barokk korszakból számos példa ismeretes a falusi nép figurális faragványaiból. Kálváriák, Madonna-szobrok, falusi kápolnák szobrai. Példaképpen a Néprajzi Múzeum erdélyi provenienciájú, nagyon érdekes és szép Kálvária-csoportját említjük, amely sokat megőrzött a gótikus hagyományokból.

A klasszicizmus hatása jóval erősebb volt, különösen az építészetben. Az oszlop, melyet a magyar nép a renaissance korban ismert meg és szeretett meg, ismét a falusi házak ékessége lett, de most már egészen más szerkezeti összefüggésben. A renaissance archivoltot ugyanis az architráv, az egyenes gerendázat váltotta fel. Ennek az új építészeti formának a kiaknázásában ötletes, változatos felhasználásában falusi műveseink ismét nagy képzelőerőről és biztos formaérzékről tettek tanuságot. Legszebb falusi házaink közé tartoznak éppen a klasszicista stílusúak.[17]

Kevésbé szerencsésen hatott népművészetünkre a biedermeyer. Népi ornamentikánkban a naturalisztikus virágdíszek, a naturalisztikus színezés,

[17] Miskolczy L. — Vargha Gy.: A Nagykunság vidék népének építészete. Budapest, 1943.; Imrényi I.: A klasszicizmus stílusváltozatainak a kifejlődése Kiskunság építészetében. Magy. Építőművészet. I. 1952. 67.; Vargha L.: Klasszicista jelleg a nagykunsági népi építészetben. Művészettörténeti Értesítő. III. 1954. 81.

jórészt onnan ered. Ezt főképpen a városi eredetű szűcs mintákon figyelhetjük meg.

3. *A népművészet stílussajátosságai, esztetikája*

Felette nagy probléma, amit csak lépésről-lépésre lehet megközelíteni. Módszere: a művészeti és népművészeti emlékek összehasonlítása és pedig minél több emlék összevetése, hogy azután a stílussajátságok konkréten leolvashatók legyenek.

Ez az összehasonlító módszer megvilágítja a népművészet kvalitásértékeit és önállóságát. Az átvételek sohasem passzívak. A motívumok a nép kezén — ha szabad ily szóval kifejezni — deformálódnak és átformálódnak, de korántsem peioratív értelemben. Az átvett motívum nyersanyag, amelyből a nép újat formál. Éppen ezért nehéz olykor az összefüggéseket felderíteni. A népművészet korántsem pusztán szállomány, ún. gesunkenes Kulturgut. Nem az átvételek határozzák meg a népművészetet, hanem a feldolgozás módja, tehát a sajátos stílusfelfogás.

A népművészet stílusbeli sajátságai közül példaképpen néhányat említek, olyanokat, amelyek konkréten ki is mutathatók.

Az arányok megváltoztatása az építészetben, az építészeti formákban. A falusi művest a klasszikus normák, a stílus szabályok nem kötik. A látott forma után szabadon alkot.

Ösztönösen szabad vonalvezetés az ornamentikában. A körző és vonalzó ritkán irányítja. A szabad és mégis biztos vonalvezetés a legnagyobb kvalitásértékek közé tartozik.

A kötetlen szabad, laza ritmus az ornamentális kompozíciókban. A művészi készség talán ebben a legmegragadóbb

Tömör kompozíciók ellentétben az előbbivel. Ez a két szélső pólus a komponálásban. Olykor a teljes felület betöltése. De ezek a tömör kompozíciók is határozott vázra épülnek fel. Legtöbbször középtengelyes szimmetrikus kompozíciók.

A variáló és kombináló képesség, ötletgazdagság. Ebben gyakran felülmúlják a céhbeli műveseket.

A színekben szinte klasszikus tisztaság. A töretlen alapszínek kedvelése: piros, kék, fekete. Ezek is legtöbbször vagylagosan, vagy piros, vagy kék, vagy fekete. A színhasználat tömören egyszólamú, éppen ezért nagy erő van benne. Ebből következik az a nagyon fontos jelenség, hogy a színskála nem naturalisztikus, — mint ahogy a nagy stíluskorszakoké sem naturalisztikus. Ha helyenként több színt használnak, akkor is a színskála kötött. A színek keveredése, több szín alkalmazása, naturalisztikus színezés, mind késői jelenség, olykor bizony a hanyatlás jele.

A színhasználat legtöbbször független a mintaképektől. Éppen ezért nagyon fontos stílusjelenség. Erre a legjobb példákat a hímzésekben találjuk. Az úrihimzés mintáinak az átvétele nem jelentette egyben a színezés átvételét.

Népművészeti tárgyak gyűjtése

Az előadás programmjának a megbeszélésekor még két kérdés került elő: a népművészeti tárgyak gyűjtése, és ezzel kapcsolatban a népművészeti és provinciális művészet határvonala. Olyan kérdések ezek, melyekhez kívülállónak — mint jómagam — nehéz hozzászólni. Csak néhány szempontot vetek fel, ezek is nyilván kritikai ellenőrzésre szorulnak.

A népművészet a legtágabb értelemben azonos a falu művészi kultúrájával. Tehát beletartozik mindaz, amit a falusi művesek készítettek, de az is, ami közvetlenül a falunak készült, mint például a különféle szűcsmunkák. Tehát mindezek a tárgyak beletartoznak a gyűjtési körbe is. Ezen belül persze lesznek olyan darabok is, amelyek a provinciális művészet és nem a népművészet termékei.

A provinciális művészet és a népművészet között nagyon nehéz a határvonalat meghúzni. A kettő között nem kvalitásbeli különbségek vannak, hanem stíluskülönbségek. A nagy művészet, helyesebben a központok művészete, a provinciális művészet, a népművészet korántsem három lépcsőfok lefelé. A központok és a provinciák művészi termelése között valóban vannak kvalitásbeli különbségek, de az azonos stíluson belül. A provinciális és népi termékek között azonban nem ez a döntő, hanem a stílussajátságok különbözősége: azaz, az a tárgy a népművészet stílusjegyeit mutatja-e, avagy a provinciális művészetét. A falu ízlése és stílusa nyilvánul-e meg benne, avagy a városé. A kvalitásbeli különbségek gyakran fordított irányban mutatkoznak: a népművészet terméke felette állhat a provinciálisnak.

A népművészeti kutatás szempontjából nagyon fontos olyan tárgyak gyűjtése, amelyek különösképpen is mutatják a népművészet egyik vagy másik alaptényezőjét: tehát vagy valamely *motívum átvételt*, vagy valamilyen *motívum átdolgozását*, azaz egyik vagy másik szempontból jellegzetes. Persze minél régibb a tárgy, annál döntőbb a jelentősége.

Ugyancsak a speciális kutatási feladatok és így a gyűjtési feladatok közé tartozik *a tárgyak történeti rendszerezése lehetőleg földrajzi és kulturális egységek szerint.* Ha egy-egy terület, vagy egy-egy műfaj ilyen célra alkalmasnak látszik, akkor nagyon lényeges, hogy a gyűjtés ne csak szemelvényes legyen, hanem a lehető teljességre törekedjék. Mert lehetséges, hogy esetleg *gyengébb minőségű darab történeti szempontból kulcsdokumentum.* De ugyanígy a gyűjtésben szem előtt kell tartani a *művészileg kimagasló darabokat*, hogy a népművészet kvalitás-értékei mind a gyűjteményekben, mind a feldolgozásokban kellőképpen érvényesüljenek.

II. Renaissance hatás a népművészetben.

In memoriam Helenae Balogh
studii nostri communis

Ez a stílus-korszak, a renaissance, tág és gazdag lehetőségeket nyújt stílustörténeti kutatásokra. Ennek két oka van: egy külső és egy belső. Külső ok: az anyag megnövekedése. Belső ok: ez az a stílus, amely különösképpen hatott a népművészetünkre, úgyszólván egyik főtényezője, ihlető forrása lett.[1]

Ez a hatás térben és időben rendkívül szerteágazó. Elkezdődött Mátyás korában és szinte mindmáig tart. Térben pedig kiterjedt az ország túlnyomó részére. Ezért a renaissance hatásáról ezidőszerint alig lehet teljes és kimerítő képet adni. Csupán csak szemelvényekkel lehet kijelölni irányvonalait, elsősorban az építészetben és az ornamentikában.

A renaissance hatások számbavételekor természetesen nem csupán a korarenaissance-ra gondolok, hanem a későrenaissance-ra is, sőt arra elsősorban, hiszen az már meghonosodott művészet volt. Az összefüggések felkutatásában pedig arra törekedtem, hogy amennyire csak lehetséges, az analógiák időrendben rögzített láncolatát vezessem le egészen a népművészeti tárgyakig. Persze ez csak kivételes esetekben teljes, sokszor csak nagy időbeli kihagyásokkal. Általában a példák csak szemelvényeknek tekintendők, pars pro toto gyanánt.

[1] Renaissance kutatásaim során ezt a tényt úgyszólván a kezdet kezdetén felismertem és idevágó tanulmányaimban — ha röviden is — rendszeresen utaltam rá. (A renaissance építészet Magyarországon II. Magyar Művészet. 1933. 333, 346.; Renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet. 1934. 158.; Kolozsvár műemlékei. Budapest, 1935. 76—78 kép; Későrenaissance és a korabarokk művészet. — Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. III. Budapest, 1940. 522, 531, 554—556, 566.; Erdély műemlékei. Pásztortűz. 1940. 510—512; Ugyanez németül: Ungarn. 1941. 342—359.; Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943. 158.; Az erdélyi renaissance. Kézirat. 1947.; A magyar renaissance építészet. Budapest, 1953. 32, 38, 56.; Késő-renaissance. — A magyarországi művészet története. I. köt. Szerk, Dercsényi D. Budapest, 1956. 291, 296, 311—314, 319—321, 324; II. kiadás. Bpest, 1961. 315, 326, 350—352, 367.; III. kiadás. 1964. 315, 326, 350—352, 367.; Kolozsvári láda 1776-ból. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957. 16—23.)

Végső célom pedig az volt, hogy ezekről az összefüggésekből konkrét tények és analógiák alapján összefoglaló tanulmányt írjak. Erre vonatkozólag az anyaggyűjtést túlnyomórészt el is végeztem még az 1930-as években. A gyűjtött anyag azonban 1945-ben a tűz martaléka lett. Csak néhány éve vettem elő újból ezt a kérdést, különösen akkor, amikor a Néprajzi Múzeum szakkörének felszólítására erről a problémáról előadást tarthattam. Azóta áttanulmányozhattam a Néprajzi Múzeum rajztárát és fényképtárát, vidéki útjaimon is állandóan gyűjtöttem az anyagot. De még ma sincs a kezemben annyi, amennyi 1945 előtt volt. Számos emlék — közöttük néhány fontos kulcsdokumentum — elpusztult. Viszont meglepően újak is akadtak. Az újragyűjtés ezért töredékes, egyenetlen és úgyszólván befejezhetetlen.

Rövidítések: NM. —R. = Néprajzi Múzeum Rajztára; NM. —F. = Néprajzi Múzeum Fényképtára. Viski Károly fényképfelvételeit özvegye szívességéből nézhettem át 1947-ben. Azok a fényképek, amelyekről a felvételező neve hiányzik, részben a szerző felvételei, részben a szerző megbízásából készült felvételek.

Tanulmányom lezárásakor legyen szabad hálás köszönetet mondani a Néprajzi Múzeum vezetőségének, tudományos- és műszaki személyzetének munkám támogatásáért.

Az építészet

A tornácos[2] falusi háztípus a jelek szerint — jórészt renaissance hatás alatt fejlődött ki. Ez a hatás mélyebb volt, semmint talán az első pillanatban látszik, vagy ahogyan azt talán ma minden részletében bizonyítani lehetne. A mintakép a falusi udvarház volt, amely a XVII. század elejére — az inventariumok leírásai szerint — már teljesen kifejlődött. A koródszentmártoni kúria már említett 1638-as inventariuma az alaprajzi elrendezésre vet fényt, valamint a tornác alkalmazására. Más inventariumok a tornác változataira, illetve részleteire nézve adnak felvilágosítást. A munkácsi vár 1634-es inventariuma[3] szól egy „új házról", mely „tornácos mind alól, felliul". Tehát a tornác végighúzódott mind a földszinten, mind az emeleten, ahogy a renaissance kastélyudvarokban volt szokásos. Ebből az összefüggésből a fejlődés egyik irányvonala rekonstruálható: a tornác, a zárt udvarok ékessége, kikerül az udvarházak homlokzatára, majd onnan a falusi házakra. Tállya város 1646-os inventariuma[4] pedig a Dézsmáló ház folyosójáról, azaz tornácáról írja: „keörniös körnjül folyosója, job részen deszkázott", azaz a tornác köröskörül húzódott, — ami szintén előfordul erdélyi falusi házakon, — és deszka mellvéd, a renaissance balustrade egyszerűsített változata, védte tornácát. Voltak fából épült, emeletes kúriák is, amelyekben a tornác az emeleten húzódott végig. Így épült Forgács Miklós (Nicolaus Forgacz) beregmegyei kúriája (curia nobilitaris lignea) is, az 1677. évi összeírás[5] szerint: „superior Contignatio constat ex 4 hypoeaustis, 2 cameris lateralibus et *ambulacro*". Hasonlóképpen szól az 1676. június 16-án kelt Conscriptio[6] Komoróczi Ferenc vámosújfalusi kőből épült házáról (domus lapidea libera): „Superiorem ad Contignationem gradibus itur, ubi hypocaustum, atrium, et *circum circa pergula* vel Protectum vel exhedra".

Ezek a forrásszövegek régi rajzokkal, metszetekkel, sőt régi fényképfelvételekkel is már némileg illusztrálhatók. Ilymódon a XVII. századból eredő *háztípusokat* ismerhetünk meg.

A legegyszerűbb típus a homlokzati tornácos (koródszentmártoni kúria 1638). Ennek klasszikus példája volt egészen az 1930-as évek derekáig Cserey János udvarháza[7] Csikrákoson (1. ábra). Az ajtókon, illetve a gerendázaton olvasható évszámok szerint Cserey János (a történetíró Cserey Mihály apja) 1667 és 1674 között építette. Ma már egyetlen dokumentum róla az a fametszet, melyet Orbán Balázs közölt 1869-ben.[8] Felépítése, tornácos

[2] A „tornác" kifejezés a XVI. század elejétől kezdve gyakori a magyar szövegekben, közöttük a Jordánszky kodexben (Szarvas G. — Simonyi Zs.: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. III. Budapest, 1893. 712.). Kialakulása azonban ezt az időt jóval megelőzhette. Calepinus szótára már különféle tornácokról tud (Calepinus latin-magyar szótára. Kiadja Melich János Budapest, 1912, fol. 110, 211, 781, 824, 865, 1150.)

[3] Urb. et Conscrip. fasc. XVIII/31. — Dr. Baranyai Béláné közlése.

[4] A regéci váruradalom összeírása. Urb. et Conscrip. fasc. LXVI/31. 4. — Baranyainé közlése.

[5] Urb. et Conscrip. fasc. C/12. — Dr. Horváth Tibor Antal közlése.

[6] Urb. et Conscrip. fasc. LVIII/9. — Baranyainé közlése. A „pergula" latin szót Pápai Páriz így fordítja: „sétáló folyosó, néző hely"; az „exhedra"-t „sok székekkel teli hely".

[7] E sorok írója még 1933-ban eredeti állapotában fényképezte, de sajnos ez a felvétel is elégett 1945-ben.

[8] Orbán B.: A Székelyföld leírása. II. Csikszék. Pest, 1869. 70.

1. ábra. Csíkrákos, Cserey János egykori kúriája, 1667—1674. Fametszet 1869-ből.

homlokzata, teljesen megfelel a falusi házaknak. Ez a háztípus ma is általános Csíkban.

Gyakori a körültornácos ház is, amilyen Tállya város Dézsmáló háza volt 1646-ban. Csak olykor némileg egyszerűsített változatban található meg, amennyiben a tornác a ház két vagy három oldalát övezi. Előfordult Szatmárban (Katalinfalva — NM.—R. 2625, 2626. — 2. ábra), Udvarhelyszéken több helyütt (Balavásár — NM.—R.2483, 4387, 4394; Átyha — NM.—R. 4385. — 3. ábra) és Csíkban (NM.—Ethnológiai Adattár. R. 000.940. 22/1.— Jankó János rajza 1894-ből,), de bizonyára még sok helyen, egyebütt is. Orbán Balázs is szép példáját közölte Udvarhelyszékből.[9]

Az emeleti tornácra érdekes példa a munkácsi Fejérház, a Rákócziak kúriája. Erről az 1701-ben kelt leírás és egy régi rajz nyomán készült metszet[10] (4. ábra) tájékoztat. Érdekes abból a szempontból, hogy fából esztergályozott, szokatlanul magas baluszter-oszlopainak (orsófák) kései udódai mai napiglan megtalálhatók és pedig Dercenben (5. ábra), Bereg megye egykori munkácsi járásában (NM.—F. 85.441. — Gőnyey Sándor felv.) és Teresztenyén (Abauj m.), a vízi molnár 1901-ben épült házán (Filep Antal felv. — Sárospatak, Rákóczi Múz.).

Az emeleti tornácnak másik érdekes változata a körülfutó tornác, amilyen Komoróczi Ferenc vámosújfalusi házán volt 1676-ban. A leírás

[9] Id. m. I. Udvarhelyszék. Pest, 1868. 19.
[10] Vasárnapi Újság. 1873. 39. sz.

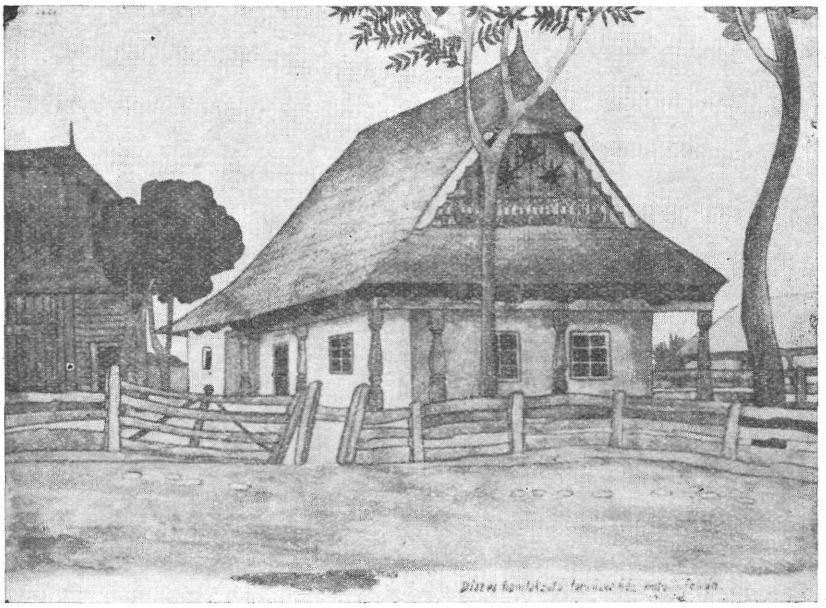

2. ábra. Katalinfalva.

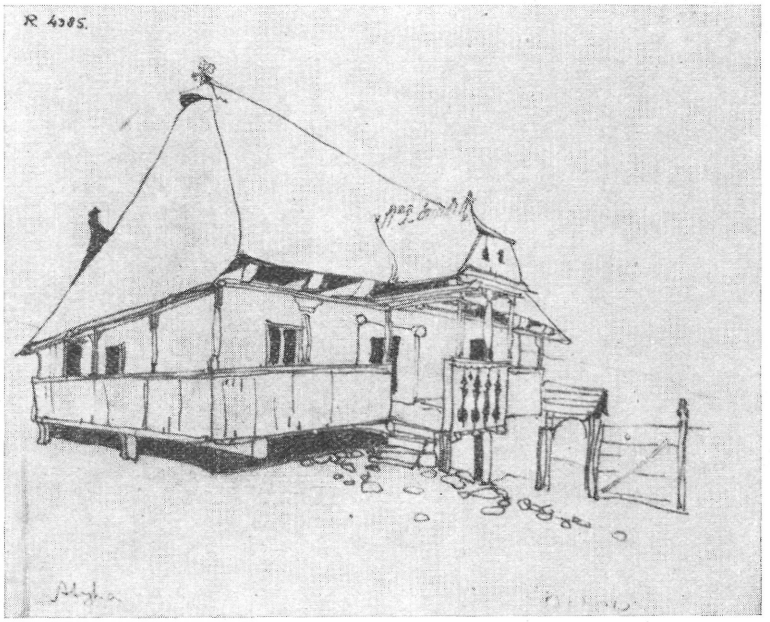

3. ábra. Atyha.

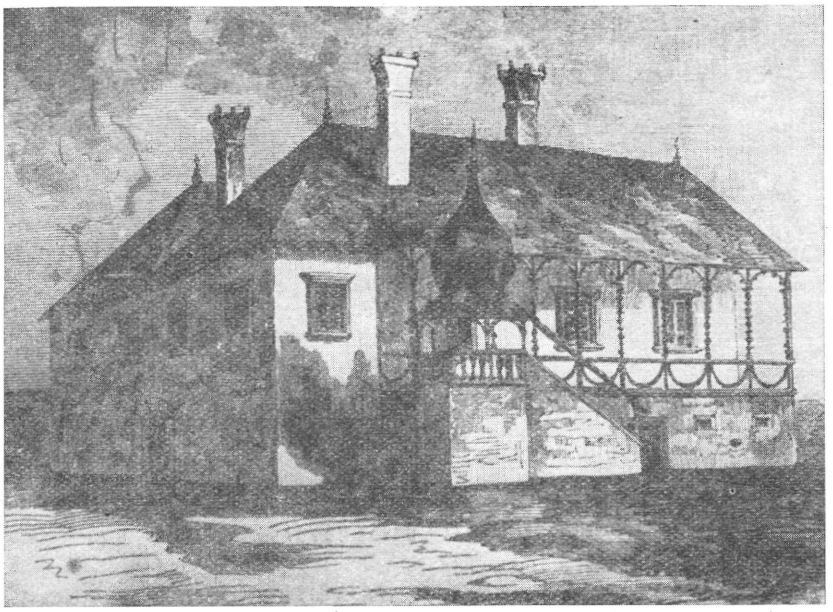

4. ábra. Munkács, Fejérház
Fametszet 1873-ból régi rajz nyomán

5. ábra. Dercen.

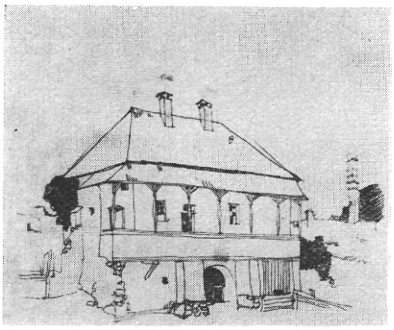

6. ábra. Szárhegy, az egykori Lázár kastély kapubástyája. XVII. század.

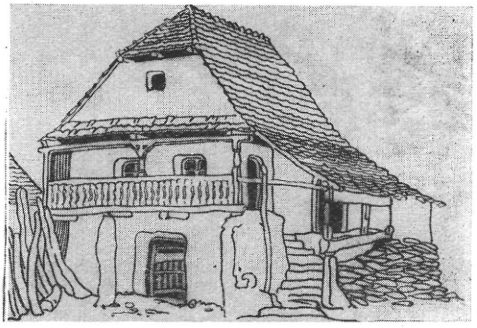

7. ábra. Szárhegy, paraszttház.

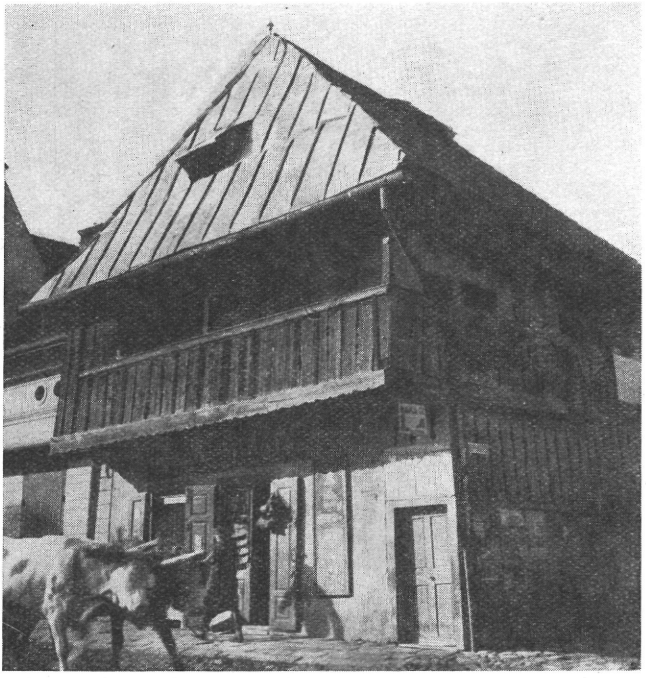

8. ábra. Kézdivásárhely.

olvasásakor szinte lehetetlen nem emlékezni a bástyákra, kaputornyokra, boronafákból épített felházakra, amelyek a várkapitányoknak, vagy olykor még előkelőbb személyeknek is kedvelt tartózkodási helye volt.[11] A régi inventariumokban számtalan ilyen leírást találhatunk. Imitt-amott rajzok,

[11] Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában. I. Budapest, 1966. 85. és ugyanott 2. és 3. jegyzet.

9. ábra. Daróc.

metszetek is tájékoztatnak[12] róla. A legújabbkorig csupán egy maradt fenn: a szárhegyi kastély kapubástyája a tornácos felházzal (6. ábra). A XX.század elején róla készült rajz (NM.—R. 2419 — Bokros rajza) a hasonló felépítésű és hasonlóképpen emeleti tornáccal övezett házakat idézi emlékezetünkbe, amilyeneket a Székelyföldön találhatunk, többek között Szárhegyen[13] (7. ábra), azután Fenyéden (NM.—F.3075.—Szinte Gábor felv. 1900-ból), Kézdivásárhelyt (NM.—F.131130.—Antal Dezső felv. 1941-ből — 8. ábra), Kibéden[14] Székelyudvarhelyt,[15] úgyszintén Kalotaszegen (daróci házak —

[12] Borsodban az edelényi ref. templom bástyaszerűen vaskos, alacsony tornyán emelkedő tornácos sisak ilyen jellegű (31. ábra). Nagy Miklós Gömör megyei példát (Kokova) közölt (Magyarország képekben, II. Pest, 1868. 149.) Ilyen felházas bástyák és kaputornyok láthatók Johann Lefentu-nak 1639-ben készült rajzain (Bécs, Nat. Bibl. Handschriftenabteilung. Cod. 8622.) és pedig a következő helyeken: Fülek (Nr. 10, 11.); Léva (Nr. 20.); Ónod (Nr. 32.); Nempti (Nr. 40, 41.); Egerszeg (Nr. 45.); Jászó (Nr. 73.). Valamennyiről fénykép az Orsz. Levéltárban. — Az irott adatok is számosak. Például Ónod városa 1676 dec. 1.-jén kelt conscriptiója említi a város új tölgyfa palánkját "szép rendes Nyáry házas Nagykapujával edgyütt." (Orsz. Ltár. Urb. et Conscrip. Fasc. 25/43. p. 44. — Dr. Baranyai Béláné közlése).

[13] Szárhegyi emeletes ház rajza közölve: Bátky Zs. — Györffy, I. — Viski K.: L'art populaire hongrois. Budapest, 1928. fig. 132.

[14] Kós K.: Az erdélyi magyar paraszthász. Tér és Forma. II. 1929. 216.; Kós K.: A székely ház. Emlékkönyv a Székely Nemz. Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 657.

[15] Foerk E.: A magyar falú. A bpesti M. Kir. Állami Felsőipariskola 1918—1925. évi szünidei felvételei. Budapest, 1927. 23. tábla.

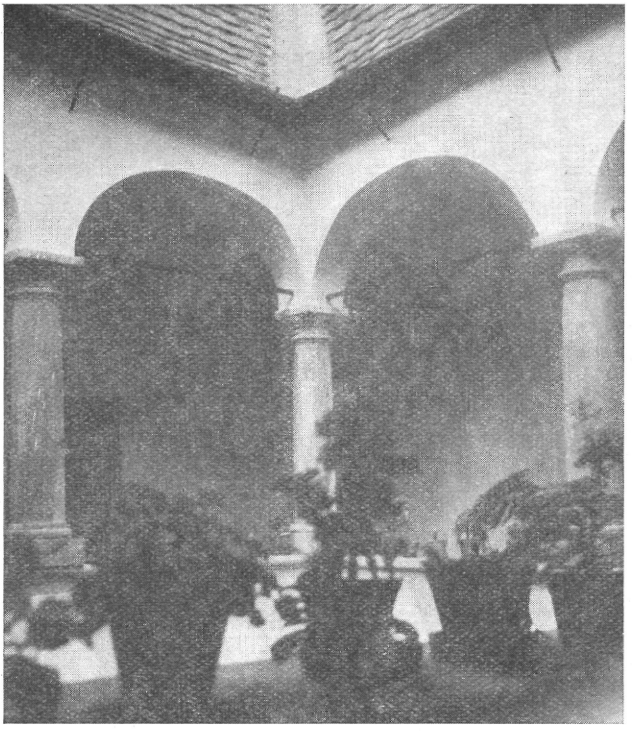

10. ábra. Győr, Magyar Ispita. 1666.

NM.—F. 86956, 86958. — Gőnyey S. felv. — 9. ábra). Ennek a háztípusnak a kialakulásában kétségtelenül a várépítészet hagyományai érvényesültek.

Ugyancsak a várépítészet hatása figyelhető meg Vasban (Szalafő) és Zalában (Kustánszeg) az ún. emeletes „Kastél"-okon.[16] A népi nevük „kastél" (castellum) is elárulja eredetüket.

Valószínű, hogy egyrészt a műemlék-topográfiai munkálatok, másrészt a levéltári kutatások előrehaladásával még több, régi, későrenaissancekori háztípust lehet majd rekonstruálni.

Az építészeti formákban hasonlóképpen igen erősen érvényesül a renaissance hatás. A félköríves árkádforma közvetlen vagy közvetett átvétel a renaissance formakincséből. Népi építészetünkben háromféle változatban mutatkozik: oszlopos—íves, pilléres—íves és íves árkádsorokban.

Az első változat, az oszlopos-íves még XVI. századi eredetű. De tulajdonképpen egyenes folytatása a korarenaissance oszlopos-félköríves árkádnak,

[16] Tóth J.: A keleti és nyugati székelység építészeti kapcsolatai. Budapest, 1943. 31, 33—34. kép. (Különnyomat a Technikából); Tóth J.: A magyar falu építőművészete. Szombathely, 1945. 218, 220. kép.; Tóth J.: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 136. után VI. tábla.

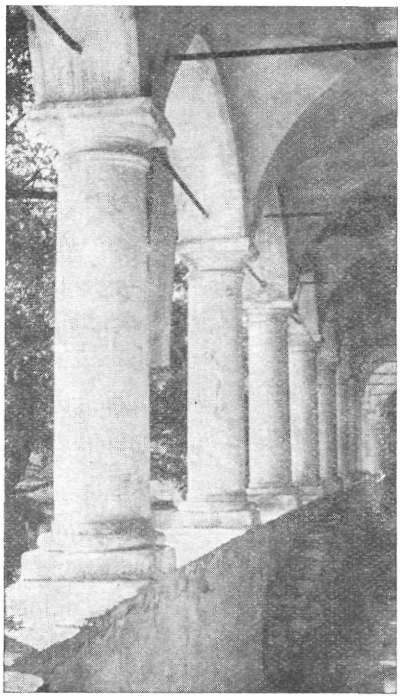

11. ábra. Kabold, az egykori Kéry kastély. 1656.

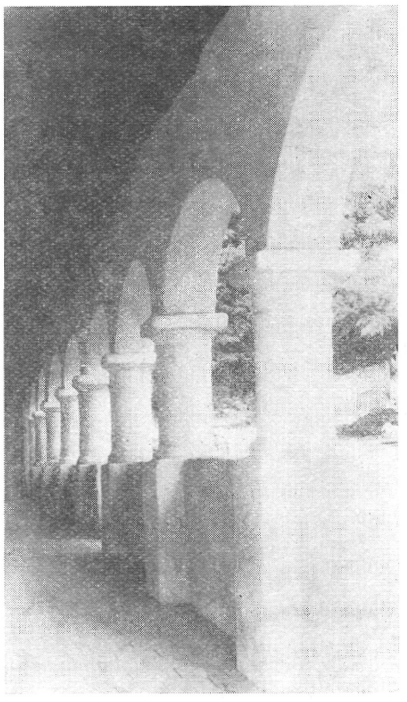

12. ábra. Andocs.

mely már Mátyás idejében ismeretes volt hazánkban. Az érett renaissance idejében, a XVI. század elején alakult ki — főként Lombardiában és Venetoban — az új változat, melynek jellemzője a sima toszkán oszlop.[17] A XVI. században, a török háborúk idején éppen erről a vidékről csapatostól jöttek hazánkba olasz hadimérnökök, kőművesek, kőfaragók. Munkásságuk nyomán a toszkán oszlopos árkádforma országszerte elterjedt. Különösen gyakori a Dunántúlon és a Felvidéken. Ezeken a vidékeken, mint nagyon kedvelt építészeti forma a XVI. század végétől a XVII. század végéig számos változatban fordul elő. Néhol még a XVIII. században is megtalálható (Eger), de akkor már a toszkán oszlopokat rendszerint nem félkörívek, hanem barokk kosárívek kötik össze.

Nem véletlen tehát, hogy mind a Dunántúlon, mind a Felvidéken ez a forma mélyen hatott a népművészetre.[18] Bár a falusi építkezésekben a ma is-

[17] Balogh J.: Renaissance építészet Magyarországon. Magyar Művészet. 1933. 333.

[18] Mind a hazai mind a külföldi szakirodalomban előfordult, hogy az igazi forrást, — az olaszt — mellőzve, déltiroli és stájer hatást emlegettek. Való igaz, hogy vannak analóg de korántsem azonos jelenségek. Az összefüggések gyökere pedig megint csak a közös olasz forrás. A déltiroli és stájer későrenaissance ugyanúgy lombard-velencei hatás alatt fejlődött ki, mint a magyar. Gyakran az olasz mesterek is azonosak voltak. Ugyanazok az olasz épité-

13. ábra. Andocs.

mert legrégibb évszámos tornácos házakat (Horvátnádalja[19] 1826, Akali[20] 1828) mintegy száz esztendő választja el a városi építkezésektől, az összefüggés mégis nyílvánvaló. Egykor ezt az időbeli távolságot folyamatos fejlődés töltötte ki. A fentemlített két évszámos ház olyan fejlett típust mutat, melyet feltétlenül hosszanb fejlődés előzött meg. A hagyományokhoz ragaszkodó nép művészetében ilyen időbeli távolságok nem ritkák, sőt jóval nagyobbak is találhatók (hímzésminták, fafaragások stb.). Hozzátehetjük még a negatív bizonyítékot is: az oszlopos-íves tornácnak semmiféle más történeti előzménye nincsen és nem is található.

---

szek, akik Ausztriában dolgoztak, Magyarországon is nemegyszer hosszabb-rövidebb ideig tevékenykedtek. Ennek nyomán alakult ki a hazai későrenaissance. Így épültek rendre várak, kastélyok, udvarházak, városi házak. Ezek az alkotások az országban a falusi művesek szeme előtt voltak, és közvetlenül mintaképül vehették. A sárvári uradalomhoz tartozó vasi embernek nem kellett Stiriáig mennie, a mintaképet megtalálhatta a sárvári vár udvarában. Az építészeti mintaképeket a falu művesei saját hazájukban szemük előtt látták.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy jóllehet az olasz forrás közös volt, a déltiroli és a stájer renaissance mégis egészen mássá fejlődött, mint a magyar. Graz stílusjellege nagyon messze van például Győrtől — de még Kismartontól is.

A magyar és a német falusi tornác jellegzetességeinek a megállapítását megkísérelte Bierbauer Virgil (Szempontok a magyar ház kutatásához, II. A magyar tornác kérdéséhez. Tér és Forma. 1940. 222—226.). Ennek a kérdésnek a kifejtéséhez azonban még további tanulmányok szükségesek.

[19] Tóth János: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 156, 159. kép.

[20] A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 231. kép.

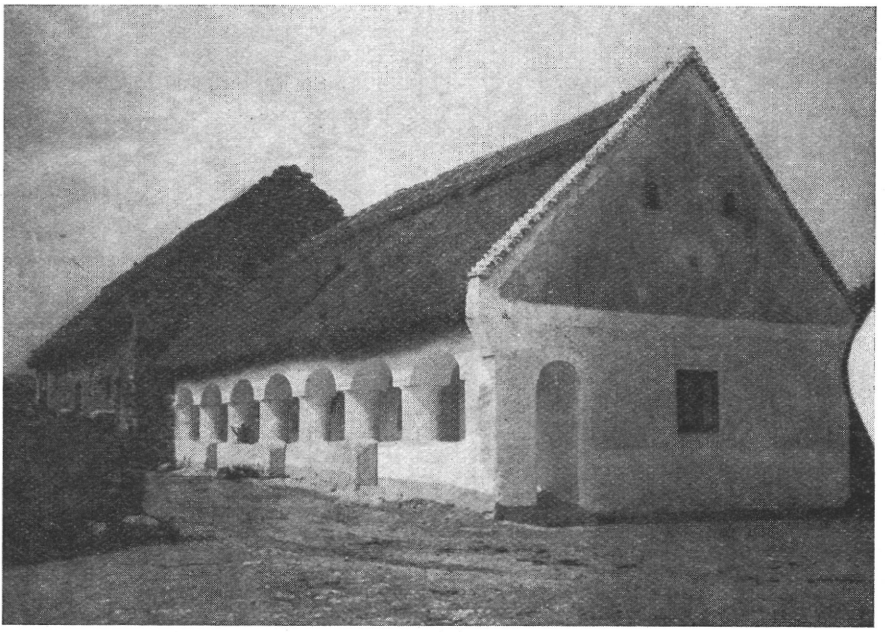

14. ábra. Akali.

A Dunántúlon, mint jellemző építészeti példákat és mintaképeket említjük a sopronkeresztúri Nádasdy kastélyt (1621—1643), kaboldi kastélyt (1656 — 11. ábra), soproni és győri házakat, különösképpen a győri Magyar Ispitát (alapítási év 1666. — 10. ábra). Valamikor ezeknek az emlékeknek a láncolata kétségtelenül sokkal teljesebb volt. Erre néhány elpusztult vár régi alaprajzából következtethetünk (Nagykanizsa). Hasonlóképpen feltételezni kell, hogy a várkastély-építkezések hatására az oszlopos árkádsor áttevődött a földszintes kúriák homlokzatára is. Nagyon valószínű, hogy egyik-másik falusi árkádos ház az egykori kuriális építkezés maradványa.

A dunántúli népi építkezés a derűs oszlopos-íves árkádsorokat rendkívül megkedvelte és széltében alkalmazta. Különösen elterjedt Vas, Sopron, Zala, Veszprém, Somogy és Baranya megyékben.[21] A nép kezén azonban a formák és

[21] Példák az oszlopos-íves tornácokra az irodalomból:

Veszprém megyében: Bakonybél, Szentgál (MALONYAY IV. 1912. 9, 20, 21.; VAJKAI A.: Szentgál. Bp. 1959. 108. kép.); Fajsz (VISKI K.: Bakony-Balatonvidéki kőépítkezés. Budapest, 1926. 37, 43, 47. kép.): Gyulafirátót (Építészet. I. 1941. 31.).

Vas megyében: Perint, Nemescső, Söpte (TÓTH J.: Így épít a vasi nép. Szombathely, 1938. 71, 128—129, 109, 132. kép.); Söpke, Horvátnádalja, Perint, Szalafő (TÓTH J.: A magyar falu építőművészete. Szombathely, 1945. 115, 116, 121, 122. kép.); Felsőcsatár, Csákánydoroszló (A magyar falu építészete, Budapest, 1955. 155, 188. kép); Horvátnádalja 1926-ból (TÓTH J.: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 156, 159. kép); Felsőlövő 1808—1810 körül (Österreichische Kunsttopographie. XXVI. Wien, 1935. 111.) — Nb. ugyanott közölt két másik példa (S. 39. Nagyhöflány; S. 92. Fertőmedgyes) városi jellegű.

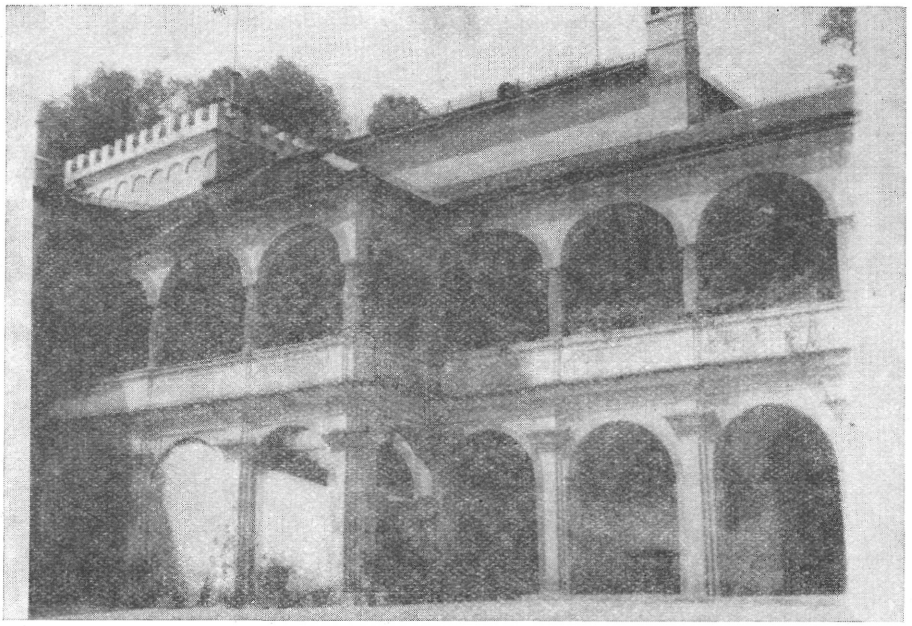

15. ábra. Radvány, az egykori Radvánszky kastély udvara. 1677.

Zala megyében: Akali (Jankó J.: A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 197. 27. kép); Balaton udvari, Kenese (Viski K.: Bakony-Balatonvidéki kőépítkezés. Budapest, 1926. 37, 40. kép); Kővágóőrs, Tördemic (Borbiró V.: A magyar ház tornáca. Építés — Építészet. III. 1951. 36—42.); Zánka, Akali ház 1828-ból (A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 229, 231. kép); Zalalövő (Tóth J.: A magyar falu építőművészete. Szombathely, 1945. 127. kép.); Nemestördemic (Tóth J.: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 147. kép); Akali, Balatonudvari, Tördemic, Balatonarács (Tóth K.: A Balatonvidék népének építészete Budapest, 1936. 59, 60, 65, 66, 67. kép.); Balatonarács, Csopak, Balatonkenese (Entz G. .— Gerő L.: A Balatonkörnyék műemlékei. Budapest, 1958. 53, 86.).

Somogy megyében: Kaposszekcső, Somogyszentlőrinc (Foerk E.: A magyar falu. Budapest, 1927. 3—4. kép.); Balatonöszöd, Zamárdi (Borbiró V.: A magyar ház tornáca. Építés-Építészet. III. 1951. 36—42.); Zselickisfalud (A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 271. kép); Köröshegy (Entz G. — Gerő L.: A Balatonkörnyék műemlékei. Budapest, 1958. 167.); Szárszó, Balatonöszöd, Bálványos (Tóth K.: A Balatonvidék népének építészete. Budapest, 1936. 48, 50, 62, 63. kép).

Baranya megyében: Baranyaszentlőrinc (Foerk E.: A magyar falu. Budapest, 1927. 2. kép); Kacsóta, Bogdása, Baksa, Páprád, Botykapeterd, Felsőszentmárton (Kiss T.: Szigetvidék és az Ormánság építészete. Budapest, 1943. 14, 18, 60, 61, 65. 66, 73, 74. kép).

Sopron megyében: Tinnye, Hidegség (Padányi Gulyás J.: A Fertő vidékének építészete. Budapest, 1937. 71, 72. kép); Nagyhöflányban és Fertőmedgyesen városias jellegű (Öst. Kunsttopographie. XXVI. Wien, 1935. 39, 92.).

Példák az oszlopos-íves tornácokra a Néprajzi Múzeum Fényképtárában (a tanulmányban idézetteken kívül):

Veszprém megyében: Városlőd (F. 73310 — Rohonczy felv.); Szentgál (F. 50570. — Viski K. felv.).

Vas megyében: Nagygencs (F. 1884. — Ezredéves kiállítás), Ujperint (F. 131326. — Antal Dezső felv.), Csatár (F. 131335, 131338. — Antal D. felv.).

Zala megyében: Balatonarács (F. 69120. — Gönyey S. felv.).

Somogy megyében: Öszöd (F. 126213. — Hevesy Iván felv.).

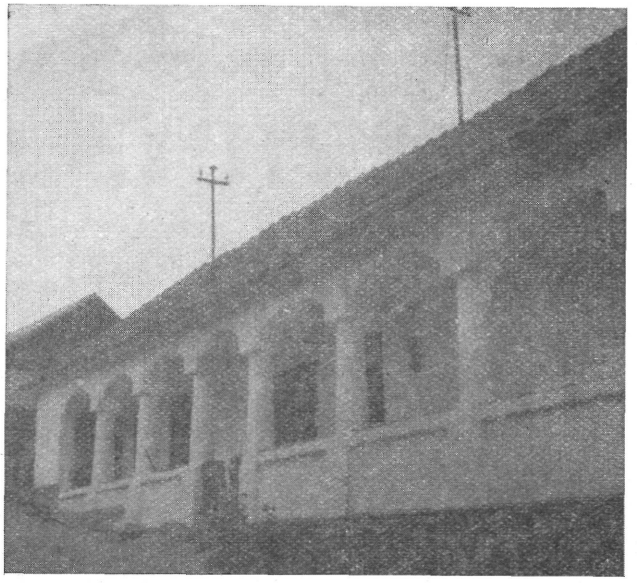

16. ábra. Mályinka.

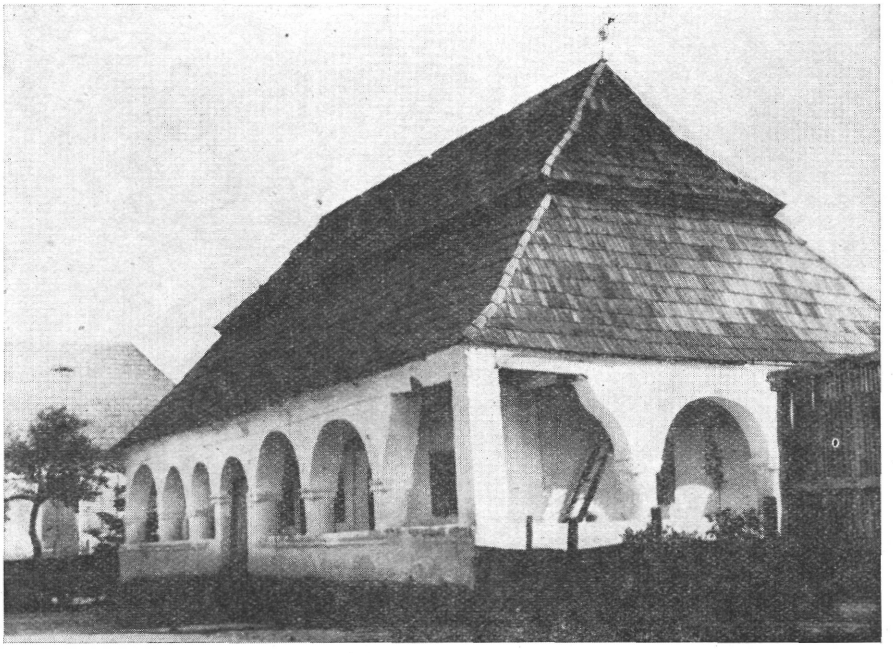

17. ábra. Nagyborosnyó, kúria.

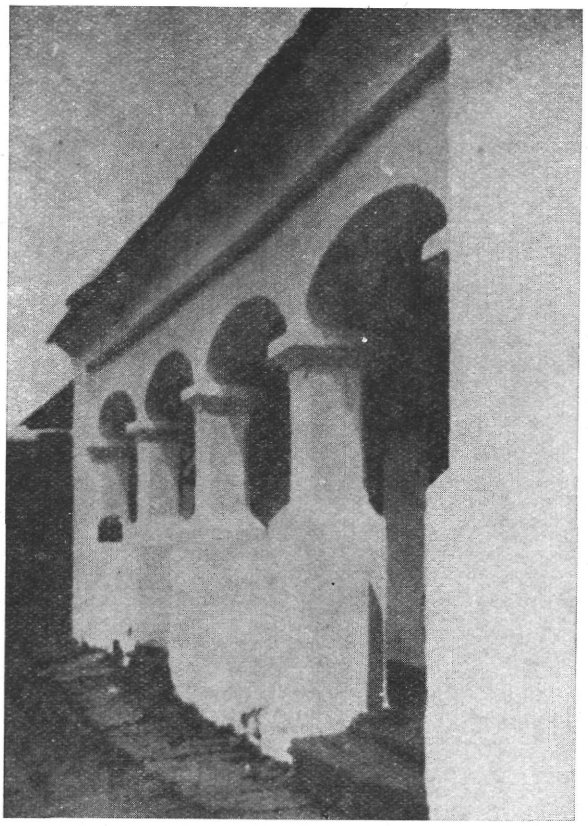

18. ábra. Magyarkeresztes.

az arányok megváltoztak. Az oszlopok alacsonyabbakká és tömzsibbekké váltak, ennek következtében az árkádok alacsonyabban ívelődnek. Ennek a népi változatnak különösen szép példája egy andocsi ház (Somogy m.). Derűs árkádsora (12, 13. kép) meglepő tisztaságban őrzi a késő renaissance hagyományokat. Oszlopainak tagolása is világosan arról tanúskodik, hogy ezek a toszkán oszlopoknak falusi, magyar leszármazottjai. A mellvéd szintén renaissance eredetre vall. Hasonló házak épültek Balatonfőkajáron (N.M.— F. 109. — Jankó János felv. 1894-ből, továbbá Ethnológiai Adattár R.000940/111.), Szentgálon, (uo. F. 551, 552. — Jankó János felv. 1895-ből), Akaliban[22] (uo. F. 3849. — Jankó felv. 1900-ból), Nagyrákoson (Vas megye — Viski Károly felv.), Városlődön stb. A nép képzelete folytonosan tovább alakította a formákat. Helyenként az oszlopok abacusát magas kockaformára növelték meg, mint Kővágóörs (Zala m.) egyik házán (NM. F. 126188. — Hevesi Iván felv.). Máskor pedig feltűnő módon csökkentették az oszlopok

[22] Hasonló ház Akaliban 1828-ból (A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 231. kép; Vargha L.: Magyar népi műemlékek. M. Tud. Akad. Társ. Tört. Tud. Oszt. Közl. 1955. VII. l. 47—64. 5. kép. — épült 1840-ben.)

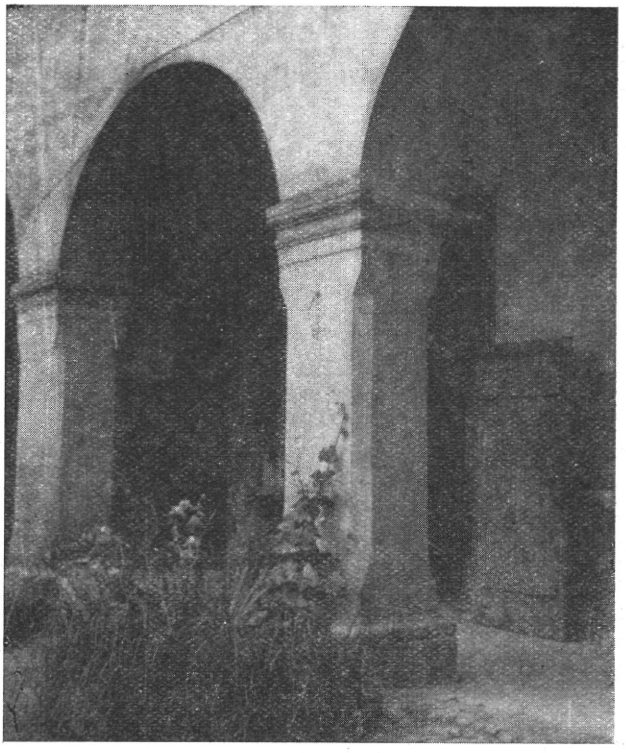

19. ábra. Győr, a nemes ifjak konviktusa. 1684.

méreteit, a tömzsi oszlopokból törpe oszlopok lettek, mint pl. a veszprémi múzeum ún. Bakonyi-házán (valójában Szentgáli ház) vagy Nemes-Öcs egyik házán (NM. — F. 70332. — Nagy Lajos felv.). Mindegyik változatban sajátos építészeti kifejező erő és forma szépség rejlik. Utolsó késői változataként az oszlopos, kosáríves árkádsor tűnik fel, mint félig későrenaissance, félig barokk forma. Előfordul Bálványoson (NM. — F. 136614. — Borsos M. felv.), Padragon (uo. — F. 70319. — Nagy Lajos felv.)[23] stb.

A Felvidéken hasonlóképpen a későrenaissance építészeti hagyományok hosszú ideig elevenen éltek. A toszkán oszlopos, félköríves árkádok várakban és kastélyokban (Nagybittse 1571—1605 körül; Kistapolcsány 1662; Radvány, 1677; Vágváralja, XVIII. század), városi házakban, (Pozsony, Lőcse, Eperjes, Eger stb.) egyaránt feltűntek. A kisebb kúria-építkezésekből sem maradhattak

[23] Oszlopos kosáríves tornácok az irodalomban: Veszprémben Tótvarsány, Zalában Kővágóőrs (Tóth K.: A Balatonvidék népének építészete. Budapest, 1936. 47, 58. kép.); Veszprémben Nagygyimót, Vasban Csákánydoroszló, Zalában Kővágóőrs (A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 171, 189, 227. kép.); Vasban Csörötnök, Somogyban Zselizkislak (Tóth J.: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 149, 150. kép.); Baranyában Szentkirály (Kiss T.: Szigetvidék és az Ormánság építészete. Budapest, 1943. 59. kép.).

Oszlopos-kosáríves tornácok a Néprajzi Múzeum Fényképtárában: Somogyban Komád, Karád (F. 77297; F. 126211. — Hevesy Iván felv.); Veszprém megyében Béb (F. 132959. — Erdélyi Z. felv.).

ki. Mint jellemző példát a Radvánszkyak radványi kastélyát (15. ábra) emeljük ki, illetve toszkán oszlopos, árkádos, szép udvarát. A népi építészetben oszlopos árkádok főképpen Gömörben és Borsodban fordulnak elő. Gömöri házakat MALONYAY[24] közölt Jánosiból és Szentsimonból. Borsodban Mezőcsáton, Mezőkövesden,[25] Sajószentpéteren, Mályinkán (16. ábra) találhatni oszlopos árkádokat több változatban. Az említett mezőcsáti házon (GYÖRFFY felv.) a tornác oszlopait tömzsi, vaskos oszlopok tartják, az oszlopok felett lizena-keretelés maradványai láthatók, egy mályinkai házon szintén (16. ábra). Az egyik sajószentpéteri ház (NM. — F. 130. 924. — ANTAL DEZSŐ felv. 1935-ből) ritkaszép árkádsorral ékes. Feltűnő, hogy mind ezen, mind a fent említett gömöri házakon az oszlopok magasak. A sajószentpéteri oszlopsor megőrizte a toszkán oszlopok karcsú arányait.

Oszlopos, íves tornácok előfordulnak még Hevesben (Tiszaigar[26]) és Barsban (Nagysalló[27]). A szlovák-magyar lakosságú területen (Bars megye, lévai járás) hasonlóképpen az oszlopos árkádos tornác szép példáját találjuk Berekalján[28] (ház 1894-ből).

A Tiszántúlon elvétve fordulnak elő oszlopos árkádok: Szabolcsban Nyírbogdányban (NM. — F. 62178. — GYÖRFFY ISTVÁN felv.), Balkányban (NM. — F. 68777. — TAGÁN G. felv.); Biharban Eszláron (NM. — F. 71595. — FEKETE BÉLA felv.). Egy érdekes példa azonban, a micskei kúria, — melynek oszlopos-íves tornácát a kőművessel kötött szerződés szövege szerint itáliai módra építették 1830-ban, — rávilágít arra, hogy az erdélyi fejedelmek váradi-bihari építkezései és ezzel együtt a későrenaissance hagyományok erre a területre is erősen hatottak.

Ez a hatás kiterjedt Hajdú megyére is. Az oszlopos íves tornác szórványos példáit találjuk Debrecenben (Diószegi főbíró háza a XVII. századból[29]), Hajdúböszörményben (a hajdúk székháza a XVII. századból[30]) és Hajdúszoboszlón (Viski K. felv.). Sőt még távolabb a Duna—Tiszaközén is előfordulnak oszlopos-íves tornácú házak (Nagykőrös).[31]

Az oszlopos-kosáríves tornác barokkos változata szintén megtalálható a Tiszántúlon, pl. Szokolyban, Szabolcs megyében (NM. — F. 68752. — FEKETE BÉLA felv.).

[24] MALONYAY V. 1922. 19, 230.

[25] Mezőcsáti ház közölve; GYÖRFFY I.: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943. XXI, XXII. tábla. Mezőcsáti oszlopos-íves tornác: KALAS I.: Borsodi népi lakóházak jellemzői. A Miskolci Herman O. Múzeum Évkönyve. V. 1965. 12. kép. Mezőcsáti és mezőkövesdi házak: Magyar falu építészete, Budapest, 1955. 82, 91. kép. — Ugyanitt közölve vannak (96, 99. kép) oszlopos-kosáríves házak Sajópöspökiből. Sajószentpéteren szintén található oszlopos-kosáríves ház (NM. —F. 130918—130922. — ANTAL D. fel.).

[26] Építés-Építészet. III. 1951. 36—42. — Bélapátfalván oszlopos kosáríves változatban található (BIERBAUER V.: Szempontok a magyar ház kutatásához. Tér és Forma. 1940. 222—226.)

[27] Magyar Iparművészet. V. 1902. 243.

[28] Architektura na Slovensku. Bratislava, 1958. 142. kép.

[29] Magyar Építőművészet. 1961. 6. sz. 55. — Debreceni házak tornácairól adatok vannak 1550-ből, 1629-ből, 1634-ből (ZOLTAI L.: Változatok a debreceni régi polgár házatájáról. I. rész. A lakóház külseje és részei. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1937. 155.)

[30] BIERBAUER V.: Szempontok a magyar ház kutatásához. Tér és Forma. 1940. 224.

[31] IMRÉNYI SZABÓ I.: Öreg udvarházak. . . Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében. Budapest, 1944. 82. kép.

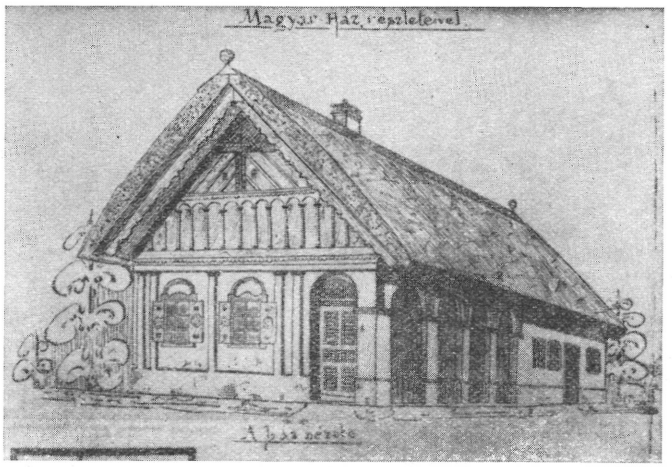

20. ábra. Borsod-megyei ház.

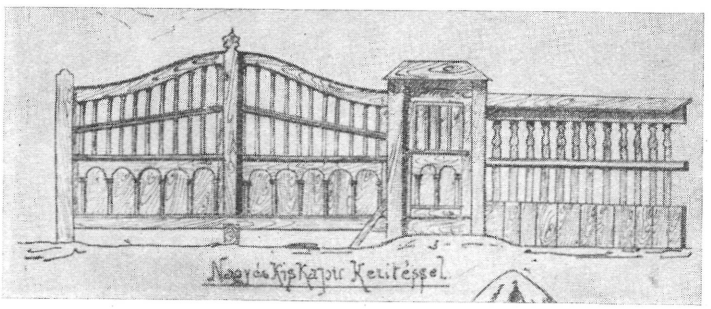

21. ábra. Borsod-megyei ház kapuja.

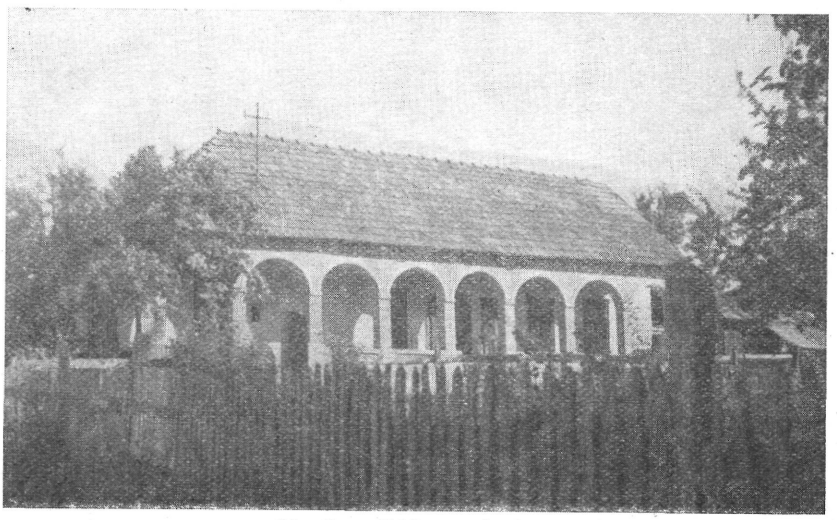

22. ábra. Dédestapolcsány.

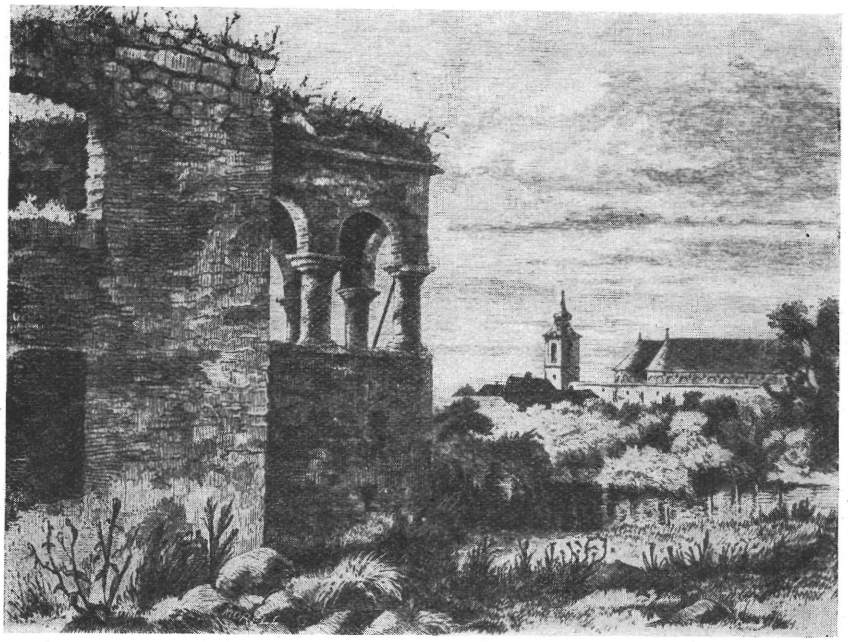

23. ábra. Zabola, Basa Tamás egykori kúriája. 1680 körül. Fametszet 1869-ből.

24. ábra. Kisborosnyó, Tompa kúria 1887.

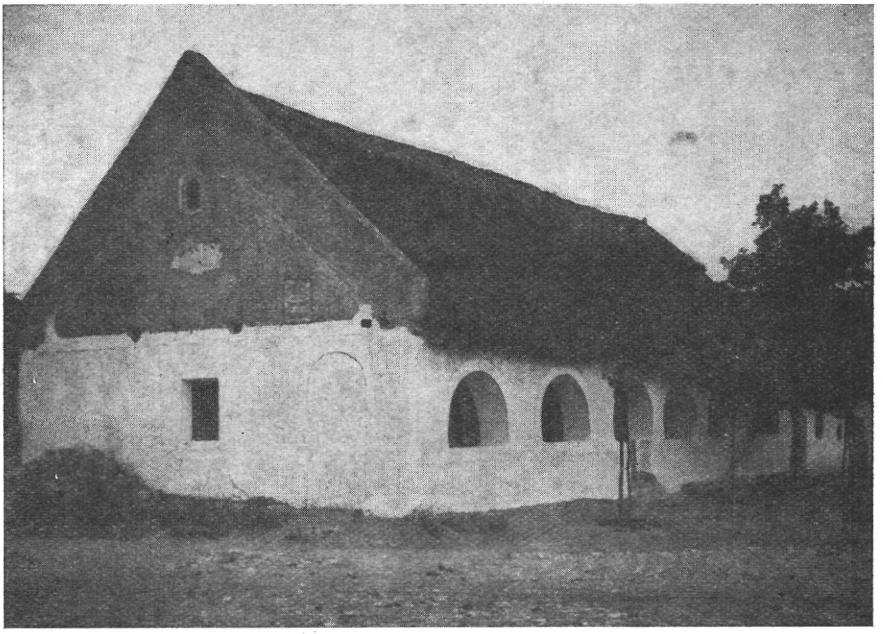

25. ábra. Akali.

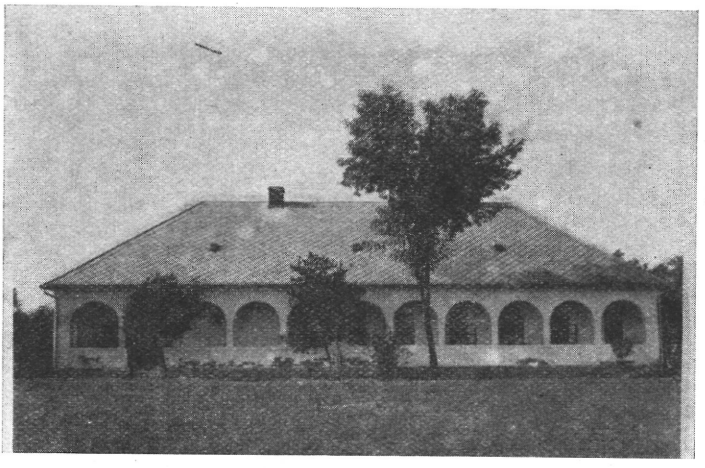

26. ábra. Abádszalók.

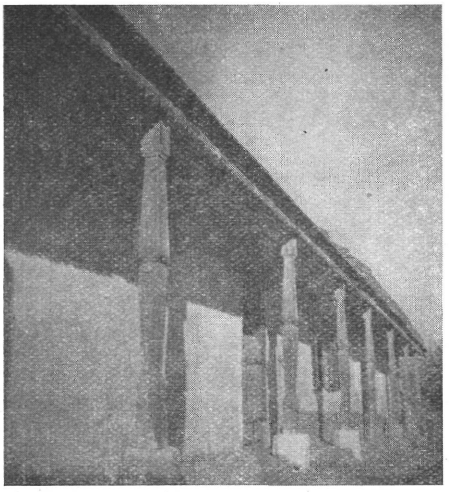

27. ábra. Vál.

28. ábra. Galambok.

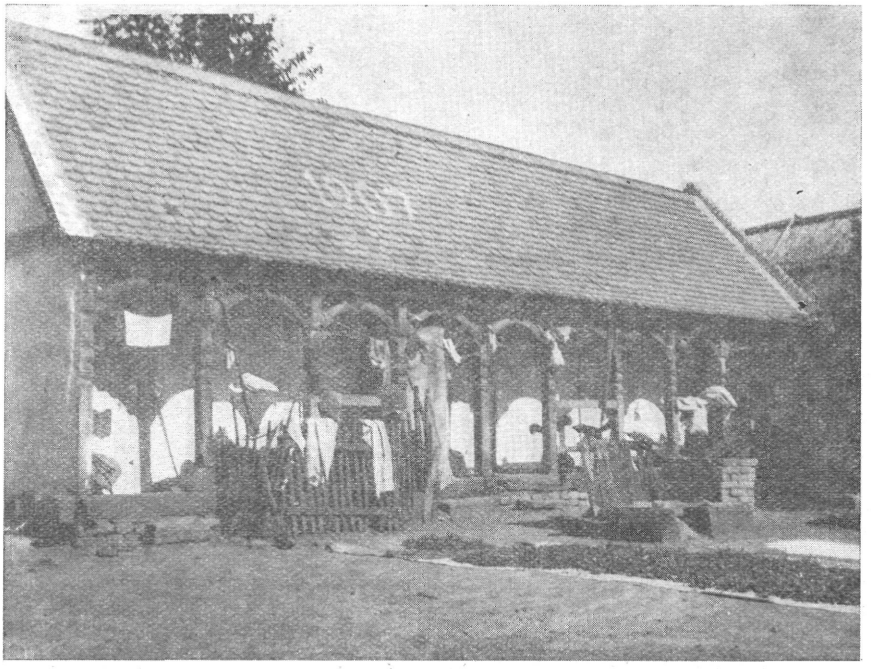

29. ábra. Kórógy.

Erdélyben a toszkán oszlopot ritkán alkalmazták. Ma már ennek csak egyetlen példáját ismerjük a marosvécsi várban, de ott is intérieurben, mint boltozattartó oszlopot. Ebből a jelenlegi hiányból azonban az egykori állapotra nézve messzemenő következtetéseket levonni nem szabad. Annál kevésbé, mert a háromszéki falusi kúriákban az oszlopos-íves tornácnak nagyon szép és hangulatos példáit találjuk (Bikfalva, Molnár család háza; Nagyborosnyó, földszintes kúria. — NM.—F. 4496. — SZINTE GÁBOR felv. 1903-ból — 17. ábra). Ennek a szép és fejlett háztípusnak feltétlenül voltak későrenaissance előzményei.

Az árkádforma második változata pilléreken nyugvó ívekből áll. Ez a forma Itáliában már a XV. században gyakori, a XVI. században pedig általánosan elterjedt. Magyarországon a későrenaissance idején honosodott meg és átment a hazai barokkba, majd a népi építkezésekbe. Az árkádokat tartó pillérek vagy négyszögletesek, vagy hasonlóképpen négyszögletesek, de lemetszett sarokélekkel. A négyszögletes pillérek országszerte gyakoriak a későrenaissanceban, majd a korabarokkban, de akkor már megváltozott, szélesebb arányokkal. A másik pillértípus, melyet a bemetszett sarokélek tesznek rugalmasabb hatásúvá, szintén sokfelé fordul elő, Soprontól Háromszékig, már a XVII. századtól kezdve.

A dunántúli későrenaissance—barokk építkezésekben pilléres árkádokat sokfelé alkalmaztak, mind a várakban, kastélyokban, városi házakban

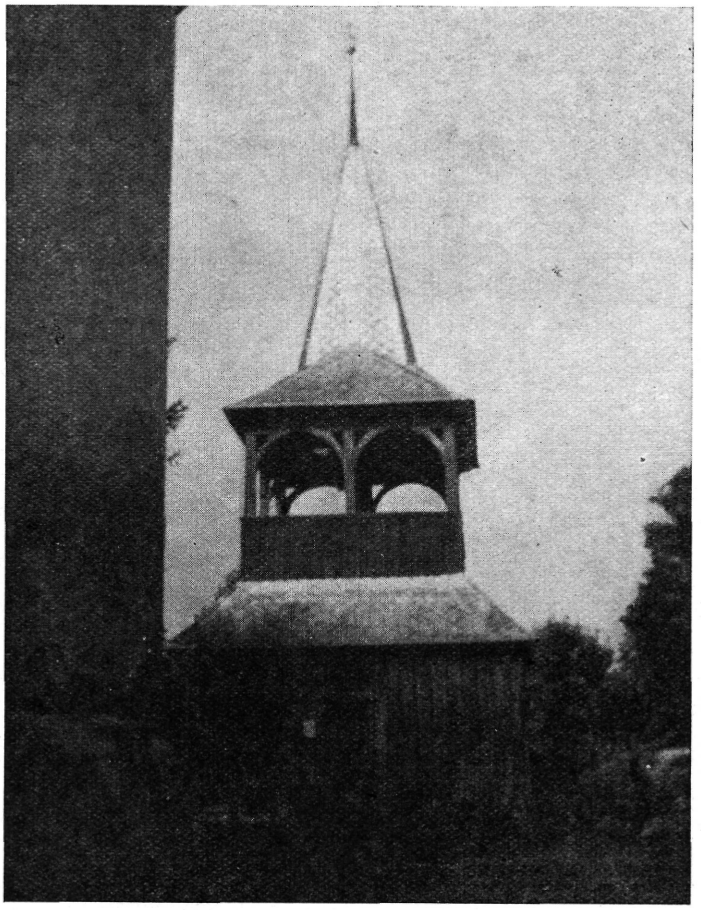

30. ábra. Szalonna, a ref. templom haranglábja. XVIII. század.

(Felsőlendva, Léka, Kőszeg, Egervár, győri házak (19. ábra), A későbbi kúria-építkezésekben az udvari árkádokból homlokzati tornác lett, amint ezt a jáki plébánia-épület kitűnően példázza (1790-es évek). A népi építészet ezt a formát is hamarosan a magáévá tette. Számos helyen épültek falusi házak pilléres tornácokkal,[32] mint pl. Magyarkeresztesen (Vas megye — Tóth János

[32] Példák a pilléres-íves tornácokra az irodalomból:
Vas megyében: Nagynarda (Tóth J.: id. m. 1945. 117. kép), Magyarkeresztes. Csatár (Tóth J.: Így épít a vasi nép. Szombathely, 1938. 126. 127. kép); Magyarkeresztes (Tóth J.: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 157. kép).
Sopron megyében: Fertőszéplak, Szany, Barbacs, Vitnyéd, Szilsárkány (Padányi Gyulyás J.: A Fertő vidékének az építészete. Budapest, 1937. 22, 59, 60, 61, 62. kép); Fertőszéplak, Vitnyéd, Nagycenk, Csepreg, Szakony, Pinnye: valamennyin négyszögű pillérek

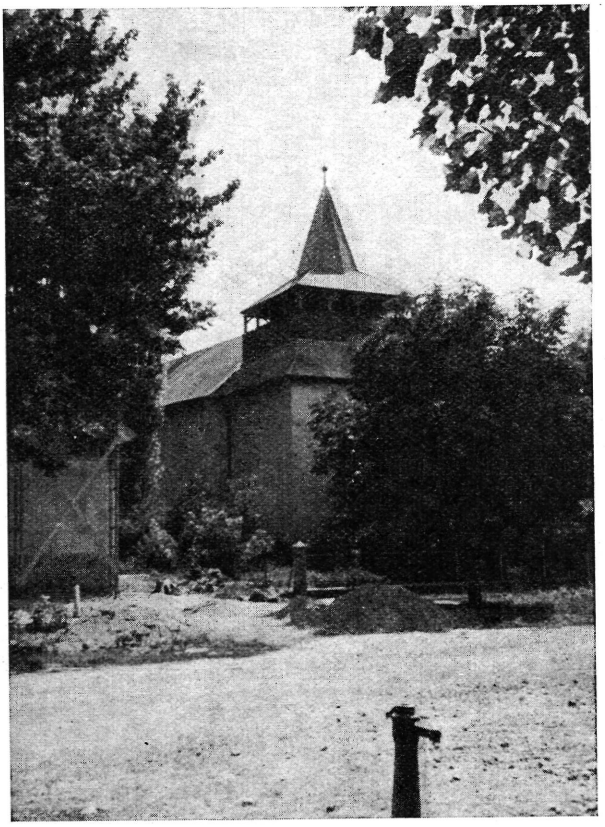

31. ábra. Edelény, ref. templom tornya.
(toronysisak 1700 körül)

lemetszett élekkel (uo. 63, 64, 65, 67, 69, 70, 77, 78, 95. kép); Kapuvár (A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 159, 162. kép, — az utóbbi kosáríves).

Zala megyében: Kővágóőrs (Tóth K.: id. m. 1936. 61. kép); Zebecke (Tóth J.: A keleti és nyugati székelység építészeti kapcsolatai. Budapest, 1943. 19. kép).

Veszprém megyében: Csatár (Tóth J.: A magyar falu építőművészete. Szombathely, 1945. 107, 110. kép).

Somogy megyében: Kőröshegy, Kastélyosdombó (Kogutovicz K.: Dunántúl és a Kisalföld. Szeged, 1930. I. köt. 46. tábla; II. köt. 18. tábla); Bálványos, Balatonöszöd. (Tóth K.: A Balatonvidék népének építészete. Budapest, 1936. 41, 49. kép); Boldogasszonyfa (Kiss T.: Szigetvidék és az Ormányság építészete. Budapest, 1943. 71. kép).

Baranya megyében: Drávaszerdahely, Téseny (Kiss T.: Szigetvidék és az Ormányság építészete. Budapest, 1943. 67, 70. kép), Szaporca (Tóth János: A magyar falu építészete. Szombathely, 1945. 150. kép.)

Pilléres-íves tornácok a Néprajzi Múzeum Fényképtárában: Vas megyében Csatár (F. 131339 — Antal D. felv.); Sopron megyében Kapuvár (F. 131812, 131837, 131857. — Antal D. felv.); Veszprém megyében; Béb (F. 132954, 132955, 132960. — Erdélyi Z. felv).

Pilléres-kosáríves tornácok a Néprajzi Múzeum Fényképtárában: Vas megyében Csatár (F. 131330. — Antal D. felv.); Zala megyében: Zebecke (F. 131527. — Antal D. felv.); Veszprém megyében: Ugod (F. 133111—133114. — Erdélyi Z. felv.).

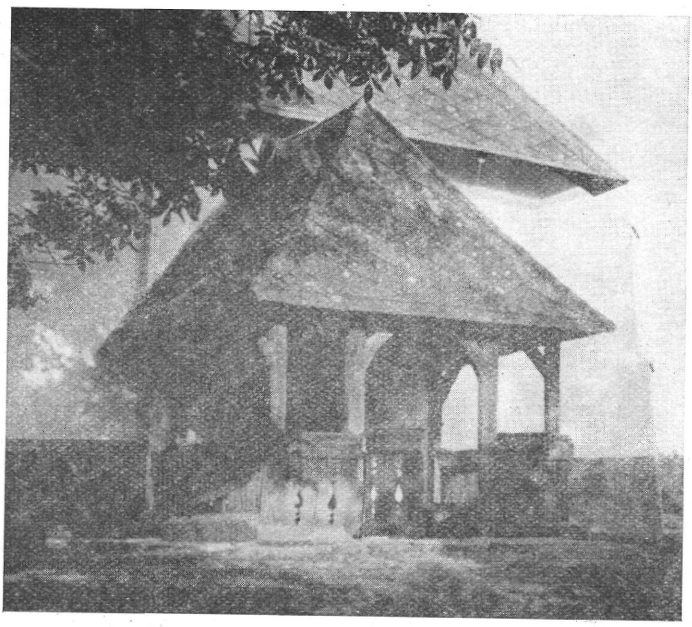

32. ábra. Csengersima, ref. templom portikusa. 1761.

33. ábra. Márok.

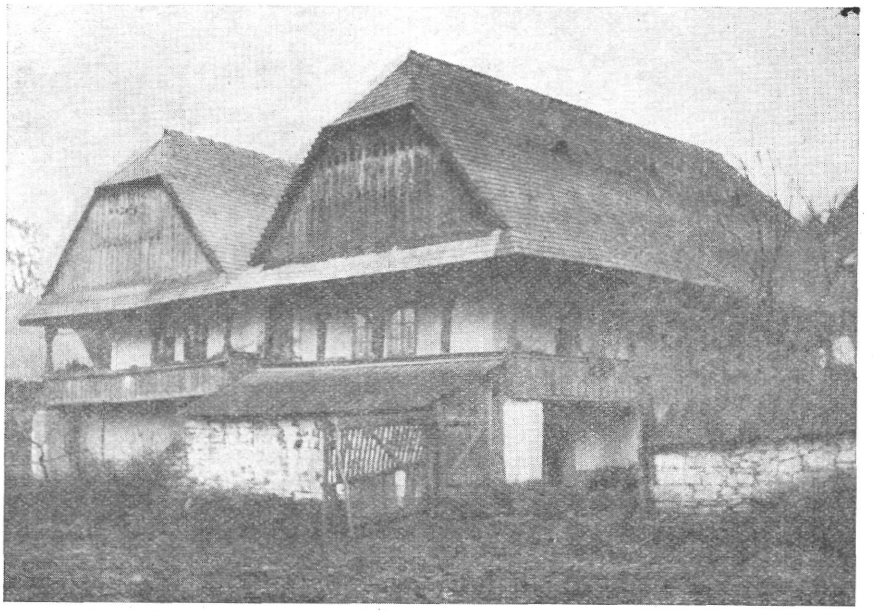

34. ábra. Daróc.

35. ábra. Szamosardó, ref. templom portikusa.

36. ábra. Magyarbükkös, Kemény János egykori kúriája. XVII. század 3. negyede. Fametszet 1871-ből.

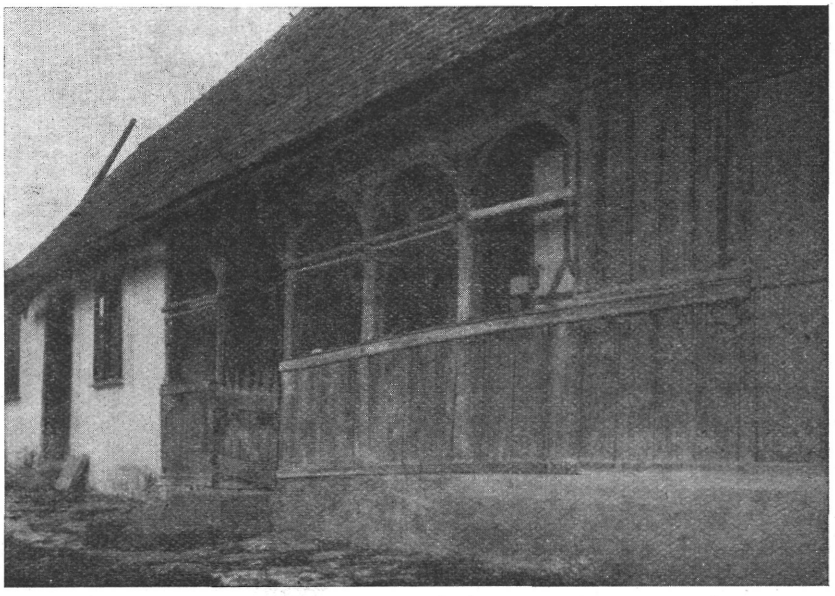

37. ábra. Torda.

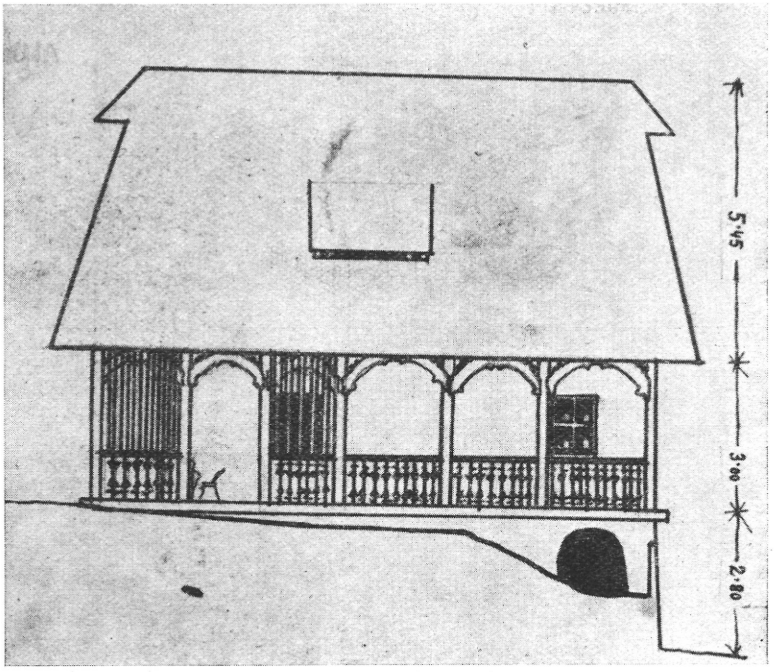

38. ábra. Atyha.

39. ábra. Feltorja, ref. templom portikusa, 1770.

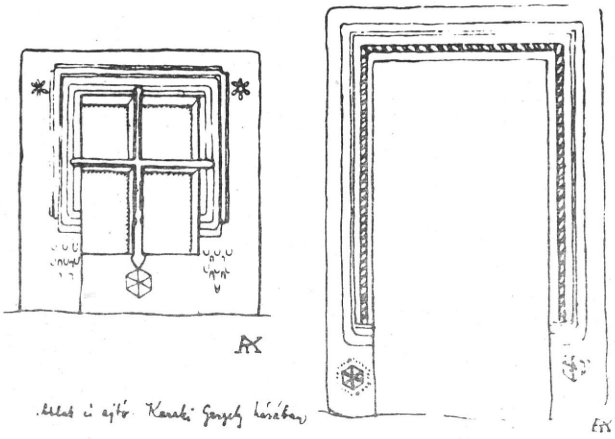

40. ábra. Torockói ház ablaka és ajtaja.

felv. — 18. ábra), Jákon (Vas m.), Lébényben (Moson m.), Kapuváron (Sopron m. — NM. — F. 131812. — Antal Dezső felv. 1938-ból), Csempeszkopácson (Vas m.), az utóbbi helyen barokkos kosárívekkel.

A Felvidéken teljesen hasonlóan alakult a fejlődés. A pilléres árkádok már a XVII. században feltűntek a későrenaissance kastélyokon (Budatin, Alsómicsinye 1667 stb.). Mint kúria-típust az erdőbényei XVIII. századi Rákóczi házat (szociális otthon) említjük. Földszinti pilléres árkádsora mintegy prototípusa — nyilván számos más kúriával, parókiával (Sajószentpéter) együtt — a hasonló falusi házaknak. Ilyen pilléres-árkádos tornácokkal ékes házak különösen gyakoriak Borsodban. Az ezredéves kiállítás alkalmával éppen ilyen típusú házat mutattak be (NM. Ethnológiai Adattár, R. 000940/17, R. 000940/18. — Jankó János rajzai — 20. ábra). Ugyanennek a háznak az oromzatán és fából készült nagy kapuján (uo. — R. 000940/18. — 21. ábra). vakárkádos friz látható — nyilván a felvidéki pártázatos renaissance házak hatására. Egy mezőkövesdi házon[33] a vakárkádok hasonlóképpen az oromzaton jelentkeznek. A pilléres-íves tornácú házak ma is gyakoriak Borsodban. Előfordulnak Mezőkövesden,[34] (NM. — F. 321 és 79153), Nekézsenyben, Dédestapolcsányban stb. Az utóbbi községekben még az 1920-as években is így építkeztek. Szép példája ennek 1927-ből Kulcsár Béni háza (22. ábra), Dédestapolcsányban (Petőfi út 101). A borsodi építkezéshez hasonló jelenségek mutatkoznak Hevesben (Mikófalva)[35] és Abaujban is. Balajt község egyik régi háza[36] szabályos félköríves pilléres tornáccal ékes, csupán egyik oldalán mutatkoznak kosárívek. A hosszoldalon azonban a földre helyezett pillérek és a magas ívek arányaikban már a klasszicizmushoz igazodnak.

[33] Tóth J.: A magyar falu építőművészete. Szombathely, 1944. 175. kép.
[34] Tóth id. m. 1945. 89. kép.
[35] Tóth id. m. 1945. 84. kép.
[36] Sárospatak, a Tiszáninneni Ref. Egyházkerület Tud. Gyűjteményei. Fényképtár. C. 7356.

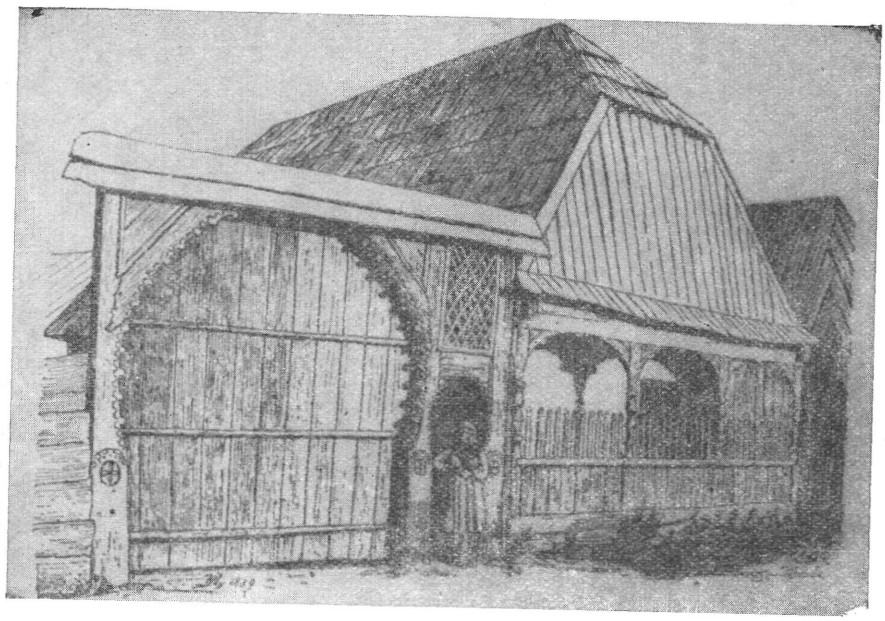

41. ábra. Csikszentdomonkos.

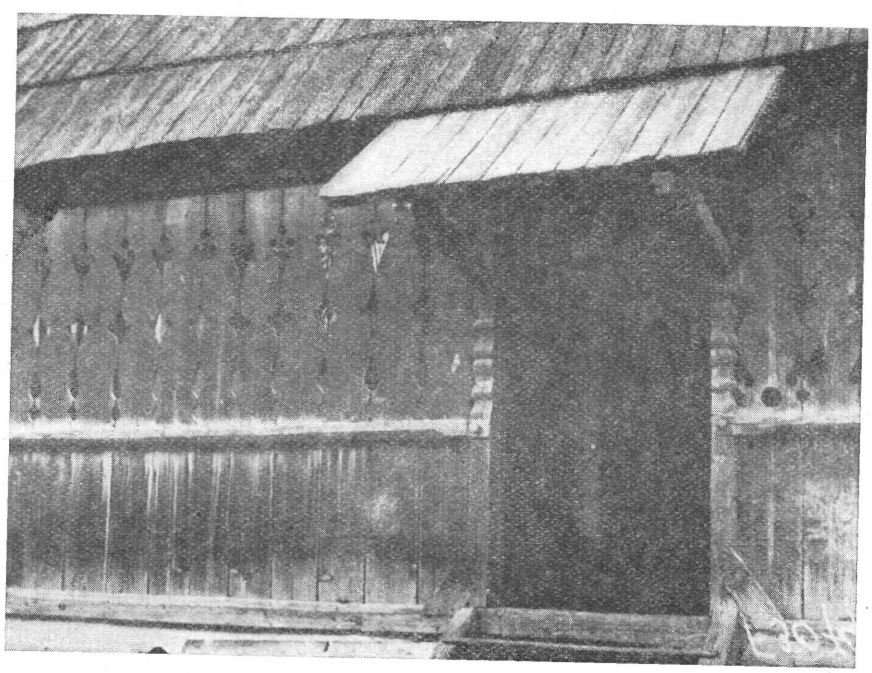

42. ábra. Csikmenaság.

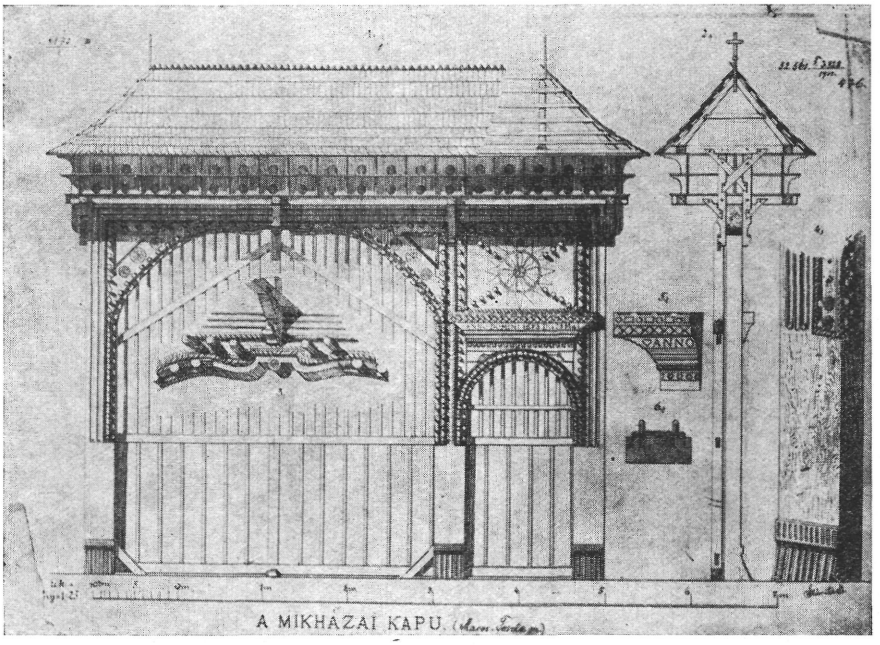

43. ábra. Mikháza, székelykapu. 1673, Budapest, Néprajzi Múzeum.

A Tiszántúl—Partium vidékén a pilléres tornácok szintén gyakoriak. Jellemző példaképpen a következőket említhetjük: Ramocsaháza (Szabolcs m. — NM.—F. 62205. — Györffy István felv.), Nyírbogdány (Szabolcs m. — NM. — F. 62175. — Györffy István felv.); Eszlár (Bihar megye — NM. — F. 71595. — Fekete Béla felv.) stb. A Duna—Tisza közén is széltében elterjedt,[37] széles barokkos változatokban.

Erdélyben a fejlődés új változatokat mutat, főként a kúriaépítkezésekben, amelyek azután elevenen hatottak a népi faépítészetre. A jelentősebb kúriák közül néhány jellegzetes típust emelünk ki. Elsőnek Kemény János magyarbükkösi kúriáját (36. ábra), amelyik még a XVII. században épült. A XIX. században erősen romladozott, de Orbán Balázs könyvében közölt fametszetek[38] világos képet adnak felépítéséről, homlokzati tornácának pilléres árkádsoráról. Más típust képviselnek a háromszéki kúriák, homlokzatuk közepén négyszögletben tornác ugrik ki, pilléres árkádsorral. Háromszéken a legrégibb emlék Basa Tamás egykori zabolai kúriája (1680 körül), amelyet megint csak Orbán könyvében közölt fametszet[39] (23. ábra) és néhány fenn-

[37] Imrényi Szabó J.: Öreg udvarházak, régi kúriák és parasztházak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. Budapest, 1944. 63, 64, 66—71, 73, 75, 77—80, 100, 101. kép; Borbiró V.: A magyar ház tornáca. Építés és Építészet. III. 1951. 36—42.

[38] Orbán id. m. V. Pest, 1871. 54—56.

[39] Orbán id. m. III. Pest, 1869. 139. — A Basa kúria töredékei részben az egykori Mikes kastély parkjában vannak, részben Sepsiszentgyörgyön a Múzeumban.

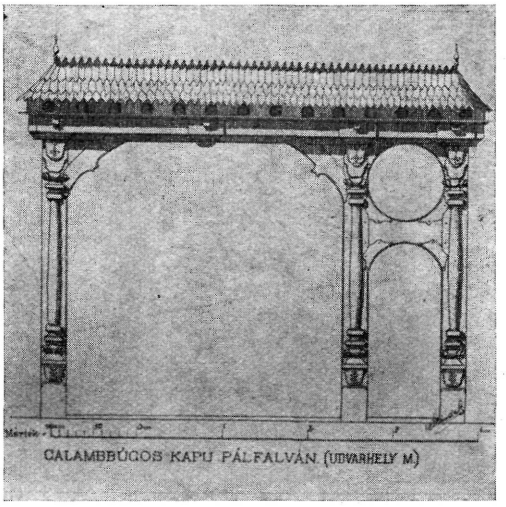

44. ábra. Pálfalva, székelykapu.

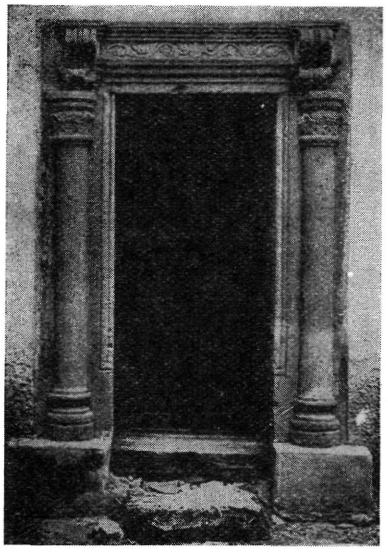

45. ábra. Vargyas, a régi Dániel-kastély ajtaja. XVII. század.

maradt töredéke alapján ismerünk. Ez a típus Háromszékben nagyon gyakori (uzoni kastély, Cserey Jánosné egykori imecsfalvi kúriája, Daczó Pál egykori sepsiszentgyörgyi kúriája, a kései kisborosnyói Tompa kúria 1887-ből (NM. — F. 4495. — Szinte Gábor felv. 1903-ból — 24. ábra) stb. stb. De másutt is előfordul (csikszentimrei Henter-kúria 1801), Erdélyen kívül is (Szerencs, a vár kis kúriája). Az erdélyi faépítkezésekben, falusi házakon is megtaláljuk (Atyha Udvarhely megyében — NM.—R. 4385.; Kászon Csíkban, Feltiz 88. sz. Bece Simon háza. — NM. Márkos A.: Kászoni kapuk és tornácok. Kézirat. 1943—1944. XXXII/1.; Egerbegy NM.—F. 9515 — Huszka J. rajza).

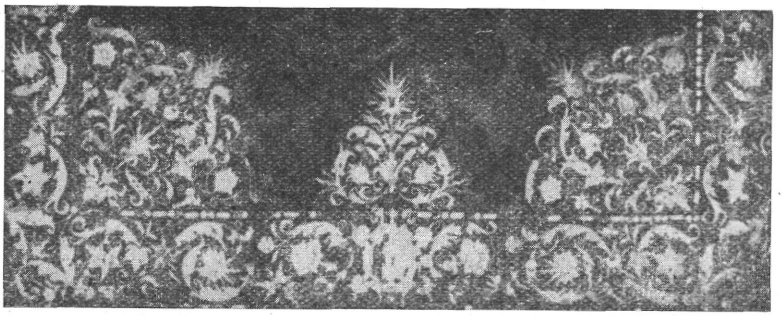

46. ábra. Olasz hímzés. XVI. század. Impruneta, Basilica di S. Maria.

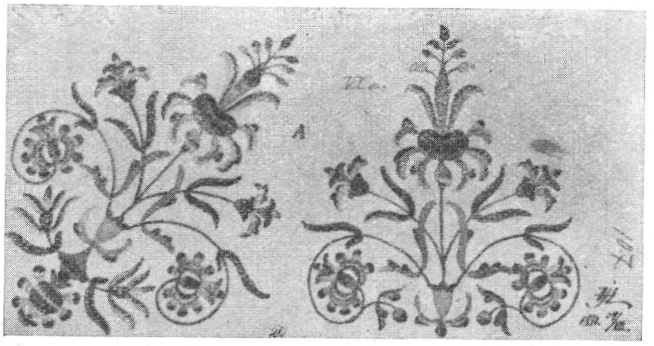

47. ábra. Hímzett oltárterítő mintája. XVII. század Csiksomlyó, Ferences-templom.

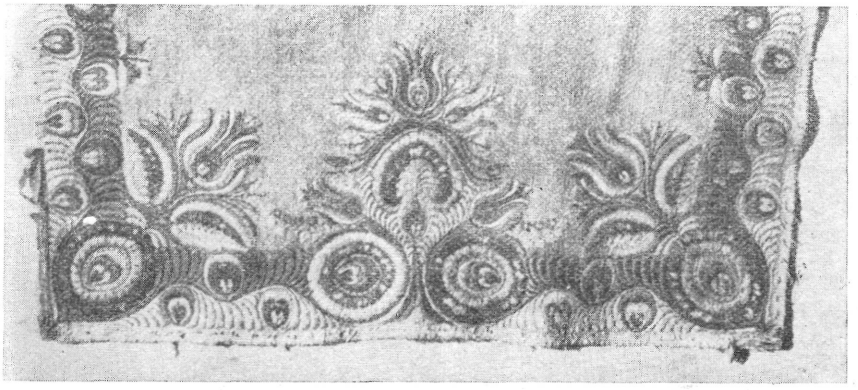

48. ábra. Kisújszállási szűrhímzés. Budapest, Néprajzi Múzeum.

49. ábra. Marosvásárhelyi Kováts Péter címereslevele. 1630. Kolozsvár, a Román Tud. Akadémia Levéltára

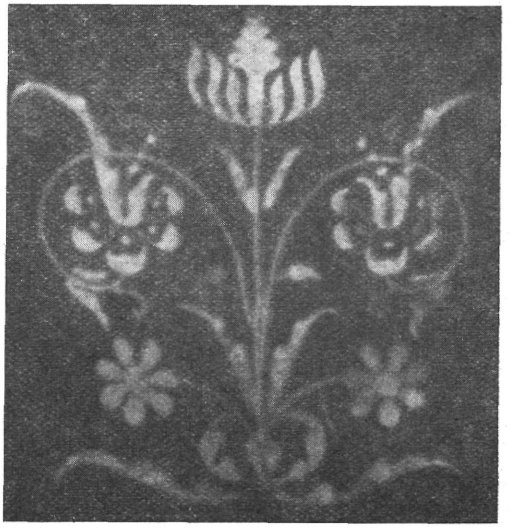

50. ábra. Lorántffy Zsuzsanna terítője. XVII. század 2. negyede. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum

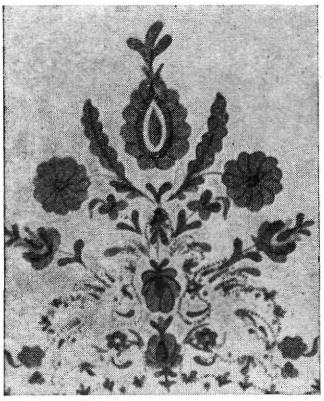

51. ábra. Dévai ködmön hímzett részlete.

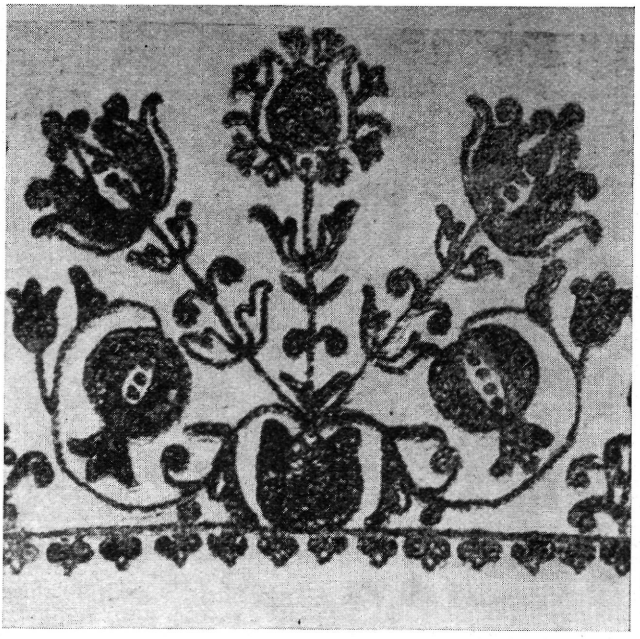

52. ábra. Hímzés Zentelkéről.

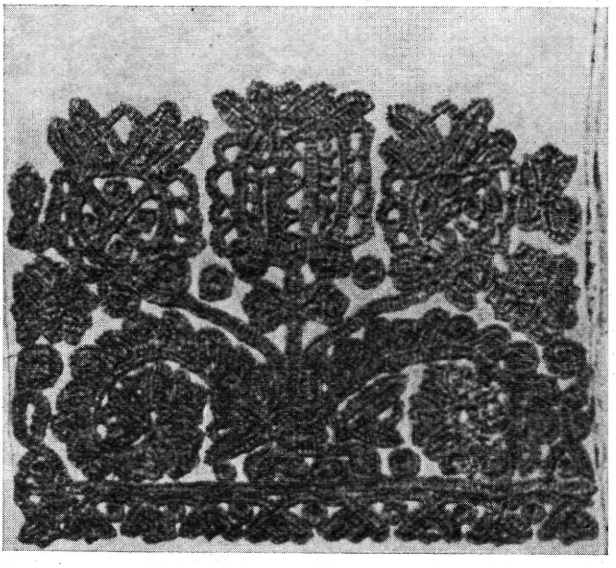

53. ábra. Hímzés Zentelkéről.

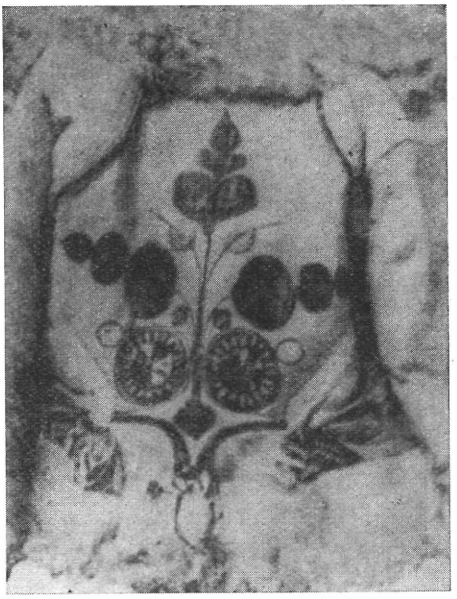

54. ábra. Csökőlyi ködmön hímzett részlete.

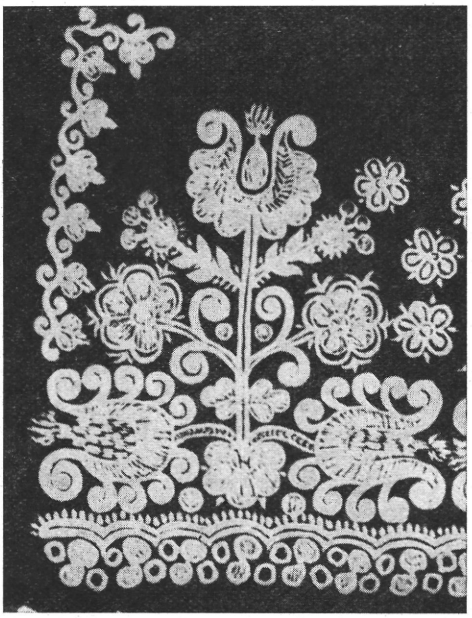

55. ábra. Sárközi hímzés.

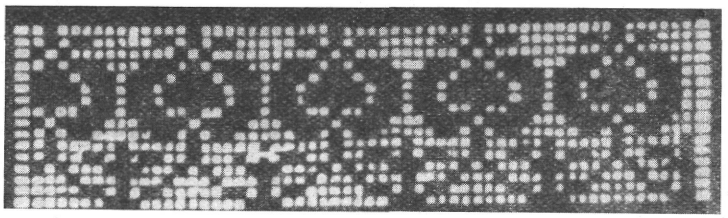

56. ábra. Metszet Paganino mintakönyvéből. 1527.

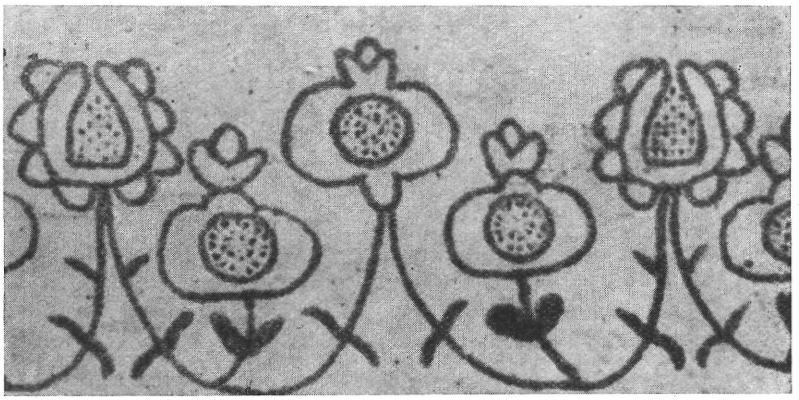

57. ábra. Hímzés Aranyosgyéresről. Budapest, Néprajzi Múzeum.

A harmadik árkád-forma az íves tornác, mely a pilléres-íves tornác egyszerűsített változata, amennyiben a pillértagolások eltűntek, az ívelődések teljesen egységesen futnak végig. A történeti építészeti formák ott már teljesen elhalványodtak, de éppen ezért annál szabadabban formálta a nép képzelete. Éppen ezért kedvelték annyira, ezért terjedt el országszerte.

A Dunántúlon nagyon gyakori, Vasban, Zalában, Veszprémben, Somogyban.[40] Példaképpen említjük a következőket: Nagyvázsony (restaurált

[40] Példák az íves-tornácokra az irodalomból:

Vas megyében: Őriszentpéter, Horvátnádalja, Nagygencs (Tóth J.: Így épít a vasi nép. Szombathely, 1938. 79, 133, 135. kép); Söpte (Tóth J.: A magyar falu építőművészete. Szombathely, 1945. 109. kép); Felsőlövő (Öst. Kunsttopographie. XXVI. Wien, 1935. 110.)

Zala megyében: Akali, Örvényes (Jankó J.: A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 198. 28. kép; 200. 32. kép); Akali, Lesenczeistvánd, Lesencenémetfalu, Tördemic, Alsóőrs (Viski K.: Bakony-Balatonvidéki kőépítkezés. Budapest, 1926. 31, 33, 35, 36. 44. kép), Tihany (Foerk E.: A magyar falu. Budapest, 1927. 1. kép); Tihany, Akali (Tóth K.: A Balatonvidék népének építészete. Budapest, 1936. 54, 56. kép); Akali (A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 222, 226. kép); Balatonfüred (Tóth J.: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 137. kép).

Veszprém megyében: Bakonybél, Szentgál (Malonyay IV. 1912. 8, 12, 23.; Balatonkenese, Berend, Szentgál (Viski K.: Bakony-Balatonvidéki kőépítkezés. Budapest, 1926. 29, 45, 46. kép); Gyulafirátót, Csékut, Nemesvámos (Vajkai A.: Veszprém megye népi építkezése. Nép-

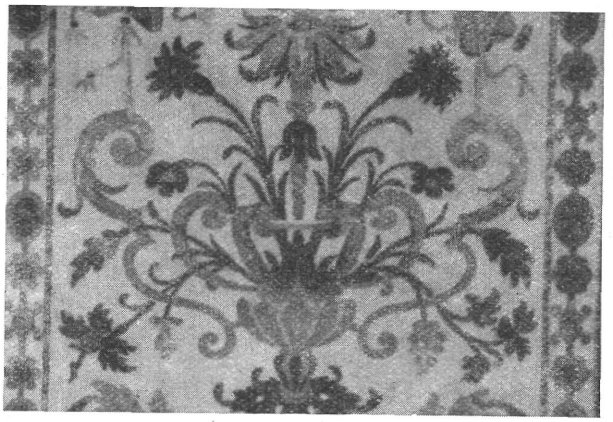

58. ábra. Márványintarzia. XVII. század 2. fele. Pavia, Certosa.

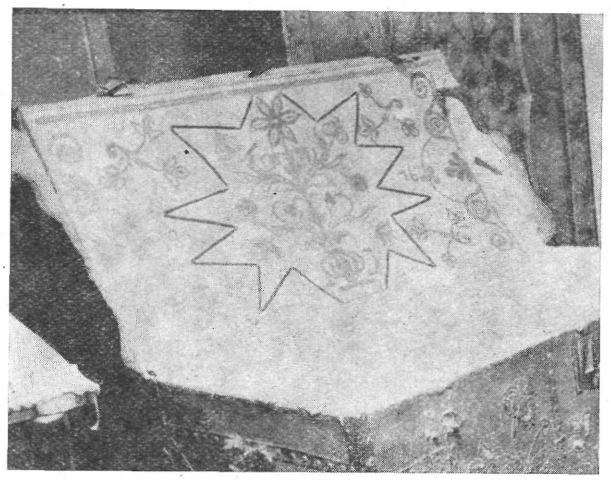

59. ábra. Pákey család ládája. 1776. Budapest, magántulajdon.

rajzi Múzeum Ért. 1940. 27.); Nagygyimót (A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 170. kép); Mindszentkálla (Tóth J.: Népi építészetünk hagyományai. Budapest, 1961. 146. kép).

Somogy megyében: Nagydobsza, Darány (Kiss T.: Szigetvidék és az Ormánység építészete. Budapest, 1943. 17, 49, 64. kép); Nagydobsza (A magyar falu építészete. Budapest, 1955. 268. kép).

Baranya megyében: Kacsóta, Szentkirály (Kiss T.: A Szigetvidék és az Ormánység építészete. Budapest, 1943. 14. 16 kép).

Ives tornácok a Néprajzi Múzeum Fényképtárában.

Zala megyében: Balatonfüred (F. 3823—3824. — Jankó J. felv.); Tördemic (F. 3883. — Jankó J. felv.); Badacsony (F. 118972, 118973, 118976); Kővágóőrs (126172. — Hevesy Iván felv.; F. 131578. — Antal D. felv.), Alsópáhok (F. 166447. — Antal D. felv.); Szentkirályszabadja (F. 123190. — Szolnoky L. felv.)

Veszprém megyében: Somlóvásárhely (F. 131406—131407. — Antal D. felv.), Peremarton (F. 70323), Gyulafirátót (F. 70335).

Kosáríves tornácok a Néprajzi Múzeum Fényképtárában:

Vasban Csörötnek, Őriszentpéter (F. 131304, 131307. — Antal D. felv.). *Veszprémben:* Bakonybél (F. 73309. — Rohonczy felv.).

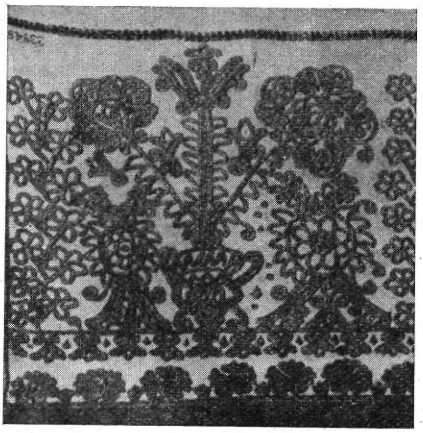

60. ábra. Kalotaszegi hímzés.

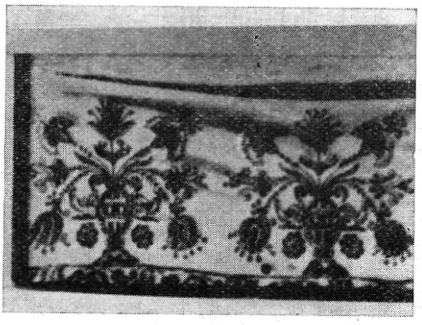

61. ábra. Göcseji halotti lepedő.

62. ábra. Somogyi tükrös.

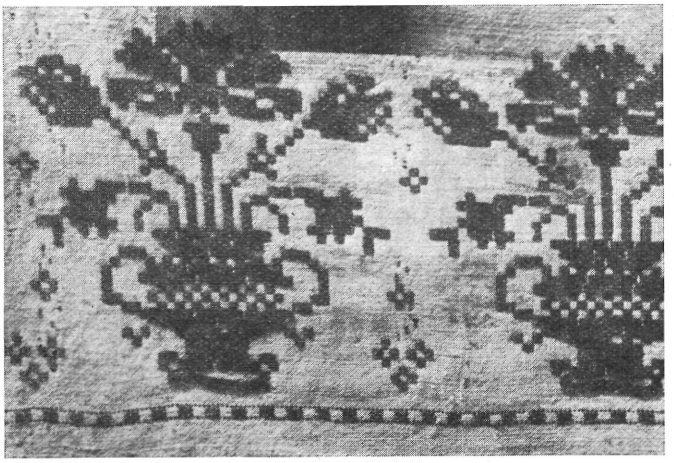

63. ábra. Derceni szőttes.

népi műemlék)[41]; Akali (Zala megye — NM.—F. 3848. — JANKÓ JÁNOS felv. — 25. ábra); Csatár, kúria (Vas megye — NM.—F. 131. 338. — ANTAL DEZSŐ felv. 1938-ból).

A Felvidéken az íves tornác hasonlóképpen több helyütt előfordul. Példaképpen említjük a következőket: Zemplénben Tarcal (NM. — F. 166543. — DOBOS ILONA felv.), Borsodban Szentistván (NM. — F. 103658. — SZOLNOKY L. felv.), Hevesben Tiszaigar (NM. — F. 98647. — RÉGER E. felv.), Pozsonyban Somorja (NM. — F. 162861. — HOFER T. felv.).

Kelet felé: Szabolcsban Kemecse (NM.—F. 62201. — GYÖRFFY I. felv.), Biharban Derecske,[42] Biharnagybajom (NM.—F. 158906. — GYÖRFFY I. felv.). Kosárives változatban megtalálható Matolcson, Szabolcsban (NM. — F. 68322. — LUBY M. felv.). Erdélyi példaként a kilyéni (Háromszék m.) Czakó kúriát említjük 1813-ból.

Ez a tornácforma mint későrenaissance-barokk derivatum a Nagyalföldön is elterjedt, tehát olyan területen is, amelynek későrenaissance-korabarokk építészeti hagyományai alig voltak, alig lehettek. Nyilván itt a Dunántúl és a Tiszántúl hatására gyökeresedett meg. Példaképpen említjük a következőket: Hajdú megyében a hortobágyi csárda; Jász—Nagykun—Szolnok megyében Abádszalók (NM. — F. 69058. — TAGÁN G. felv. — 26. ábra), Karcag (NM.—F. 12402.), Kunmadaras[43]; Csongrádban Hódmezővásárhely[44]; Pest megyében Tatárszentgyörgy (NM. — F. 131676. — ANTAL D. felv.) stb.

[41] MENDELE F.: Egy nagyvázsonyi paraszthász helyreállítása. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. II. 1964. 329—338.
[42] GYÖRFFY I.: Magyar falu, magyar ház. Budapest, 1943. XXVII. tábla.
[43] GYÖRFFY: id. mü. 1943. XXVII. XXXIII. tábla.
[44] GYÖRFFY: id. mü. 1943. XXXIII. tábla.

64. ábra. Kezdőbetű velencei nyomtatványból 1483.

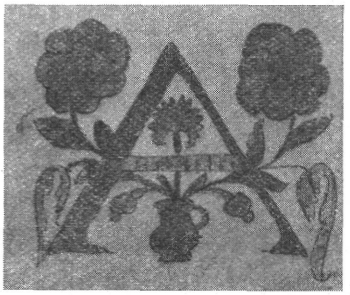

65. ábra. Kezdőbetű a csurgói énekeskönyvből. 1630-as évek. Csurgó, ref. kollégium.

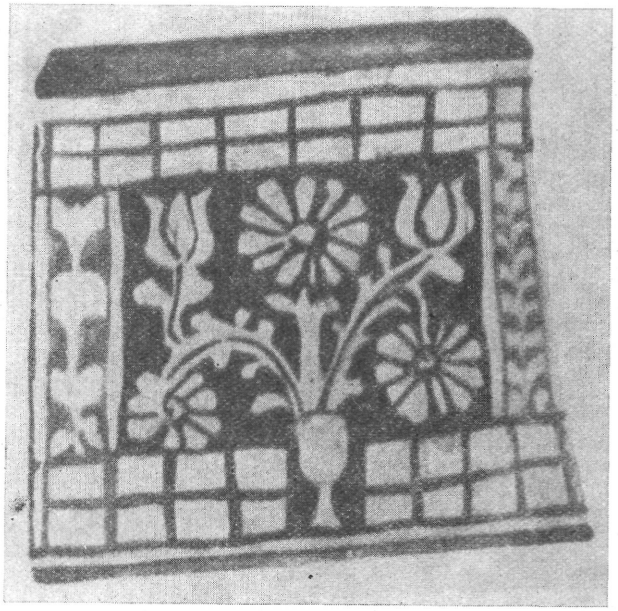

66. ábra. Somogyi sótartó.

A népi *faépítészetben* a késő renaissance formák szintén elevenen hatottak, szinte erősebben mint a kőépítészetben. A fából faragott oszlopos és pilléres árkádok igen gyakoriak. Az oszlopforma rendszerint a renaissance baluszter alakú oszlop, másként orsófa. Ez az oszlop-típus előfordul a kőépítészetben is orsókő néven (kistapolcsányi kastély 1662, eperjesi házak, medgyesi ház stb.), de igazán otthonossá a faépítészetben lett. Ekkor kapta szép és találó magyar nevét: orsófa. Művesei elsősorban a falusi faragók illetve esztergá-

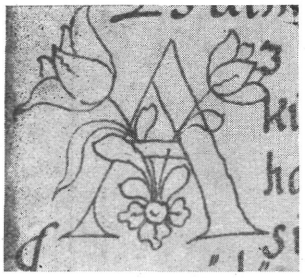

67. ábra. Kezdőbetű énekeskönyvből (Graduale sacrum 1699). Kolozsvár, 3. számú Akad. Könyvtár.

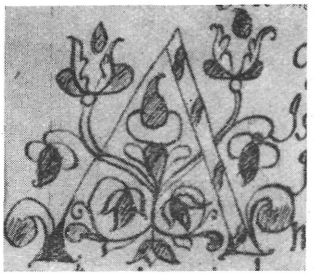

68. ábra. Kezdőbetű énekeskönyvből (Graduale sacrum 1699). Kolozsvár, 3. számú Akad. Könyvtár.

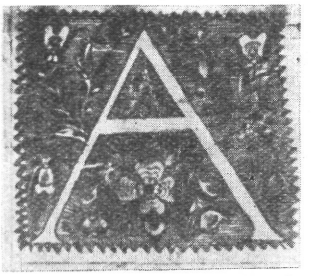

69. ábra. Kezdőbetű énekeskönyvből (Kövendi Tamás Passionaleja. 1750). Kolozsvár, 3. számú Akad. Könyvtár.

lyosok voltak. A másik építészeti forma a fából faragott négyszögletes pillér. Mind a baluszteroszlopokat, mind a négyszögletes pilléreket a renaissance hatás közvetlen jeléül legtöbbször szabályos félkörívek kötik össze. De előfordulnak olyan széles ívhajtások is, melyek a barokk kosárívekre emlékeztetnek. Gyakran pedig a baluszter oszlopok, azaz orsófák közvetlenül a tetőeresz gerendáját tartják.

A renaissance baluszter-oszlop, azaz az orsófa tartozéka nem egyszer a hasonlóképpen renaissance eredetű mellvéd. A korarenaissance idejében kőből faragott törpe baluszterek (rossz, hamis kifejezéssel „bábok") alkották a mellvédet, a balustrade-ot. Később a XVI—XVII. században a kastélyok, udvarházak építéséhez fából esztergályozták a törpe balusztertagokat, azaz az orsófákat. Így alakult ki a magyar elnevezése: orsós korlát, vagy orsózat. A falusi építészetben a balusztrade egyszerűsített formában jelentkezik: az esztergályozott orsók helyett deszkából kimetszett orsók, illetve orsós korlát. A megváltozott technika ellenére is a renaissance baluszter-formák tisztán érvényesülnek.

A dunántúli építkezésekben igen gyakoriak az orsófák, mind a korarenaissance karcsú változataiban, mind a későrenaissancenak alul kiszélesedő formáiban. Malonyay érdekes sorozatot közöl belőlük[45] (Törökkopány, Csököly Zalában, Jákó Veszprémben stb. stb.). Az ezredéves kiállítás zalamegyei házán a tetőereszt korarenaissance típusú orsófák tartják (NM. Ethnológia Adattár. — R. 000940. 116/1. — Jankó János rajza). Ugyanilyent találunk egy váli házon (27. ábra) Fejér megyében (NM. — F. 131068. — Antal Dezső felv.) és zömökebb formában Galambokon (NM. — F. 69021 — Gőnyei felv. — 28. ábra).

Külön kell megemlékezni a szlavóniai[46] magyar falvakról, ahol az erősen megnyúlt orsófákat szabályos félkörívek kötik össze (Kórógy, — NM.—F.

[45] Malonyay: IV. 1912. 232. 512. kép. — L. még: Nagy S.: Dunántúli faoszlopok. Magyar Iparművészet. VI. 1903. 228.; Kiss T.: Szigetvidék és az Ormánság építészete. Bp., 1943. 29. kép; Tóth J.: Népi építészetünk hagyományai. Bp., 1961. 327. 328. kép.

[46] Garay A.: Szlavóniai régi magyar faluk. Népr. Ért. XII. 1911. 221—248. — Magas baluszter-oszlop előfordul a szomszédos Szigetvidéken, Kistamásiban (Somogy megye) is, de egyenes gerendázattal (Tóth J.: A magyar falu építészete. Szombathely, 1945. 155. kép).

70. ábra. Kezdőbetű velencei nyomtatványból. 1498.

71. ábra. Kezdőbetű velencei nyomtatványból. 1494—1495.

72. ábra. Részlet a csikdelnei mennyezetről, 1813. (rajz másolat)

73. ábra. Részlet a teresztenyei mennyezetről. XVIII. század.

11.610, 11616; Haraszti, F. 11668. stb.). Az egyik kórógyi ház árkádsora (29. ábra) oly monumentális hatású, hogy benne a késő renaissance várépítészet közvetlen hatását sejthetjük.

A Felvidéken a renaissance árkád tisztán és félreérthetetlenül jelentkezik a faépítészetben. Gyönyörű és korai példája a miskolc-avasi harangtorony (1557). De ugyanilyen harmonikus tisztaságban érvényesül az árkád a szalonnai haranglábon (XVIII. század — 30. ábra), az edelényi ref. templom tornyának tornácos sisakján (1700 körül — 31. ábra) és még számos más

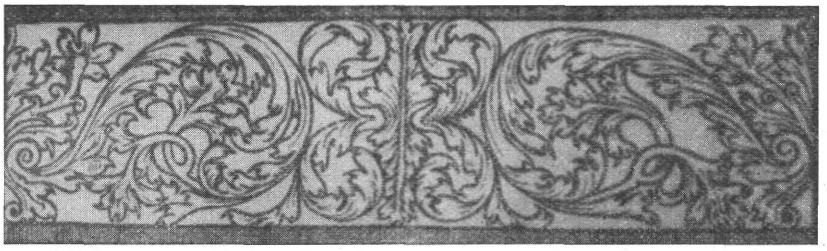

74. ábra. Metszet Zoppino mintakönyvéből. 1530.

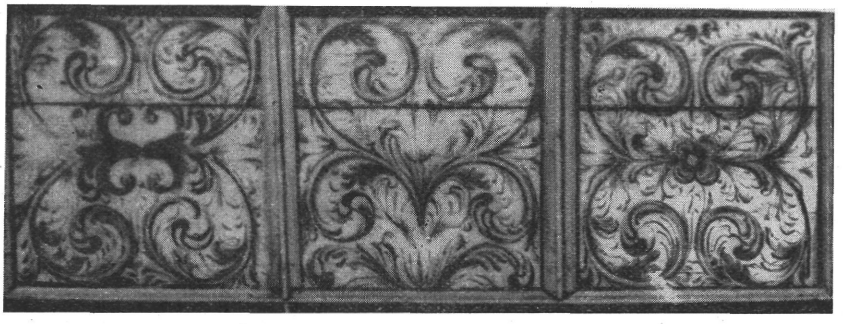

75. ábra. Részlet a marosszentgyörgyi mennyezetről. XVII. század vége.

faépítészeti[47] alkotáson. Ezek a művek a legszorosabban összefüggnek az egykori várépítészet faműveivel, fából ácsolt bástyáival, kaputornyaival. A baluszter-oszlopok is gyakran tűnnek fel a falusi építkezésekben (Markaz, Domoszló Hevesben stb.).

A Tiszántúlon, az egykori Partium vidékén a közeli Erdély renaissance építészeti kultúrájának hatására szintén tisztán, teljes szépségükben jelentkeznek a renaissance árkádsorok harangtornyokon, portikusokon, házakon. Mint jellemző és tipikus emlékeket említjük a nagylónyai harangtornyot, Kakuk Imre remekbe készült alkotását (1781), a csengersimai ref. templom portikusát (1761 — 32. ábra) és egy házat Márokban (NM.—F. 68.180 — Györffy István felv. — 33. ábra). A tiszavidéki magyarság, fel egészen Máramarosig a fából ácsolt árkádsorokat szivesen alkalmazta házain. (Hosszúmező, Máramaros megye, Torjai Pál háza. — NM.—F. 12362.).

A baluszter oszlop, azaz az orsófa a Partiumban széltében elterjedt. Szabolcs, Szatmár, Bereg, Szilágy megyében számos helyen található (Matolcs, Szatmár megyében — NM.—F. 131925. — Antal Dezső felv.; Mikola, szintén Szatmárban — NM.—F. 10083). Mint fentebb említettük, arra is van példa, hogy a munkácsi Fejérház magas baluszter oszlopai késői falusi házakon megismétlődnek: Beregben Dercenben (NM. — F. 85.441. — Gőnyey

[47] Balogh J.: Magyar fatornyok. Budapest, 1935. 118—129.

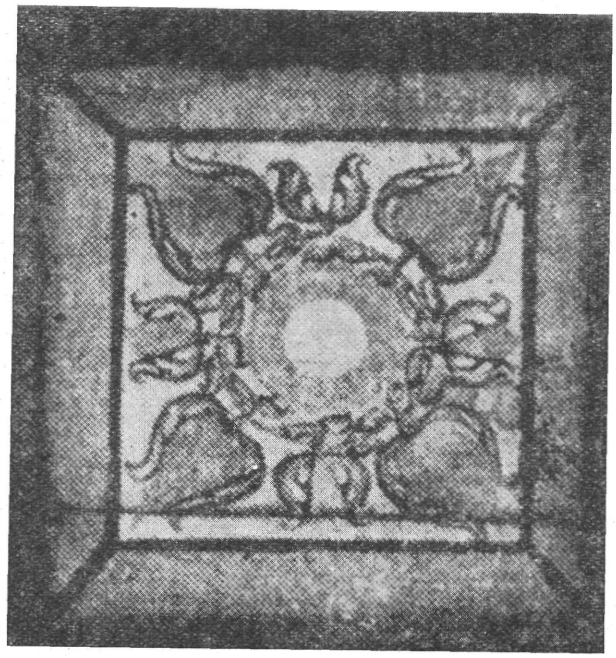

76. ábra. Részlet a bánffyhunyadi mennyezetről, 1705.

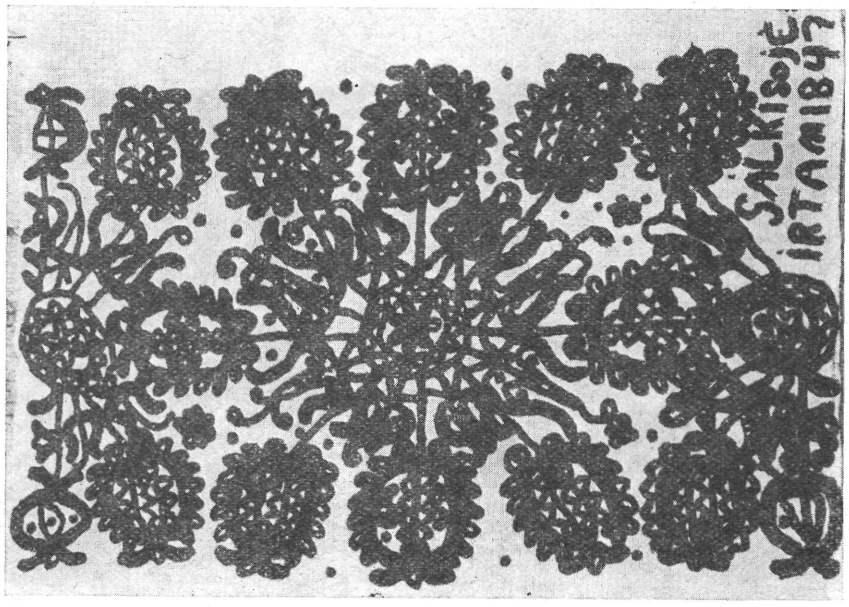

77. ábra. Kalotaszegi hímzés 1847-ből.

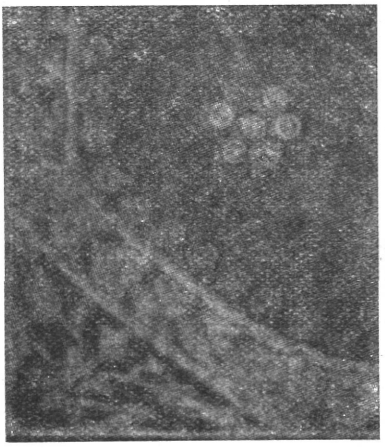

78. ábra. Részlet a Victorinus Corvin kódex kötéséről. Budapest, Orsz. Széchenyi-Könyvtár

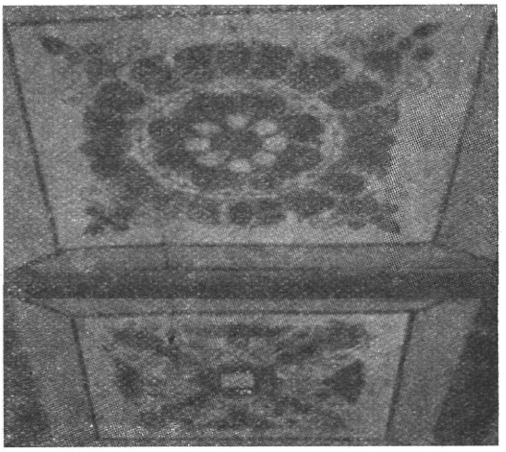

79. ábra. Vistai ref. templom karzata. 1699.

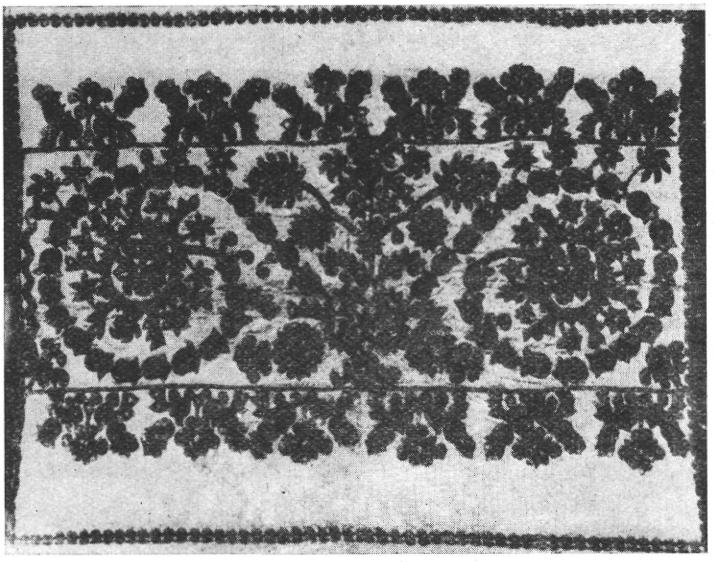

80. ábra. Kalotaszegi hímzés.

Sándor felv.) és Gelénesen (NM.—F. 89733. — Györffy István felv.), Szatmárban Kömörőn (NM. — F. 89972. — Györffy István felv.), és Abaujban Teresztenyében (Filep Antal felv.). Előfordul az orsófa dekoratív felhasználása is. Komádiban (Bihar m.) az egyik ház oromzatát baluszter orsók sora díszíti (NM.—F. 161165. — Molnár Balázs felv. 1961-ből).

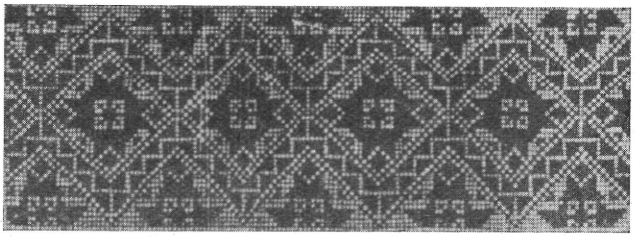

81. ábra. Metszet Vavassore mintakönyvéből. 1532 (1530).

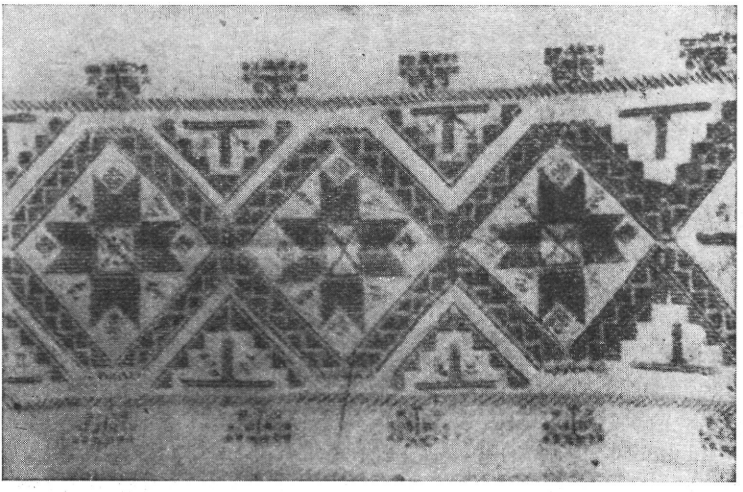

82. ábra. Székely hímzés.

Erdélyben a renaissance hatás mélyen és erősen jelentkezik a népi faépítészetben, ami természetes következménye építészeti hagyományainak. Az erdélyi fejedelemség idejében (XVI—XVII. század) a későrenaissance stílus mélyen meggyökerezett, meghonosodott és hosszú ideig dúsan virágzott. Az építkezésekben, várakban, kastélyokban, kúriákban, templomvárakban igen nagy szerep jutott a fából ácsolt építményeknek, faragott részleteknek. Ennek ma már a világi építészetben kevés példája akad, de annál jellegzetesebbek. A várépítészetben egyetlen késői (XVIII. század) példát ismerünk, az alsórákosi vár emeleti tornácát orsófákkal (azaz baluszteroszlopokkal) és mellvéddel. Mindezek olyan építészeti elemek, amelyeket a nép közvetlenül felhasználhatott a saját céljaira.

A fából ácsolt félköríves árkád, mint tipikusan renaissance forma számos helyen fordul elő Erdélyben. Kalotaszegen gyönyörű példáit találhatjuk mind haranglábakon, mind háztornácokon. Az előbbiek közül a farnosi haranglábat emeljük ki. Igen szép félköríves tornácú házak láthatók Magyarvalkón, Zsobokon, Darócon (NM.—F. 86956, 86958. — Gönyey Sándor

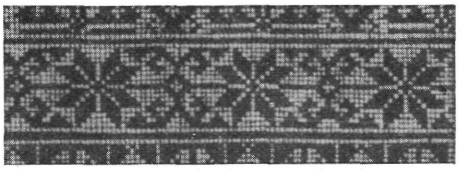

83. ábra. Metszet Vavassore mintakönyvéből. 1532 (1530).

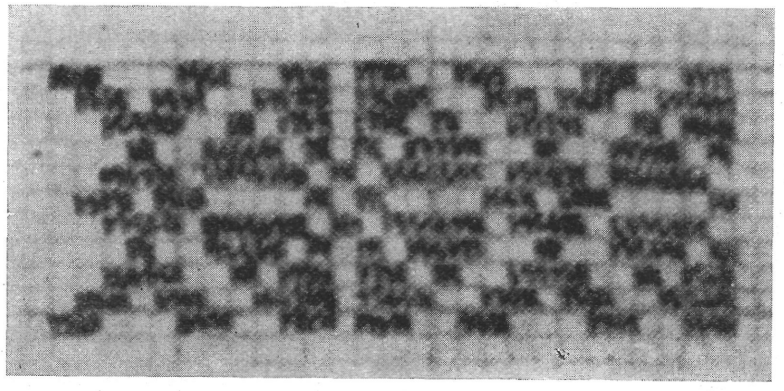

84. ábra. Somogyi szőttes.

felv. — 34. ábra), Zentelkén (NM.—F. 1701. — Bátky Zsigmond felv. 1899-ből), Körösfőn.[48] A kalotaszegi románság fatemplomain, mind a tornyokon, mind a templomhajók hosszoldalán — a házak mintájára — a félköríves árkád szintén gyakran került alkalmazásra.

A félköríves árkádok nagyon elterjedtek Tordán és az egykori Aranyosszéken. Tordán mainapiglan számos igen szép tornácos ház (37. ábra) található, feltűnően szép szabályos félkörívekkel (házak Új-Tordán, továbbá NM. — F. 7860, 7867. stb.). Ez a háztípus feltehetőleg olyan kúriák hatására alakult ki, mint Kemény Jánosnak fentebb említett magyarbükkösi kúriája (36. ábra). Torda környékén hasonló tornácos házak fordulnak elő: Torockón (NM.—F. 10680), Harasztoson (Torda-Aranyos megye), Szentmihályfalván (Torda-Aranyos megye) és távolabb Idecspatakon (Maros-Torda megye), a marosvécsi vár közelében. Idecspatakon a XX. század elején még számos árkádos tornácú ház állott (NM.—F. 3432—3433. — Bunker felv. 1901-ből). Harasztoson szintén gyakran építettek házakat szép íves tornácokkal — feltehetőleg az egykori Orbán-féle várkastély[49] hatására. De ezekből ma már mindössze egy ház maradt meg hírmondónak 1849-ből. A magyarbükkösi és a hozzá hasonló kúriák a románság építkezéseire is mélyen hatottak. Félköríves tor-

[48] Malonyay: I. 1907. 101. — L. még: NM. — F. 155447. — Erdélyi Z. felv.; Kós K.: Az erdélyi magyar paraszthház. Tér és Forma. II. 1929. 219.

[49] Orbán B.: A Székelyföld leírása. V. Pest, 1871. 81.

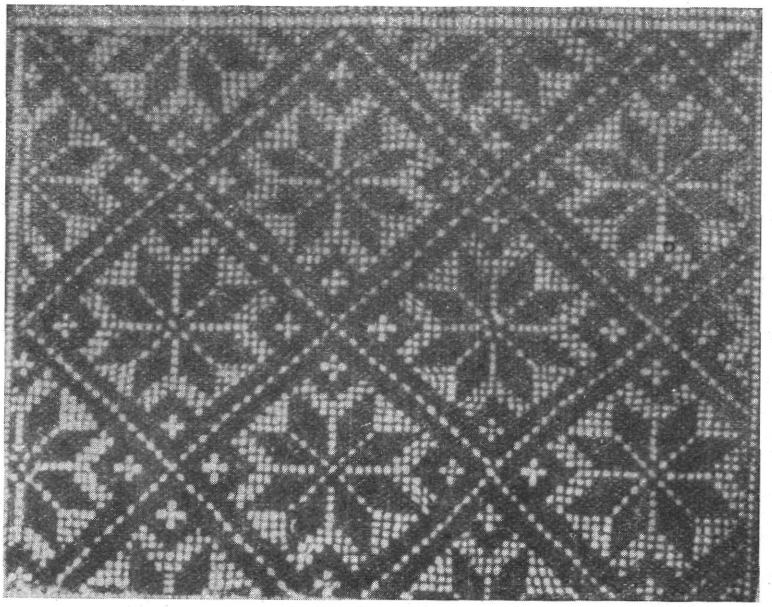

85. ábra. Metszet Tagliante mintakönyvéből. 1531.

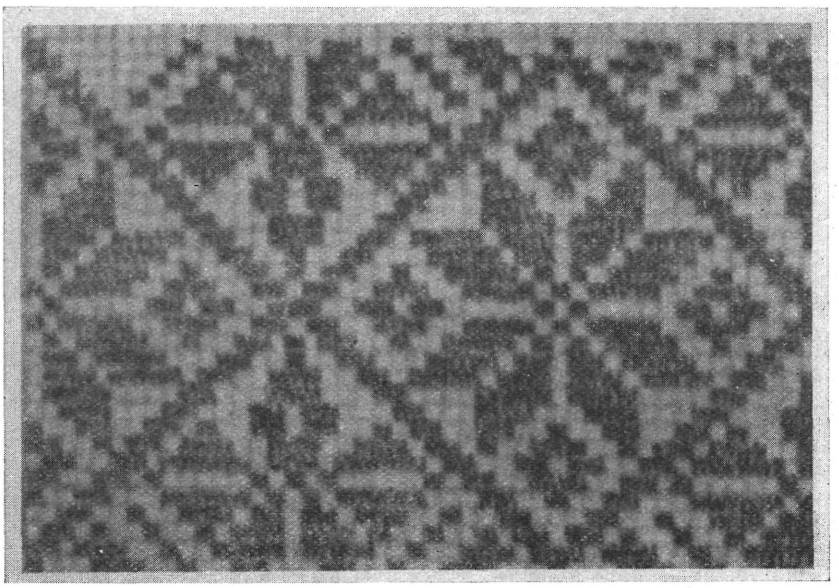

86. ábra. Somogyi szőttes.

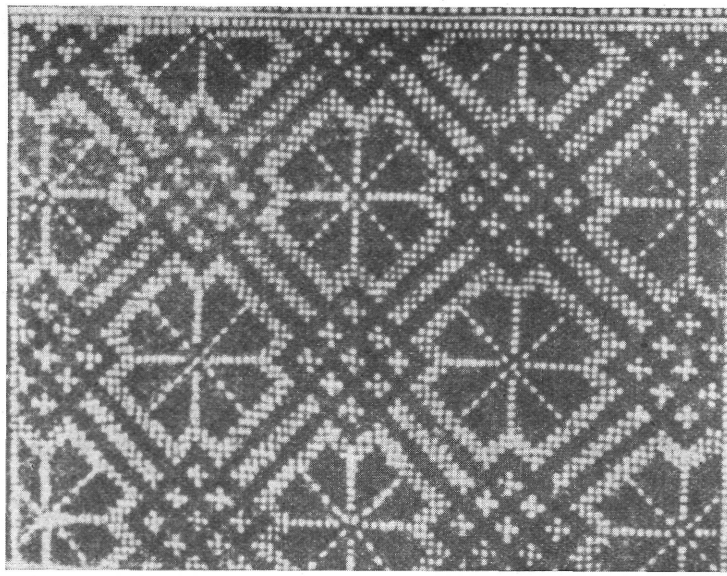

87. ábra. Metszet Zoppino (1530), illetve Tagliante mintakönyvéből. 1531.

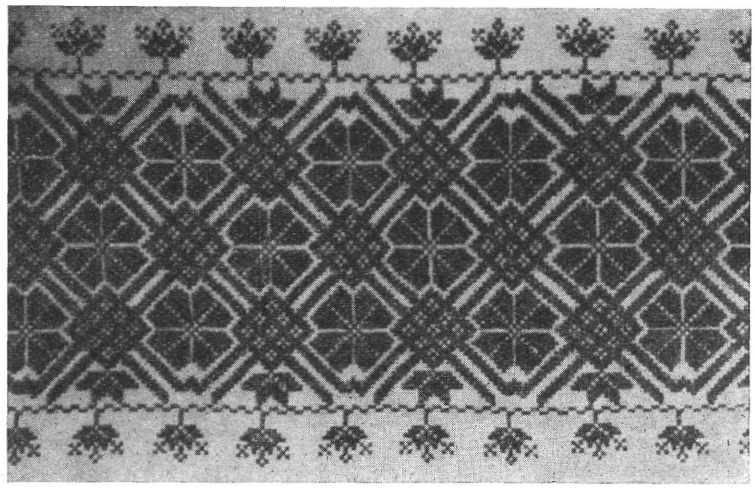

88. ábra. Hímzés Magyarpalatkáról.

89. ábra. Metszet Zoppino mintakönyvéből. 1529 körül (1537).

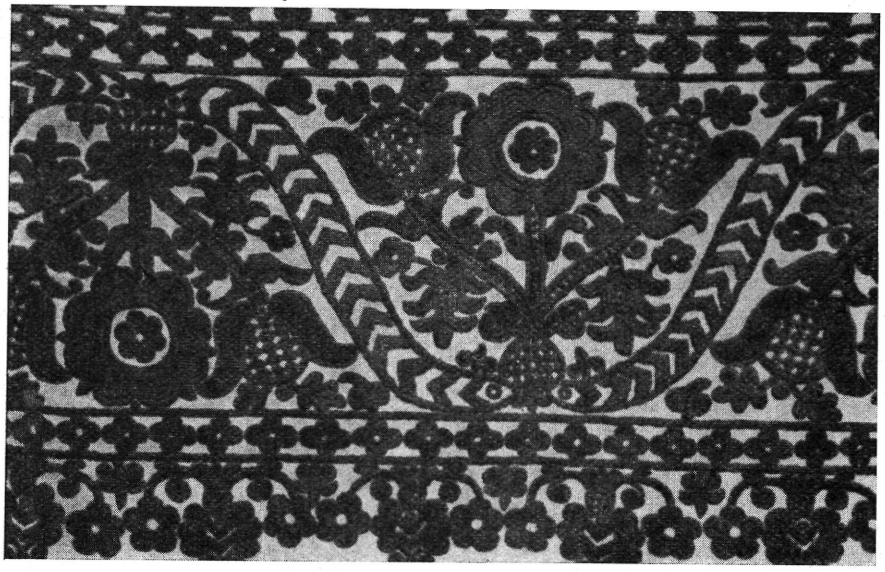

90. ábra. Torockói hímzés.

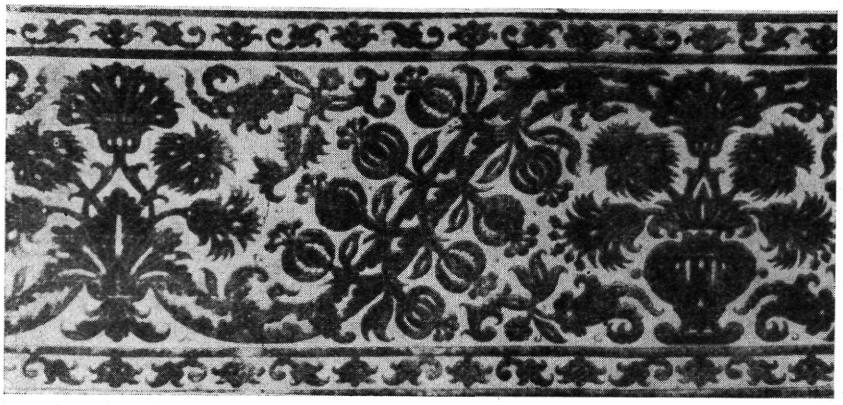

91. ábra. Olasz selyem-bársony. XVII. század. Berlin Staatliche Museen.

92. ábra. Derceni szőttes.

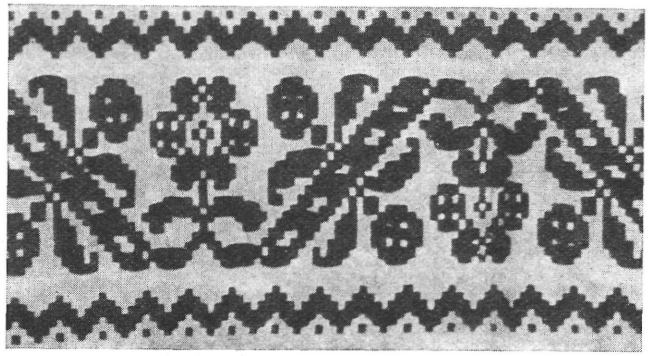

93. ábra. Nagyberegi szőttes.

nácú házakat találunk Alsó-Szolcsván,[50] Topánfalván,[51] Alsóvidrán (az egykori Torda-Aranyos megyében), sőt még Felső-Gáldon, Alsó-Fehér megyében is (Presa ház 1778—1781 körül).

Külön kell megemlékezni Mezőkölpényről (Maros-Torda megye). Itt állott a református templom közelében egy fából épült gyönyörű kúria, oromzatán évszámmal, az 1770-es évekből.[52] Homlokzatát és két rövid oldalát tornác övezte és a szépen faragott orsófákon szabályos félkörök ívelődnek. A régi conscriptiok leírásai elevenedtek meg benne; csodálatosan közvetlen

[50] Balogh J.: Kunstgeschichte. — Randbemerkungen zum rumänischen Sammelwerk „Siebenbürgen" (Bukarest, 1943.) Red. von E. Lukinich. Archivum Europae Centro-Orientalis. IX—X. 1943—1944. 67.

[51] Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben. XX. köt. (Magyarország VIII. köt.) Budapest, 1901. 413.

[52] E sorok írója 1934-ben fényképezte, felvételei és jegyzetei azonban 1945-ben elégtek.

94. ábra. A peremartoni kovács-céh levele. 1777. Veszprém, Bakonyi Múzeum

95. ábra. A devecseri mészáros céh levele. 1781. Veszprém, Bakonyi Múzeum.

képet nyújtott Erdély faépítészetéről. A hatást még teljesebbé tette a vele szemközt épült, vele egykorú, egyszerű faház, melyet hasonlóképpen szép íves tornác ékesített.

Az íves tornác a székelyföldi házakon is gyakori. A milleneumi kiállításon a csíki háztípust olyan faház képviselte, melynek egyik hosszanti és egyik rövid oldalán félköríves tornác húzódott végig. (NM. — R. 000940.— 22/1. — Huszka József rajza). Ehhez hasonló csikszentdomokosi házat (41. ábra) is közölt Huszka.[53] Az ilyenfajta építkezésnek döntő dokumentuma egy Udvarhely-megyei házról felvett részletes felmérési rajz és fénykép (NM.—R. 2998. — Thurinszky rajza; F. 53362). Ez a ház Atyhán (38. ábra) állott, a homlokzatán végighúzódó szabályos félkörívekből álló tornáca szinte klasszikusan szép példája a renaissance hatásnak. Nem kevésbé tisztán mutatja a renaissance stílust a feltorjai ref. templom portikusa, mely 1770-ben épült „Bartos Mihály és Ferentz industriájokból" (39. ábra).

[53] Huszka J.: A székely ház. Budapest, 1895. 62. l. 65. kép.

96. ábra. Szentgáli suba. Veszprém, Bakonyi Múzeum.

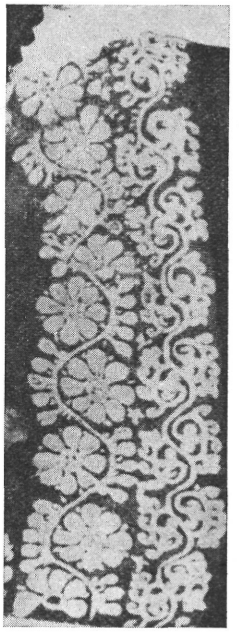

97. ábra. Sárközi hímzés.

A renaissance baluszteroszlop, másként orsófa, valamint az orsós korlát vagy orsózat (balustrade) mintájára kimetszett deszka mellvéd egész Erdélyben elterjedt. A Szilágyságtól a Székelyföld legszéléig mindenütt megtalálható.

A Szilágyságból kitűnő példa a szamosardói ref. templom portikusa (NM.—F. 90389. — Gőnyey S. felv. — 35. ábra). A Kalotaszegről Daróc NM. — F. 86958. — Gőnyey Sándor felv. — 34. ábra) és Damos[54] házait említjük, meg a farnosi haranglábat. Az orsós korlát mintájára kimetszett deszka mellvéd gyakran fordul elő mind egyszerűbb (NM. — Ethnológiai Adattár. R. 000940/40. — Huszka József rajza), mind cifrázott formájában (Magyarbikal. — NM.—R. 2591.). Gyaluban, a ref. templom közelében álló ház tornáca hasonlóképpen ilyen deszka mellvéddel ékes.

A székelység faragó kedve a renaissance minták nyomán különféle baluszter-oszlopokat alakított ki (NM.—R. 2487). A legrégebbi, ismert

[54] Malonyay I.: 1907. 97. l. 97. kép.

98. ábra. Keretdísz velencei nyomtatványból. 1477.

99. ábra. Metszet Paganino mintakönyvéből. 1527.

100. ábra. Metszet Paganino mintakönyvéből. 1527.

baluszter oszlopokat a cinterem-kapukon találjuk. Még a XVIII. században készült a nagyernyei ref. templom cinterem kapuja (NM.—R. 6172/13; F. 12.050. — Szinte Gábor felv.), a marosszentannai ref. templom portikusa (NM. — F. 19827. — Haranghy György felv.), és a fentebb már ismertetett feltorjai cinteremkapu 1770-ből (39. ábra). Késői emlék a nyomáti unit. templom kerítéskapuját védő baluszteroszlopos portikus 1830-ból. Valamennyin a renaissance formák tisztán jelentkeznek. Míg a nyárádszentimrei portikus orsófái szabad változatok renaissance minták nyomán. Házak tornácait is gyakran ékesítik a szépen faragott orsófák.[55] Példaképpen a

[55] Baluszteroszlopok: Huszka J.: A székely ház. Budapest, 1895. 71. — Egy gyalakuti paraszthaz oromzatán orsó formára kivágott díszítmény (Magyar Iparművészet. 1907. 266—267. — Holló Géza rajza).

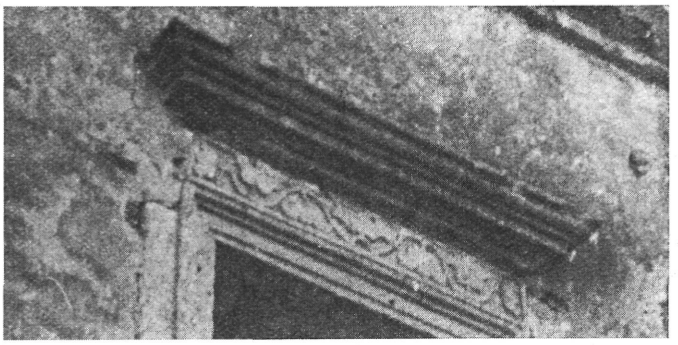

101. ábra. Az aranyosmedgyesi várkastély ablakának frize. 1630.

102. ábra. A szentbenedeki kastély egyik faragott kő-ajtaja (részlet). 1672 körül.

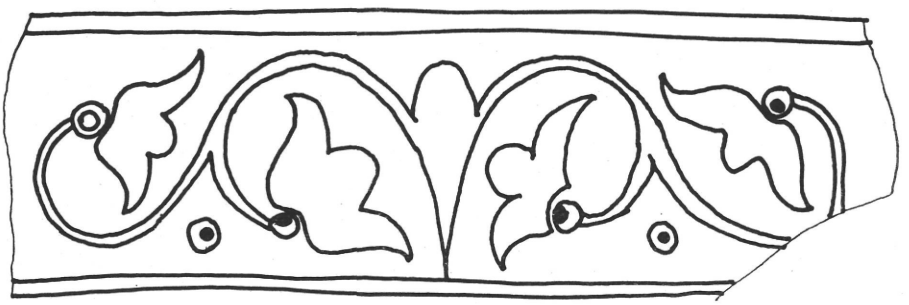

103. ábra. Kisvárdai kályhacsempe dísze. Kisvárda, Múzeum.

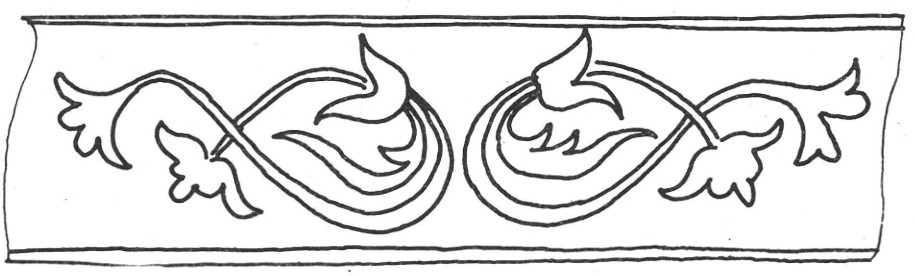

103.a ábra. Kisvárdai kályhacsempe dísze. Kisvárda, Múzeum.

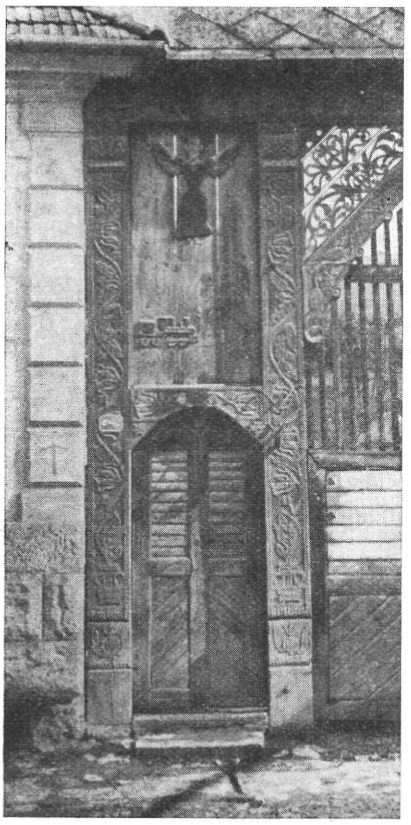

104. ábra. Vistai faragott kapu.

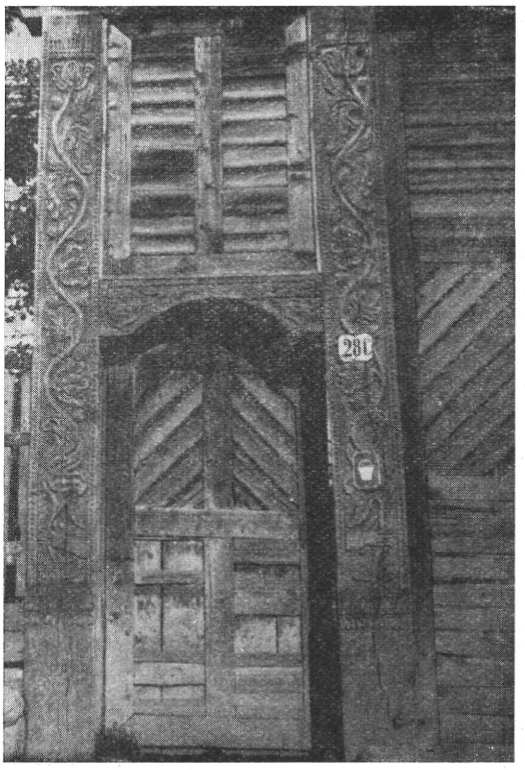

105. ábra. Szucsáki faragott kapu. 1930.

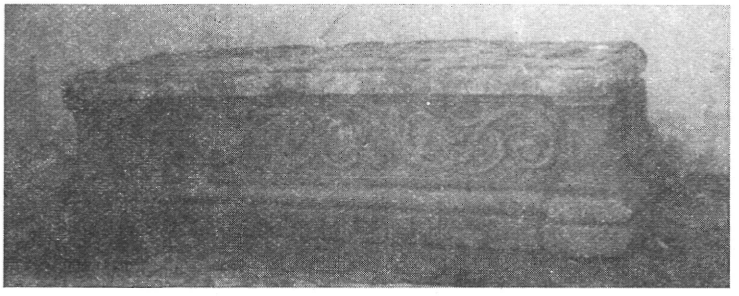

106. ábra. Süveges Sándor sírköve 1734. Szucsák, ref. templom.

107. ábra. Kolozsvári töredék. 1536.

108. ábra. Székelykapu faragott részlete. Kászon.

következőket említjük: Fenyéd (NM.—F. 3075. — Szinte Gábor felv. 1900-ból), Balavásár (NM. — R. 4383, 4384, 4387), Atyha (NM. — R. 4385), valamennyi Udvarhelyből; Csíkszentsimon (NM. — F. 12058, ház 1852-ből — Szinte Gábor felv.), Csíkmenaság (NM. — R. 10.030. — a ház ablakának felirata: „Götse János csinā Ao 1734 Die 17 Julii." — Huszka József felv.), Csík (NM. — R. 000940—22/3. — Jankó János rajza). Külön kiemelünk egy házat Csíkcsicsóban, mely baluszter-oszlopaival, mellvédjével egyenes leszármazottja a XVII. századi csíkrákosi Cserey kúriának.

Az orsóformára szépen kimetszett deszka-mellvédek is gyakoriak az egész Székelyföldön és pedig sokféle változatban. Néhány tipikus példa a következő: Fenyéd (NM. — F. 3075. — Szinte Gábor felv. 1900-ból), Székelyudvarhely (régi fénykép az Orsz. Műemléki Felügyelőség Fényképtárában; továbbá Orbán I. 1868. 19.); Csíkszentimre, Csíkcsicsó, Kászonfeltiz (NM. — F. 12067, ház 1851-ből. — Szinte Gábor felv.). Csíkban szokásos a háztornácot részben vagy egészen deszkából orsóalakúra (azaz baluszter alakúra) kimetszett rácsozattal borítani. Néha csupán csak a ház bejárati részét díszíti ilyen rácsozat (Szárhegy. — NM.—R. 2420, 2422, 2541). Máskor beborítja végig az egész tornácot (zárt eresz), ahogy ez Csíkmenaságban szokásos. Tipikus és szép régi példa erre egy menasági ház 1887-ből (NM. — F. 3078, 3079. — Szinte Gábor felv. 1900-ból — 42. ábra).

A renaissance hatás kiterjedt más építészeti részletformákra is, az ajtókra, ablakokra. Egy csíkszentgyörgyi fa-ajtó 1670-ből (NM. — R. 6172/16.) szabályos renaissance keret-tagolást mutat, az ajtófélfa alsó rozettavégződése és a szemöldökfa latin felirata [DICITE IVSTO QVONIAM BENE Isa 1670 (Esaiás 3. 10.)] szintén mind az ismert XVI—XVII. századi kőből faragott ajtó-típusokhoz igazodik. Hasonló, de keretelésében már népiesebb jellegű, egy dálnoki ajtó, szemöldökfáján a szokásos pajzs-dísszel és benne évszámmal:

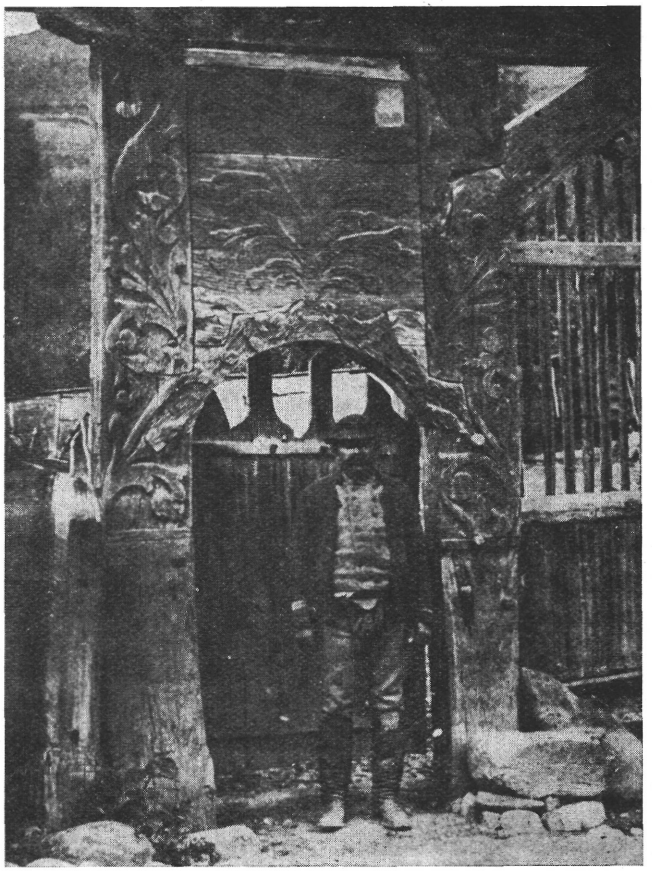

109. ábra. Székelykapu részlete. Székelydálya.

1609 vagy 1669 (NM. — F. 13.169. — Baluleszkó Sándor felv.). Hasonlóképpen a renaissance formák elnépiesedését mutatja egy csíkmenasági ajtó 1767-ből és egy sepsiszentgyörgyi ajtó (NM. — F. 131.150—131.151. — Antal Dezső felv.).A legrégebbi torockói ház (1909-ben Kereki Gergelyé) ajtaja és ablaka[56] ismét a renaissance típusok és formák szabályos használatáról tanúskodik. Ugyanígy egy csíkverebesi falba épült polcos szekrény, vagy számos ablak és ajtókeret Siklódon.[57]

A Székelyföld építészeti nevezetessége és monumentális ékessége az ún. székely kapu. Eredetéről sokat vitatkoztak.[58] Ma már a levéltári adatok

[56] Malonyay: II. 1909. 300.; Foerk E.: A magyar falu. A budapesti Magy. Kir. Állami Felsőépítőipariskola 1918—1925 évi szünidei felvételei. VII. Budapest, 1927. 26. kép.

[57] Viski K.: Adatok a székely építkezés ismeretéhez. NÉ. 1911. 99—127. 34, 35, 39. kép.

[58] Huszka József: A székely ház. Budapest, 1895.; Szinte G.: A kapu a Székelyföldön. NÉ. 1909. 40—55, 97—101.; 167—178; 1910. 27—31. és 23 tábla.; Viski K.: Adatok a székely kapu történetéhez. NÉ. 1929. 65—109.; Szabó T. A.: Székely kapuk és fazárak. Kolozsvár. 1939.; Benkőné Nagy M.: A székelykapu. Kolozsvár, 1958. Különlenyomat a Korunk 17. évf. 6. számából.

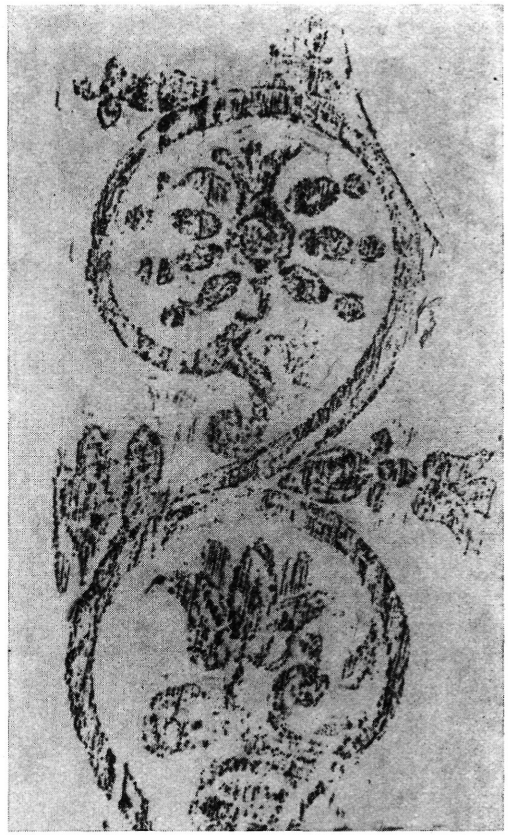

110. ábra. Székelykapu faragott részlete. Kászon.

fényében világos, hogy a XVI—XVII. századi kastély- és kúria-belsőségek kapuzatainak[59] nem csupán a leszármazottja, hanem egyenes folytatása. Éppen a székely kapu az építészeti hagyományok folytonosságának ritka szép példája. A legrégebbi adatok a XVII. század derekáról valók (1636 Siménfalva[60] — Udvarhely megye.). Ezek a leírások félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a székely kapuk, azaz a fából faragott, galambbugos kettősnyílású kapuzatok építészeti struktúrájukban azonosak a XVII. századi kastély és kúria belsőségek kapuival.

[59] A XVII. századi kastélyok és kúriák galambbugos, kétnyílású kapuzataira, mint a székely kapuk előzményeire e sorok írója mutatott rá, és a Bethlen család levéltárából (Orsz. Levéltár) néhány példát említett: Marosludas, Apanagyfalu, Vajdakamarás (Balogh J.: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet. 1934. 158.). Később Szabó T. Attila közölt gazdag anyagot Erdély csaknem egész területéről. (Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székely kapuk és fazárak. Kolozsvár, 1939. — Erd. Tud. Füzetek. 108. sz.). Majd B. Nagy Margit folytatott ilyenirányú kutatásokat. Ezekből az adatokból következik, hogy a galambbugos kétnyílású faragott kapu Erdélyszerte elterjedt. Mai napig is találhatni ilyen kapukat Kalotaszegen (Kispetri — NM.—F. 3514. — Bátky Zs. felv. 1900-ból).

[60] B Nagy Margit: im. 1958. 7.

111. ábra. Szószékkorona. Bözödi Fülöp Dániel műve. 1789. Kálnok, unit. templom.

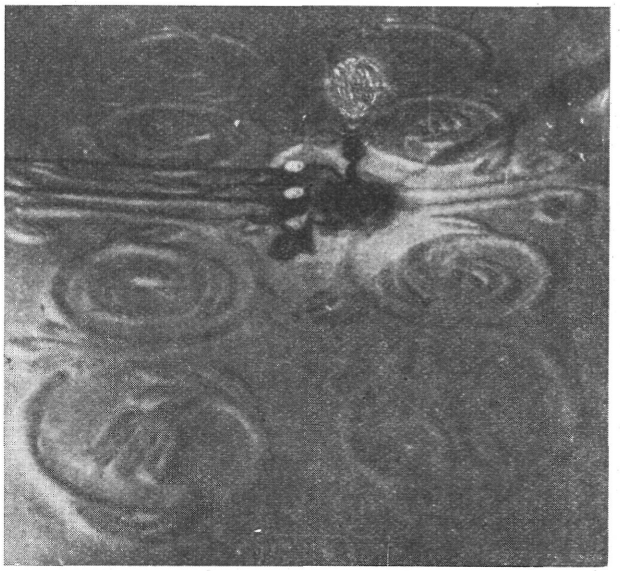

112. ábra. Az uzoni kastély földszinti 3. szobájának stukkodíszes boltozata. XVIII. század közepe.

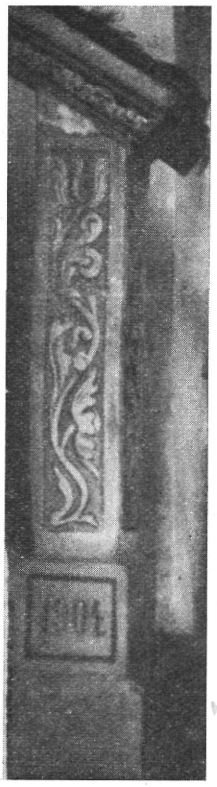

113. ábra. Szószék faragott részlete. 1700. Alsócsernáton, ref. templom.

114. ábra. Töredék a kisborosnyói Tompa-kúriából. 1728. Sepsiszentgyörgy, Tartományi Múzeum.

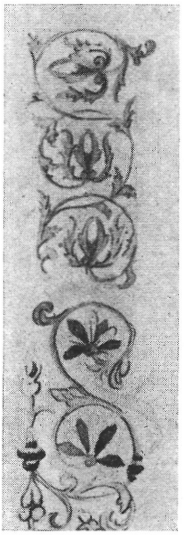

115

116

117

115. ábra. Részlet a maksai mennyezetről. 1786. Budapest, Iparművészeti Múzeum.

116. ábra. Székelykapu faragott részlete. 1763. Dálnok.

117. ábra. Székelykapu faragott részlete. Dálnok.

118. ábra. Firenzei korsó. XV. század 2. fele.

119. ábra. Zöldmázas bögre dísze. 1722. Sepsiszentgyörgy, Tartományi Múzeum.

A ma ismert és meglevő kapuk közül egy származik a XVII. századból: a mikházai ferences kolostor kapuja 1673-ból (Néprajzi Múzeum). Ez a kor még hozzátartozik a későrenaissancehoz. Érthető, hogy a mikházai kapun (43. ábra) is ez a stílus tükröződik. Részletformái,[61] a párkányzat szabályszerű díszítése astragalos-sorral, levélsorral, fogsorral (NM. R. 6172/1 — SZINTE GÁBOR rajza) teljesen azonos a renaissance kőépítészet formáival.

A kapuk kisebb és nagyobb nyílásai rendszerint félkörívesek, — bár előfordul, hogy a fővonalakat cifrázatokkal módosítják. A félkörív tudatos használatára nézve nagyon érdekes az erdőszentgyörgyi Wesselényi udvar-

[61] Részletező renaissance tagolások más székely kapukon is találhatók: a székelyderzsi kapun (1862) levélsor, a lisznyóin (1743) a levélsor és az astragalos-sor változatai (HUSZKA J.: A székely ház. Budapest, 1895. 40, 42/2, XIX. tábla). Ezek a részletező tagolások a székelyföldi kőépítészetre is jellemzők (Kézdiszentlélek, Perlő kápolna kapuja 1686-ból).

120. ábra. Firenzei korsó. XV. század 2. fele.

ház kapujának a leírása[62] 1774-ből: a három kapuzábéra (kapufélfákra „egy kifaragott kapu szemöldök gerenda huzattatott s belévésettetvén kötésekkel *arkus formára kerekíttetett*".

A XVIII—XIX. században gyakori, hogy a három sasfát féloszlopokkal ékesítik fel. Ez a motívum is kétségtelenül a renaissanceból ered és pedig a kőfaragásból. A kolozsvári XVI. századi ajtófaragványok között nem egyet találunk, melynek ajtófeleit féloszlopok díszítik[63] (ajtó a Wolphard házból 1581: Belközép utcai kapu, XVI. század 2. fele stb.). Ez az ajtótípus új változatban tovább élt a XVII. században Udvarhelyszéken (vargyasi régi kastély ajtaja [45. ábra], alsórákosi várkastély elpusztult ajtaja — NM.—F. 7285—7286). Jellemző módon ugyancsak Udvarhelyszéken gyakori a székely kapuk féloszlopos díszítése mind egyszerűbb formában, mint Pálfalván (NM. — R. 2554. — Szinte Gábor rajza. — 44. ábra), mind díszesebb változatokban

[62] Szabó T. A.: A székely kapuk és fazárak. Kolozsvár, 1939. 14.
[63] Balogh J.: Kolozsvár műemlékei. Bp., 1935. 41, 43. kép.

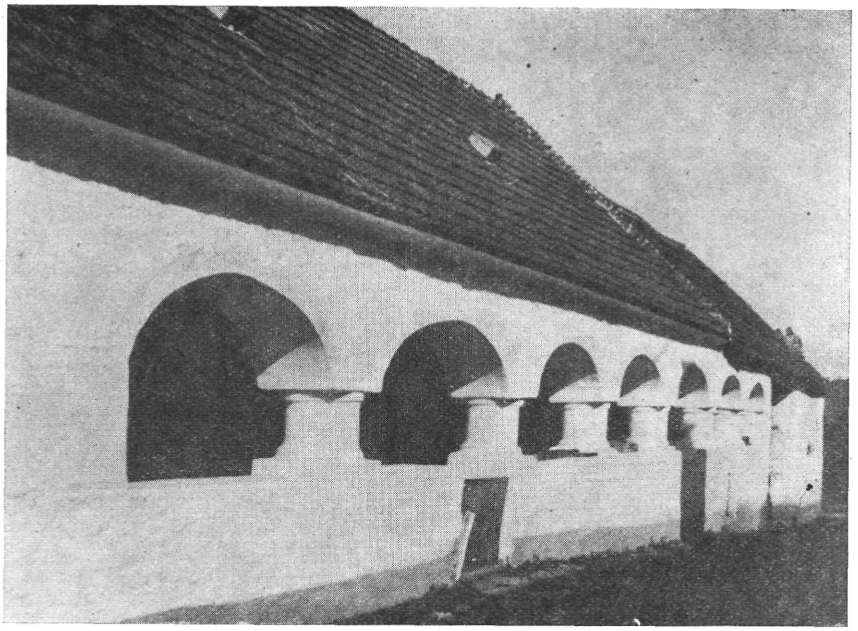

121. ábra. Nemes-Öcs.

Fenyéden (kapu 1818-ból — NM.—R. 6172/5. — Szinte G. rajza), Köszvényesen (NM.—R. 6174. — Szinte Gábor rajza). De előfordul Csíkban is (Csíkszentsimon 1777. — NM. — F. 12056. — Szinte Gábor felv.). Hasonlóképpen Udvarhelyben és Csíkban gyakori a kapu gerendaközeit baluszterorsókkal díszíteni, mint például Gyepesen (Homoród, Udvarhely megye), vagy pedig baluszter orsó formára kimetszett cifra deszkázattal felékesíteni, ahogy egy csíksomlyói kapun látható (NM. — F. 3073. — Szinte Gábor felv.).

Az ornamentika

Díszítő művészetnek szokás nevezni, de már a fogalmi meghatározásban is rangemelésre van szükség. Nem mellékes kérdés, sem járulékos valami, hanem jóval több: dekoratív motívumoknak gazdag és összefüggő rendszere, sajátos képzelet és formáló erő megnyilvánulása. Ezért megfelelőbbnek látszik az ornamentika elnevezés, úgy is mint stiláris fogalom.

A renaissance ornamentika hatásának az útja többféle. Az építészetben kőfaragványokról fafaragványokra tevődött át. A többi műfajokra nézve a forrás a festett ornamentika. Ezen a téren döntő a budai királyi miniator műhely működése, melynek hatása kiterjedt még a kolostori scriptoriumokra is. Ennek kitűnő példánya a Jordánszky kódex, a XVI. század elejéről (1516—1519), melyben a renaissance ornamentika szinte már népies változatban jelenik meg. A következő századokban a kollégiumok diákjai, teológusok,

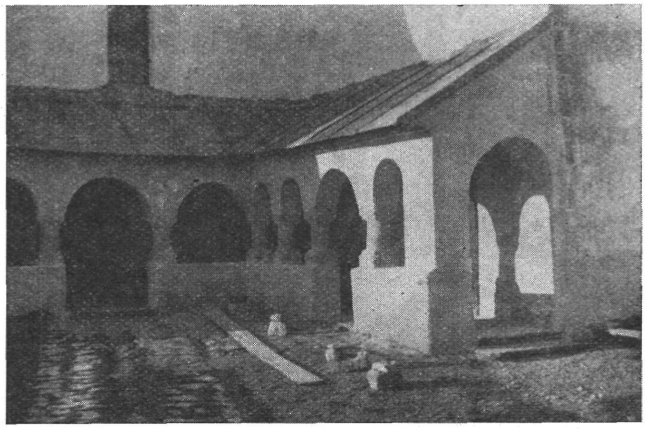

122. ábra. Csíkrákos, r. k. templom déli portikusa.

notariusok vitték tovább a meghonosodás útján a renaissance ornamentikát. Kéziratos könyvek, hivatali jegyzőkönyvek, díszesen kiállított oklevelek, céhiratok tanúskodnak erről. Példaképpen csupán néhányat említünk: a kassai céhleveleket a XVII. századból[64]; Széchenyi György alapítólevelét 1687-ből,[65] a csurgói énekeskönyvet 1630-as évekből (Csurgó, ref. kollégium), a dunántúli céhleveleket[66] a XVIII. századból, Mezőcsát statutumának címlapját 1759-ből.[67] Erdélyben nagyobb emlékanyag segítségével ugyanez az irányvonal még világosabban mutatható ki. A középponti forrás a fejedelmi kancellária, ahol a deák névvel jelölt festők rajzolgatták a címereslevelek pazar ornamentikáját. Ennek nyomán alakult ki a deákok kéziratmásoló tevékenysége. Ide tartoznak elsősorban a kéziratos énekeskönyvek, díszítésük a renaissance ornamentika valóságos tárháza. Ezek a deák-másolók gyakran vették mintának a metszet-iniciálékkal díszített olasz nyomtatványokat, amelyek nagy mennyiségben voltak az országban. Az ornamentika másik forrása a mintakönyvek, a kéziratosak és a nyomtatottak, amelyek nagy számban készültek Itáliában a XV—XVI. században. A régebbi kéziratos olasz mintakönyvek nyilván már ismeretesek voltak Mátyás udvarában. Simai Veronika, Kiskirályi Gergely felesége, Beatrix udvarhölgye, ilyen mintakönyvek után hímezhette azokat a remekbekészült párnákat, amelyekért

[64] Kassai céhleveleket (1603, 1612, 1621, 1628) l. KEMÉNY L.: Kassai képírók. Művészet. II. 1903. 340—343.

[65] Széchenyi György alapítólevele az esztergomi jezsuita residentiáról, kelt Pozsonyban, 1687 márc. 19-én. Címlapja köröskörül renaissance virágindával díszített és jobb sarkában jelzett: „Jonas Benedicti f. . ." (Orsz. Levéltár, Magy. Kamara. Acta Jesuitica. B. 305. Residentia Strigoniensis. — Erre az oklevélre dr. BARANYAI BÉLÁNÉ hívta fel figyelmemet.). Hasonló virágos indadísz látható Szentpéteriben, a ref. templom menyezetén, mely 1667-ben készült (MALONYAY: V. 1922. 175—177).

[66] XVIII. századi dunántúli festett céhiratok késő renaissance ornamentikával: veszprémi borbélycéh szabadító levele 1733-ból (SZENDREI J.: Magyar díszítmények. Művészi Ipar. 1891. 74. 1. kép), peremartoni kovács céh levele 1777-ből és a devecseri mészáros céh levele 1781-ből (Veszprém, Bakonyi Múzeum).

[67] SZENDREI: im. Művészi Ipar. 1891. 90.

123. ábra. Babuci szószék. Sipos Dávid műve. XVIII. század közepe. Kide, r. k. templom.

124. ábra. Szószék faragott részlete. XVIII. század 2. fele. Alsótök, ref. templom.

125. ábra. Szószék. 1777. Keszü, ref. templom.

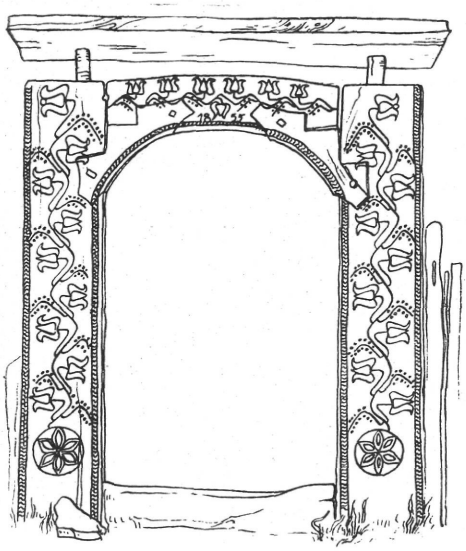

126. ábra. Faragott kapu Bognártelkén.

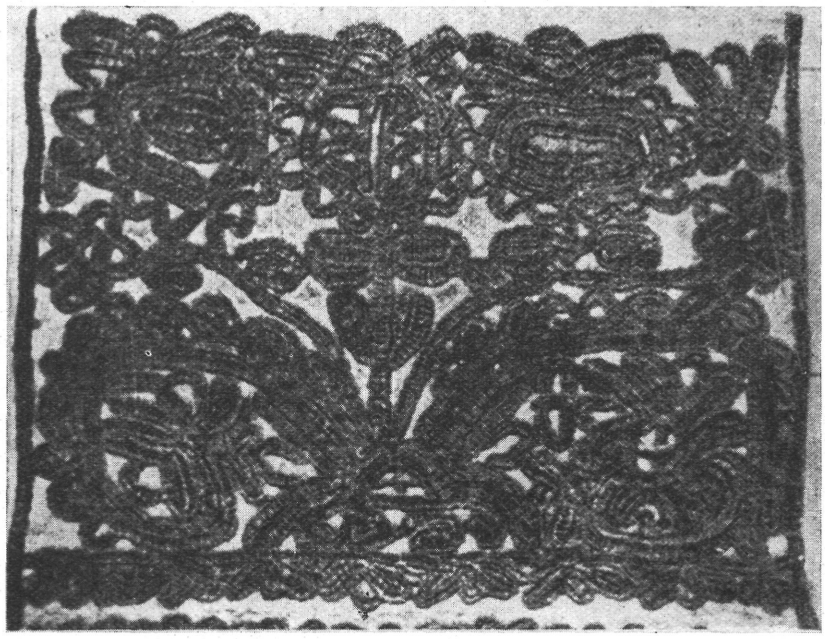

127. ábra. Ketesdi hímzés.

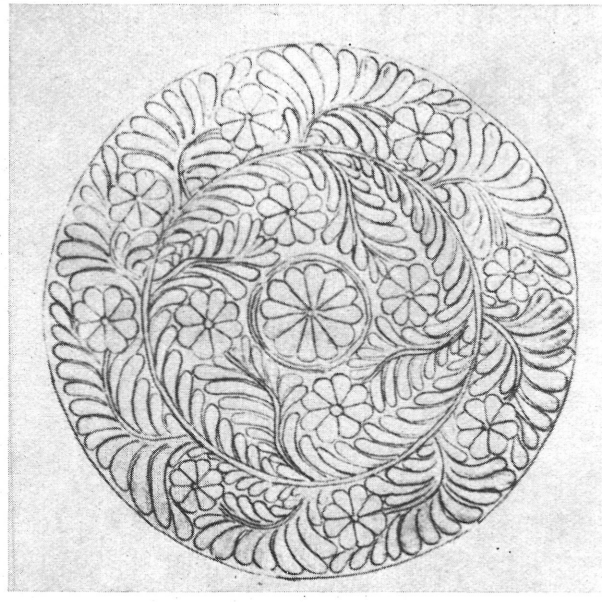

128. ábra. Dunántúli székfaragás.

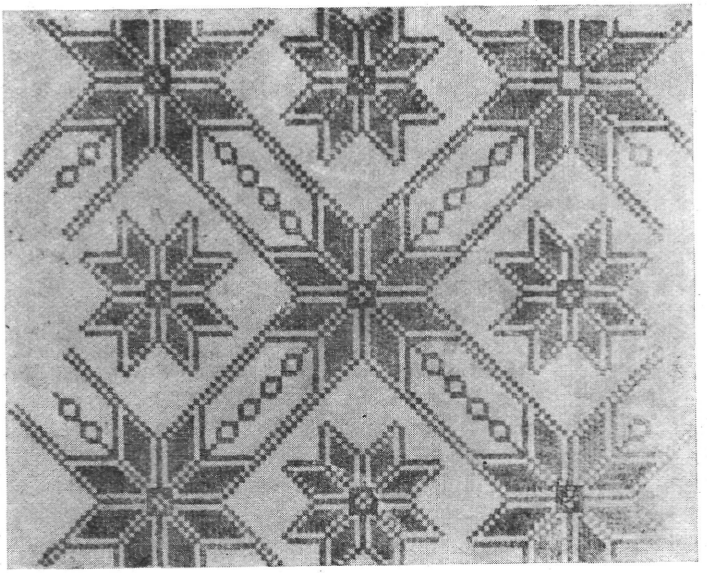

129. ábra. Parajdi hímzés.

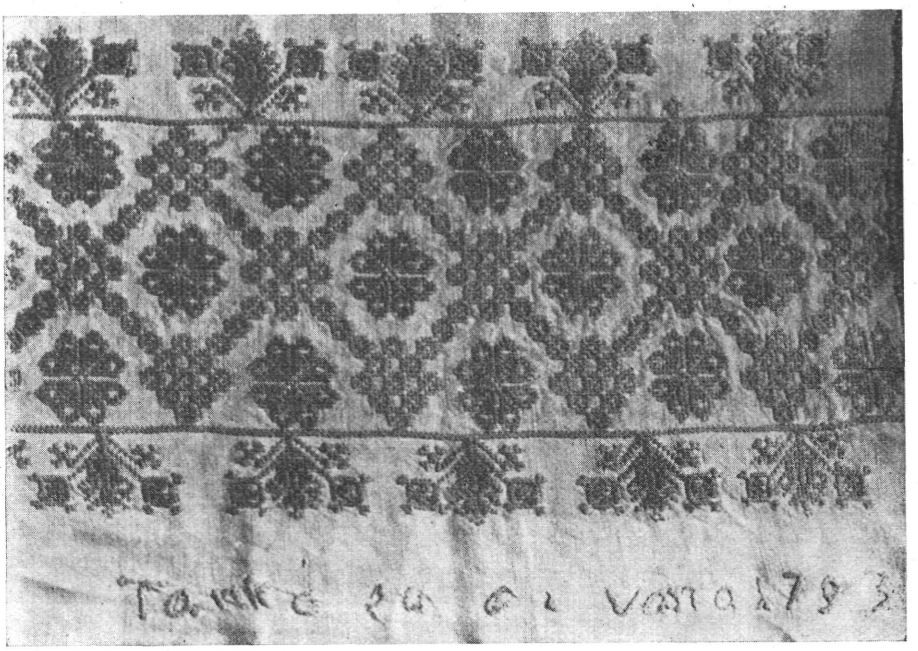

130. ábra. Székely hímzés 1793-ból. Budapest, Néprajzi Múzeum.

királyi adományban részesült.[68] Héderváry György pedig 1534-ben a testvérhúgának Itáliából hozott hímzésmintákat küldött: „egy zep olasz himeth Imegre ualoth . . . soha zeb hijmeketh nem láttam mynt olaz orsagbul hoznak".[69] Levele akkor kelt, amikor már számos mintakönyv készült Velencében. Végül a harmadik forrás az importált olasz iparművészeti munkák, melyek nagy mennyiségben kerültek az országba, úgy szintén a hazai műhelyek hasonló művei: festett bútorok, mennyezetek, fazekasmunkák, hímzések.

Az olasz renaissance és a hazai kora- és késő renaissance ornamentikája kétféleképpen hatott a népművészetre, illetve ez a hatás kétféle módon nyilvánult meg: egyfelől az ornamentális kompozíciókban, másfelől az ornamentális motívumokban.

Elsődleges a kompozíciók, szerkezeti vázak átvétele. A hatás ebben alapvető. Gyökeres fordulat következett be ezen a téren a nagy művészetben és vele együtt a népművészetben. A megelőző korszaknak, a gótikának a komponálási rendszere nyomtalanul eltűnt. Viszont a renaissance kompozíciók annál szélesebben terjedtek el és nagyon mélyen meggyökereztek. Úgyszólván a mai napig élnek.

Néhányat említek: a hullámvonal a váltakozó ritmussal elhelyezett virágmotívumokkal, a konkáv ivekből összetett soros motívumok; a centrális, azaz középponti kompozíció; a középtengelyre felépített virágtő-motívumok és ezzel egyben az ún. olasz korsó.[70]

Az utóbbiak — az olasz korsó és a virágtövek—egyszersmind motívumátvételek is. Hasonló renaissance motívum az olasz koszorú, a különféle levél- és virágmotívumok, rozetta-díszítmények és az akanthus levélnek sokféle változata.

Az olasz renaissance, illetve a magyar renaissance emlékek és a népművészet emlékeinek párhuzamba állítása élesen kihozza mind kompozicionális, mind a motívumbeli átvételeket. Ennek érdekében néhány jellegzetes példát közlünk.

Az olasz késő renaissance ornamentikát minden vonatkozásban kitűnően példázza egy XVI. századi hímzés (Impruneta, Firenze közelében, Basilica di S. Maria. — 46. ábra). Szerkezeti elemei: a szegély hullámvonalú virágos indája, a középmező sarokkitöltései és középdíszei; az utóbbiak középtengelyre felépített, szimmetrikusan kiképzett ornamentumok. Lorántffy Zsuzsannának híres, szép terítője teljesen azonos szerkezeti vázat mutat, motívumai is hasonlók. De az olasz formarendszer új, hazai[71] változatban mutatkozik. A Lorántffy terítő olasz eredetű kompozíciója a sarok- és középdíszekkel nagyon elterjedt. A XVII—XVIII. századi hímzéseken nagyon gyakori.

[68] Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában. Bp., 1966. I. 574.

[69] Závodszky L.: A Héderváry család levéltára. II. Budapest, 1922. 71.

[70] Az olasz korsó neve első ízben 1545-ben fordul elő Brassó város számadásaiban: „amphora Italica" esztergályos munkában, a városháza új épületében a lépcsőház díszítésére. (Quellen zur Gesch. der Stadt Kronstadt. II. Rechnungen. 1526—1540. Kronstadt, 1889. 658.).

[71] A Lorántffy terítő olasz igazodását és hazai stílusát élesen megvilágítja az egykorú külföldi textiliák ellentétes felfogása. Példaképpen említjük a következőket: Waitzenbacher Aufschwörungsteppich, Veronika Welthausen címerével 1638-ból (Würzburg, Mainfränkisches Museum); norvég hímzés kettős címerrel 1658-as évszámmal (Oslo, Kunstindustriemuseet. — Stavanger Museum Arbok. 1962. 113.).

Példaképpen Thoroczkay Mária úrasztalterítőjét említjük 1656-ból (Nagyvarsány, ref. templom) és a csíksomlyói egykori ferences templom terítőjét (NM.—R. 9435. — Huszka József rajza. — 47. ábra). Még később pedig ugyanezt a szerkezeti vázat találjuk meg a szűrhímzéseken (Kisújszállási szűr[72] [48. ábra] stb.).

Más indakompozícióknak is megvannak az olasz előzményeik és magyar megfelelőik. A könnyed ritmusú, vékonyvonalú indadísz példája a sienai S. Vigilio miseruhája,[73] magyar folytatása Lorántffy Zsuzsanna úrasztalterítője[74] (Sárospatak, Tiszántúli Ref. Egyházkerület Múzeuma) és felbontottabb vonalvezetésben Bethlen Kata terítője[75] (1694). Ez a vonalritmus a népi hímzésre nem hatott, de a dekoratív festésben megtaláljuk nyomát éspedig Sepsibesenyőn az egykori ref. templom elpusztult freskóján (NM.—R. 9732. Huszka József rajza).

A másikfajta indakompozíció nagy virágokkal ékesített, tömött és dús, mint pl. a sienai S. Agostino hímzése.[76] Ennek a visszhangja érezhető a torockói hímzéseken, továbbá a kökösi unit. templom urasztalterítőjén (NM. — R. 9608. — Huszka József rajza 1886-ból), amely nyilván másolat egy XVII. századi renaissance hímzés után. Felvidéki példa gyanánt a krasznahorkai Rákóczi szekrény festett frizét[77] említjük, és az ahhoz nagyon hasonló hímzést, az Iparművészeti Múzeumban.

Az Impruneta beli oltárterítőnek *főmotívuma* a szimmetrikusan megkomponált virágtő. Ugyanez tűnik fel a Lorántffy terítőn és számtalan XVII—XVIII. századi hímzésen. De ugyanúgy megtalálható sokféle változatban a festett ornamentikában (címereslevelek, kéziratos énekeskönyvek, kazettás mennyezetek, festett bútorok stb.). A népművészet minden ága hasonlóképpen bőségesen felhasználta új meg új változatokban, hiszen ez a motívum számtalan példában országszerte szem előtt volt, feltehetőleg már a XVI. századtól kezdve. Az összefüggéseket és a változatokat a következő sorozat szemléltesse: marosvásárhelyi Kováts Péter címereslevele 1630-ból (Kolozsvár, a Román Tud. Akadémia Levéltára — egykor az Erdélyi Múzeum Levéltára, — 49. ábra), Lorántffy terítő XVII. század közepéről[78] (Tört. Múzeum — 50.

[72] Fél E.: Ung. Volksstickerei. Budapest, 1961. Abb. 56. (szür Kisujszállásról). — L. még ugyanott Abb. 57, 61, 62.

[73] Ricci, C.: Il Palazzo Pubblico di Siena e la Mostra d'Antica Arte Senese. Bergamo, 1904. 176. fig. 202. — Ornamentális előzményei megtalálhatók a XVI. századi miniaturafestészetben (Quidobaldo urbinói herceg [1508] kézirata. — Vatikáni Könyvtár. Cod. Urb. lat. 1766) A kőfaragásban a következő példák említhetők: Ascanio Sforza síremléke Andrea Sansovinótól, Róma, S. Maria del Popolo; Giovanni Gomiel burgosi érsek († 1514) síremléke Andrea Sansovino követőjétől, ugyanott, sekrestye (Schütz, A.: Die Renaissance in Italien. Decoration in Stein und Terracotta. Hamburg, 1893. Abt. C. Heft VIII.).

[74] Varjú—Ember M.: Alte ungarische Stickerei. Budapest, 1963. Abb. 8. — v. ö. még az Impruneta-beli hímzés bordure-jeivel.

[75] Balogh J.: A későrenaissance. — A magyarországi művészet története. I. Budapest, 1956. 323.; III. Kiadás. 1964. 366.

[76] Ricci: i. m. 148. fig. 145.

[77] Voit P.: Magyar otthonok. Budapest, 1943. 182.

[78] Ezzel közel egykori Esterházy Orsolya ruhájának hímzett virágtöves dísze 1655-ből (Magy. Iparművészet. 1918. 79.). — A magyar hímzések értékelésére és megkülönböztetésére nézve érdekes feljegyzés olvasható a Tattenbach család 1649-ben kelt leltárában: „ein grüen tüechene Zappra (Schabracke) sehr auf hungrische Manier gestickht." (Mauthner, K.—Geramb, V.: Steirisches Trachtenbuch. Graz, 1932. 40.)

ábra), dévai ködmön,[79] (51. ábra), hímzés Zentelkéről[80] (52. ábra) még a XVII. századi terítők stílusában, népies változatok Zentelkéről (53.ábra) és Bánffyhunyadról.[81] A négy első példán a renaissance motívumok tisztán jelentkeznek, a két utolsón azonban teljesen átformáltan, bár még mindig felismerhetően. Hasonló volt az átvételek fejlődése másutt is. A gyönyörű szentgáli suba[82] virágtöves dísze merőben renaissance még részletmotívumaiban is, de egy csökölyi női ködmönön[83] (54. ábra), egy sárközi hímzésen,[84] (55. ábra), meg egy Losonc környéki szócs-virágon[85] a virágtő motívuma népies átstilizálásában jelenik meg.[86] A virágtöves minták természetesen nemcsak a hímzésekben terjedtek el. Festett mennyezeteken, bútorokon, kályhacsempéken[87] épp oly gyakoriak.

A virágtő motívum mintegy megrövidítve, felső végződésére redukálva jelenik meg a háromszéki tojásfestéseken.[88]

A kalotaszegi hímzéseken a virágtő[89] mint mesterke[90] is feltűnik. Ez a motívum is olasz eredetű. A XVI. századi velencei mintakönyvekben[91] (1537.) már megtalálható.

A mesterkéken nem egyszer más — szintén olasz eredetű vonalvezetés is mutatkozik és pedig a konkáv ívekből összetett sor a csúcspontokon levélmotívumokkal. Az olasz ornamentikában gyakori az ilyen vonalvezetésű palmetta sor. Egy torockói varrottas[92] mesterkéje ugyanezt a soros motívumot ismétli meg, de levélszerűen stilizált gránátalmákkal. A konkáv ívek olykor kereszteződnek mint Paganino[92a] (1527) egyik gránátalmás mintáján (56. ábra), melynek egyszerűbb változatát egy aranyosgyéresi hímzésen[92b] (57. ábra) találjuk meg.

A virágtő mellett az „olasz korsó" a leggyakoribb motívum. Régi találó neve világosan tanúskodik eredetéről. Itáliában már a XV. században feltűnik. Ugyanebben a korban, körülbelül az 1480-as években Budán is otthonos lesz. Mátyás könyvkötője ismételten ezzel a motívummal díszítette a pompás aranyozott bőrkötéseket. Ettől kezdve sűrűn bukkan fel a legkülönfélébb

[79] L'art populaire hongrois. Budapest, 1928. 54.

[80] Malonyay: I. 1907. VI. tábla. 13. sz. — L. még ugyanott a 355. képen a bal, alsó négy rajzot, és a 358-ik képet.

[81] Malonyay: I. 1907. I. tábla 8. és 10. sz.

[82] L'art populaire hongrois. 1928. 32.

[83] Malonyay: IV. 1912. 166., 305. kép. — L. még a 167-es lapon a darányi ködmönt.

[84] Malonyay: IV. 1912. 161. kép.

[85] Malonyay: V. 1922. 47.

[86] A renaissance virágtő egy győrmegyei barokkos körvonalú széken (1837) is megtalálható (K. Csilléry K.: Bäuerliche Möbel in Österreich-Ungarn. Öst. Zeitschrift für Volkskunde. 1963. Abb. 2.)

[87] Székelyföldi kályhacsempék virágtöves motívumokkal.: Malonyay II. 1909. 337 b. (4-ik sor jobb szélső); 337 c (2. sor jobb szélső); 337 c (2-ik sor bal szélső).

[88] Malonyay: II. 1909. XLV. a. tábla.

[89] A kalotaszegi virágtöves motívumoknak a legrégebbi, egyben a legtisztább, legüdébb változatai a daróci padokon találhatók (Balás András padja 1678-ból, másik pad 1701-ből). Ezek a nagyon szép, de erősen pusztuló munkák az Umlingok előtti tiszta magyar renaissance stílust tükröztetik.

[90] Malonyay: I. 1907. XVI. tábla, 11, 14, 16. kép.

[91] Gli universali de i belli Recami. Venezia, Nicolò d'Aristotile detto Zoppino, 1537. 18.

[92] Malonyay: II. 1909. 311. 479. kép.

[92a] Paganino, A.: Libro primo de rechami. Venezia, 1527. 26. kép.

[92b] Palotay G.: Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok. N. É. 1940. 67. ábra.

renaissance emlékeken. Elterjedésének útját és változatait ismét példák sorozata mutatja be: Corvin kötés (Bernhardus kódex — Orsz. Széchényi-Könyvtár. Cod. lat. 429.), kolozsvári kandalló 1582-ből (Kolozsvár, Múzeum), páncélcsehi festett karzat (XVIII. század), kiskapusi kúria ajtófele (XVIII. század eleje), kalotaszegi kályhacsempe.[93] Ezek csak kiragadott példák a százados fejlődés érzékeltetésére. Az emlékek száma légió. Ez a motívum a XVII—XVIII. századi kéziratokban, mennyezeteken, festett bútorokon, ládákon,[94] kályhacsempéken stb. számtalan változatban fordul elő. A városi mesterek kezén sokáig szinte az eredeti olasz vonalvezetés tisztaságában élt. A Pákeyek kolozsvári ládájának (1776) belső olaszkorsós díszítménye[95] (59. ábra) meglepően hasonlít egy olasz későrenaissance márványintarziára[96] (Pavia, Certosa; a Sacchi család műve, XVII. század második fele — 58. ábra), Közvetlen kapcsolat alig tételezhető fel közöttük, mégis bizonyítéka annak, hogy az olasz motívumok milyen tisztán, töretlenül érkeztek el hozzánk és mennyi formaérzékkel alkalmazták hazai mestereink. Az olasz korsó motívuma természetesen a népművészetben is széltében elterjedt. A mindenütt szem előtt levő tetszetős mintákat a falusi művesek szívesen vették át és saját képzeletük, formafelfogásuk szerint alakították, variálták. Példaképpen a következőket említjük: göcseji halotti lepedő (61. ábra),[97] kalotaszegi varrottas (60. ábra),[98] dunántúli (Somogy-Zala) tükrösök[99] (62. ábra), hímes tojás a lengyeltóti járásból.[100] Az első meglepő tisztaságban alkalmazza a motívumot, szinte változtatás nélkül, míg többi erőteljes új kompozíciókat formál az átvett mintából, mint ezt a kalotaszegi hímzés, vagy a tükrösök mutatják. Míg a szabadabb, oldottabb ritmusnak példái a kerek tükrös és a tojás festés. Külön figyelmet érdemel az egyik négyszögletes, tükrös szabályszerű renaissance keretelése. Ugyanígy feltűnő a derceni (Bereg m.) szőttes (NM. — F. 85432. — Gönyey Sándor felv. — 63. ábra) tiszta renaissance mintája. Hasonlóképpen kései, de még mindig tipikusan olasz korsós minta található két gyertyamárton: az egyik[101] 1825-ből, a másik 1834-ből Kemecséről (NM. — F. 68813. — Tagán felv.).

A virágtöves és az olasz korsós motívumok vándorlásának az útját a grafikából és a miniatúra-festészetből vett példák szemléletesen illusztrálják. A XV. század végén kialakuló káprázatosan szép velencei fametszetes könyvdíszek hamar eljutottak hazánkba. Hiszen az esztergomi Missalekat Velencében nyomták. A velencei könyvügynökök révén számtalan velencei ős-

[93] Peasant Art in Austria and Hungary. The Studio. Special number. Autumn 1911. Nr. 748.

[94] A székelyderzsi unit. templomvárban elhelyezett ládák között is szép példái találhatók.

[95] Balogh i. m. (Kolozsvári láda). 1957. 1—23. 1. Hasonló láda 1771-ből a nagykőrösi múzeumban, egy másik pedig 1762-ből az Iparművészeti Múzeumban.

[96] Beltrami, L.: La Certosa di Pavia. s. a. tav. 28. — Andrea és Carlo Battista Sacchi a XVII. század második felében dolgoztak a paviai Certosában.

[97] Malonyay: IV. 1912. 264. kép.

[98] Peasant Art in Austria and Hungary. op. cit. Nr. 753.

[99] Malonyay: III. 1911. I. tábla 1. sz.; VI. tábla; L'art populaire hongrois. 1928. 179.

[100] Malonyay: III. 1911. XVII. tábla.

[101] Fél E. — Hofer T. — K. Csilléry K.: Volkskunst in Ungarn. Budapest, 1958. Abb. 37.

nyomtatvány került hazánkba.[102] A könyvek beáramlása továbbfolytatódott a XVI—XVII. században. Erről bizonyságot tesznek könyvtáraink régi állagai. Nem véletlen tehát, ha a gyönyörű velencei iniciálékat íródeákjaink[103] szívesen vették mintául, majd ugyanezek a motívumok a hazai miniatúra festészetből kézen-közön vándorolva a falusi művesekig jutottak el. Az 1493-as velencei ősnyomtatvány[104] (Cantalycii Joh. Bapt. epigrammata) remekbe készült A betűje (64. ábra) visszhangra talált a csurgói énekeskönyv[105] (Csurgó, ref. kollégium) íródeákjában az 1630-as években (NM. — Huszka József rajza — 65. ábra). Majd az erdélyi unitáriusok kéziratos énekeskönyvének (Graduale sacrum 1699. — Kolozsvár, 3. számú Akad. Könyvtár [Unit. Koll.] 994.) másolói vették mintául és formálták át kötetlenebb ritmusra, népiesebb változatra (67, 68. ábra). Kövendi Tamás Passionalejában (1750. — Kolozsvár, ugyanott) viszont ismét tiszta renaissance kompozícióban (69. ábra) jelentkezik. A szép mintát ki tudja még hányan és hányfelé használták fel, mígnem útja a dunántúli sótartókig (66. ábra) vezetett.

A velencei iniciálékban kialakult kompozíciók mennyezetfestésünkre is hatottak. Festő-asztalosainkhoz valószínűleg íródeákjaink juttatták el a mintákat, illetve ezek különféle mintakönyvekben kézen-közön forogtak. Az összefüggéseket párhuzamos példák érzékeltessék: két velencei iniciálé[106] (70—71. ábra) az 1490-es évekből — (az egyiket Johannes et Gregorius de Gregoriis fratres nyomdászok használták 1494—1495-ben; a másikat Manfredo di Monferrato [Transito di Sancto Hieronymo 1498]) — és a csikdelnei (1613) mennyezet egyik mintája (NM. R. 9716. — Huszka József rajza — 72. ábra), Teresztenye[107] (egykor Torna megye) ref. templomának karzat- régebben mennyezetkazettái 1761-ből (73. ábra). Az időben szélsőséges példák között számos változat készült. De az olasz kompozíció vonalai még a késői népies műben is tisztán, világosan érvényesülnek.

Kétségtelenül olasz renaissance grafikai minták nyomán készült a marosszentgyörgyi ritka szép mennyezet. Egyes kazettái akanthus-levelekből alakított tipikus iniciálék (75. ábra). Ilyen akanthus stilizálásokat már Nicoló Zoppino[108] mintakönyvében (1530) is találunk (74. ábra). A későbbi olasz nyomtatványokban bizonyára még közvetlenebb analógiákat lehet majd felkutatni.

Ha az olasz renaissance ornamentika formakincse bővebben és módszeresebben lenne közzétéve, akkor bizonyára számtalan hasonló párhuzamos

[102] Balogh J.: A művészet Mátyás király udvarában. I. Budapest, 1966. 333.

[103] Kelemen Lajos még az 1930-as években megállapította, hogy az egyik erdélyi oklevél díszes kezdőbetűje (Sambokréthy Pál kancelláriai titkár kiváltságlevele 1584-ből — Kolozsvár, a Román Akadémia Levéltára, régebben Erd. Múz. Levéltára) egy velencei nyomtatvány (P. Ovidii Nasonis Opera Venetiis, 1499. — Egy példány Kolozsvárt a volt Liceumi Könyvtárban) fametszetes iniciáléja után készült.

[104] Castellani C.: L'arte della Stampa nel rinascimento italiano. Venezia, 1894. I. 76.

[105] Szendrei János: A keleti és a nyugati művészet hatása a magyar díszítményekre. Művészi Ipar. 1892. 19.; Stoll B.: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. Budapest, 1963. 62. sz. (Csurgó, ref. koll.)

[106] Jennings, O.: Early Woodcut Initials. London, 1908. Pl. 183. (de Gregoriis testvérek iniciáléi); Castellani op. cit. 1894. II. 32. (Transito di Sancto Hieronymo 1498.).

[107] Teresztenye régi mennyezetének ezeket a maradványait Filep Antal, a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója fedezte fel. Az ő szívességének köszönöm a fényképet is.

[108] Nicolò d'Aristotile delto Zoppino: Esemplario di lavori. Vinegia, 1530. 7.

példát mutathatnánk ki. Mindazonáltal nem kétséges, hogy a XVI—XVII. századi festett mennyezeteink mintakincse jórészben olasz renaissance eredetű.

A festett kazettás mennyezetek kompozíciói tovább hatottak. A kazettákon gyakori a centrális kompozíció, mely a középpontból kiindulva az átlók mentén a négy sarok felé irányul, (vistai karzat 1699, magyarbikali mennyezet, bánffyhunyadi mennyezet 1705, — stb.). Ennek a kompozíciónak a hatása erősen érvényesül a hímzésekben. Példaképpen a következőket említjük: székely varrottasok[109], hímzések[110] Fejérdről (Kolozs m.), Válaszútról (Kolozs m.), Vajdakamarásról (Kolozs m.), Bogdándról[111] (Szilágy m.), Székről[112] (Szolnok Doboka m.). A Kalotaszegen is számos példát találhatunk erre. Egy írásos párna középső része (felirata: S Á L K I S Ó J É I R T A M 1847. — magángyűjtemény — 77. ábra) a bánffyhunyadi mennyezet (1705) egyik kockájának[113] (76. ábra) a szerkezeti vázát követi. Ugyanilyen világos a festett kazetta-kompozíciók hatása egy hódmezővásárhelyi hímzésen.[114] A centrális kompozíciók a kályhacsempéken (Székelyföld[115] stb.) szintén gyakoriak.

A magyar későrenaissance sűrűn előforduló motívuma a régi, találó névvel jelölt „olasz koszorú". Kőfaragványokon, festett mennyezeteken, bútorokon számtalan változatban tűnik fel. A koszorú legtöbbször csipkés szélű, stilizált akanthus levél-sorból alakul ki. Ez a motívum keretdísz gyanánt már a Corvin-kötéseken (78. ábra) megtalálható. Később a levélmotívumokat virágkehellyé alakították. A vistai karzaton (79. ábra), Gyalui Asztalos János művén (1699) ebben a szép és új változatban jelentkezik. Ugyanúgy ismétlődik meg egy kalotaszegi hímzésen[116] (80. ábra).

Az olasz renaissance ornamentikának sokszor és sokféleképpen használt motívuma a grámátalma. Olasz bársony és selyem szöveteken, hímzéseken kimeríthetetlen változatokban alkalmazták. Éppen ezeket az olasz textíliákat nagy mennyiségben importálták hazánkba. Nem meglepő tehát, ha a gránátalmás motívumok nálunk ugyanúgy elterjedtek és számtalan változatban tűnnek fel festett bútorokon, mennyezeteken, kályhacsempéken, hímzéseken, — még csíkmenasági tojásokon is (Néprajzi Múzeum gyűjteménye).

Még jobban megragadta a magyarság képzeletét az ún. „akanthusvirág", amely valójában növény-stilizáció. Felső Itáliában, Velencében alakult ki a dekoratív kőfaragásban, főként Pietro Lombardi műhelyében a XV. század végén. Hazánkba szinte egyidejűleg jutott el, a budai töredékek között már megtaláljuk.[117] A következő századokban pedig gyakori motívuma mind a faragott, mind a festett ornamentikának igen szép és ötletes változa-

[109] Malonyay: II. 1909. 232—233. közötti táblán: M. 48. és M. 49. számú hímzések.
[110] Palotay G. — Szabó T. A.: Mezőségi magyar hímzések. Kolozsvár, 1943. 8. 1. után 3. kép (Fejérd), 17. kép (Válaszút); 16 után 1. kép (Vajdakamarás).
[111] Palotay G.: Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzéstípusok. Budapest, 1940. 15. kép. (Bogdánd).
[112] Palotay G.: A szolnokdobokai Szék magyar hímzései. Kolozsvár, 1944. 9 a, 10 a, 18 c.
[113] Tombor I.: Kalotaszegi templomok festett asztalosmunkái. Budapest, 1947. 3. kép.
[114] Fél — Hofer — K. Csilléry 1958. Abb. 82.
[115] Malonyay: II. 1909. 337 c. tábla, 1 sor középső kép. Csikmenasági gyűjtés a Néprajzi Múzeumban (Szőts Vilmos, 1942.)
[116] L'art populaire hongrois, Budapest, 1928. 105.
[117] Balogh: Mátyás. I. 1966. 116—117.

tokban.[118] Hímzéseken — mind a XVII—XVIII. századi selyem- aranyhímzéseken, mind a későbbi népi hímzéseken — gyakori az olyan változat, melyen a középső kehely-rész köré levélgalléros keret rajzolódik. Ez a stilizálás is olasz eredetű; velencei fametszetes iniciálékon[119] a De Gregoriis-testvérek kiadványaiban már megtalálható. Magyar mestereink, festő asztalosaink, varró asszonyaink dicsősége azonban a motívum továbbfejlesztése, gyönyörű változatainak a kialakítása.

Az olasz renaissance rozetta-motívum hasonlóképpen sokféle stilizálásban terjedt el. De a rozetta nemcsak mint egyedi motívum tűnik fel. Rozettákból alakított soros motívumok töretlen tisztaságban kerültek át az olasz motívumkincsből a magyarba. Ilyenek: a rozettasor levélkapcsolással, és a rozettasor voluta-kapcsolással. Mindkettőnek évszázados útja nyomon követhető Firenzétől, illetve a budai—visegrádi töredékekből a mai hímzése kig. Most csak az utóbbiak példáit említjük. Az elsőre (rozettasor levélkapcsolással)[120] a következőket: sárközi hímzések, bodrogközi szőttesek (Cigánd, ref. templom — Sárospataki Ref. Múzeum fényképgyűjt. 5412. sz.). A másodikra (rozettasor volutakapcsolással)[121]: Rhédey Júlia hímzésmintái (XVII. század második fele), sárközi hímzések, nógrádi szücshímzés.[122] Az utóbbin volutaszerű levél köti össze a rozettákat. Ugyanebben a változatban már a XV—XVI. század fordulóján jelentkezik a nyárádszentlászlói ajtón (Kolozsvár, Múzeum) és a gogánváraljai stallumon. Erősebben álakítva, de még mindig felismerhetően mutatkozik meg a kalotaszegi írásos hímzéseken.[123]

Székelyföldi, kalotaszegi kályhacsempéken[124] (csempe 1786-ból — Lakos János gyűjteménye) gyakran előfordul, hogy a középső mezőt kétoldalt egy-egy korinthosi pilaszterrel zárják le. Nem kétséges, hogy ennek a motívumnak az eredete az egykori erdélyi renaissance építészetben keresendő, a hasonló stílusú ajtókeretekben (Kézdiszentlélek, Perkő-kápolna kapuja 1686-ból stb.). Meglepő csupán az, hogy a pilaszterfejek felett atektonikusan kivirágzó levélmotívumnak olasz előzményei vannak, amire példa egy selyem kendő XVI. századi mintával a Abruzzokból[125] (Aquila, magángyűjtemény).

Néhány állat-minta is szerepel az olasz renaissancéből átvett motívumkincsben. A szemközt állított madár-pár[126] pontos előzményeit megtaláljuk olasz mintakönyvekben,[127] jóllehet ez a minta végsőfokon bizánci eredetű. Másik változata a szemközt állított nagyfarkú pávákból alakult ki. Erre példa

[118] Balogh: Kolozsvári láda. 1957. 18—19.
[119] Jennings, O.: Larly Woodcut Initials. London, 1908. 183.
[120] Balogh: Mátyás. II. 1966. 125—129. kép.
[121] Balogh: Mátyás. I. 1966. 250—252. kép.
[122] Malonyay: V. 1922. 67.
[123] Malonyay: I. 1907. 358. kép, bal 5-ik sorban. — Lükő Gábor (A magyar hímzőművészet eredete és története. NÉ. XXX. (1939) 32. 19. kép) két magyar példához egy kazáni tatár hímzést közöl. Az utóbbi esetben a Fekete-tengeri antik hagyományok hatását kell látnunk. A motívum ugyanis végső fokon a görög klasszikus művészetből ered.
[124] Malonyay: II. 1909. 203.
[125] Balzano, V.: L'arte abruzzese. Bergamo, 1916. 155.
[126] Magyar népi díszítőművészet. Budapest, 1954. 142. kép (sárközi minta 1890-ből). Fél E. — Hofer T. — K. Csilléry K.: Volkskunst in Ungarn. Budapest, 1958. 15-ik rajz.
[127] Paganino, Alessandro: Libro primo De rechami. Venezia, 1527. 14. stb.

egy erdélyi hímzés[128] a Maros felső vidékéről[129] „Barabás Márjáé" felirattal (egykor Balogh Ilona gyűjteményében, 1945-ben elégett). Ennek eredete olasz XV. századi perugiai szőttesekre (tovaglia) megy vissza. A két távoli időpont között egy adat ver hidat: Károlyi Kata, Losonczi Bánffy Istvánné hozományában 1595-ben szerepelt egy lepedő[130] „pauas hímmel warroth". Ez esetben ismét egy minta útját — százados lépésekkel bár — de nyomon követhettük.

Somogyi szőtteseken, erdélyi hímzéseken gyakori a négy, kettős ágból álló csillagos motívum. Ezek a csillagok a régebbi mintákon vagy csúcsára állított négyzetekbe, vagy nyolcszögletű keretekbe vannak helyezve. A mezők egymáshoz kapcsolása is változó. Van olyan, ahol a kapcsoló-motívum a régi akanthus levélből ered (somogyi szőttes),[131] ismét máson ez már geometrikus formává merevül (somogyi szőttes,[132] parajdi hímzés).[133] Ha a csillagos motívum végtelen, akkor a mezőket kisebb négyzetek kapcsolják össze. Valamennyi motívum velencei mintakönyvekből ered. A sajátos csillag-forma, mely Somogytól[134] a Mezőségig[135] és a Székelyföldig[136] megtalálható,[137] a XVI. századi velencei mintakönyvek jellegzetes motívuma. De nemcsak részlet-motívumokban található átvétel, hanem a nagyobb mintákban is. Somogyi szőttesek[138] előzményeit találjuk meg TAGLIANTE, VAVASSORE és ZOPPINO mintakönyveiben[139] (83—86. ábra). Egy székely varrottasét[140] hasonlóképpen VAVASSOREban (81—82. ábra), más mezőségi hímzésekét[141] (Válaszút, Búza) ismét

[128] BALOGH J.: Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943. 158. 280—281. kép.

[129] Változata előfordul a Naszód-vidéki román hímzésekben. (PULSZKY K.: A magyar háziipar díszítményei. Budapest, 1878. 25. tábla c. kép. — Acta nova Musei Nationalis Hungarici.). Egy irányban felsorakoztatott pávák székely hímzéseken, csipkéken gyakoriak (Sepsiszentgyörgy, Múzeum. — NM.—F. 68086, a, b, c.).

[130] RADVÁNSZKY B.: Magyar családélet és háztartás a XVI—XVII. században. Budapest, 1879. I. 79.

[131] MALONYAY: IV. 1912. 230. tábla. 23. kép. — Az olasz ornementikában gyakori akanthuslevél közé iktatott palmetták (vagy más motívumok) mintájára (Fiesole, Duomo, oltár Mino da Fiesole-tól; Vavassore, G.: Esemplario di lavori. Venezia, 1532. 14, 25, stb.).

[132] Uo. 26. kép.

[133] MALONYAY: II. 1909. 250.

[134] MALONYAY: IV. 1912. 230. tábla, 25, 26. kép.

[135] PALOTAY G.: Szolnokdobokai Szék magyar hímzései. Kolozsvár, 1944. 4/a, 4/b, 25. kép. — Erd. Tud. Füzetek. 179. sz.; PALOTAI—SZABÓ: Ismeretlenebb erdélyi magyar hímzés típusok. Bp., 1940. 2. kép (Görcsön), 40. kép (Pujon); PALOTAY—SZABÓ: Mezőségi hímzések. Kolozsvár, 1943. 8. után 2. kép (Fejérd). 40. után 40. kép. (Sajóudvarhely) stb.

[136] MALONYAY: II. 1909. M. 20, 33, 36; 240. 374. kép; 242—243; 250. stb.

[137] Megtalálható az Ipoly mentén (FÁBIÁN GY.: Síkdíszítő művészet az Ipoly mentén. NÉ. XVII. 1916. 23. kép) és Orosházán is (FÉL — HOFER — CSILLÉRY 1958. Abb. 81.).

[138] MALONYAY: IV. 1912. 230/16; 231/1; 232/3. kép.

[139] Mintakönyvek analogiái: Malonyay: IV. 232/1-hez: GIOVANANTONIO TAGLIANTE: Esemplario nuovo che insegna alle Donne a cuscire, a raccamare et a disegnare a Ciascuno. Vinegia (Velence), 1531. 33. alsó kép. — MALONYAY: IV. 232/2-hez: GIOVANANDREA VAVASSORE: Esemplario di lavori. Vinegia, 1532. 10. — MALONYAY: IV. 232/3-hoz: ugyanez a minta, továbbá NICOLÒ ZOPPINO: Esemplario di lavori. Venezia, 1530. 21. — MALONYAY: IV. 230/16-hoz: VAVASSORE i. m. 10.

[140] MALONYAY: II. 1909. 232—233. közötti táblák, M. 6, 20, 35 képhez: VAVASSORE 28; M. 8-hoz: VAVASSORE 24. — Hasonló motívum sárközi csipkén is előfordul (Malonyay IV. 1912. 94.).

[141] PALOTAY—SZABÓ: Mezőségi magyar hímzések. 1943. 8. után 16. kép; 40. után 7. kép. V. ö. VAVASSORE i. m. 14, 24, 28.

Vavassoreban. A legmeglepőbb, hogy egy magyarpalatkai hímzés[142] (88. ábra) pontos másolat Zoppino (1530) mintája (87. ábra) után.

Velence és Palatka, Itália és a Mezőség, XVI. századi minta és XIX. századi hímzés. Micsoda távolság térben és időben, és történetileg mégsem áthidalhatatlanok. Velencében nemcsak a mohácsi vész előtt vásároltattak a magyar uralkodók és főrangúak, hanem később is az erdélyi fejedelmek. Bethlen Gábor állandóan küldözgette meghízottait Velencébe különféle vásárlások elvégzésére. Olasz kereskedők is jártak Erdélyben, még képeket is árulgattak Kolozsvárt. Mennyivel inkább hozhattak magukkal mintakönyveket, amelyeket Velencében újra meg újra kinyomtattak és mindenütt igen keresettek voltak. Ezen az úton jutottak el a minták Erdélybe és máshová, hogy azután a hagyomány ereje tovább örökítse a kései utódokra.

A renaissance indás motívumok lágy behízelgő ritmusa, finom hullámvonala még inkább meghonosodott mind a hímzéseken, mind a faragványokon. Néhány párhuzamos példa világítsa meg az átvételeket és a változatokat.

A népi hímzések között a torockói varrottasok mutatják a legerősebb renaissance hatást —, annyira, hogy valójában renaissance munkák. Nem meglepő tehát, ha a „nagykígyósnak" nevezett minta (90. ábra) előzményét Zoppino mintakönyvében[143] (1529) találjuk meg (89. ábra). A „nagykígyó" nem más, mint a váltakozó ritmusú motívumokat összekapcsoló, vonalkázott voluta. A virágtőre meg egy olasz selyembársony[144] (91. ábra) tömött mintája szolgálhat analógia gyanánt. Ilyen és más hasonló minták, textilmunkák hatása alatt alakult ki a torockói varrottas.[145]

Egy erdélyi párnavég ritkán előforduló gazdag hímzése (Népr. Múz. ltsz. 106959) hasonlóképpen olasz renaissance mintát követ; analogiáit Zoppino, valamint Vavassore mintakönyvében találhatjuk meg.[146]

A váltakozó ritmusú indavonal szintén gyakran visszatérő renaissance motívum. Már az olasz quattrocento faragványokon megtalálható lefelé, illetve felfelé fordított palmettákkal.[147] Ezek a motívumok kőfaragóinkhoz igen gyorsan eljutottak. A XVI. század elejéről már több példát ismerünk (Esztergom, Gosztonyi sírkő 1499 után; keszüi ref. templom kapuja 1521; szilágy-somlyói rk. templom sekrestye-ajtója 1533).[148] Ritmikus alapváza a népi hímzéseken, szőtteseken talált visszhangra, nem egyszer nagyon kedves változatban, mint

[142] Palotay—Szabó: Mezőségi magyar hímzések. Kolozsvár, 1943. 16. után 13. kép. — Zoppino i. m. 1530. 24.; Tagliante i. m. 1531. 32.

[143] Zoppino többször adta ki mintakönyveit 1529-től kezdődően. Az itt közölt mintát l.: Hirth, G.: Formenschatz. München—Leipzig, 1894. Nr. 21. Ugyanez a minta megjelent Zoppino későbbi mintakönyvében is (Universali de i belli Rechami. 1537.).

[144] Flemming, E.: Das Textilwerk. Tübingen, 1957. Taf. 109. b.

[145] Az olasz hatást nyilván úrihímzések közvetítették. Például olyan minta, mint amilyent Csernyánszky Mária közölt (A magyar formakincs kérdése. Szépművészet. I. 1940—41. 3. kép).

[146] Zoppino i. m. (1. 143. jegyzet); Vavassore, G.: Essemplario di lavori. Venezia, 1532. 19.

[147] Indadisz ritmikusan változó palmettákkal: Firenze, SS. Annunziata, sekrestyeajtó (Schütz, A.: Die Renaissance in Italien. Decoration in Stein und Terrakotta. Abt. C. Heft V. Hamburg, 1893.); Lucca, Duomo, San Regolo oltár (Venturi, A.: Storia dell'arte italiana. VIII/1. Milano, 1924. 158.); Ferrara, Palazzo Schifanoia (Venturi VIII/2. 1924. 394.).

[148] Balogh: Az erdélyi renaissance. I. 1943. 113, 146. kép.

például egy nyárszói hímzésen,[149] vicei hímzéseken[150] és a derceni (92. ábra), nagyberegi (93. ábra) szőtteseken (NM. — F. 85397—85398. — Gönyey S. felv). Az előbbi még valamit megőrzött a palmetta motívumból, noha népiesen átstilizáltan. Az utóbbin csak a ritmikus vonalvezetés maradt meg, a palmetta átváltozott üde virágmotívummá.

A Dunántúlon a váltakozó ritmusú, rozettás inda fejlődését figyelhetjük meg. A peremartoni kovácscéh oklevelét (1777. — 94. ábra) és a devecseri mészároscéh oklevelét (1781. — 95. ábra) rozettás indák keretelik (Veszprém, Bakonyi Múzeum). De ugyanezek a motívumok hasonló vonalvezetéssel és stilizálással megtalálhatók egy fekete bárányból subán (Veszprém Bakonyi Múzeum, Szentgáli vadászok háza. — 96. ábra) és a sárközi hímzéseken[151] (97. ábra).

Egy másik indamotívum fejlődését Erdélyben követhetjük nyomon. Eredetileg tulajdonképpen levélinda, de a leveleket olykor-olykor virágszerűen faragják. Előzménye ennek a velencei fametszetes könyvdíszekben található meg, Appianus Alexandrinus római történetének 1477-iki kiadványában[152] (98. ábra), mely Bernhardus Pictor és Erhard Ratdolt nyomdájában készült. A velencei XVI. századi mintakönyvekben is előfordulnak hasonló szőlőleveles motívumok[153] (99., 100. ábra). Erdélyben a XVII. században tűnik fel többfelé: egyszerűbb változatban mint frízdíszítmény az aranyosmedgyesi várkastély (1630-as évek) egyik ablakán (101. ábra) és finom részletező faragásban a szentbenedeki kastély kő-ajtófelein (1672 körül. — 102. ábra). Nagyon hasonló változatban előfordul a kisvárdai múzeum zöldmázas kályhacsempéin[154] (ásatási lelet — 103, 103a. ábra). A XVIII. században a nyugati tulipán-motívum[155] hatására szélesebb, vaskosabb formában jelentkezik Süveges Sándornak 1734-ben faragott szucsáki sírkövén (ref. temlopm — 106. ábra). Ebben a változatban került rá a kalotaszegi kiskapukra. Megtalálható Vistán (NM. — F. 167113. — Hofer Tamás felv. — 104. ábra), Darócon egy 1922-ben igen szépen faragott kapun, továbbá egy román család szucsáki kapuján 1930-ból (105. ábra), melyet a gazda közlése szerint bogártelki mesterek faragtak. Ez esetben kronológiai láncolatban és egy kisebb területhez rögzítve lehetett kimutatni egy motívum életét.[156]

A székelykapuk gyönyörű díszítményei[157] is jórészt az erdélyi későrenais-

[149] Edvi Illés vízfestményén (nyárszói szoba): Malonyay I. köt. 1907. XIII. tábla.

[150] Palotay—Szabó: Mezőségi hímzések. 32. után, 35, 36, 39. kép.

[151] Malonyay: IV. 1912. 164. kép.

[152] Appiami Alexandrini Romanorum Historiarum Libri IV. Velence, Bernardus Pictor és Erhard Ratdolt, 1477. — Castellani op. cit. 1895. I. 31.

[153] Mintakönyvek: Paganino (Libro primo de rechami) 1527. A IX.; Vavassore (Opera Nova Universale) 1546. A. VII.

[154] Rajzát Makay László szívességének köszönöm.

[155] Ez a tulipánváltozat (Kelemen Lajos Emlékkönyv, Kolozsvár, 1957. 21—22.) Sipos Dávid kidei kőfaragó műveiben gyakori. Nem lehetetlen, hogy a szucsáki sírkő is az ő műhelyében készült.

[156] A nép képzeletét olykor a címerképek is megragadták. Egy szászbogácsi ház ormán (Foerk E.: A magyar falu. Budapest, 1927. 42. kép) az Apafi címerből alakított dísz látható. Hasonló díszítmények a házoromdíszek gyakori motívuma a Keresd környékén lévő falvakban.

[157] Az erdélyi kapuk díszítéséről a XVI—XVII. századi összeírásokban számos érdekes adatot olvashatunk. Szabó T. Attila gyűjtése alapján (Székely kapuk és fazárak. Kolozsvár, 1939.) a következőket említjük: 1738-ban Szászvessződön (Nagyküküllő megye) Köleséri Sámuelné udvarháza, kapujának félfái és felső gerendája „szépen faragottak, kívül az utca felől

sanceban[158] gyökereznek. A csodálatosan hatalmas székelydályai kapu pompás faragása (109. ábra) az akanthus-indának szabad változata,[159] ugyanígy a kézdimartonfalvi kapu gyönyörű indadísze. Nem kevésbbé világosan, bár egyszerűsített változatban jelentkezik az akanthus-inda-motívum egy kászoni kapun (NM. — Márkos A.: Kászoni kapuk és tornácok. Kézirat, 1943—1944. — pacskolat-melléklet — 110. ábra). Az inda közé helyzett, népiesen stilizált „akanthus-virág" is jól ismert a későrenaissance formakincséből. A kapu felirata: „Mózes Dániel csinálta" a szép faragvány mesterét is megnevezi.

Az egyik kászoni kapun (NM. — Márkos id. kézirata XXIII/6. — 108. ábra) a felirat kezdetén és végén vésett virágdíszek ékeskednek. Nem véletlenül kerültek oda. A renaissance faragványokon, a kolozsvári ablakokon, ajtókon már a XVI. században[160] feltűnnek, mint az antik eredetű „hederae distinguentes" új renaissance változata (a Wolphard ház ablaka 1534; töredék 1536-ból — 107. ábra). Ezekhez hasonló emlékekről öröklődött át a motívum a kászoni kapukra. Stilizálásukban is van renaissance örökség. Egy másik virágocska (kapulábdísz, Kászonfeltiz. 335. — NM. — Márkos id. kézirata XIV/3.) Tar András ötvöskönyvének (Kolozsvár, a Román Akadémia Levéltára — régebben Erd. Múzeum Levéltára) egyik rajzával[161] rokon.

A székely kapuk gyakran előforduló jellegzetes indadísze is a helyi renaissance-ornamentikában gyökerezik. Az inda „virága" valójában az akanthus levélből kialakított nyíltkelyhű, csipkésszélű virágstilizáció[162]. Erdélyben először — mai tudásunk szerint — a csiksomlyói kisebbik oltár szekrényén fordul elő a XVI. század elején, később 1675-ben a csikdelnei Sz. János templom oltárszekrényén tűnik fel; majd egyre sürűbben kőfaragványokon, festett mennyezeteken, famunkákon stb. A számos emlék közül csupán néhány jellegzetes példát emelünk ki: az alsócsernátoni ref. templom szószékének oldallapja 1700-ból (113. ábra), négyszögletes törpe pillérek (114. ábra) a kisborosnyó

---

virágosan metszettek" (15—16.). 1747-ben Magyarbükkösön (Alsó-Fehér m.) Kemény Boldizsárné, Bánffy Ágnes udvarháza, kapuja „virágos metszéssel jó formára" csinált (7.). 1743 után Mezőszengyelen (Torda—Aranyos m.) néhai Rhédey Ferenc udvarháza, kapuján „a lábai vannak szép kapukra illendő virágokkal illusztrált, négyszegre kifaragott kétölnyi hosszúságú nagy cserefákból, a felső vége ezeknek ugyan négyszegre kifaragott virágos cserefákba eresztve és ugyan virágos cserefa kötésekkel kötött jó erős kapuláb . . ." (18.). 1754-ben Vicén Jábroczkiné Szeredai Borbára kuriája előtt „czifrán kimetszett, megfestett, munkás, egy rendbeli galambbugos kapu" (17.). 1773-ban Szászcsanádon (Alsó—Fehér m.) a Bánffy udvarház kapuja „virágokra metszett" (7—8.). A virágdíszen kívül egyéb különleges megjegyzések is találhatók. 1743-ban Erdőszentgyörgyön (Maros—Torda m.) Wesselényi Ferenc kuriájának kapuja „tekervényesen cifrázott" (14.); 1676-ban Galacon (Beszterce—Naszód m.) Székely Klára udvarházának nagy kapuja 1679-ben (helyesen valószínűleg 1669-ben) készült és „külső részén majd körös-körül holmi írások metszettek" (9.).

[158] Balogh J.: Renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet. X. 1934. 158.; Szabó T. A.: Székely kapuk és fazárak. Kolozsvár, 1939. 4. (díszítésében renaissance és barokk elemek élnek tovább); Balogh: Kolozsvári láda. 1957. 19.; B. Nagy M.: i. m. 1958. 12.

[159] Huszka (A székely ház. Bp., 1885. 4. 3. kép) mint 1870-ből származó kaput közli. A kapu díszítése és latin felirata, — melyet Huszka hibásan közöl — nem erre vall. Lehet, hogy az évszám közlése is hibás. Mivel jegyzeteim és fényképeim elégtek, ezt nem ellenőrizhettem.

[160] Balogh J.: Kolozsvár műemlékei. Budapest, 1935. 38. kép.; Balogh J.: Az erdélyi renaissance. I. Kolozsvár, 1943. 149, 151, 152. kép.

[161] Balogh: Kolozsvári láda. 1957. 4. kép.

[162] Balogh: Kolozsvári láda. 1957. 18—19. Ennek a levélstilizációnak szép változata látható Tar András ötvöskönyvében.

Tompa kúriából, és ugyanennek a kúriának (1728) homlokzati pillérei (Sepsiszentgyörgy, Tartományi Múzeum), az uzoni kúria földszinti 3. szobájának stucco-dísze (XVIII. század közepe — 112. ábra), a maksai mennyezet 1786-ból (Budapest, Iparművészeti Múzeum — 115. ábra), a kálnoki unit. templom szószékkoronája, Bözödi Fülöp Dániel műve 1789-ből (111. ábra). Természetes és magától értetődő, hogy ugyanaz az indadísz, ugyanazok a „virág"-motívumok jelentkeznek az egykorú vagy közel-egykorú székelykapuk faragásain, — hiszen mestereik is egyformán a székely népből származtak, mesterségbeli és művészi készségük is ugyanolyan hagyományok között alakult ki. Beszédes példák ennek a megbizonyítására a következő székely kapuk: a dálnoki[163] 1763-ból (116. ábra), egy másik dálnoki évszám nélkül (117. ábra), végül egy kisborosnyói[164] 1801-ből. Az utóbbin, valamint a feldobolyi kapun (1797) más, — mennyezetekről jól ismert — virgámotívumok is feltűnnek. A feldobolyi kapun (1797) és a kisborosnyói kapun (1801, — NM. — R. 2550) megtaláljuk a nyugati tulipánnak[165] egyszerűsített, a maksai mennyezet mintáihoz hasonló változatát. A renaissance inda varázsa később sem szünt meg, kiskapukon, cinteremkapukon sok szabad változatát[166] láthatjuk.

A motívumok eredetének és stiláris összefüggéseinek felderítése semmivel sem csökkenti a székelykapuk művészi és történeti jelentőségét. A motívumoknak tévesen feltételezett „ősi" eredeténél sokkal jelentősebb a székely művészi képzelet alkotó képessége, amely az Erdélyben meghonosodott renaissance ornamentikából alakította ki sajátos ornamentális stílusát és ennek keretében a pazarul gazdag változatokat.[167]

Végül néhány példa keramikánk renaissance eredetéhez. Két firenzei kancsót közlünk, mindkettő a XV. század második feléből való. Az egyiken[168] (120. ábra) az indák között feltűnik a madár, hazai korsóink jólismert motívuma, a másodikon[169] vonalkás dísz (118. ábra), mely az egyszerű csiki korsókon gyakori díszítmény (Néprajzi Múzeum, ltsz. 64.84.7). A hazai renaissance minták felhasználására pedig szép példa a sepsiszentgyörgyi Múzeum zöldmázas bögréje 1722-ből (NM. — R. 9366. — Huszka József rajza. — 119. ábra).

*

Mind az olasz, mind a hazai renaissance öröksége gazdag volt; szépsége lebilincselte a magyar népet és képzeletét új alkotásokra ösztönözte. A renaissance stílus építészeti elemeit, dekoratív rendszerét, ornamentális motívumait a nép nagy készséggel vette át és művészi fogékonysággal, finom megértéssel, mondhatni rokon képzelettel újat formált belőlük. Ennek az újnak, ennek a

[163] Huszka J.: A székely ház. Budapest, 1885. II. tábla; Malonyay: II. 1909. 273/5. kép.
[164] Huszka: 73.
[165] Baloch: Kolozsvári láda. 1957. 21—22.
[166] Későbbi példát közöl Szovátáról Entz Géza (Entz, G.: Die ungarische Renaissance. — Das Bildwerk. I. Vom Geist der ungarischen Kunst. Berlin, 1942.)
[167] Az erdélyi románságra a renaissance csak elvétve hatott. A renaissance motívumok átvételének egyik ritka és nagyon szép példája a tilicskei kapu (Szeben m. — NM. — F. 10655—10660. — Nagy Miklós felvételei 1909-ből), mely utóbb Bukarestbe került.
[168] Nachlass Adolph von Beckerath. Berlin, R. Lepke, 23—26 Mai 1916. Kat. Nr. 438.
[169] Sammlung Emil Weinberger. Wien, Wawra, 22—24. Okt. 1929. Kat. Nr. 33. — Egy hasonló díszítésű tál a padovai Museo Civicoban (Bollettino del Museo Civico di Padova. X—XI. 1934—1939. 264.).

másnak az érzékeltetésére néhány példát közlünk, hozzákapcsolódva az I. fejezet stiláris és esztétikai megfigyeléseihez.

Az építészeti arányok megváltoztatását és ezzel együtt stílus jelleg átformálását két szélső példa érzékeltesse: az egyik ház Nemesöcsön Veszprémben (NM. — F. 70332. — NAGY LAJOS felv. — 121. ábra), a másik a csikrákosi rk. templom déli portikusa (XVIII. század — 122. ábra). Jóllehet mindkettőn felismerhető az építészeti szerkezet és a tektonikus formák renaissance eredete, mégis a jellegük merőben más. Az arányok megváltoztak, a szerkezet tömörebbé vált és ezzel együtt az épületek esztétikai-építészeti hatása is áthangolódott. A renaissance árkádok ünnepi könnyedségével, derűs nyíltságával szemben a tömzsi oszlopok, az alacsony ívelődések sokkal inkább a meghitt, bensőséges otthon hatását keltik. Egyszerűségük, tömörségük, kifejező erejük egyaránt megragadó.

Az ornamentikában a vonalritmus megváltozása jelzi az átalakulást, vagy még inkább az újjáformálást. Sipos Dávid kidei kőfaragó († 1762) városi hatásra alakította ki dekoratív stílusát, kőből faragott szószékeit szabályos vázra felépített virág-ornamentumokkal ékesítette (babuci szószék a kidei rk. templomban — 123. ábra). Népi követői a szabályos alapvázat elhagyták, az inda vonalát sokkal szabadabb ritmusban vonták meg, mint például a páncélcsehi, vagy az alsótöki szószék friss üde faragványain (124. ábra). Hasonló szabad vonalvezetés, könnyed ritmus jellemzi a falusi kapufélfák faragásait (Bogártelke — NM. — R. 2461. — 126. ábra). A szabad, mégis oly biztos vonalritmusnak ritkaszép példája a keszüi szószék (1777. — 125. ábra). Vékony indákon hajladozó, stilizált keleti tulipánjai hallatlanul finom vonalritmussal töltik ki a faragott mezőket. Úgy tűnik fel, mintha mesterük csak úgy ötletszerűen vázolta volna fel a motívumokat, holott ösztönösen finom művészi érzékkel rajzolta meg az egyes mezők kompozícióit. Ha ezeket utánarajzoljuk, rájövünk, hogy a legkisebb indahajlatot sem lehet megmásítani vagy elhagyni, mert minden változtatás súlyosan megzavarja a művészi kompozíciót.

A renaissance motívumok szabad felhasználására legyen előttünk még néhány példa. A renaissance virágtő-motívum szinte eltűnik egy kalotaszegi varrottas[170] (127. ábra) tömör, dús vonalvezetésében, csak mint a kompozíció alapváza érezteti hatását. A renaissance inda-motívum merőben új stílusban mutatkozik egyes dunántúli faragványokon (szék[171] [128. ábra], mángorlólapicka[172]): az indavonalak megismétlése vagy tömörítése gazdag, mozgalmas, mégis világosan áttekinthető kompozíciókat eredményez. Az olasz hímzésmintakönyvek szabályos sokszor talán merev kompozícióit is feloldja és átalakítja a nép képzelete. A csillag-motívumokat szinte sziporkázó elevenséggel szétszórja, amint egy parajdi hímzésen[173] (129. ábra) látható. Máskor a csúcsaikra állított négyzetekből megszerkesztett mintát eleveníti meg éppen a keretelő váz átalakításával: a merev vonalakat gyöngysorokkal cseréli fel, ezzel a mintát

[170] MALONYAY: I. 1907. I. tábla. 6. sz. Ketesd.
[171] MALONYAY: III. 1911. 178. kép.
[172] MALONYAY: III. 1911. 254. kép.
[173] MALONYAY: II. 1909. 240. 374. kép. — Hasonló motívum átváltoztatás egy csíkzsögödi régi mintán (u. o. 241. l. 376. kép), de előfordul Erdélyben másutt is.

feloldja, de egyben meg is gazdagítja (székely hímzés[174] „Tankó Juci varta 1793" jelzéssel — Néprajzi Múzeum — 130. ábra).[175] Más változatban, a „cserelapis" mintában pedig a keretelő vázat növényi elemekből, fodros levelekből alakítja ki és ezzel a vonalvezetést megélénkíti (hímzés Udvarhelyből, a Sóvidékről, Gyergyószentmiklós mgy. — NM. — F. 88068. — GÖNYEY S. felv.)

A közölt példák sokfélék, a nép felfogása sokféleképpen nyílvánul meg bennük, de valamennyi egyről tanúskodik: a nép képzeletének művészi formáló és alkotó ereje van. Ez éppen a döntő tényező az átvételek kiválasztásában, felhasználásában, átdolgozásában, a népművészet sajátos stílusában.

BALOGH JOLÁN

Volkskunst und historische Stile

I. Erforschung der zwischen Kunstgeschichte und Volkskunde stehenden Volkskunst

Der Doppelcharakter der Volkskunst (Ursprung: das Volk; Ergebnis: ein Kunstwerk) bedingt die Bearbeitung mit sowohl kunsthistorischer wie auch volkskundlicher Methode. Verfasserin untersucht die Frage vom Standpunkt der Kunstgeschichte aus und erörtert nach deren Gesichtspunkten die zu erwartenden Ergebnisse. Hierbei geht sie von folgenden Punkten aus:

1. Historische, d. h. Quellenforschung, innerhalb dieser folgende Themenkreise: gesellschaftliche und individuelle Zusammenhänge, Namenforschung der Dorfhandwerker, bzw. ihre historische Namenliste; die historische Vergangenheit der einzelnen Objekte.
2. Stilgeschichtliche Forschungen, d. h. die Erschliessung der Beziehungen zwischen den historischen Stilen und der Volkskunst.
3. Analyse der Stilmerkmale der Volkskunst, Skizzierung ihrer Aesthetik. Schliesslich befasst sich Verfasserin mit der Frage des Sammelns von Objekten der Volkskunst nach den erwähnten Gesichtspunkten.

II. Renaissance-Einwirkung auf die Volkskunst

Die Renaissance fand in Ungarn früh, bereits im letzten Viertel des 15. Jahrhunderts Aufnahme und verbreitete sich von da an allmählich im ganzen Land. Zur Zeit der Spätrenaissance (16—17. Jh.) kamen bereits lokale Stilvarianten auf, deren reicher Formenschatz auf die Volkskunst, besonders auf Baukunst und Ornamentik, kraftvoll und nachhaltend einwirkte.

Architektur

Die Typen des Bauernhauses mit Laubengang (ung. tornácos ház) bildeten sich unter dem Einfluss einfacher ländlicher Herrensitze heraus. Nach Aussage der Schriftquellen hatten sich diese im angehenden 17. Jh. in bereits völlig ausgeprägten Typenvarianten über den Grossteil des Landes netzförmig verbreitet. Einige alte Typen dieser Herrensitze lassen sich teils anhand alter Stiche und Zeichnungen, teils auf grund von Bauernhäusern, die den Beschreibungen aus dem 17. Jahrhundert entsprechen, weitgehend rekonstruieren. Solche Typen sind: ebenerdiges Haus mit frontalem Laubengang (Abb. 1), Haus mit umlaufendem (Abb. 2—3) und Haus mit Laubengang im Obergeschoss (Abb. 4, 7—9).

Der Einfluss der Spätrenaissance offenbart sich aber auch in einzelnen Bauformen, besonders in der Bauweise des Laubenganges (ung. tornác). Dieser wird in drei Varianten gebaut: mit Bogenreihen auf Säulen, auf Pfeilern und ohne Stützen. Die Laubengänge mit

[174] N É. XLVII. 1965. 227.

[175] L. még hímzés Csikzsögödről (MALONYAY: II. 1909. 239. l. 372. kép). De előfordu Erdély más vidékein is.

Bogenreihen auf Säulen (Abb. 12—14, 16, 17) bildeten sich unter dem Einfluss der in der Spätrenaissance häufigen toskanischen Säulenarkaden (Abb. 10, 11, 15) heraus. Die Zusammenhänge werden auch durch die ähnliche Gliederung der Kapitelle und Basen erwiesen. Der Laubengang mit Bogen auf Pfeilern taucht in der letzten Periode der Spätrenaissance auf (Abb. 19, 23, 36), um sich dann im Barock allgemein durchzusetzen. Auch dieser Typ beeinflusste nachhaltig die Volksarchitektur (Abb. 18, 20, 22, 24). Als dritte Arkadenform erscheint der Laubengang mit Bögen (Abb. 25, 26), eine vereinfachte Variante des Laubenganges mit Pfeiler und Bogen: hier verschwindet die Pfeilergliederung und die Bogenreihe läuft einheitlich, ununterbrochen durch. Bei deisem Typ haben sich die historischen Bauformen bereits verflüchtigt — eben darum aber wurden diese Laubengänge durch die Volksphantasie umso freier gestaltet.

Noch reiner setzte sich der Renaissance Einfluss in der Holzarchitektur durch. Das Volk bediente sich der Balusterform als Säule und entwickelte zahlreiche Varianten (Abb. 27—29, 35, 39). Desgleichen fand die Arkadenform in der Volksarchitektur allgemeine Verbreitung, so bei Glockentürmen (Abb. 30), Turmhelmen (Abb. 31), Kirchenportalen (Abb. 32, 35, 39), wie auch bei den verschiedenen Bauernhaustypen (Abb. 27—29, 33, 34, 37, 38, 41).

Mitunter beweisen auch die Tür- und Fensterrahmen alter Häuser, dass das Volk bei ihrer Gestaltung die Steinarchitektur der Spätrenaissance zur Vorlage genommen hatte (Abb. 40).

Auch das Aufkommen des sog. Székler Tores, d. h. des grossen Tores mit zwei Toröffnungen und mit Taubenschlag darüber, fiel in die Periode der Spätrenaissance (17. Jh.). Aus dieser Zeit besitzen wir die ersten historischen Belege über diese Baulichkeit. Das heute bekannte älteste Tor dieser Art (Abb. 43), das Székler Tor von Mikháza (1673), zeigt im Detail Renaissanceformen. Ähnlich gehen auch die den Stützpfosten aufgesetzten, geschnitzten Halbsäulen (Abb. 44) auf die Steinarchitektur der Renaissance zurück.

Ornamentik

Der Einfluss der italienischen Renaissanceornamentik wurde dem Volke teils durch die aus Italien eingeführten Sachgüter des Kunstgewerbes, hauptsächlich durch Textilien, teils aber durch die geschnitzten und gemalten Motive der heimischen Renaissance vermittelt. Zu diesen gehören zahlreiche Arten der ornamentalen Malerei (illuminierte Manuskripte, Wappenbriefe, Urkunden, bemalte Kassettendecken, dekorative Fresken usw.). Ihr Reichtum an Motiven und Mustern, der teils auf die Motive der italienischen Drucke und Musterbüche (Abb. 64—75) zurückgeht, verbreitete sich über alle Zweige der Volkskunst.

Von primärer Bedeutung war die Übernahme der Kompositionen, des strukturellen Aufbaues. Dieser Einfluss ist als grundlegend zu bezeichnen. Die Renaissancekompositionen fanden überall Verbreitung und sind tief in der Volkskunst verwurzelt. Faktisch sind sie bis heute lebendig und wirksam geblieben (Abb. 46—48).

Hier einige Beispiele für die Übernahme von Kompositionseinheiten: die Wellenlinie in zahlreichen Varianten (Abb. 89—91, 94—97), zumeist mit verschiedenen Blumenmotiven in rythmischem Wechsel gekoppelt (Abb. 92—93); die zentral aufgebaute Komposition (Abb. 76—77); die um eine Mittelachse gruppierten Motive; die aus konkaven Bögen zusammengesetzten Reihenmotive (Abb. 56—57) usw.

Die Übernahme ornamentaler Motive geht aus folgenden Beispielen hervor: Blütenstand (Abb. 49—55), sog. italienischer Krug (Abb. 58—63), sog. italienischer Kranz (Abb. 78—80), Granatapfelmuster, stilisierte Akanthusblätter (Abb. 111—117), Rosettenmotive (Rosettenreihe), Vogel- und Pfauenmotive u. ä. m. Zahlreiche Motive der venezianischen Musterbücher des 16. Jahrhunderts wurden vom Volk an hausgewebten Textilien und Stickereien (Abb. 81—86) verwendet. Bei der Übernahme wurden die italienischen Vorlagen teils modifiziert, teils in auffallender Reinheit wiedergegeben (Abb. 87—88).

Die Wanderung mancher Motive lässt sich Jahrhunderte hindurch verfolgen, so z. B. die verschiedenen Rosettenreihen, der italienische Kranz bzw. Krug in zahlreichen Varianten. Wanderleben und Wandlung der Rankenmotive lässt sich an vielen Stein- und Holzschnitzereien in Siebenbürgen beobachten (Abb. 98—106). In der geschnitzten und gemalten Ornamentik des Széklerlandes (Háromszék) fällt die phantasiereiche, variierende Anwendung des stilisierten Akanthuslaubwerkes auf (Abb. 111—117).

Auf die italienische Renaissance (Abb. 118, 120) lassen sich auch einige charakteristische Motive der ungarischen Volkskeramik, wie z.B. das Vogel- und das Linienmuster zurückführen.

*

Zum Schluss seien noch einige Beispiele für die Abwandlung und Neugestaltung der entlehnten Motive angeführt. In der Architektur verändern sich die Proportionen, der architektonische Aufbau wird gedrängter gestaltet (Abb. 121—122). In der Ornamentik tritt an die Stelle der regelmässigen Linienstruktur ein ungebundener, freierer Rythmus der Linien (Abb. 123—126). In anderen Fällen wiederum verschwindet geradezu das ursprüngliche Motiv im Gedränge der Linienführung (Abb. 127—128). Die mitgeteilten Beispiele sind vielfältig; gerade darin offenbart sich die Reichhaltigkeit der Auffassung des Volkes. Alle Beispiele aber bezeugen eines: die künstlerische Gestaltungskraft und den schöpferischen Willen, der der Phantasie des Volkes innewohnt. Dies aber ist ausschlaggebend für Auswahl. Anwendung und Umgestaltung der entlehnten Motive innerhalb des besonderen Stiles der Volkskunst.

A magyar népviselet

Kísérlet egy összefoglalásra

A népviseletek kialakulása.

Ebben a tanulmányban azoknak a tényezőknek, azoknak a körülményeknek a felvázolását kíséreljük meg, amelyek a magyar népviseletek kialakulását kiváltották, majd felvirágzásukat — esztétikai kiteljesedésüket — s végül letűnésüket okozták.

Mielőtt a népviselet tüzetesebb tárgyalására térnénk, meg kell állapítanunk, hogy a népviselet is ruházat, így alakulását, kibontakozását is azok az általános tényezők irányítják, amelyek a ruházkodását általában. Ezek a tényezők: az ember és a történelem. Az ember azért, mert a ruházat mindig mutatója személyes emberi élettel kapcsolatos körülményeknek, anyagi és társadalmi helyzetnek, szegénységnek és gazdagságnak, fiatalságnak és öregségnek, — sőt érzelmeknek, örömnek, bánatnak és gyásznak is. Ez az ember. A ruházkodás formáinak azonban megvan a maguk történelmi fejlődése is. Bármilyen emberi körülményt is fejeznénk ki öltözködésünkkel, azt mindig csak annak a társadalomnak a ruhadivatján belül tehetjük meg, amelyben élünk. Ahogyan ezek a tényezők érvényesek a ruházatra általában, éppen úgy a népviselet is az ember, az érzelmek — tehát a személyes tényező —, valamint a történelem, a történelmi törvényszerűségek — tehát a személytelen tényező kettősségében alakul.

A népi kultúra s ezen belül a népviseletek iránti érdeklődés európaszerte a romantika jellemzője. Ez az az időszak, amikor a népköltészet, a népi dallamok, táncok felfedezésével a népi kultúra gazdagsága, frissesége és változatossága elbűvöli a társadalmilag felül állókat. A paraszti kultúra újonnan felfedezett gazdagságához tartozott a népviselet is. A XIX. század elejétől kezdve egymás után jelennek meg a magyar paraszti viseleteket ábrázoló albumok és leíró szövegek.[1] Az úgynevezett népviselet, helyesebben a jobbágyi sorban élő paraszti közösségek viselete — lassan bevonult a kulturális élet, majd a tudomány érdeklődési körébe.

Ez a kezdeti érdeklődés még erősen romantikus volt, a parasztság életét csak kívülről és felületesen látta. Az érdeklődők úgy vélték, hogy az ünnepeken festői és szép ruhákban járó, s élete majd minden területén — mint a mesékben, énekekben vagy faragásokban — határozott esztétikai kvalitást felmutató parasztság számára az anyagi szegénység, a kulturális elmaradottság s a társadalmi leszorítottság és különállás az életnek valamilyen eredeti és nemes egyszerűségét biztosította. Színes és naiv viseletében esztétikai — zárt és viszonyag merev társadalmi rendjében pedig morális őserőt véltek megtalálni. E fel-

[1] Joseph Heinbucher E. von Bikkessy: A Magyar és Horvát Országi legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyüjteménye... Bétsben, 1816. — Franz Jaschke: National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slawonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina... Wien, 1821. — Johann von Csaplovics: Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. Wien, 1821.

fogás szerint a paraszti viselet egy különös, állandó, változatlan és jó világ illúzióját adta. A parasztságot felületesen tekintve, csak egzótikumát és különösségét regisztrálva, a boldog természeti állapot, az ártatlanság, az ősi egyszerűség és jóság megtestesítőjének látták.

A valóságban ez a sok pozitívum, ez a sok szépség a parasztság életének csak egyik oldala volt. A magyar parasztság nagy része nyomorúságos körülmények között élt, a művelődésben is erősen elmaradt és társadalmilag egy kasztrendszer legalján élő réteghez hasonlóan erősen le volt szorítva. De mindezek mellett a parasztság az általános magyar történelem és kultúra egységén belül fejlődött. Amint a történelem folyamán a magyar nép jobb vagy nehezebb helyzetbe került, úgy vált könnyebbé vagy nehezebbé ezen belül a parasztság élete is, természetesen mindig a parasztság gazdasági, társadalmi és kulturális korlátaival súlyosbítva. Ezek a korlátok a kultúra területén azt eredményezték, hogy a mindenkori stílusirányzatok csak gyengébben, késve és elváltoztatva kerülhettek hozzá. Amint a vízbe dobott kő nyomán hullámok — egyre távolodóan, egyre később és egyre kisebb hullámok keletkeznek, de a legkésőbben és legtávolabb keletkező hullám is ugyanaz a víz, — éppen úgy a magas kultúrától távol és késve fejlődött paraszti kultúra főbb vonalaiban is lényegében ugyanannak a kultúrának távoli hullámzása. Így az egyes korszakokra jellemző öltözeti stílusok elemei — mint távoli visszhangok — a paraszti öltözetben is megtalálhatók. S ott a parasztság önálló, saját életének lehetőségeiből, saját életszemléletéből fakadó ötleteivel, megoldásaival ötvöződnek össze. Ezek a paraszti megoldások annál nagyobb számúak és annál erőteljesebbek, mennél távolabb találja anyagilag és kulturálisan egy-egy kor a parasztságot a felsőbb társadalmi osztályok teremtette történeti stílusoktól. A korszakonként egységes kultúra és a keretén belül variánsképpen fejlődő paraszti kultúra viszonyát az azonosság és a különbözővé tévő távolság egyensúlya alakította ki.

A magyar paraszti viseletek iránti érdeklődés tehát a XIX. század elején indult meg, a megelőző korokról így nem sokat tudunk. Bizonyos főbb vonásokat azonban felvázolhatunk.

A magyar öltözet a mostani hazában való letelepedés óta keleti és nyugati hatásoktól befolyásoltan fejlődött, amint a magyarság földrajzilag és etnikailag — gazdasági és kulturális kapcsolataiban is — a Keletet kötötte össze a Nyugattal. A közvetlen érintkezés és a felsőbb társadalmi osztályok közvetítésének kettős útján ezek az ellentétes hatások is nyomot hagytak a mindenkori paraszti öltözetben.

A honfoglaló magyarság keleti jellegű öltözetét feltehetően nagyfokú színesség, s a keleti ruházatban a messzibb és közelibb múltban egyaránt általánosan egyenes — esetenként derékszögű szabásvonalakkal való szerkesztési elv jellemezte.[2]

Úgy látszik, hogy az egyenes, derékszögű — a szövött anyag lánc- vagy mejjékirányait követő szabásvonalak a textilis kultúra korai fejlődési szakaszainak sajátosságai. A hosszadalmasan előállított vászon vagy szövet minden kis darabját értékessé teszi a belefektetett sok munka, ami már önmagában

[2] Max Tilke: Kostümschnitte und Gewandformen. Tübingen, 1945.

is indokolja a hulladékkerülő szabásvonalakat. De egyenes szabásvonalakkal könnyebb is szabni. Úgy látszott, hogy a Kelet ennél a fejlődési fokozatnál megrekedt, míg a Nyugat túljutott rajta.

Azonban a dán bronzkori ruhák szabásvonalai görbék.[3] Tehát a Nyugat már a bronzkorban is görbe szabásvonalakat alkalmazott. Így az egyenes szabásvonalak kérdése — mint a textilis kultúra fejlődésének korai fokozata — komplikáltabb és mai tudásunk alapján nem oldható meg. Tényként a továbbiakhoz csak annyit fogadhatunk el, hogy a Keletre jellemzőek.

A letelepedő magyarság öltözetének keleti jellegét a besenyő, kun, jász keleti hullámok még jó ideig elevenen tartották. — A magyar parasztság ruházatáról a középkorból is csak nagyon keveset tudunk. De a megtelepedett magyarságnál — elsősorban nyilván a felsőbb társadalmi osztályoknál — bizonyára nyugati anyagok, formák és szabásvonalak, valamint díszítések beáramlásáról és a régi kelettel való sokféle összeötvözésről beszélhetünk. A gótika kelettől sem független színessége elevenen tartotta az eredeti keleti színességet — nyilván az akkor alakuló parasztság öltözetében is. — A magyar öltözködésre igen nagy hatással levő utolsó nagy keleti hullám a XVI—XVII. századi ozmán—török hódoltság volt. Ez a korszak is a keleties-egyenes szabásvonalak újbóli feléledését jelenthette, — és ismét a keleti színességet, amelyet már hódoltságkori parasztábrázolások és címeres levelek is mutatnak. Hódoltságkori árszabások szerint a parasztság abban az időben már bizonyos mértékig vásárlója volt színes — manufakturális — anyagoknak.

A XVI—XVII. századi török uralom vége és a Habsburg birodalom rendszerében végbemenő feudális reorganizáció a XVII. században a magyar parasztság számára igen nagyfokú szegénységet, az eddiginél is nagyobb elnyomorodást és — ismét a nyugati ruha erősebb hatását jelentette. A XVIII. századi újraelszegényedés miatt a parasztság egyre nehezebben juthatott hozzá a manufaktúrák és később az ipar nyújtotta anyagokhoz, s e szűkös körülmények a parasztságot újból az önellátás, a földművelés és az állattenyésztés nyújtotta anyagokhoz való nagyobb mértékű visszanyúlásra kényszerítették. A földművelés adta a kendert és a lent a vászon számára, míg az állattartás a gyapjúszövetek, valamint a szőrmék és bőrök anyagát szolgáltatta.

A XIX. századhoz érkeztünk el ezzel, amelynek elején még inkább a XVIII. századi újbóli elszegényedés érezhető, míg a második felében a rohamos ipari fejlődés van egyre nagyobb hatással a népviseletre.

A XIX. század viseletalakulását főbb tendenciáival együtt a közelmúltban vagy a ma még élő népviseletek előzményeképpen: az anyag, a szabás, a szín, az egyes együtteseket alkotó ruhadarabok számának és a változás tempójának szempontjából fogjuk röviden felvázolni.

Anyagban tehát sok házi előállítású vászon, szövet és bőrféle jellemezte a XIX. század elejét is. Természetesen ezek mellett — de kisebb mértékben — manufakturális, illetve ipari anyagokat is használt a parasztság.

A XVIII. századi elszegényedés miatt a házivászon és gyapjúszövetből készült holmik továbbélését, újraéledését vagy éppen újraalkotását is jelentették a régi, keleties jellegű, egyenes és derékszögű szabásvonalaknak. Ezeknek a fenti körülmények között kettős gyakorlati előnyük volt. Egyrészt egyenes

[3] Margarethe Hald: Olddanske textiler. København, 1950. 18, 21, 24, 42 és 51. ábrák.

vonalakkal könnyebb hulladék nélkül szabni, hiszen a vászon vagy szövet alapanyagon az egyes ruharészeket úgy lehetett elhelyezni, hogy egyik mellett szorosan — hulladék nélkül — következhetett a másik. Másrészt az egyenes vonalaknál kisebb művességbeli tudással is könnyebb a szabás. Ezek mellett a nyugati ruha hatására, elsősorban a manufaktúrális és ipari anyagokból készült felsőruháknál fokozatosan terjednek a modernebb, görbe szabásvonalak.

A szegénység nemcsak anyagban és szabásban, hanem színben is visszaesést okozott egy korábbi — már túlhaladott — önellátó fokozatra. Hiszen a magyar parasztság ruhadarabjainak többsége nyers, sárgás fehér házivászonból, nyers fehér vagy szürkés-barnás gyapjúszövetből és nyers fehérre megdolgozott bőrből készült. Az önellátás anyagainak újbóli fokozott felhasználása miatt a parasztság viseletében sok lett a fehér, vagy ha nem fehér, akkor szürkés-barna, tehát tompa alapszín. Az öltözet ismét visszafehéredett, visszatompult egy korábbi, szegényesebb fokozatra.[4] Ez természetesen elsősorban a parasztság szegényebb rétegeinek köznapi öltözetét, valamint a gazdagabbak munkára viselt holmiját jellemezte, míg a fiatalok és gazdagok ünnepi ruhái a lehetőséghez mérten színesek és díszítettek voltak. A színes anyagokból először olyan ruhadarabok készültek, amelyeket a feltőtesten viseltek. A XIX. század elejei ábrázolások sokszor mutatnak fehér szoknyás nőket és fehér vászonnadrágos férfiakat, színes ipari anyagokból készült mellényekben, ujjasokban, kendőkben, a férfiakat kék posztó mellényben és ujjasban. Férfiaknál igen kedveltek lettek a XVIII. századi nemesi viseletből átkerült világoskék — illetve nagyobb mértékben sötétkék ruhák.

Amikor a XIX. század valamivel jobb anyagi viszonyai a népviseletek kivirágzását lehetővé tették, s az fokozatosan egyre színesebbé, egyre díszesebbé vált, a régi vidám színek — főként a piros szeretete ismét feléledt.

A házivászon gyapjúszövet és bőrholmik nyers, sárgás fehérjével kapcsolatban meg kell még említeni a háziipari ill. ipari vásznat, a gyolcsot, amelynek ragyogó hófehérje nagy divat lesz, és mint minden új divat — a fiatalság és az ünnepek öltözetében kap először helyet.

A XIX. század elejei magyar népviseletek igen kevés — csak a legszükségesebb — darabból állottak. Férfiaknál fehér vászon ing és fehér vászon vagy fehér posztó nadrág, fehér szűr, fehér ködmön és fehér suba, — nőknél fehér ingváll, fehér vagy színes szoknya, fehér vagy fekete kötény, fehér vagy színes fejkendő, fekete bocskor, sárga, piros vagy fekete csizma és fehér alapú szőrmeruhákból állt a ruházat.

A paraszti viseletek alakulási — változási — tempója is igen lassú volt a XIX. század elején. A nehezen és hosszadalmasan előállított vagy megszerzett ruhadaraboknak — különösen a drágább és díszítettebb ünnepi daraboknak sokáig kellett tartaniok. A rossz anyagi helyzet ilyen következménye azt jelentette, hogy a parasztságnak nem volt lehetősége és ennek következményeképpen igénye sem nagyon a változási tempó gyorsítására. A paraszti öltözet rossz anyagi helyzetből eredő lassú alakulását a parasztság földrajzi elszigeteltsége, műveletlensége, s ezek eredményeképpen konzervativizmusa is erősítette.

[4] Johann von Csaplovics: Gemälde von Ungern. Pest, 1829. „Általánosságban a falusi ember öltözetében még a fehér szín uralkodik". Idézi Kresz Mária: Magyar parasztviselet (1820—1867). Budapest, 1956. 131.

Ilyenek voltak a XIX. század eleji népviseletek, amelyek az érdeklődést maguk iránt felkeltették. Anyagukat túlnyomórészt a földművelés és állattartás szolgáltatta. Szabásvonalaik egyenesek voltak, alapszínük fehér, díszítésük szerény, elsősorban piros. Az egyes együttesek csak kevés darabból állottak és divatjuk is igen lassan változott.

A század közepe körül azonban nagy változások történtek a parasztság anyagi, kulturális és társadalmi — így öltözködési lehetőségeiben is. A jobbágyfelszabadítás és a vidékenként végrehajtott vízszabályozások nyomán felszabadult nagy termésű földek, a mezőgazdasági termékek mintegy három évtizedes konjunktúrája és az áruforgalmat meggyorsító vasúthálózat kiépülése a parasztság egy részét sok helyen hirtelen jobb anyagi helyzetbe hozták, s mindez több lehetőséget adott a ruházattal való foglalkozásra is. A feudális elszigeteltséget a kibontakozó kapitalizmus kisárutermelése váltotta fel, ami társadalmilag és kulturálisan is éreztette a hatását és természetesen az öltözködésben is változásokat eredményezett.

A jobb anyagi helyzettel megnőtt az ipari anyagok megszerzésének lehetősége. A földművelés és állattenyésztés anyagai mellé fokozatosan több ipari anyag került, így nagyobb mértékben alkalmazták a ragyogó kékes fehér gyolcsot és e mellett színes pamut és szövetanyagokat.

Az új anyagok lassan megváltoztatták a szabásvonalakat is. A gyolcs a házivászonnál szélesebb. Amikor belőle készítették a ruhadarabokat, akkor a szélesebb anyagot ráncolással igazították az addigi méretekhez, a testhez. Ráncoltak lettek a női és férfi ingek ujjai, a női szoknyák és a férfiak gatyái. A színes ipari anyagokból főleg felsőruhákat készítettek, s ezek az anyagok és a belőlük készült darabok egyúttal az úri divat görbe szabásvonalainak hordozói voltak. Rajtuk keresztül érvényesült a korabeli vagy a nemrégen elmúlt nemesi és polgári ruházat hatása.

A sokszínű új anyagok fokozott alkalmazása a parasztviselet színbeli megjelenését is megváltoztatta. Új volt a gyolcs is. Ez bár fehér, de a házivászon, a gyapjúszövet szűrposztó és a bőrholmik nyersfehérje mellett ragyogó kékes fehér és jelentősége is eltér a nyersfehér anyagoktól. Mint divatújdonság a fiatalok és gazdagok ünnepi viseletében kapott először helyet, s a fiatalság, az ünnep és a gazdagság kifejezője lett a piros mellett. A házivászon nyersfehérje pedig megmaradván a munkánál, a szegényeknél és az öregeknél, — a szegénység, az öregség és a hétköznapok mutatója lett. Ez a nyersfehér a fehér gyásszal is kapcsolódott, amely — úgy látszik — a XIX. század elején még általános lehetett a magyarságnál. Néhány helyről ugyanis határozottan fehér gyászról szóló adatokkal rendelkezünk,[5] más helyeken a halottnak fehér ruhában való eltemetése,[6] az egészen öreg asszonyok kis fehér főkötője enged a fehér

[5] Kiss Géza: Az ormánysági népviselet. Ethn. 1931. 31. Ifj. Kodolányi János: Ormánság. Budapest, 1960. 49. — „Gyász öltözete a' nőnek fehér; ezen azt értem, hogy gyász idején a' színes köténynt, kontyot fehér váltja fel, a' mellény és más színes szalagok pedig egészen félre tétetnek, szóval a' bő-közi népen a' gyász ideje alatt semmi sincsen, ami nem fehér, a' férfiaknál a kalap kivételképpen áll". Munkácsi: Bőköz. Regélő Pesti Divatlap (1842). Idézi: Kresz Mária: Magyar parasztviselet (1820—1867). Budapest, 1956. 165.

[6] Nyárády Mihály: Az ajaki népviselet. Klny. a Szabolcs vármegye c. műből. „Rétközi jógazda róm. kat. vallású felesége fehér halálravaló ruhájában". A 18. lapon lévő ábra felirata.

öreges jellegére, az egykori fehér gyászra következtetni. Így a régi nyers fehér jelentése társadalmilag és emberileg lassan negatívvá vált.

A gyári textilia behatolása nemcsak a hófehér gyolcsot jelentette, hanem különféle színes anyagokat is. Ezzel nagymértékben megnőtt a színbeli válogatás lehetősége, s az együttesek valóban színesekké is váltak.

A viselet színbeli hatásában új volt a fekete is, amely csak a XIX. század folyamán, erősebben inkább a második felében — nem egy helyen csak a végefelé — jött divatba a magyar parasztságnál. Ekkor még ünnepélyes jelentőségű, nem volt köze a gyászhoz. — Az úri viseletben a feketének kettős jelentősége volt, egyrészt ünnepélyes, másrészt gyászos. A parasztsághoz először az ünnepélyes jelentés került, s csak később és fokozatosan a gyászos.

A XIX. század közepéről, végéről sok adat van arra, hogy a nagyobb mértékben akkor divatba jövő fekete először a fiatalok ruhatárának tartozéka. Először a fiatal férfiak nyakravalója fekete, először a lányok[7] és első gyermeküket még világra nem hozott, legdíszesebben öltözködő fiatalasszonyok fejviseleteinek részletei feketék,[8] — és helyenként a legünnepélyesebb — menyasszonyi — ruhák.[9] A divatszínek és ünnepélyes alkalmakra odakerült fekete csak fokozatosan lesz öreges és gyászos jelentésű. A fiatalos piros és a gyári vászon

[7] Fekete pintlit (ívesen a homlokba hajló és fodros vagy rakott szélű szalagot) mutat lányokon Fr. Jaschke i. m. „Weib und Mädchen aus dem Veszprimer Comitat" című képe. — A lányok Tolna megyében is fekete bársony pintlit viseltek 1830 előtt. Ujváriné, Kerékgyártó Adrienne: A magyar női haj- és fejviselet. Néprajzi Füzetek 5. Budapest, 1937. 70. — A martosi lányok kb. a századfordulóig viselték a fekete pintlit. Fél Edit: A női ruházkodás Martoson. NÉ. 1942. 107. — Faddon a lányok haján fekete bársony szalag volt, piros, zöld vagy kék széllel. K. Csilléry Klára: Rövidderekú női ing és hozzávaló pendely Faddról. NÉ. 1958. 192. — Hasonló fekete bársony szalagot viseltek a fejükön a tardi lányok még az 1950-es években is. (Saját gyűjtés). — A sárközi lányok három részes pártájának két része feketével, a harmadik pirossal volt bevonva. Ujváriné, Kerékgyártó Adrienne: i. m. 72. — A kalotaszegi pártát kívül fekete bársonnyal, belül piros klottal bevonva és aranycsipkével díszítve látta Jankó János már 1893-ban. Jankó János: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Budapest, 1893. 121. A „Földrajzi Közlemények" 1893 évfolyamának VIII.—IX. és X. füzete.

[8] „Férjhezmenetelkor a lány kontyára fekete gallangyot kötöttek, erre azután fehéret. A fekete gallangyot első gyermekének megszületésekor oldotta le". Gönczi Ferenc: A göcseji s hetési népviselet. NÉ. 1910. 214. — Szentistvánon és Tardon a „tarás suta" nevű nagyünnepi főkötő tokjára fekete fátylat tettek az avatástól amíg a fiatalasszony teherbe nem esett, de legfeljebb egy évig. Györffy István: Matyó népviselet. Szerk. és sajtó alá rendezte Fél Edit. Budapest, 1956. 77. — Az ormánysági fiatal menyecskék piros főkötője szélén fekete csipkeszegés volt. Kiss Géza: i. m. 27. — Az asszonyok a hajra piros alsókendővel kötötték ki a fejüket. Arra jött a pántlikás konty, amelyről tenyérnyi széles fekete moiré pántlika lógott le. Elől a főkötőn fekete pintli volt. Varga Anna: Két szomszéd falu. Szeged, 1940. 114. Acta Universitatis Szegediensis. Germanisztikai Tanulmányok i. — A sárközi fiatal asszonyok főkötője fekete alapon fehérhímzéses volt. Ezt a főkötőt csak 5—6 évig viselték a fiatal asszonyok az esküvő után, tehát kb. 20—22 éves korukig. U. Kerékgyártó Adrienne: i. m. 73. — A kazári fiatal menyecskék nagyünnepi „nagyarany" és „nagyezüst" főkötőjének a fej hátulját fedő része fekete tüllből készült. Saját gyűjtés.

[9] A menyasszonyok a XXXIII, XXXIV és XXXVI ábrák tanúsága szerint az 1910-es években még feketében esküdtek. Györffy István: i. m. 113. — A szakmári menyasszonyi ruha is fekete volt. Fél Edit gyűjtése. — A Kalocsa környéki szállásokon 1938 körül még fekete volt a menyasszonyi ruha. K. Csilléry Klára szíves szóbeli közlése. — Kiskőrösön Hofer Tamás még 1963-ban fényképezett fekete menyasszonyi ruhát Fél Edit szíves szóbeli közlése. — A régi ajaki menyasszony tiszta fekete selyem vállravaló jegykendőben szokott esküvőre menni. Nyárády M.: i. m. 22.

fényes fehérjének elhagyását az öregedés és a gyász felé a kéken és a zöldön keresztül helyenként más-más időpontban lassan nem a nyers fehérré fakulás, hanem a sötétedés, a feketedés követte.

Férfiaknál egyre általánosabbá válik a sötétkék, illetve a század vége felé a fekete posztó ruha.

Az anyag szaporodása mellett az egy öltözethez tartozó ruhadarabok száma is szaporodni kezdett, különösen a női viseletben a szoknyák, a fejviselet s a ruházat tartozékainak, a vállkendőknek stb. a száma. Ilyen módon nagy mennyiségi zsufolás felé törő tendencia valósul meg fokozatosan.

Mind e folyamatokkal párhuzamosan gyorsult a népviselet alakulásának, változásának tempója is, de a polgári vagy úri viselethez képest még mindig nagyon lassú maradt. Amíg a XIX. század első felének népviseleteinél elég csak egyszer leírni egy-egy vidék öltözetét, addig a későbbi népviseleteknél már gond a gyorsabban változó folyamatból a klasszikusnak mondható — tehát a legjobb esztétikai egyensúllyal rendelkező — periódust kikeresni. És az újabb népviseletek virágzása és hanyatlása egyúttal a zsufolásnak és a változás tempójának kiteljesedése is.

Ez az új fejlődési szakasz, amelyet tehát a gazdagodás, a sok új anyag, a görbe szabásvonalak növekvő száma, a színesedés, az egy együtteshez tartozó darabok nagyobb száma, tehát a zsufolás nagyobb mértéke és az alakulás gyorsabb tempója jellemzett, — lényegében inkább a XIX. század második felében indult. Ezeknek az új tényezőknek a jegyében alakultak az akkori és a XX. században még élő népviseletek.

A paraszti viselet esztétikája

A viselet a parasztságnak nemcsak ruházata, hanem egyúttal esztétikai és pszichológiai kifejező, illetve ábrázolási eszköze is. A szűk paraszti élet és mindennapok, a szellemi élet szűkössége, az esztétikai érzék, az esztétikai igény számára viszonylag kevés kifejezési lehetőségre adtak alkalmat. E kevés lehetőség egyike a ruházat.

Azonban a paraszti élet más mint a felsőbb társadalmi osztályok vagy a városi lakosság élete. Más a paraszti életlátás is. Így a paraszti élet és szemlélet kifejezője — a paraszt esztétika — alkotó elemeiben, a részletekben, amikből összeállt — eltérő lett a fölötte álló és másképpen élő társadalmi osztályok esztétikájától.

Először nézzük meg, hogy milyen elemekből rakódott össze a népviselet, s azután azokat a tényezőket vegyük szemügyre, amelyek a paraszti esztétikát a többi társadalmi osztályokétól megkülönböztették.

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a magyar parasztság viselete — mint az előző korokban — a XIX. században sem volt független a felsőbb társadalmi osztályok — Magyarországon a nemesség és városi polgárság — öltözetétől. Ez természetes is, hiszen a felsőbb osztályok nemcsak anyagilag, hanem kulturálisan is sokkal jobb helyzetben voltak a parasztságnál. S az is természetes, hogy a művelődésben szegényes helyzetben élő parasztság a látott, a kész formákból merített.

De ehhez az átvételhez, illetve ahhoz, hogy az úri viselet részletei a társadalmi ranglétrán leereszkedve a parasztsághoz jussanak — idő kellett. Így a

magas kultúra stílusainak elemei a parasztsághoz mindig bizonyos időbeli eltolódással — retardációval kerültek.

A parasztság tehát a felsőbb osztályok ruházkodásának kész formáiból vett át. Sokak szerint ez az átvétel a paraszti kultúra jellemzője.[10] Ez azonban nincs így, mert az igazság az, hogy a legfelső társadalmi osztály kivételével minden lejjebb levő osztály átvett, merített. Sőt még a különböző népek legfelső társadalmi osztályai is hatottak egymásra, átvettek egymástól.[10a] Így ez a kétségtelenül meglevő átvétel önmagában még nem lehet a paraszti esztétika jellemzője. A választ e kérdésünkre az átvételnek a módja fogja megadni.

A magyar parasztsághoz a magas kultúrából nem a stílusok, nem a szerkezeti egységek jutottak le, hanem az egyes stílusok elemei. Ugyanis, mire a stílusok, szerkezeti egységek az egyes társadalmi osztályokon és rétegeken lefelé haladva a parasztsághoz kerültek — szétestek, elemeikre bomlottak. Így magyar reneszánsz, hódoltságkori, barokk vagy biedermeier paraszti viselet nincsen, viszont a magyar paraszti viseletnek vannak reneszánsz, hódoltságkori, barokk és biedermeier elemei.

A közösségben élő, a közösségi kultúra törvényszerűségein belül fejlődő parasztság a hozzákerült stíluselemeket mindig a maga életfelfogásának, a maga kulturális helyzetének, a maga esztétikájának megfelelően fogalmazta át. Viseletében különböző korokból származó stíluselemek újraalkotva és egymással összeötvöződve élnek és olyan egységet képeznek, ami egyik stílussal sem azonos. Ez az újraalkotás, új egység teremtése a különbség esztétikában a magyar parasztság és a legfelső osztályoktól ugyancsak átvevő többi társadalmi osztály között. Így a paraszti esztétikának jellegzetessége nem a felső osztályok kultúrjavaiból származó elemek puszta átvétele, hanem ezek átfogalmazása, újraalkotása és összeötvözése egy új, az eredetitől eltérő egységgé. (Ez az újraalkotás nincs meg a munkásságnál, amely ugyan a parasztsághoz hasonlóan elnyomott társadalmi helyzetben élt, de a paraszti közösségek összetartó kulturális ereje nélkül.)

A magas kultúra stílusait az elemek egyidejűsége jellemzi. Ahogy a stílus lefelé száll, szerkezete széttöredezik, az egyes elemek más időből származó egyes elemekkel ötvöződnek össze. Ahogyan gyengül az egyidejűség, úgy erősödik az újraötvözés, az újraalkotás. A parasztsághoz érve, a stíluselemek egykori egyidejűsége szinte teljesen feloldódik. Majdnem azt mondhatni, ahány elem, annyi korszak vagy stílus.

A stílusok ugyan töredékekké válnak, — de cserébe felerősödik az újraötvözés, az újraalkotás, az átfogalmazás annyira, hogy új stílus születik a töredékekből: paraszti stílus.

A parasztság tehát az átvett elemeket újrafogalmazta, s a maga együtteseibe, szerkezeteibe, stílusába beiktatván- a maga teremtette részletekkel töltötte ki. A tulajdonképpen önálló paraszti alkotás ezekben a részletekben nyilvánult meg. A parasztság a részletekkel könnyebben birkózik meg, mint az egésszel. Esztétikailag kevésbé jól összefogott ruházati együtteseknél, ahol a

[10] Eduard Hoffmann—Krayer: Naturgesetz im Volksleben? HessBllVk 2 (1903) 60. — Hans Naumann: Grundzüge der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1929. 11, 15, 19—20.

[10a] Az a gondolat, hogy a különböző népek legfelső osztályai is hatottak egymásra K. Csilléry Klárától származik.

formával való megbirkózás nehezebb — sokszor zavartalanul szépek a részletek.

Most térjünk rá azokra a tényezőkre, azokra a körülményekre, amelyek a fentleírt módon kialakuló paraszti viselet esztétikáját meghatározták. Ezek a paraszti élet alapját képező fizikai munka és a többi társadalmi osztályokhoz viszonyított szegénység.

A parasztság létfenntartója a klasszikus viseletek korában is a fizikai munka. Természetes, hogy a nehéz fizikai munkát végző embereknek nehézkesek és vaskosak a megnyilvánulásaik. Darabosakká válnak a mozdulatok, a gesztusok, nehézkes és vaskos — de erőteljes lesz a művészi fogalmazási mód is.[11] A szépségideál is a vaskosság, az erőteljesség felé tendál. A szoknyák számának szaporodásával vaskos és erőteljes lesz a női sziluett. E vaskosságban további jellegzetesség még a magyar parasztságnál a csipő hangsúlyozása mellett a felsőtest viszonylagos hangsúlytalansága, helyenként — mint például a matyóknál — a kifejezett mellelszorítás.

Mit eredményezett a magyar parasztságnál a nehéz fizikai munka mellett a szegénység? Először is a hosszú készítési időt. A házivászon holmik anyagát — a kendert, ritkábban a lent — a parasztság maga termelte. A parasztasszonyok vetették e növényeket, ők nyőtték és tilolták, s hideg téli hajnalokon és hosszú éjszakákon ők fonták és szőtték meg belőle a vásznat, amelyből ők varrták az ingeket, pendelyeket és gatyákat, s a díszített darabokat ismét ők hímezték hosszadalmas munkával. A parasztasszonyok mind e hosszú ideig tartó munkák sorában tudatában voltak annak, hogy mit készítenek. Ez a hosszú idő és ez a tudat nagyon szoros személyes viszonyt eredményezett a viselő és a ruhadarab között. A sokszor megismételt munka és a szoros személyes viszony a lassúsággal összefonódva klasszicizálódási lehetőségre is módot adott, — arra, hogy a részletek elrendezése, a térkitöltés, és a színezés dinamikája bizonyos esztétikai egyensúlyt, esztétikai kvalitást érjen el. Ilyen módon a parasztság viseletét — mint egész kultúráját — az alakulási tempó lassúsága jellemezte. Hiszen a lassan készített daraboknak — különösen a díszített ünnepieknek — sokáig kellett tartaniok, lassú a divatújdonságok átvétele és hosszú az élettartamuk is.

A parasztság szegénysége nemcsak anyagi, hanem kulturális szegénységet — műveltségbeli és művészi iskolázatlanságot is jelentett. Ezeket a parasztság a szoros személyes viszonnyal, az alakulás lassúságával és a hozzá került elemek újraalkotásával és egymáshoz ötvözésével ellensúlyozta, s az így kialakult erőteljességgel — néha monumentalitással — érte el azt az esztétikai egyensúlyt és kvalitást, a mi a felsőbb társadalmi osztályok esztétikájának magasságába emelte.

Mindezek mellett az anyagi és kulturális szegénység bizonyos állandóságra és merevedésre való hajlammal is együttjárt. A csokrokat, masnikat és fejkendőket sokszor papírral bélelik és így merevvé válva esetenként nem kötik meg újra őket. Ezekben éppen úgy, mint például a szoknyák ráncainak elrendezésében a parasztság kerüli a lazát, az esetlegest, — végleges, merev és állandó formákra és megoldásokra törekszik. Állandó és megbízható kategóriákat keres, biztos kereteket, amelyekre támaszkodni lehet. Ez a parasztságra oly jellemző

[11] Palotay Gertrud: Török hagyaték a kalotaszegi hímzésben. NÉ. 1937. 116.

hagyományosság. A kultúrájának életére másrészt oly jellemző variáció, variálási készség és tudás is mindig e biztos kereteken, e biztos tartószerkezeteken belül érvényesült.

A kevés, laza dísz, a darabok kis száma a magyar parasztság szerint szegénység, a minél teljesebben, minél jobban kitöltött felület pedig gazdagság. A régi magyar szóhasználatban a paraszt szónak volt egy „hímetlen", „díszítetlen" jelentése is.[12] A szegényes díszítés, a díszítetlen felület az anyagi helyzet okozta megalkuvás, kényszer volt. Anyagban a szegény parasztság nem nagyon tudott gazdagítani, hiszen akár sok, akár értékes anyagot nehezen tudott szerezni. De a saját munka és az idő látszólag ingyen volt. A szegényes ruházatot hímzéssel lehetett gazdagítani. Amikor a kapitalizmus viszonyai között a parasztság valamivel jobb anyagi helyzetbe került, s a fellendülő ipar a paraszti lehetőségeket is szélesítette, — ez többek között a díszíthető felületek gazdagabb kitöltését, lassan a díszítmények zsufolását eredményezte.[13] A díszítmények zsufolásában az áhított mérték és egyensúly mindig maximális díszítettséget jelent. Ez például a hímzésdísz esetében odáig vezetett, hogy a zsufolás a rajzosság rovására ment. A díszítmény ritmusát fokozatosan nem a díszítmény rajza adta, hanem a színes foltokká zsufolódott díszítmény színritmusa.[14] Ez különösen jól látszik a híres magyar szűr díszítésének alakulásában. A kezdeti színes szegély, illetve naturális virágdísz egyre zsufoltabbá válik, míg végül már nem az egyes motívumok rajzát, hanem színezésük váltakozó ritmusát érzékeli a szem. Így van ez a főkötők és egyéb ruhadarabok hímzéseinek és díszítéseinek esetében is. Sőt úgy látszik, hogy a magyar parasztságnál a különböző színű ruhadarabok egymás mellé rendezésében is uralkodik bizonyos színritmus felé törő tendencia.

A XIX. század jobb gazdasági viszonyai nemcsak a díszítmények zsufolását eredményezték, hanem — mint ezt a viseletek XIX. századi fejlődésénél már említettük — az ipari anyagból készült ruhadarabok anyagmennyiségének emelkedését, a ruhadarabok bővülését, ráncolását is. De növekszik a szoknyák, a kendők, a fejviselet részeinek száma, a viseleti együttes egyre több darabból áll. Mindez mennyiségi csúcsokra való törekvést jelent, nemcsak a díszítés, hanem az anyag maximális mennyiségével is kifejezni a gazdagságot, a gazdagság illúzióját.

Végül szólni kell a magyar parasztság színérzékéről is. A parasztság emberileg és társadalmilag pozitív vagy negatív dolgokat színekkel is kifejez. E kifejezésben a fiatalság, az öröm, s bizonyos fokig a gazdagság színbeli kifejezése — főleg a piros által — sokszor közel áll egymáshoz, — és ismét egymáshoz hasonló — nyers vagy tompa — színekkel mutatják az öregséget, a gyászt és bizonyos fokig a szegénységet és a hétköznapokat is. A magyar parasztságra igen jellemző az élénk, a lokálszínek szeretete. Ennek valószínűleg több történeti oka van. Az alap bizonyára a magyarság eredetével összefüggő, keleties színszeretet. De hatott ezenkívül a középkor, a gótika színessége és a XVI—XVII. századi ozmán—török hódoltság anyagi kultúrája is. Feltűnően jellemző a magyar parasztságra — mint erre az előzőekben már ugyancsak

[12] Király Péter: A paraszt szó jelentéstörténetéhez. Ethn. 1965. 107.
[13] Palotay Gertrud: A díszítmények zsufolása kérdéséhez. NÉ. 1939. 385—386.
[14] Györffy István: Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. Budapest, 1930. 107.

utaltunk — a piros szeretete.[15] Ez a szín a fiatalság, az öröm jele. A klasszikus népviseletek korszakában a női öltözetben a felnőtt lány és a virágjában levő fiatalasszony ünnepélyes öltözetére a legjellemzőbb.

A klasszikus magyar paraszti viseletekben lokálszínek rendeződnek egymás mellé és így keményen, árnyalat nélkül következnek a színek egymás mellett. Ez az árnyalatnélküliség, ez a színhatásbeli keménység is jellemzője a magyar paraszti színérzéknek.

Kivetkőzés, a viselet elhagyása.

Megtárgyaltuk a népviseletek kialakulását, kivirágzását a kivirágzás esztétikai jellemzőit. Most vessünk egy pillantást a viseletek elmúlására, az elmúlást kiváltó okokra és arra a folyamatra, ahogyan a parasztság a maga viseletét a városi ruházkodással felcseréli.

A klasszikus paraszti viselet és a városi öltözet más-más életforma ábrázolása és kifejezése. A kivetkőzés lényegében egy kultúrának egy másikkal való felcserélése, a paraszti magatartási és önkifejezési módnak egy idegennel, a városival való felváltását jelenti.

Mint mondottuk — a XIX. században a parasztság jobb anyagi körülmények közé került és körülötte egyre gyorsuló, majd rohamossá váló technikai-ipari fejlődés és fokozódó pénzgazdálkodás indult meg. E körülmények két irányban is hatottak a paraszti kultúrára. Egyrészt a hagyományosságon belül eredményeztek gazdagodást, belső virágzást a zártabb közösségi életen belül. Másrészt lehetővé tehették a paraszti kötöttségektől, a paraszti korlátoktól való elszakadást is, s ez a paraszti hagyományosságtól, a paraszti közösségek szigorúbb rendjétől való elszakadást is eredményezte. A parasztság a XIX. század folyamán helyenként a maga hagyományos viseletét gazdagította, s akkor körülbelül megtartotta az átvételeknek és a változásoknak lassú, retardáló tempóját, a hagyományosságot, a klasszicizálódást, — helyenként viszont elszakadt az addigi hagyományos viselettől és fokozottabb mértékben a városi öltözetet, annak esztétikáját és gyorsabb változási tempóját fogadta el. Tehát ugyanazok a tényezők, amelyek a népviseletek gazdagodását és kivirágzását eredményezték egy befelé forduló fejlődésben, — okai lehettek egy kifelé fordulásnak, egy hagyományoktól való elszakadásnak is. Ez a kivetkőzés, amely tehát nemcsak a mára jellemző, hanem lényegében a népviseletek XIX. századi kivirágzásával együtt megindult.

De maguk a klasszikussá vált paraszti viseletek is eljutottak egy tovább nem fejleszthető esztétikai csúcsponthoz, amely után nem folytatódhatott már tovább a befelé forduló virágzás, — és a viselet akkor egyszínűvé válással és színtelenedéssel is megérhetett az elmúlásra. A klasszikus szerkezet lazulásának és szétesésének kellett bekövetkeznie, amely egyúttal beolvadás is a környező városi kultúrába. Így a kivetkőzés nemcsak a klasszicizálódás helyett következhetett be, hanem természetes következménye magának a klasszicizálódásnak, a paraszti viselet kivirágzásának is.

[15] „Erre a fehér mellett is elég túlpiros öltözködésre mondta a XVIII. század vége táján a volt bátaszéki apátság vizsgálatára Bécsből küldött jámbor szerzetes a jelentésében, hogy csudálatos nép lakik itt a Sárközben, ördögszínű ruhát visel". Kovách Aladár: A Tolnamegyei Sárköz népviselete. NÉ. 1907. 205.

Tulajdonképpen mi hát a kivetkőzés? Mint mondottuk — a hagyományosság nem volt egyúttal függetlenség is a felsőbb társadalmi osztályok vagy a város kultúrájától. De jelentette az átvételek és az alakulás lassúságát, és főleg az átvett elemek újrafogalmazását és a magas kultúrától különbözően hagyományos paraszti esztétika szerinti újraalkotásukat. Amikor a parasztság öltözködési kultúrájában kifelé fordul, akkor a hagyományosságot, a paraszti esztétikát — tehát lényegében az újrafogalmazás, az újraalkotás elvét adja fel. A cselekvő átvételt felváltja a passzív elfogadás.

Oka az, hogy a paraszti viseletnél sokkal gyorsabban változó városi öltözet elfogadásának tempója annyira felgyorsul, hogy az újraalkotásra, az addigi öltözetbe való beleötvözésre már nem is kerülhet sor, s az újrafogalmazás helyébe már csak kis változtatások, kis módosítások lépnek. Az elfogadott elemek gyors egymásrakövetkezése, a paraszti öltözet változásának gyorssá lett tempója nem teszi többé lehetővé a belső virágzást, az aktívan átvett formáknak saját részletekkel való kitöltését.

Most nézzük meg a kivetkőzés és a klasszikus népviseletek megkülönböztető jegyeit:

A klasszicizálódásban a házivászon és háziszövet alap mellett a gyári anyagokat növekvő mértékben használják fel. A kivetkőzés a házikészítésű anyagok teljes kiszorulása és a gyári anyagok teljes győzelme. A klasszicizálódás szabásvonalai többségükben még keleties-egyenesek, a kivetkőzéskor ezeket görbe szabásvonalak szorítják ki. A klasszicizálódás a nagy színesség korszaka, az egymáshoz viselt lokálszíneké, — a kivetkőzéskor a lokálszínek elmaradnak, a színskála árnyalttá válik, beszűkül és eltompul. A klasszikus paraszti viseletekre az volt a jellemző, hogy az együtteseket alkotó darabok száma erősen megnövekedett, a kivetkőzéskor ez a szám ismét erősen lecsökken. A klasszicizálódás változási tempója a városi divatváltozásokhoz képest még mindig lefékezett és lassú volt, a kivetkőzés a változási tempó felgyorsulását jelenti. Fellazul a klasszicizálódáskor oly szoros személyes viszony is a ruházat és viselője között. A paraszti esztétikának olyan további megnyilvánulásai is erősen megváltoznak, illetve fölöslegessé válnak, mint a zsufolás vagy a mennyiségi csúcsokra való törekvés.

Országos viszonylatban először a férfiak vetkőztek ki. Fiatal férfiak hamarabb és nagyobb tömegekben jártak el a városokba dolgozni. Ruházatuk, viseletük feltűnő különbözősége őket hamarabb zavarta. A fiatal — falujuk közösségéből, falujuk életéből már kikerülni indult — férfiak a nőknél kevésbé ragaszkodtak a hagyományoshoz és ezért esztétikailag is könyebben váltottak.

A kivetkőzés folyamatáról, arról, hogy a zárt közösségek szigorú rendjétől való eltávolodás pszichológiailag és esztétikailag hogyan játszódik le, — részletesen csak a XX. századi gyűjtésekből tudunk.

A viseletek klasszicizálódásával nagyon sokszor együttjáró mennyiségi zsufolási csúcsok elérése különösen a női viseletnél egyúttal a praktikum háttérbeszorulását is jelenti. A sokszoknyás nehéz paraszti ruha igen távol van a praktikumtól. A praktikumhoz való visszatérés a kivetkőzés kezdeti szempontja.

A viseletes falvakban a kivetkőzést betegek kezdik. Gyomorfájósok és tüdőbajosok cserélik fel először a nehéz paraszti viseletet a könnyebb és kényelmesebb városi ruhával. Ezeket a közösség nem szólja meg.

Hamar városi ruhába öltöztetik a kis gyerekeket is. Ennek az az oka, hogy az anyák, a fiatal asszonyok már szeretnék a városi ruhát, de erkölcsileg még nem merik a kitörést a közösség által elfogadott normákból megkísérelni. A közösség — mint közösség — a hagyományoshoz ragaszkodik, de a közösséget alkotó egyének közül a fiatalok már vágyó szemmel tekintenek a városi ruházat felé, s e vágyódásukat kis gyermekeik ruházata révén valósítják meg.

Legvárosiasabban a gyermekeket öltöztették a múltban is.[16] Helyenként a már városi ruhát viselő fiatalok öltöznek ismét falusiasabb ízű ruhákba mire megöregszenek.[17] Másutt a férjhezmenendők veszik fel ismét a viseletet és fésülik pl. hajukat azontúl a hagyományos formára.[18]

A kivetkőzésben a kis gyermekek után a lányok, fiatal asszonyok következnek. Először mezei munkára és titokban veszik fel a városi, kényelmesebb ruhát. A változást előidéző elv itt még a praktikum. De lassan a mezei munkát a házimunka és a hétköznapok is követik az átöltözésben, s nemsokára a lányok ünnepre is leteszik a viseletet és városi ruhába öltöznek. Ezen a ponton az indok a praktikumból ismét átvált a divatba, a kivetkőzés elsődleges szempontja megint a divat lesz, s a praktikum újból a háttérbe szorul.

Részleteiben oka volt a kivetkőzésnek a más faluba férjhezmenők helyzete is. Ezek többféleképpen viselkedhettek az új környezetben. Vagy átvették új falujuk viseletét, vagy megmaradtak a sajátjukban, vagy pedig — és ez igen lényeges — mindkettőt mellőzve a társadalmilag kissé felettük levő kisiparos réteg asszonyainak semlegesebb ruházkodását vették át. Ezzel tudatosan indultak meg azon az úton, amelyen a falusi viselet elhagyása s a felsőbb társadalmi osztályok öltözetének átvétele áll.

A kivetkőzés folyamatában a ruhadarabokon belül is van egy sorrend. A kivetkőzés általában a lábbelivel kezdődik és a fejviselettel fejeződik be. Klasszikus paraszti viseletben járó nők lábán gyakran látni városi cipőt, szandált, — s teljesen kivetkőzött nők még hordhatják a régi haj- és fejviseletet. A haj- illetve fejviselet ilyen szívós megmaradásáról a kivetkőzött öltözetben érdekes XIX. századi adatok is tudósítanak, s arra mutatnak, hogy a kivetkőzési sorrendben a haj- és fejviselet utóljára maradása a XIX. században is előfordult.[19] Ez a jelenség jól megfigyelhető volt még a közelmúltban is a Mezőkövesden kivetkőző asszonyoknál.

Viseletes falvakban a kivetkőzés nemcsak esztétikai fordulatot jelent, hanem jelentős anyagi megerőltetést is. Először hasznavehetetlenné válik egy sereg régi ruha, amely még viselhető állapotban van, amely helyett újat kell venni, ez pedig anyagilag sem közömbös. Sok mai parasztasszony, aki viseletben jár, szívesen letenné azt, ha anyagi helyzete megengedné. A régi ruhákat

[16] VAJKAI AURÉL: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959. 269.
[17] U. O.
[18] U. KERÉKGYÁRTÓ ADRIENNE: Szuhai nők fejdísze. NÉ. 1935. 112.
[19] EÖTEVÉNYI F.: Utközi levelek. (Nagykőrös). Hazánk 1847. „addig a' fejérnép selyem s egyéb divatkelmékből új szabású ruhát visel, mihez aztán igen fanyarul áll a' lányok lefonott haja". Idézi: KRESZ MÁRIA: i. m. 175. VAHOT IMRE: Kecskemét és a kecskeméti puszták. Magyarország... 1853. „Kecskeméti népviseletek". „Egy ily jobbmodú gazdaleány külseje még annyiban is különbözik az elsőrangú úrhölgyétől, miszerint ez fátyolos kalapot visel, amaz pedig, divatos úrhölgyi öltönyétől kirívólag leeresztett hajjal, melyben egyfonatú széles szalag, alul mesterséges csokorban végződő, látszatik, lépdel a homokos utcákon". Idézi: KRESZ MÁRIA: i. m. 184.

egyideig még olyan falvak lakóinak tudják eladni, akik nem vetkőztek ki, és az egyes ruhadarabokat, vagy ezek anyagát használni tudják. Ám a kivetkőzés rohamos növekedésével és általánossá válásával az eladás is egyre nehezebbé válik. Természetes, hogy ez az anyagi megerőltetés jobban kapcsolódik az esztétikailag is könnyebben váltó fiatalokhoz, mint az esztétikailag is merevebb, de azonkívül szegényebb öregekhez.

A kivetkőzési folyamat elején még a falusi készítés áll. A megáhított városi formájú ruhákat a parasztasszonyok kezdetben meguk varrták meg maguknak, de fokozódó mértékben falusi varrónőkhöz, végül kisiparosokhoz vitték. Ezek kezén a városi formáknak egy bizonyos — de a klasszikus paraszti viseleteknél sokkal csekélyebb mértékű — átfogalmazása még megvalósul. Azonban ezt az átfogalmazást a paraszti ruhára egyre rohamosabban zuduló városi hatás mind csekélyebbé teszi.

Amikor lényegében kivetkőzött, tehát városi ruhába öltözködött át a parasztság, — bizonyos vonásokban még a megelőző stádiumhoz, a paraszti viselet világához tartozik, bizonyos vonások még a régi felé húznak vissza. A valóságban a kivetkőzés nem megy olyan simán. Egy ruhafelfogási elvből egy másikba átlépni nem olyan könnyű. A kivetkőzött parasztlányt vagy asszonyt sokszor még sokáig elárulja a paraszti viselettel együtt fejlődött néhány pszichológiai-esztétikai vonás. Tehát, amikor formailag már átlépnek az öltözködésben a városi kultúrába, s városban készült, városi ruhadarabokat viselnek, sok szempontból mégis még sokáig a megelőző — várositól eltérő — fokozatnál tartanak.

A paraszti élet klasszikus rendjében a férjhezmenő fiatal lánynak a polgári öltözetnél is nagyobb mértékben — szinte egész életére — kellett ruhával rendelkeznie. A váltásnál — a másik ruházkodási világba való átlépésnél — is ezt az elvet tartják szem előtt. Amint a maga addigi ruházkodási világa viszonylag stabil, lassan alakuló volt, éppen olyan viszonylag stabilnak, lassan alakulónak képzeli el az átöltözködő parasztnő az új világot is. A városi ruhákat egyszerre, egy életre, vagy legalábbis nagyon hosszú időre szeretné összeszedni, — minden darabból jóval többet, mint az a városi lakosságnál szokásos, — mint az a városi öltözet mai alakulási tempója mellett szükséges.

A városi öltözet gyors tempóváltozása, az egymást sűrűn és gyorsan váltó divatok az egyes ruhadarabok számával való ilyen mennyiségi zsufolást sem lehetővé, sem szükségessé nem tesznek. Ugyanabból a darabból a városi öltözetben nincsen szükség sok példányra, — a kivetkőző parasztság régi viseletelvének megfelelően mégis sokáig erre törekszik. Az ilyen mennyiségi zsufolásra való törekvés még sokáig mutatója az egykori paraszti ruházati elvnek, és az aktuálisan elfogadott városi öltözetben is hamar retardálást eredményez. A városi öltözetet magát egyszer könnyebb átvenni, mint a városi öltözet alakulásának gyorsabb tempóját.

A városi öltözet világa színben is nagyon erősen eltér az egykori paraszti viselettől. A mennyiségi csúcsok keresése, a zsufolás, az élénk és a városi ruházatban egymással nem hordható színek egymáshoz viselése, s e merevebb ruházathoz tartozó másféle mozgás még jóideig kísért.

A kivetkőzés mai és véglegesnek látszó szakasza az, amikor már nem a polgári-városi elfogadott darabokat kissé módosító paraszti megvarrásról, kisiparosoknál való készítésről van szó, hanem konfekció darabok vásárlásáról.

A konfekció az átfogalmazás, az újraalkotás teljes feladása. Ezen a fokon formai újraalkotás, formai átfogalmazás már egyáltalán nincsen, azonban a szívós paraszti esztétika jellege még ma is sokszor visszahúz. Ez a visszahúzás megnyilvánul a városi használattól eltérően egymáshoz viselt darabokban és a színek összeállításában. Ezek a vonások még ma is jelentenek valami árnyalatnyi különbséget a vásári felfogáshoz képest.

Láttuk, hogy a magyar népviseletek a XIX. század folyamán bizonyos gazdasági, kulturális és társadalmi körülmények — korlátok — összejátszásának eredményeként alakultak ki. Részleteztük, hogy anyagban, szabásban és díszítésben-esztétikában mit jelentett ez a kivirágzás, és sorra vettük azokat a törvényszerűségeket, a fenti körülményeknek azokat a változásait is, amelyek a kivirágzott viseletek lehanyatlását, a városi viseletbe való beolvadását okozták és okozzák.

Az anyag elemzése azt mutatta, hogy a magyar népviseletek egyes részletei a felsőbb társadalmi osztályok ruházkodásának történelmileg különböző korszakaiból a keleti-nyugati hatások földrajzilag különböző irányaiból és a saját megoldások hármas forrásából tevődtek össze.

A parasztságra jellemző gazdasági, kulturális és társadalmi körülmények a paraszti világot — nem függetlenné ugyan, de — különbözővé tették a felsőbb társadalmi osztályok világától, s e más világ a paraszti ruházatban, a viseletben megnyilvánuló esztétikai-pszichológiai vonásokat is mássá tette.

E körülmények bizonyos — XIX. századi — egybeesése s az egybeesés eredményeképpen kialakuló pszichológiai-esztétikai vonások bizonyos szelektáló és magatartási rendszert is eredményeztek.

A szelektálás megértés-félét, rostarendszert[20] jelentett egyes formák és darabok esetében és a megértés hiányát más formák és darabok irányában. A parasztság a felsőbb társadalmi osztályok történeti és a környezet földrajzi hatásaira úgy reagált hogy bizonyos darabokat beengedett népviseletébe, de bizonyos darabokat — amelyeket idegeneknek érzett — távol tartott tőle.

Sőt — a népviseletbe beengedett vagy a népviseletben kibontakozott elemekkel sem viselkedett egyenlően. Bizonyos formákra nagyon pozitíven reagált, ezeket újraalkotva hosszú ideig tartotta, s klasszikus viselete alapjának tette meg. Így a női viseletben a reneszánsz eredetű mellévarrott ing, a pendely, a biedermeier eredetű fordított T alakú hajválaszték, a ködmön, a török hódoltságból származó sárga, piros vagy fekete oldaltvarrott szárú és fordítottvarrott talpú csizmák voltak ilyen alapvető darabok. A férfiviseletek állandónak tűnő darabjai: a keletiesen egyenes darabokból szabott gallértalan és kézelőtlen ing, a bő és ráncolt gatya, a szűr, a suba, a ködmön, a XVIII. századi nyugati divatból származó nyakravaló, a bocskor és a nőihez hasonló formájú fekete csizma. A különböző vidékek variációs eltérései ezeken az alapformákon nyugodtak, s ezáltal azt az illúziót adták, mintha a magyar népviselet időtlen darabjai lennének. Ezek azok az alapdarabok, amelyek a különböző magyar népviseletekben hasonlítanak egymásra.

Az ebbe az alaprétegbe tartozó ruhadarabok anyagát a földművelés és az állattartás adta, s házi vagy kisipari készítésűek. A szövött alapanyagokból készült ruhadarabok szabásvonalai egyenesek.

[20] W. Műhlmann: Methodik der Völkerkunde. Stuttgart, 1938. 159.

Ez állandó rétegeknek mintegy fölötte vonulnak a klasszikus népviseleteknek azok a darabjai, amelyek e viseleteknek rövidebb ideig és területenként eltérő időpontokban tartozékai. Ilyenek mindkét nemnél a fejviseletek, a felső ujjas ruhadarabok, a különféle felsőszoknyák és posztónadrágok. Ezeknek különböző formái váltják egymást az alattuk viszonylag egyformának maradó ingek, pendelyek és gatyák fölött. Anyagukat már a kézművesség és a nagyipar szolgáltatta és szabásvonalaik görbék. Mint ruhadarabok már ritkábban házi, inkább általában kismesteri készítésűek. A népviseletek területek szerinti eltérése elsősorban bennük nyilvánul meg, a területi különbözőségeknek ők a hordozói.

Ahogyan az egyes területek népviseleteinek kivirágzási ideje más és más, úgy különböző e viseleteket alkotó ruhadarabok divatjának ideje és élettartama is. Így a fehér posztó férfiöltözet az Alföldön már a XVIII. század végén eltűnik,[21] a Felföldön még vannak rá XIX. századi adatok,[22] Erdélyben pedig még ma is él.

A különböző ruhadaraboknál még különbséget tehetünk a felsőbb osztályok ruházkodására való gyorsabb reagálások és későbbi odakerülések között is. Így a kékposztó férfiruhát a magyar parasztság gazdagjai a Dunántúl észak-nyugati részén — a Kisalföldön és Sopron megyében[23] — és az Alföld parasztvárosaiban már a XIX. század elején kezdik átvenni,[24] tehát akkor, amikor ez a ruha a kisnemesi viseletben még élt. A többi területeken ez az átvétel jóval később történt meg. A Sárközben csak a XIX. század dereka körül, a jobbágyfelszabadítás után kezd terjedni,[25] a palócoknál az 1890-es évek körül,[26] de Szlavóniában csak az 1910-es években kezdik átvenni,[27] akkor, amikor ez a ruha a felsőbb társadalmi osztályok öltözetéből már régen kiveszett, — Erdélybe divatja egyáltalán el sem érkezett.

Az aranycsipkés női főkötő az alföldi Kecskeméten a XVIII. század végén tűnt el,[28] az Alföld egyéb részein[29] és a Jászságon még XIX. századi adatok vannak rá,[30] a palócságnál napjainkban tűnik el.

Az elől vagy kétoldalt a derékba feltűzött szoknya gótikus divatja a XVIII. század úri viseletében még visszatér. Innen került a magyar népvise-

[21] Csányi: Kecskemét a' mint van. Némelly észrevételekkel. Társalkodó 1840. 75. „Régente, mint az agg öregektől hallám, a gazdaemberek, vagy hellyes lakosok általában aba, azaz fejérposztó-mentét, . . . s fehér nadrágot . . .viseltek. . ." Idézi: Kresz Mária: i. m. 172.

[22] Szeder Fábián: A Palóczok. T. Gy. 1819. VI. köt. 42—43. „. . .a' palócz asszonyok. . . a' gyapjut és megfonnyják és megszövik ruhának férjfijaik számára". Idézi, de nem szószerint Malonyay Dezső: A magyar nép művészete V. A palócok művészete. Budapest, 1922. 77. Szószerint idézi Kresz Mária: i. m. 146. — Györffy István: Népviselettörténeti adatok. (2. A régi hontmegyei palócviselet). NÉ. 1933. 31.

[23] Kresz Mária: i. m. 96.

[24] U. O. 94.

[25] Katona Imre: Sárköz. Budapest, 1962. 117.

[26] Edit Fél, Tamás Hofer, Klára K. Csilléry: Ungarische Bauernkunst. Budapest, 1958. 71.

[27] Garay Ákos: Szlavónaiai magyar faluk. NÉ. 1911. 226.

[28] Csányi: i. m. „. . .az asszonyok aranycsipkés kontyot. . ." Idézi Kresz Mária: i. m. 72.

[29] U. Kerékgyártó Adrienne: Uszódról, Géderlakról említi az aranycsipkés főkötőt. A magyar női haj- és fejviselet. 97, 99.

[30] Palugyay Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. Pest, 1852—55. A Jászkunság viselete c. fejezetben. Idézi Kresz Mária: i. m. 188. — Jászkun nép naptára 1855-ik évre. Imrik József szerkesztésében. Pest, 1855. Idézi Kresz Mária: i. m. 187.

letbe a XIX. században,[31] így a dunántúli Sárközbe,[32] Faddra,[33] Szennára,[34] valamint a Felföldre[35] és Erdélybe.[36] Általában a XIX. század végén tűnik el, de a felföldi Kazáron[37] és az erdélyi Kalotaszegen még ma is él.[38]

A XIX. század gazdasági, kulturális és társadalmi körülményeinek bizonyos egybeesése meghatározott paraszti magatartást is eredményezett, amely a viseletben is erősen megnyilvánult. A különböző magyar népviseleteknél említett hasonlósági jellegnek csak egyik okát teszik a hasonló alapformájú darabok. Ezen kívül a különböző időben felvirágzó népviseletek a parasztságnál kialakult hasonló pszichológiai-esztétikai magatartás miatt hasonló fejlődési fokozatokon látszanak átmenni. Így országszerte hasonló a színbeli alakulás menete, a lokálszínek szeretete, sőt egy bizonyos színritmus felé törő tendencia is, országszerte bekövetkezett a sokszoknya, a vaskosodás, az anyag- és a díszítésbeli zsufolás és a formák és díszítmények merevedése is.

A mai gazdasági, kulturális és társadalmi körülmények, a parasztság minden szempontu emelkedése, az egységes társadalom felé törő folyamat e réteg feloldódását eredményezi az összmagyar társadalomban. E körülmények megváltozásával ledőlőben vannak azok a korlátok, amelyek a népi kultúra különállását eredményezték, s a parasztok emberi-esztétikai érzéke egyik megnyilvánulási területének, a népviseletet tették.*

GÁBORJÁN ALICE

Ungarische Volkstracht

(Versuch einer Zusammenfassung)

Die Verfasserin versucht in dieser Arbeit eine zusammenfassende Charakterisierung der ungarischen Volkstrachten. Die Volkstracht ist als Bekleidung bestimmt durch persönliche, menschliche Motive und durch unpersönliche historische Faktoren. Das persönlich Menschliche offenbart sich im Anliegen des Ausdrucks und in der Lebensauffassung, die historischen Komponenten zeichnen sich im historischen Wandel der Bekleidungsformen ab.

Das Interesse für die ungarischen Volkstrachten kam im angehenden 19. Jahrhundert, d. h. mit der Romantik auf, die in der Volkskultur eine ethische und ästhetische Urkraft suchte.

Die Arbeit gliedert sich in drei Teile. Im ersten Teil umreißt die Verfasserin den Ablauf der Wandlungen im 19. Jahrhundert. Vor allen nimmt sie Bezug auf Material, Zuschnitt, Farbe, Zahl der Kleidungsstücke eines Trachtenensembles und auf das Wandlungstempo. In dieser Hinsicht zeigen sich zwischen dem Anfang des 19. Jahrhunderts und den folgenden Jahrzehnten, bzw. der zweiten Jahrhunderthälfte unverkennbare Unterschiede.

[31] BIKKESSY—HEINBUCHER sorozatának „Kis Marton vidéki Asszonyok" című képe — STERIO KÁROLY: „Dunántúli asszonyok" című képe. Idézi: KRESZ MÁRIA: i. m. 88. Tábla b

[32] KOVÁCH ALADÁR: i. m. 80.

[33] K. CSILLÉRY KLÁRA: Rövidderekú női ing és hozzávaló pendely Faddról. NÉ; 1958. 188.

[34] GÖNYEY SÁNDOR: Az ősi népviselet maradványai Somogyban. Magyar Iparművészet — Muskátli 1937. 35.

[35] GÁBORJÁN ALICE: Adatok a tardi „felszúrt" szoknyaviselethez. Ethn. 1948. 155—157. — GYÖRFFY ISTVÁN: Népviselettörténeti adatok. (2. Régi hontmegyei palócviselet. NÉ. 1933. 32.

[36] JANKÓ JÁNOS: Kalotaszeg magyar népe. Budapest 1892. 92.

[37] Kazár. Saját gyűjtés.

[38] NAGY JENŐ: A kalotaszegi magyar népi öltözet. Bucureşti 1958. 8.

* Jelen dolgozat a Corvina Kiadó részére készült Magyar Népviseletek c. munka bevezetőjének jegyzetelt és bővitett változata.

Als Material der Volkstracht diente im angehenden 19. Jahrhundert zumeist noch das vom Ackerbau gelieferte Linnen (Hanf- und Flachsleinwand), die von der Viehzucht gelieferten Wollstoffe und Felle. Im Laufe des Jahrhunderts wurden aber diese Materialien in wachsendem Maße durch gewerbliche bzw. industrielle Erzeugnisse ersetzt. Die Schnittlinien waren bei der Leinen-, Woll-, und Pelzkleidung noch orientalisch und altertümlich gerade gehalten, bei den industriellen Stoffen begann sie sich allmählich zu krümmen. Jene Stoffe waren zumeist noch weiß, grau oder braun, d. h. in dunkler Farbe gehalten, mit rot als bevorzugter Farbe der Verzierung, bei den industriellen Stofen ergab sich eine grössere Vielfalt an Farben und damit die Möglichkeit der Auswahl. Am Anfang des 19. Jahrhunderts setzten sich die Trachteensembles nur aus wenigen, man könnte sagen bloß aus den notwendigsten Stücken zusammen, im Verlauf des Jahrhunderts aber wuchs diese Zahl ständig, u. zw. im Rahmen der Tendenz, auch die verwendeten Stoffe zu häufen. Das Wandlungstempo des angehenden 19. Jahrhunderts beschleunigte sich zusehends, war aber immer noch langsamer, als der rasche Wechsel in der Herren- oder Städtermode.

Innerhalb dieses Wandlungsprozesses ergab sich im Zusammenhang mit Weiß und Schwarz eine interessante Veränderung. Zum rohen oder gelblichen Weiß der heimgewebten Leinen- oder Wollstoffe trat nun als neue Farbennuance das bläuliche Weiß des Industrieleinens, das in der Feiertagskleidung der Jugendlichen und der Reichen eine Funktion erhielt, im Unterschied zum Naturweiß der Hausleinwand, das eher die Kleidungsstücke der Armen oder der alten Leute bzw. die des Alltags kennzeichnete.

Das Schwarz, das in der Kleidung des Bürgertums die doppelte Bedeutung der Trauer und der Feierlichkeit hatte, wurde von den ungarischen Bauern vorerst im festlichen Sinne verwendet, so daß die Kleidungsstücke der Jugend und der Festtage, desgleichen Details in der Kopftracht der Mädchen oder der jungverheirateten Frauen anfangs schwarz waren. Erst allmählich erhielt das Schwarz die überwiegende Bedeutung des Ältlichen und der Trauer, um dann bei den Ungarn das Weiß zu verdrängen, das bei ihnen noch im 19. Jahrhundert als Farbe der Trauer mutmaßlich ziemlich verbreitet war.

Im zweiten Teil versucht der Autor, eine Ästhetik der ungarischen Volkstrachten im Aufriß zu bieten. Die Tracht war für die Bauern nicht nur Bekleidung, sondern zugleich ein ästhetisches und psychologisches Ausdrucks- bzw. Darstellungsmittel. Die für das ungarische Bauerntum typischen ökonomischen, kulturellen und soziale Schranken bedingten es, daß die bäuerliche Welt von jener der oberen Gesellschaftsklassen wenn auch nicht unabhängig, so doch verschieden war, und dieses Anderssein veränderte auch die ästhetisch-psychologischen Züge, die sich in der Kleidung, in der Tracht der Bauern offenbarte.

Die Verfasserin erörtert auch das von den höheren sozialen Klassen und von der Stadt übernommene Trachtengut. Die jeweiligen Stil- und Moderichtungen erreichten das ungarische Bauerntum nicht in ihrer strukturellen Einheit, sondern mit Einzelelementen der bereits zersetzten, zerfallenen Struktur. Außerdem verschmolzen in einem Volkstrachten Ensemble mehrere Elemente verschiedner Perioden zu einer neuen Einheit.

Für das Bauerntum ist aber nicht die Entlehnung von anderen sozialen Klassen — die ja auch bei diesen gegeben ist — kennzeichnend, sondern vielmehr die Art, wie die Bauern das übernommene Gut transformieren und neugestalten. Diese bäuerliche Neuschöpfung war aber durch die für die bäuerliche Haltung ausschlaggebende schwere physische Arbeit und durch die im Verhältnis zu den oberen sozialen Klassen unübersehbare materielle und kulturelle Armut bestimmt. Die schwere physische Arbeit führte zu einer Ungeschlachtheit, zu einer Derbheit des Ausdrucks, die materielle und kulturelle Not hatte im Vergleich mit der Kleidung der oberen Gesellschaftsklassen eine Retardierung zur Folge. Außerdem ergab sich die zeitraubende Umständlichkeit bei der Herstellung der Kleidungsstücke. Das aber bedingte eine überaus enge persönliche Beziehung zwischen dem Hersteller und dem Produkt, dem Träger der Kleidung und dieser selbst.

Diese Faktoren — die lange Herstellungszeit und die enge persönliche Beziehung — ermöglichten aber auch eine gewisse Klassizisierung, d. h. ein bestimmtes ästhetisches Gleichgewicht und eine ästhetische Qualität in der Anordnung der Details, in der Dynamik der Ausfüllung von Flächen und der Farbbildung.

Des weiteren ist die bäuerliche Ästhetik durch eine bestimmte Beharrlichkeit und Neigung zur Versteifung gekennzeichnet. Die Sträuße und Maschen, die Falten der Röcke werden immer strenger und verdrängen allmählich alles Zufällige. Ebenso ist es eine ästhetische Eigenschaft des Bauerntums, verschiedene Motive und Elemente gedrängter, gehäufter zu verwenden. Das zeigte sich in der Entwicklung der bäuerlichen Trachten teils in der Verwendung der Stoffe, teils aber in der reicheren Fältelung der Hemdärmel, der Röcke und der weiten

Leinenhosen der Männer, in der wachsenden Zahl der Stücke eines Ensembles, des weiteren im angewandten Stickwerk, in der wachsenden Größe der verzierten Flächen und in der Häufung der Ornamente. Bei diesem Wandel wurde der Rhythmus der Linien, der Zeichnung durch den Farbenrhythmus der zu Farbflecken gedrängten Ornamente ersetzt. Das alles bedeutet zugleich eine Tendenz zu quantitativen Häufungen.

Schließlich befaßt sich die Arbeit mit dem Farbensinn des ungarischen Bauerntums, der sich durch die Bevorzugung des Roten als der Farbe der Jugend und der Freude, sowie der harten, unnuancierten Lokalfarben auszeichnet. In Farbgebung und Verzierung stehen sich die Ausdrucksmittel von Jugend, Reichtum und Feierlichkeit überaus nahe, während Farb- und Zierlosigkeit als Ausdrucksmittel von Alter, Armut und Alltag sehr viel Ähnlichkeit aufweisen.

Der dritte Teil der Untersuchung ist dem Ablegen der Tracht gewidmet. Die allmähliche Verbesserung der materiellen Verhältnisse im 19. Jahrhundert, vor allem die Geldwirtschaft und die Entwicklung von Technik und Industrie dürften die bäuerliche Kultur in zwei Richtungen beeinflußt haben. Diese Verhältnisse führten einerseits innerhalb der Tradition zu einer Bereicherung, zur inneren Blüte im Rahmen des geschlosseneren Lebens der Gemeinschaft. Andererseits aber förderten sie auch die Loslösung von der bäuerlichen Gebundenheit, von den Schranken des bäuerlichen Lebens und bewirkten damit auch das Abkommen von der strengeren Ordnung der bäuerlichen Gemeinschaften. Sobald sich das Bauerntum in seiner Kleidungskultur nach Außen wendet, gibt es die Traditionsgebundenheit, die bäuerliche Ästhetik auf, d. h. im wesentlichen das Prinzip der Neugestaltung und der Neuschöpfung. Die aktive Entlehnung wird durch die passive Übernahme ersetzt.

Im Ablegen der Tracht sind die Männer beweglicher, sie geben die herkömmliche Bekleidung leichter auf als die Frauen.

Das Ablegen der Tracht ist primär durch praktische Gesichtspunkte bestimmt. Die schweren bäuerlichen Kleider, die vielen Röcke werden durch bequemere städtische Kleidungsstücke ersetzt. Das Ablegen beginnt bei den Kranken, setzt sich über Kinder und Jugendliche fort und erreicht zuletzt die Alten.

In Wirklichkeit aber ist es gar nicht so leicht, aus der Auffassung eines Trachtenprinzips in eine andere hinüberzuwechseln. Das Bauernmädchen oder die Bäuerin, die die Tracht bereits abgelegt hat, häuft noch lange Zeit in unnötiger Zahl gleiche Kleidungsstücke, trägt solche Farben miteinander, die in der bäuerlichen Tracht gut wirkten, in der städtischen Kleidung jedoch zu meiden sind.

Schließlich hebt die Arbeit noch zwei charakteristische Züge der Volkstracht hervor, in der sich das bäuerliche Leben ausdrückt und widerspiegelt. Einmal ein gewisses Siebungssystem im Zusammenhang mit den historischen der oberen sozialen Klassen und den geographischen Einwirkungen der Umwelt. Diese Siebung bewirkt die Übernahme von einzelnen Elementen in die angestammte Tracht, andererseits aber die Ablehnung bzw. das mangelnde Verständnis von anderen Elementen.

Im Zusammenhang mit den übernommenen Stücken zeichnet sich ebenfalls eine bestimmte Verhaltensweise ab. Aufgrund der ähnlichen psychologisch-ästhetischen Verhaltensweise des ungarischen Bauerntums dürften die landschaftlich zu unterschiedlicher Zeit aufblühenden ungarischen Volkstrachten ähnliche Entwicklungsstufen durchlaufen haben. So z. B. zeigt sich überall im Lande beim Wandel der Trachtenfarben ein ähnlicher Ablauf, nämlich die Bevorzugung der Lokalfarben, ja sogar die Tendenz zu einem bestimmten Farbenrhythmus. Desgleichen war das Anziehen von vielen Röcken, die Hinwendung zu derberen Bekleidungsformen, die Häufung von Stoffen und Zierwerk sowie die Versteifung, die Erstarrung der Formen und der Verzierungen eine landweite Erscheinung.

Die gegenwärtigen ökonomischen, kulturellen und sozialen Verhältnisse haben zur Folge, daß das Bauerntum in der ungarischen Gesamtgesellschaft aufgeht. Damit aber fallen auch die Schranken, die zur Sonderstellung der bäuerlichen Kultur geführt und die Volkstracht zu einem Offenbarungsbereich des menschlich-ästhetischen Sinnes der Bauern gemacht hatten.

Ág- és vesszővágók a Közép-Tisza menti ártereken

Az irtásgazdálkodás egyik legrégibb, leghagyományosabb eszköze az irtókés, ma már csak ritka helyen lelhető fel hazánkban, mint ahogy az irtásnak recens emléke is csak nagy utánjárással és csak némely erdősebb vidéken gyűjthető. Nyilván e kések korábban, amikor az erdők kiterjedtebb területet borítottak és köztük kezdetlegesebb földművelési rendszerek divatoztak, nagyobb számban és a mainál lényegesen szélesebb körben kerültek használatba. Akkori — néhány száz év előtti — használatuk területe és a mai előfordulásuk éppen ezért korántsem esik egybe, hiszen azóta az erdőterület fokozatosan összeszorult, és az ott használt eszközök vagy eltűntek, vagy funkciót váltva valamely más szerepben szerényen meghúzódtak. Nem érdektelen tehát számunkra, hogy azokat az irtással rokon területeket számbavegyük, ahol az ág- és vesszővágás tovább folyt, és legalább az ott talált eszközöket a biztosan irtásra használt eszközökkel párhuzamba állítsuk.

Ezért helyesnek véljük, hogy az alföldi árterületek vessző- és ágvágó késeit is végigtekintsük, típusaikat meghatározzuk, ill. e típusoknak — ahol lehet — hazánkon kívüli összefüggéseire utaljunk. Nyilván e munkánál sokféle olyan szerszám is előkerül, ami más művelési területre vezet, pl. a szőlőműveléshez, vagy a szántóföldi gyomirtáshoz, azonban ezek figyelembevétele ill. az irtókésektől való elhatárolás, ugyancsak hozzásegíthet a speciálisan ágvágó szerszámok pontosabb meghatározásához.[1]

Az alföldi árterületek — s ezeken a mocsári erdők, bokrok, füzesek — ma már csak a folyók mentén lelhetők fel. Korábban azonban, amint az ismeretes, az Alföld hatalmas térségeit lepte el a víz, nemcsak nagy áradáskor, hanem olykor egész éven át is. A vizes területek egy részét pedig mocsári erdők, bokrok és főleg füzesek borították, amelyek a szomszédos falvak lakosainak fontos alapanyagot szolgáltattak szerszámaik, eszközeik készítéséhez. De nemcsak a kifejezett ártéren húzódtak meg erdők, hanem az Alföld egyéb része is nagyrészt erdővel volt borítva. Földrajzkutatóink már régtől hangoztatják, hogy az „Alföld egykori természetes erdős sztyepp",[2] s csak mesterséges beavatkozás, azaz folyamatos irtás következtében lett oly fátlan, amilyennek ma is ismerjük, és „ember nélkül az Alföld jelentékeny részén a lapályi erdő, homokerdő és berki erdő változatos szőnyegje lenne" ma is.[3]

[1] Az egyes eszköztípusok vizsgálatánál a szűkebb tárgykörön kívül eső tárgyak figyelembevételére több példát l. Vincze I.: Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok. NÉ. 1957. 82—93.

[2] Soó Rezső: A magyar puszta fejlődéstörténetének problémája. Földrajzi Közlemények, 1931. 14.

[3] Prinz Gyula: A magyar növénytakaró és talaja. Földrajzi Közlemények, 1935. 214.

Joggal feltehető tehát, hogy a hajdani erdei munkáknak — köztük az irtásoknak — egy-egy eszköze is megrekedt azokon az összeszorult területeken, amelyeken az erdő máig megmaradt, — ha nem is az eredeti funkcióban. S ha nem is fogadnánk el ezeket teljes jogú irtási eszközöknek, arra mégis alkalmasak, hogy egyes eszköztípusok elterjedési körét az itt ismert anyaggal összevetve pontosabban meghatározhatjuk. Ezért kíséreljük meg éppen a „fátlan" Alföldön egyes tipikus irtási eszközöknek felfedését, ill. típusainak feltalálását.

Az árterek és hasznosításuk.

A Tisza menti falvak határának nagy része a szabályozás előtt az ártérhez tartozott, amelyet évente — vagy olykor ritkábban — rövidebb-hosszabb ideig az árvíz lepett be és így a föld rendszeres művelése lehetetlenné vált. Csak a magasabb partok maradtak a nagy árvizek kiöntéseitől is szárazak, amelyeket szabadon művelhettek, hacsak nem kényszerült a falu éppen e helyre települni. A falvak különben gyakran a szárazulatok szerint formálódtak, pontosan követve az árvizektől nem háborgatott hátakat. Így jöttek létre a sokszor egymáshoz közeleső helyeken is a Közép-Tisza vidéken az igen eltérő települési formák. Pl. Tiszabábolna valójában egyetlen hosszúra elnyúlt utcából állott, a hosszúra elnyúlt dombhátnak megfelelően, s minthogy máshol már vizes lett volna a talaj, a terjeszkedésnek a szűk tér gátat vetett és a szaporodó családok az udvarok hosszában az udvart megosztva helyezkedtek el, olykor két-három család is összeszorulva, hasonlóan egyes felvidéki és dunántúli zsellér és kisnemesi településekhez.[4] Az itteni ún. részházak keletkezésének viszont nem társadalmi, hanem földrajzi oka volt: a száraz hely szűk volta.

A szomszéd Tiszadorogma régi települése, az Öregfalu viszont tömörebben helyezkedett el, egycsomóban, girbe-görbe utcákkal — a magasabb dombhátak alakulatainak megfelelően. E falut a mostani Tisza-gátak előtt körgát védte a vizektől, mint sok más Tisza menti falut, míg határában szabadon csatangolt a víz. A mostani Tisza-gát, ami a határt is védi, csak 1939—1940-ben épült.

Az árvizek rendszeres visszatérése s a földek elöntése ellenére is a Tisza menti faluk határa eléggé tagolt, talajuk különböző minőségű és ennek megfelelően az erdők, bokrok és füzesek sem minden részen tenyésztek.

A magasabb területeken húzódtak az ún. *fekete földek*, amelyeket az utóbbi időben főleg szántónak használtak s ahol megtermett a hosszabb tenyészidejű búza, ill. a melegebb szárazabb időt kedvelő árpa is, a többi tavaszi és kapás veteményeken kívül. E fekete földeknek már volt némi nedvessége és némelyiket a nagyobb árvizek rövidebb időre be is borították, azonban ez oly kismértékű volt, hogy a gabonatermésben csak ritkán tett kárt. A fekete földek között tűntek elő a szikárabb dombhátakon a *székes földek*, amelyeknek már kevés volt a nedvessége. E foltokban, karikákban fellelhető *szék kupolyákon* a kapások, mint a kukorica és a krumpli már meg sem termett, csak a búza és az árpa, de azok is csak akkor, ha nem volt nagyon száraz az időjárás. De

[4] Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon. Bpest, 1964, 40—41; Vajkai Aurél: Szentgál. Bpest, 1959. 172—175.

még kedvezőbb időben sem művelhették e földeket rendszeresen, mivel hamar kimerültek a tárgyázás híján. Így pár évi használat után rendszerint legelőnek hagyták azokat a parcellákat is, amelyeket feltörtek az egyébként is — sovány legelőnek, rétnek tartott szikes dombhátakból.

Sem e szikeseken, sem a fekete földeken erdő már nem volt azóta, ameddig emlékezetükkel a lakosok visszanyúlhattak, bár az itt-ott fellelhető bokrok, magános fák, olykor nagyobb kiterjedésű erdőségek visszamaradt nyomainak látszanak. Persze, az újabban telepített erdők a kevésbé hasznavehető talajon nem jöhetnek számításba.

A számunkra most lényeges bokros, erdős területek a leginkább vízjárta ártéren, az ún. *öntésföldeken* találhatók, ill. az ezekhez kapcsolódó állandóan vizes, pocsolyás mélyedésekben. Az öntésföldek tulajdonképpen csak időszakonként víz alá került földek, melyeknek talaja sárga homok, és mivel az ár évente rendszeresen elöntötte, és iszappal beborította, igen jól termett, ha feltörték. Erre azonban csak emelkedettebb területeken, ill. olyan terepen kerülhetett sor, amelyik kissé lejtős volt, és a víz az ár elhúzódása után nem akadt meg. E területeket — főleg a Tisza szabályozása után, amióta a nagyobb ár is viszonylag gyorsan lefutott — szántóföldi művelésre is használhatták, miután az erdőtől és a bokroktól megtisztították. A Közép-Tisza vidéken a századfordulótól kezdve került sor e földek feltörésére és főleg tavasziakat, mint krumplit, kukoricát ültettek ide, vagy egyes helyeken, mint pl. Tiszafüreden, gyümölcsösnek hagyták. Máshol viszont megmaradtak rétnek, kaszálónak, melyen itt-ott fák is magasodtak, amelyek fokozatosan sűrűsödve a laposok felé, időnként erdővé is kerekedtek.

Ezeken az öntésterületeken többnyire erdők váltakoztak erdős, bozótos részekkel, amelyeket a parti lakosok aszerint alakítottak szántóvá, rétté, kaszálóvá, vagy hasznosítottak gyümölcsösként,[5] hogy mennyire volt szükségük a földre, milyen sűrű volt a lakosság, ill. milyen kicsi a határ. Tiszafüreden pl. sokkal inkább kihasználták mezőgazdasági termelésre a földeket, mint a közeli Tiszadorogmán, amelynek hatalmas területek álltak a Tisza parton is rendelkezésére. De bármennyire is művelésbe vették a partvidéket, az ártérnek mindenkor jelentékeny része olyan bokros, bozótos terület maradt, ahol csak a fűzfák és a különböző vesszőtermő bokrok tenyészhettek. E bokrok nemcsak az üres laposokon vertek tanyát, hanem vizes pocsolyákban, erdőszélen, vagy ritkán erdőben is, melyeknek fái ugyancsak szolgáltattak olyan ágat és vesszőt, ami a falusi lakosok hasznára vált.

Nem volt ugyanis olyan falu a Tisza mentén, ahol nem szedték volna rendszeresen a vízparton termő vesszőt, amelyből kosár, kas, vejsze, kerítés (1. ábra) és sok más használati tárgy, sőt építmény (2. ábra) is készült. Sőt, akadtak olyan falvak, melyeknek lakói a saját használatukon túl eladásra is rendszeresen készítettek vesszőből kötött tárgyakat olyan nagy mértékben, hogy idővel egy-egy típusú tárgy készítésére specializálódtak, amelyekről messze vidéken is emlegették őket (3. ábra). Így pl. kosarairól volt híres

[5] A Tisza menti ártéri gyümölcstermesztésre 1. LUBY MARGIT: A szilva hazája. NÉ. 1939, 300—310. A Duna mentére: ANDRÁSFALVY BERTALAN: Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismeretéhez. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 53. sz. Bpest, 1964. 271—305. uő: A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században. Dunántúli Dolgozatok 3. sz. Pécs, 1965. 17—21.

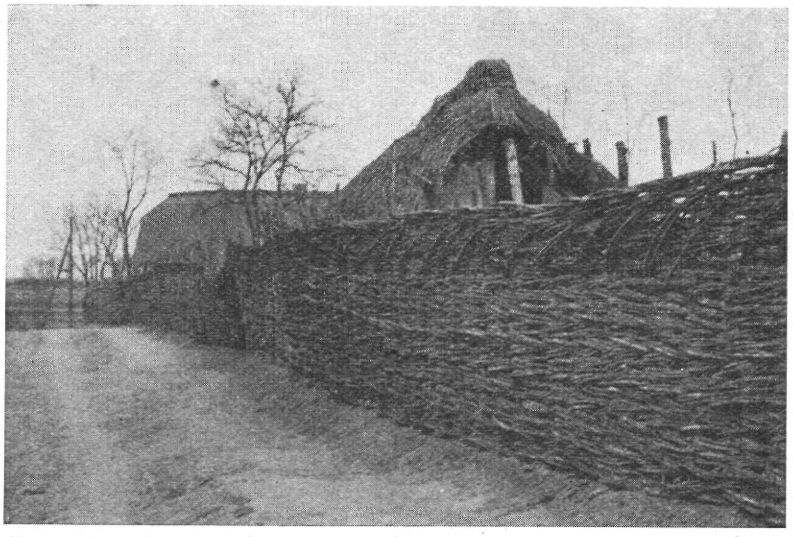

1. ábra. Kerítés vesszőből (Ibrány, Szabolcs m.).

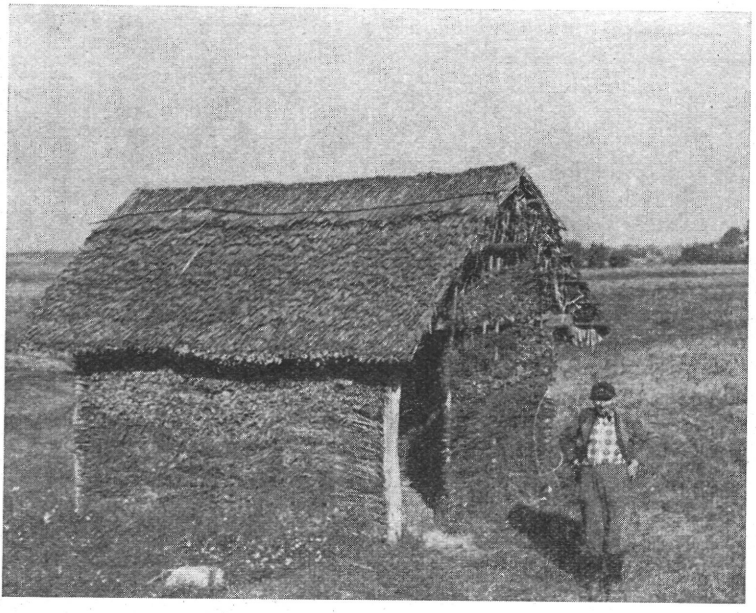

2. ábra. Gátőrkunyhó vesszőből (Tiszaszabolcs, Szabolcs m).

3. ábra. Feldolgozásra váró vessző (Tiszabábolna, Borsod m.).

Tiszadorogma, Tiszabábolna, Tiszavasvár, Tiszadada, Szabolcs, Balsa. Ezek között Tiszadorogma és Timár fehér vesszővel is dolgozott. Tiszavalk gyékénymunkáiról volt nevezetes. Kaskötő faluként pedig Tiszaladányt, Mérket tartották számon, ill. még a Tisza vidékén is többször emlegették a Berettyó menti Bojtot.

E falvak vesszőmunkája a falvak emlékezete szerint igen régi „ameddig az öregek emlékeztek, mindig ezt csináltuk" — szokták mondani. Ezt alátámasztja irodalmi adat is, pl. a dorogmai vesszőmunkáról, amely szerint a múlt század végén már kifejlett vesszőfeldolgozás élt a faluban.[6] Valószínű azonban, hogy a fokozott specializálódás a múlt századi nagy vízrendezések után következett be, amikor egyrészt a felszárított területeken megcsappant a vesszőtermelés és az ottani lakosok külső vesszőtárgyakra is szorultak, ill. a vízmenti lakosokat a halászhelyek csökkenése, valamint a földjeik szétválasztása és azok egy részének elvesztése után bekövetkezett szegénység arra ösztökélte, hogy az adódó háziipar révén pótolják szükségleteiket. A vízlevezetéssel és földrendezéssel előállott új helyzet kétségtelen siettette a specializálódást, ha nem is írhatjuk az egész folyamatot annak a számlájára.

Vesszőfajták és vesszőszedés.

A vízmenti lakosok, akik vesszőmunkával foglalkoztak, különbséget tettek a hagyományos és az újabban elterjedt vesszők között. Az előbbieket *vadvesszőnek*, az utóbbiakat pedig *nemesített* vagy *nemesvesszőnek* nevezték.

[6] Sajóvölgyi G. Péter: A dorogmai vesszőmunka-ipar. Ethn. 1895. (VI), 393—395.

A vadvesszők közül a legjobbnak tartották a *maloggyát*, mely mindig csak bokor maradt, „nem lehetett belőle magfát nevelni". E fakó ágú bokrot "a Tisza szaporította", mégpedig úgy, hogy árvíz idején széthordott magvak „a folyószéliben, a sankos lapályon" gyökeret vertek. E hajlós vesszőt, mely fává sosem nőtt, a legjobbnak tartották mindenféle vesszőmunkára, mivel szívós volt és nem törött.

Kevésbé volt már jó a veresvessző, amely tulajdonképpen a fűzfákon nőtt. Ennek vesszejét is lehetett mindenre használni, csak nem volt olyan tartós, mint a maloggya. Előnye volt viszont az, hogy fává nőhetett, és mint ilyent tűzifának és szerszámfának is felhasználhatták.

Vadvessző volt a *farkasfűz* is, amely sárga színű. Ez még a veresvesszőnél is gyengébb, és különösen amíg „meg nem érett", — tehát kb. novemberig — könnyen törött. A teljes érés után is inkább csak kiegészítésül, pl. demizsonra *sínvesszőnek* használták hasított állapotban. Ebből sem nőtt fa.

A nemesített vesszők közül a legjobbnak az *amerikai vesszőt* tartották, amely amellett, hogy vékony és hajlékony, kemény tartású is. Az *aranyvessző* vagy *aranyfűz*, melynek piros és sárga változata is volt, már nem olyan szilárd, hamarább rogyik és szakad. Nemesítették a farkasfűzet is, azonban ez nem vált be, és így még említése is ritka.

A nemesített vesszők a századfordulótól, ill. az első világháborútól kezdve terjedtek el, és ma már a feldolgozott vesszők nagyobbik részét ezek alkotják. Különösen a finomabb munkákat, pl. a kicsi fehér kosarakat, vagy a fonott bútorokat e vesszőkből készítették.

E nemesített vesszők azonban vadon nem nőnek, hanem dugványozással kell őket szaporítani. Egyes vesszőfeldolgozó szövetkezeteknek ma több hold vesszőse van, amely sokszor nem is az árterületen helyezkedik el, hanem a gátakon kívüli haszontalanabb területeken.

Számunkra viszont most az a legérdekesebb, hogy az új és a régi fajták szedése más-más eszközökkel történt. Az újabb dugványozott fajtákat nem lehetett késsel szedni, mivel a görbe késsel, ha azt a fűzfa ágába akasztották, kihúzták volna a gyenge gyökerekkel rögzített tövet is. Az új, nemesített vesszőfajtákat ezért mindig *metszőollóval* szedték.

A vadvesszőkre az ollót azonban nem tartották megfelelőnek, különösen ha a vesszőt hántolatlanul dolgozták fel, mivel az olló összenyomta, megrongálta a vessző végét, éppen azt a részét, aminek pl. kosárkötéskor a legszilárdabban kellett volna tartania. A metszőollóval szedett vesszőt ezért használat előtt kis késsel meg kellett tisztítani és megszabadítani attól a roncsolt résztől, amit az ollóval való vágás eredményezett. Ez viszont felesleges munkát és anyagpazarlást jelentett. Így a vadvesszőt, amelynél nem kellett félni, hogy a tő kiszakad, a mai napig is a hagyományos módon, *görbe késsel* szedték.

Kétségtelen viszont az is, hogy a vesszőszedésnek nemcsak a görbekések a szerszámai, hanem olyan eszközök is, amelyeket a nádvágó és éppen a sarlók közt (4. ábra) tartunk számon. E szerszámok vizsgálata is fontos számunkra, különösen ha a fejlődésnek korábbi szakaszaira is kitérünk, most azonban ezekre a tárgyakra, amelyek csak alkalmilag kapcsolódtak a vesszőszedéshez, időnként fordíthatunk gondot.

A vesszőszedés legfontosabb szerszámai — s így kutatásunk centrális tárgyai — kétségtelenül a görbe kések, amelyek több formában, méretben és

4. ábra. Vesszőszedés kaszasarlóval (Tiszadada, Szabolcs m.).

változatos funkcióban maradtak ránk. E kések szoros összefüggést mutatnak a más rendeltetésű, hasonló formájú eszközökkel, amelyeknek hazai elterjedéséről már jó áttekintéssel rendelkezünk.[7] A vesszőszedő kések előfordulási köre azonban szűk, túlságosan is a folyók mentéhez kötött, így ma még nem igen lehetséges, hogy elterjedésüket nagyobb területen vizsgáljuk.

A görbe kések között mindenekelőtt méretbeli különbséget kell tenni, mivel a nagy kések ágvágásra is szolgáltak. A helybeliek megkülönböztetése szerint a kisebb méretűeket ritkábban alkalmazták vesszőszedésre, többnyire csak akkor, ha egy parasztember saját hasznára kisebb mennyiséget szedett. A vesszőfeldolgozóknak viszont a rövid kés alkalmatlan lett volna.

A kosár- és kaskötő falvak lakosai ugyanis szedés idején napokig, sőt hetekig kint dolgoztak az ártereken. A szedésnek általában két fontos időpontja volt aszerint, hogy *zöld* vagy *fekete vesszőt* akartak szedni. Az előbbiből készült a *fehér vessző*, mégpedig *hántolással*, *nyúzással*, és a vesszőből fehér kosarakat, bútorokat készítettek. A fekete vesszőből viszont kasokat, kosarakat kötöttek. Hogy a vessző háncsát lenyúzhassák, az ágat még nedvkeringés idején levelesen kellett levágni, de már kifejlett állapotban. Erre legalkalmasabb volt augusztus vége vagy szeptember eleje. A fekete vesszőnél pedig éppen az volt a fontos, hogy a bőre le ne jöjjön, tehát a nedvkeringés megszűntével kellett leszedni, lombhullás után, novembertől kezdődően.

[7] Vincze I.: i. m. 82—90.

Amikor elérkezett a vesszőszedés ideje, a kas- és kosárkötők kivonultak az ártérre, amely vagy a sajátjuk volt, vagy bérbe vették.

Különösen a dorogmaiak szedtek sok vesszőt, és habár a saját határukhoz nagy tiszamenti árterek is tartoztak, a szomszédos falvakból többször béreltek fűzes, bokros területet. A saját falujukon kívül eljártak Tiszakeszibe, Palkonyára, Tiszaroffra és Sarudra is vesszőt szedni. Rendszerint egy-egy kisebb társaság összeállt: négy-öt ember kibérelt egy *lapályt*, azaz olyan helyet, ahol sok vessző sarjadt közvetlenül a talajból. Ha a terület nagynak bizonyult, és nem győzték a vesszőt leszedni, más falubelieknek továbbadták.

A szedés megkezdése előtt a férfiak lementek a berekbe és a magasabb helyeken gunyhót építettek rudakból, gazból, ahová a vesszőszedés idején a család éjszakánként meghúzta magát. Ilyenkor ugyanis hajnaltól késő estig kint dolgoztak, és a zöld vesszőt is kint hántolták.

A fekete vesszőt lombhullás után szedhették, ami olykor csak decembertől következhetett be, amikor már fagyott, vagy a hó leesett. Ennek a szedése időnként tavaszig is tartott, ill. a hó eltakarodása után tavasszal kellett a szedést befejezni.

A vesszőszedés tehát e falvakban különösen fontos és gyors munkát igényelt, és ehhez a megfelelőbb szerszámnak a nagyobb méretű kés bizonyult. Ezért lesz helyes, ha a következőkben először is a méretük szerint választjuk szét e szerszámokat.

5. ábra. Csapott hegyű kések (*a—b:* Tiszabábolna, Borsod m. *c:* Tiszadorogma, Borsod m.).

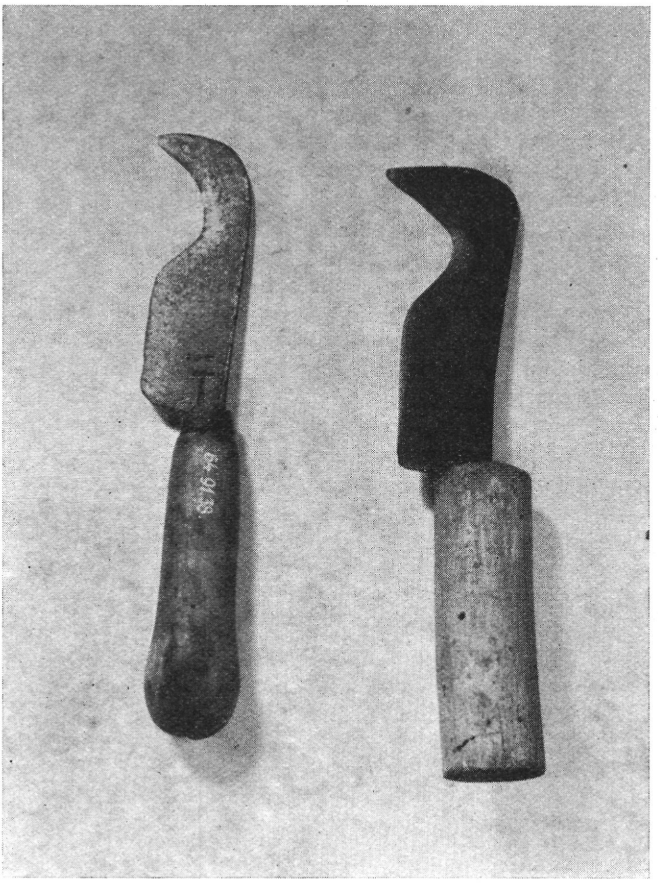

6. ábra. Kivágott élű kések (*a:* Tiszafüred, Borsod m. *b:* Dunapataj, Pest m.).

A) *Kisméretű kések*

Ezek átlagos hossza 18—30 cm. Formailag a következő csoportokba sorolhatók.

1. A Közép-Tisza vidék egyik legjellegzetesebb, leginkább elterjedt típusú kése a csapott-végű, amelynek hosszabb, háromszögalakban összefutó hegye hirtelen eltörve, derékszögben csatlakozik a csaknem egyenes nyélhez (5. ábra.) E késnek kisebb és nagyobb változata is található. Kisebb változatai[8] csaknem megegyeznek a szőlőmetsző kések ún. erdélyi típusával,[9] bár a hosszabb pengéjűeket a Miskolc vidékiekkel is lehet rokonítani, csak horgas hegyük nyúltabb.[10]

[8] Néprajzi Múzeum, ltsz: 61. 76. 8; 65. 174. 4; 66. 34. 11; 66. 34. 16
[9] Vincze I.: i. m. 82—84.
[10] Vincze I.: i. m. 88, 90.

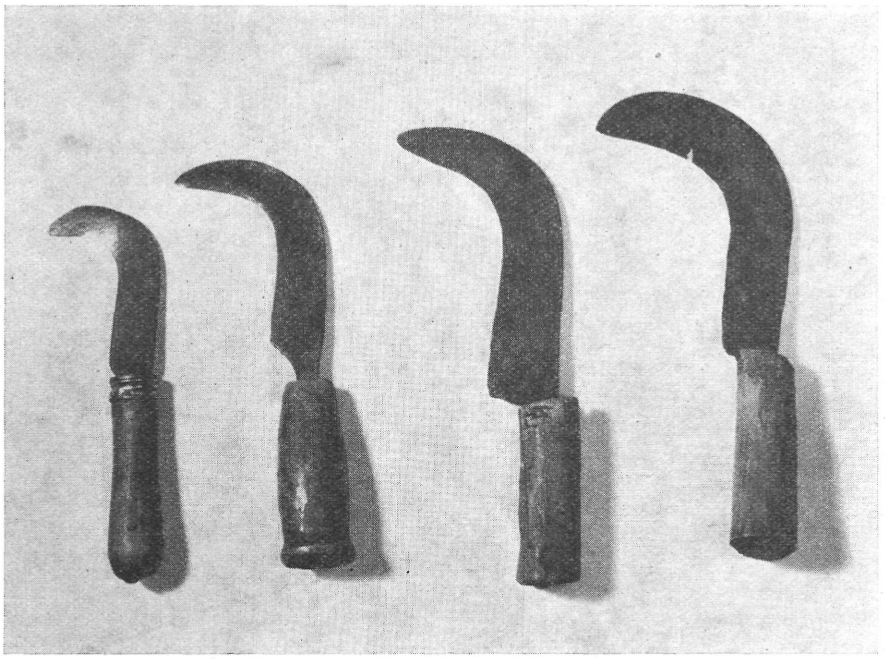

7. ábra. Egyenes pengéjű ívelt hegyű kések (*a:* Szuha, Nógrád m. *b:* Timár, Szabolcs m. *c:* Tiszabábolna, Borsod m. *d:* Tiszavalk, Borsod m.).

2. Egyenes pengével emelkedik ki a nyélből az a kés is, melynek éle a felső harmadon ívszerűen be van vágva, mintha a sok használat kikoptatta volna (6. ábra.) Ritkán előforduló típusnak látszik. Tisza menti példányunk[11] párját még a Duna mellékéről ismerjük.[12] A vesszőt húzva és tolva vághatták vele, de főleg hasításra és tisztításra használták. Nyílásában a vessző „jól feküdt".

3. Viszonylag egyenes pengével nyúlik ki a nyélből a következő típusú kés is, azonban a felső harmadában vagy középtájt enyhe ívben elkanyarodik[13] (7. ábra.) E késekkel — ívesebb hegyük következtében — füvet, zöld takarmányt vágni és gordonyozni is szoktak.[14] A vesszőt húzva metszették vele (8. ábra).

4. E típus a fentivel csaknem egyező, csak kisebb méretű[15] (9. ábra.) Vesszőszedésre ritkán használták, inkább tisztításra és kosárkötés közben a vesszők szabdalására. Szőlőszedésre is igen alkalmasak, úgyszintén szántóföldi irtásra, gordonyozásra is.

[11] Néprajzi Múzeum, ltsz: 65.174.2
[12] Néprajzi Múzeum, ltsz: 64.91.38
[13] Néprajzi Múzeum, ltsz: 66.34.14; 66.34.20
[14] Néprajzi Múzeum, ltsz: 63.77.1
[15] Néprajzi Múzeum, ltsz: 66.34.13; 61.76.20

8. ábra. Vesszőszedés kis görbe késsel (Tiszadada, Szabolcs m.).

5. E típuscsoport pengéi a nyéltől kiindulva fokozatosan keskenyednek, miközben enyhén balra görbülnek (10. ábra.). Felerősítő tüskéjük általában a penge közepéből indul ki, és így e késeknek hátul kis pereme van, nyakban.[16] Legjobban hasonlítanak a szőlőmetsző kések ún. Gyöngyös vidéki típusára.[17] Ezekkel is húzva és taszítva is lehetett metszeni, azonban vesszőszedésnél többnyire csak húzva használták, ill. ha vastagabb volt az ág, akkor a kést marokra fogták és lefele nyomva hátrafele maguk fele csúsztatva vágták el az ágat, úgy mint a zsebkéssel, amikor faragnak. E késekkel igen egyező példányokat találunk különösen az Abaúj-megyei Szögligeten vesszővágó és szőlőmetsző funkcióban,[18] de formailag kapcsolatba hozhatók a hollókői „kévenyesővel",[19] ill. azokkal a szőlőmetszésre és foklahasogatásra használt késekkel (11. ábra), amelyek Velemérről kerültek a Néprajzi Múzeumba.[20]

6. A féköralakban, ívesen hajlított késeknek két változata ismert: az, melynek pengéje a nyaktól kezdve mindjárt ívelődik és az, amelynél a penge

[16] Néprajzi Múzeum, ltsz: 66.34.6; 66.34.15; 66.34.17; 66.34.22
[17] Vincze I.: i. m. 86, 88, 90.
[18] Néprajzi Múzeum, ltsz: 65.61.5; 65.61.17
[19] Néprajzi Múzeum, ltsz: 63.23.8
[20] Néprajzi Múzeum, ltsz: 62.127.9—11

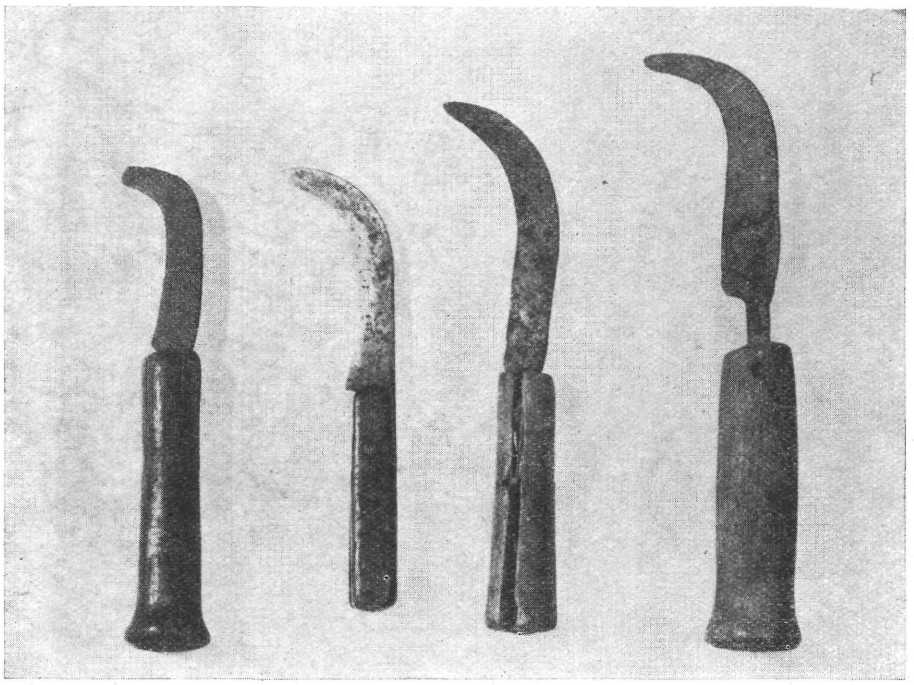

9. ábra. Egyenes pengéjű ívelt hegyű kis kések (*a:* Tiszabábolna, Borsod m. *b:* Ibrány, Szabolcs m. *c:* Timár, Szabolcs m. *d:* Szabolcs, Szabolcs m.).

nyaka az ívelés előtt kissé megtörik, akár a sarló. Az e típusú kés is ritka a vesszőszedésnél, ahol előfordul, ott inkább vesszőhasításra és tisztításra használták.[21] Az első változat párhuzamai sokfelől adódnak, (12. ábra.) változatos funkcióban. Dunapatajról vesszőszedő késként ismert[22] az Abaúj-megyei Szöglígeten faragó és gallyvágó késként,[23] Óbudán[24] és Erdélyben, a Nyárád mentén főleg szőlőmetszőkés.[25]

A nemzetközi anyagban is többször feltűnik e típus, többnyire szőlőmetszőkésként, így pl. Hessen-i Odenwaldban, ahol a recens előforduláson kívül a vincellérek régi céhjelvényeként is megmaradt, ezen kívül bírópecsétén, határkövön, sőt az egyik templom 1589-i sírkövén is felfedezhető.[26] Ágvágó funkcióban említi I. MANNINEN Észtországból, bár megjegyzi, hogy elő-

[21] Néprajzi Múzeum, ltsz: 66.34.18
[22] Néprajzi Múzeum, ltsz: 65.95.89
[23] Néprajzi Múzeum, ltsz: 65.61.19
[24] Néprajzi Múzeum, ltsz: 55.43.23
[25] MOLNÁR ISTVÁN: A középnyárádmenti kacor. Népr. Közl. 1957. 3—4. sz.
[26] F. MÖSSINGER: Von alten Bauerngeräten im Odenwald. Hessische Blätter für Volkskunde, 1960. (51—52 Bd.), 163—164.

10. ábra. Keskenyedő pengéjű ívelt hegyű kések (*a:* Ároktő, Borsod m. *b:* Tiszabábolna, Borsod m. *c:* Tiszadorogma, Borsod m.).

fordulása ritka.[27] Némileg szélesebb pengével tüskevágó szerepben pedig Írországban is ismert.[28]

A visszatörött nyelű eszköz (13. ábra.), amely nyilván az ívsarló mintájára alakult, és mint ilyen, újabb fejleménynek tekinthető, a Duna melletti Bátán, mint vesszőszedő kés ismert,[29] míg Szögligetről metsző- és vesszőszedő késként,[30] a Tolna megyei Szakcsról metsző-, szőlő- és tüskeszedő kés szerepében.[31] Külföldi párhuzamai is szőlőtermesztéssel hozzák kapcsolatba. SCHEUERMEIER Itáliából mutatja be[32] és BRAUNGART pedig Dél-Tirolból (Bozen).[33] Ez utóbbinak a pengéje a hazaiaknál valamivel szélesebb.

[27] I. MANNINEN: Die Sachkultur Estlands. II. Tartu, 1933, 41.
[28] A. T. LUCAS: Furze. A survey and history of its uses in Ireland. An Roinn Oideachis. 1960, 77.
[29] Néprajzi Múzeum, ltsz: 63.45.11
[30] Néprajzi Múzeum, ltsz: 65.61.12
[31] Néprajzi Múzeum, ltsz: 62.75.45
[32] P. SCHEUERMAIER: Bauernwerk. Zürich, 1943. 151.
[33] R. BRAUNGART: Die Ackerbaugeräthe... Atlas. Heidelberg, 1881. Taf. 44/449, 450

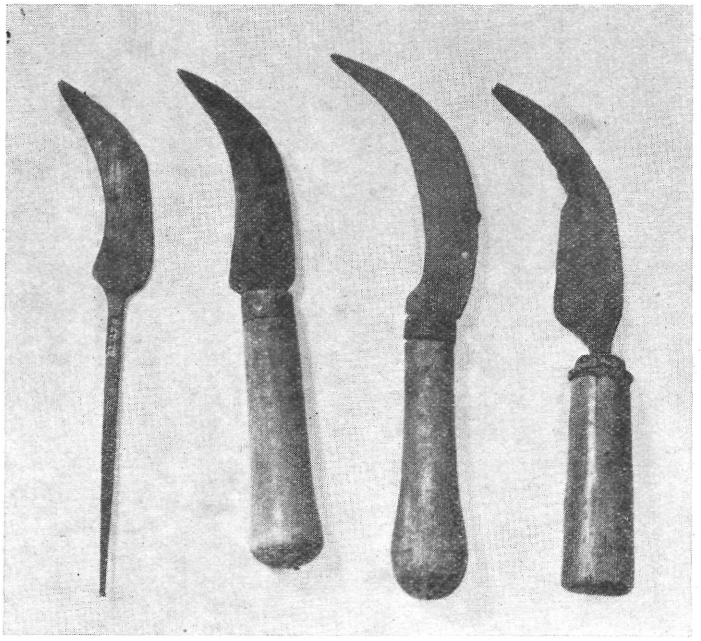

11. ábra. Szőlőmetsző, foklahasogató kévenyeső kések (*a, b, c:* Velemér, Vas m. *d:* Hollókő, Nógrád m.).

B) *Nagy méretű kések.*

E szerszámoknak csupán két típusa különíthető el: az egyik a fenti első típuscsoportnak, tehát a csapott végű késeknek nagyobb változata, a másik pedig a gömbölyű ívű, sarlószerű késeké.

E nagy méretű kések egyik funkciója a vesszőszedés (14. ábra.), amire minden formában kitűnően megfelelnek, akár tőkéről, *kapacs*ról is kellett a vesszőt szedni — mit maguk felé húzással, rántással végeztek — akár a földből sarjadt vesszőt kellett „tarlóra vágni" — amit részint húzva metszettek, részint vágtak jobboldalról irányított csapással, mint a simaélű sarló használatakor. Erre a technikára utal az egyik dorogmai adatközlőnk megjegyzése is: „a kelis vesszőt, ami a záhonyokon, lapályokon nő, úgy lehetett vele aratni, mint a kendert".

E szerszámok másik jelentős funkciója más természetű: fa- és ágvágás (15. ábra.), tehát olyan munka, amit általában fejszével vagy baltával végeztek. E feladat elvégzésére szolgált a kések pengéjén a hosszú él és részben a horgas hegy, amellyel ha lendülettel vágtak, kar- és lábvastagságú ágakat is levághattak. E vágás kifejezetten a fejsze és a balta használatára emlékeztet: fölülről lefele vagy oldalt lefele sújtottak, a szerszám súlyától erősített lendülettel.

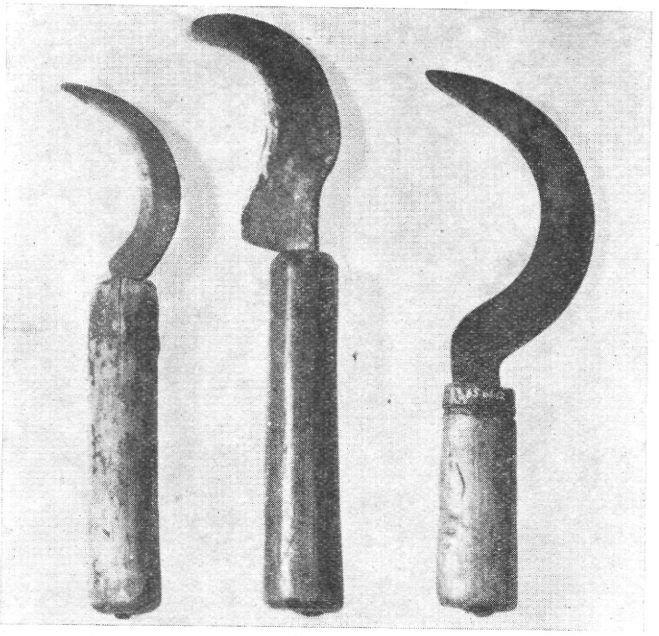

12. ábra. Ivelt pengéjű kések (*a:* Dunapataj, Pest m. *b:* Szögliget, Abaúj m. *cv:* Tiszavalk, Borsod m.).

13. ábra. Sarlószerű kések (*a:* Báta, Tolna m. *b:* Szakcs, Tolna m. *c:* Szögliget, Abaúj m.).

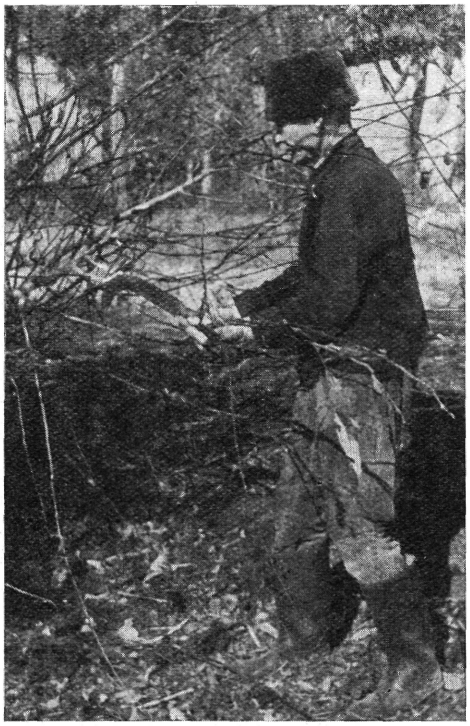

14. ábra. Vesszőszedés görbe késsel (Tiszadorogma, Borsod m.).

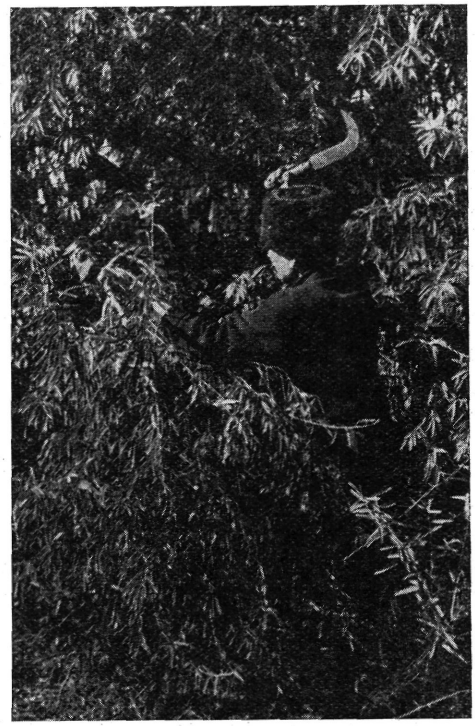

15. ábra. Ágvágás görbe késsel (Tiszadorogma, Borsod m.).

Ez a fajta vágásmód volt általános, ha vastagabb ágat ütöttek le, vagy a kivágott fát gallyazták — a másutt is előforduló bozótkésekhez hasonlóan. A Közép-Tisza vidéken azonban — mi főképpen Tiszadorogma és Tiszabábolna falvakban tapasztaltuk — még más speciális funkciója is ismeretes, amely lényegében az ágvágás, ágazás egyik helyi formája.

E vidéken ugyanis, ahol egyes ártéri kaszálókon is, ritkán szétszórva, fűzfák találhatók, a tűzifák egy részét a fűzfák rendszeres visszavágásával nyerték. Ha a fűzfa kar- vagy combvastagságúra megnőtt, egy-két méteres magasságban levágták, megfejelték és az ágakat — az esetleges szerszámfákon kívül, — tüzelőnek használták. Ha mélyebben fejelték, akkor az ár „átcsapott rajta" és így a fa megvakult. Ha ugyanis a csonk két-három hétig vízben maradt, pláne, melegebb időben, többé már nem hajtott ki, megfulladt.

A fejelés után a levágott fa sok ágat hajtott, amiből a következő évben 4—5-öt meghagytak, és azok 5—10 év múlva annyira megvastagodtak, hogy újra lehetett fejelni. És ez így ment tovább 5—10 éves visszatérő periódusokban, attól függően, mennyire hajtotta a tőke az ágat. „Pipicsen — azaz Tiszadorogma egyik vízmenti részén — mint említettük — van tőke, amelyik talán 80 éves is, de még mindig csonkázzák. Pedig sok része belül üres". Dorog-

mán különben az ágazást csak az első alkalommal mondják *fejelés*nek, az ismételt ágvágásnak *csonkázás* a neve.[34]

E munkának volt kedvező szerszáma a nagyméretű görbe kés. Lehetett ugyan fejszével, vagy baltával is vágni az ágakat, de e szerszámok kevéssé voltak e célra alkalmasak, mivel keskeny élük gyakran elcsúszott a vágás irányában, hiszen néha alulról felfele kellett vágni, két vagy két és fél méteres magasságban. Olykor fel is kellett kapaszkodni az ágakra és akkor a fejszék hosszú nyele akadályozott volna. Legjobbnak tehát a görbe kést tartották, amelyet könnyen magukkal vihettek és hosszú vágóéle következtében gyorsan folyt vele a munka.

A fejeléshez fűrészt nem használhattak, mert attól a törzs beszakadt és a következő évben a tőkének „csak az egyik fele hajtott ki, a másik viszont rothadást kapott és az ment mindig beljebb", azaz elpusztította a fát.

A fejelés mai formájában nem nagyon réginek látszik. Valószínű, hogy az erdők megfogyatkozása után, ill. a földek és az erdők pontos szétosztásával lett e vidéken nagyobb jelentősége, amikor a tűzifában hiány mutatkozott. Viszont a fejelés mint favágási mód, nyilván azelőtt is divatozott, hiszen a pocsolyás-nyálkás földben senkinek sem lett volna kedve a fát gyökerestől kiszedni, azonfelül a törzséről levágott fa sok olyan egyenes vesszőt, pálcát hajtott — ami pár év alatt rúddá is erősödött —, mit akár szerszámfának, kerítésnek vagy kasmerevítőnek is kitűnően felhasználhattak. A nagy fűzfák csak görbe ágakat növesztettek s hajtásaik igen törékenyek voltak.

Lehetett tehát a fejelésnek is korábbi gyakorlata a vízmenti falukban, amelyekből a fenti körülmények között a tűzifa szerzésnek mai formája kialakult, és a görbe késeknek funkció-bővülése bekövetkezett.

1. A csapott végű késeknek (16. ábra.) párhuzamait — ha az említett kisebb formájúakat is figyelembe vesszük — nagy számban megtalálhatjuk az erdélyi szőlőmetszőkések, helyi nevükön *kacor*ok között, amelyek szintén bővebb funkcióban használatosak. Legalaposabb ismertetőjük Molnár István írja[35] pl., hogy a kacor Nyárád mentén „a lakosságnak mindennapi, nélkülözhetetlen és általánosan használt 'kézbelijévé' vált." A háztartásban a kést helyettesítette. A szőlőmetszésen, szőlőszedésen kívül, szőlőkötöző és zsúpkötő-, szedésre, továbbá a „törökbúza kas (kukoricagóré) és kerítés fonásához szükséges vesszővágásra és kóróvágásra alkalmazták". Ez a sokféle, igen különböző funkció feltételezi a kések méretbeli eltérését is.

Az e típusú szőlőmetsző késeket az eddigi kutatás nem vitte korábbra a múlt század elejénél; eredetét viszont a szászok betelepítésével hozta kapcsolatba.[36] Ha viszont a nagyobb formákat is figyelembe vesszük, akkor párhuzamokat elég korai időből találhatunk. V. Pârvan pl. a kelta leletek között mutat be hasonló késeket az erdélyi Szeben környékéről, amelyek szerinte a szőlőmetszéshez kapcsolódnak.[37] Egy újabb erdélyi közlemény azonban az eszközök ilyen korai eredetét kétségbe vonja, és úgy véli, hogy csak a XII. és a

[34] A Duna mentén is „csonkolt" (Dunaföldvár), illetve „csontolt" (Madocsa) a lakosság. Andrásfalvy B. i. m. (1964) 278, 281. De ismert ez az ágnyesési mód Göcsejben, a szegek vidékén (Kustánszeg) is.

[35] Molnár I. i. m. 96.

[36] Vincze I. i. m. 85, 87.

[37] V. Pârvan: Getica. O protoistorie a Daciei. Bucuresti, 1926. 493.

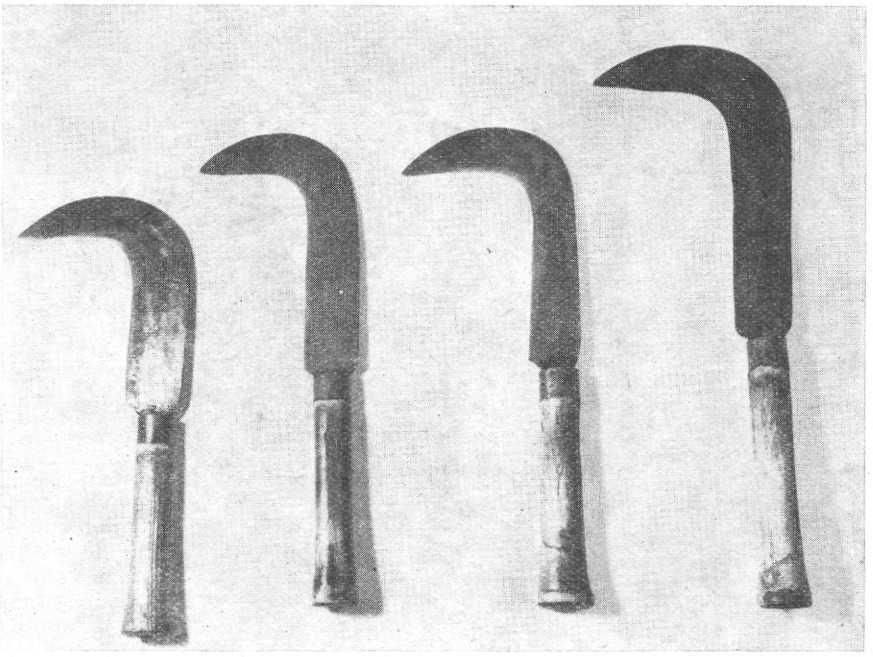

16. ábra. Csapott végű nagy kések (*a*, *c*, *d*: Tiszadorogma, Borsod m. *b*: Tiszabábolna, Borsod m.).

XIV—XV. századból származnak és fegyverekül szolgáltak.[38] Anélkül, hogy e vitába most beleszólnánk, inkább pár olyan példára utalunk, amely valószínűsíti e típus szélesebbkörű és olykor történetileg is messzebb nyúló elterjedését. Amennyire a régi ábrázolások hű képet adnak e típusról, a svájci Graubünden zillis-i templomának 1140-ből való ábrázolását is említhetjük, amelyen egy férfi egy fa ágain állva, jobbjában a fentiekhez hasonló, csapott élű kést tart.[39] De ez a típus ismerhető fel egy 1502-ben kiadott könyv Vergilius illusztrációján is.[40]

A recens adatok közül viszont utalhatunk a siegerlandi irtásvidék vágókéseire,[41] ill. egyes délthüringiai lombkésekre.[42] Csapott heggyel, de kisebb horoggal megtalálhatjuk e kést az északszlovéniai, Celje környéki irtásgazdál-

[38] T. Nägler: Über die Sichelschwerter im Brukenthalmuseum. Forschungen zur Volks-und Landeskunde. Bukarest, 1965 (8. Bd). 1. sz. 77—81.

[39] A. Maissen: Werkzeuge und Arbeitsmethoden des Holzhandwerks in Romanisch Bünden. (Die sachlichen Grundlagen einer Berufssprache) (Romanica Helvetia Vol. 17) Genève—Erlenbach—Zürich, 1943, 27.

[40] A. Bartels: Der Bauer in der deutschen vergangenheit. Leipzig, 1900. 22.

[41] A. Kroll: Die Siegerländer Heubergwirtschaft und ihre Geräte. Zeitschrift für Ethnologie. 1936. 272, 273.

[42] A berlini Institut f. deutsche Volkskunde Fotoarchivumából l. a 109/34, 110/8, 828/30, 830/6 sz. képeket. R. Quietsch szíves közlése.

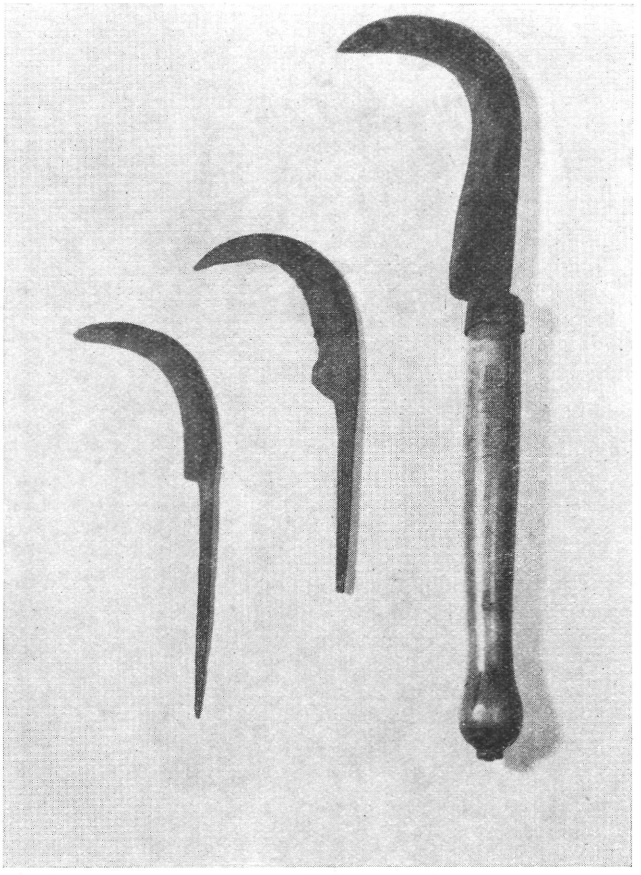

17. ábra. Ívelt pengéjű nagy kés (*a:* Nak, Tolna m. *b—c:* Ibrány, Szabolcs m.).

kodás eszközeként,[43] illetve több funkcióban Gascogne területén is.[44] Valamivel nagyobb horoggal, de szintén csapott heggyel feltűnt Itáliában is.[45]

Már e futólagos áttekintés is mutatja, hogy az e típusú szerszámok, amelyek nálunk a Kárpát medence keleti részéből voltak ismeretesek, több európai hasonló eszközzel is párhuzamba állítható, anélkül azonban, hogy a típus eredetét egyetlen ponthoz lehetne rögzíteni.

2. Az íves, sarlószerűen kialakított kések (17. ábra) jellegzetes példányai — melyeket egyik említőjük egyenesen *vesszőszedő sarló*nak nevez[46] —

[43] D. Predan: Požarjenje. Kotnikov Zbornik, Celje, 1956, 26.

[44] J. Séguy: Atlas linguistique et ethnographique de Gascogne, Cartes Auxiliaires. Toulouse, 1954. Carte 315.

[45] P. Scheuermaier: i. m. 151, 281.

[46] Kántor Mihály: Bodrogközi adatok a sarlós aratáshoz. NÉ. 1926, 85.

eddig a Rétközről[47] és a Bodrogközről kerültek elő.[48] Nagyon hasonlatosak azonban egyes nádvágókhoz, amelyek viszont köpűvel vannak a nyélre erősítve.[49] Előfordul viszont a Dunántúlon az e késeknek megfelelő, tüskés felerősítésű görbe kés is, mely részint vesszőszedésre, részint szőlőmetszésre szolgált.[50] A köpűs példányok azonban szélesebb körben is ismertek, így a Balkán félszigeten és Kisázsiában is;[51] ezeket még karintiai és spanyolországi, ill. innét Mexikóba vitt példányok adataival gyarapíthatjuk, bár ezek pengéje hosszabb és ívük kissé visszahajlik S-alakban.[52] Az effajta visszahajlás már csaknem sarlószerű nyéltörést eredményez, a Celje környéki *vinek*-nél, amelyet égetéses irtással kapcsolatban említenek.[53] Ha nem is olyan nagy görbületűek, a sorban a finnországi irtókések is megemlíthetők, melyeknek hasonlóan enyhe ívű változatait már. G. Grotenfelt is idézi egy 1792-i munkára hivatkozva.[54] De ez a forma ismerhető fel egyik XVI. századi fametszeten is, ahol a különböző földművelési eszközökből kialakított emberi arcon e kés az orrt alakítja.[55]

E típusra a történetileg legkorábbi adatok a kelta leletekből maradtak ránk, melyek közt pl. a Zürichben előkerült görbe kés formája a fentiekkel pontosan megegyezik.[56] Hasonló formájú, de köpűs görbe késeket már Szombathy is bemutatott Idria di Bača-ból.[57] De előkerültek egyező formák több példányban is az Alpoktól délkeletre eső területeken és a tengerparton (pl. Istriában, Ripačon, Szlovéniában).[58] Nem ismeretlen viszont e korból a tüskés felerősítés sem: ilyen kés került elő Ripačról, ill. ennek egy olyan másodpéldánya, amit az ismertetők már sarlónak minősítettek.[59] Ismeretes, hogy a kelta késekben már Haberlandt[60] is a mai balkáni *kosir*ok és *kmes*ek elődeit vélte felfedezni, majd Nopcsa is párhuzamba állította a balkáni eszközöket a kelta görbe késekkel, sőt egyes angliai korai vaskorból származó szerszámokkal is, de ő utalt a Tirolban *Krungel* néven máig ismert eszközökkel való rokonságára is.[61]

A Kárpát medencében is elég korai példányok kerültek elő. A Pârvantól bemutatott dél-erdélyi példányok között, található olyan is, amelyik sarlószerűen ívelt, azaz a fenti típussal mutat rokonságot.[62]

[47] Néprajzi Múzeum, ltsz: 61.76.18; 61.76.19
[48] Kántor M.: i. m. 85.
[49] Takács Lajos: Lápi gazdálkodás és írtás a Kisbalatonon. NÉ. 1966. 172—176.
[50] Néprajzi Múzeum, ltsz: 62.75.41
[51] Takács Lajos: (1966) i. m. 175—176.
[52] F. v. Luschan: Sichelartige Hau-Messer aus Kärnthen und aus Lykien. Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. 1899, 401—403.
[53] D. Predan: i. m. 26.
[54] G. Grotenfelt: Det Primitiva Yordbrukets Metoder i Finnland under den Historiska Tiden. Helsingfors, 1899. 49.
[55] A. Bartels: i. m. 15.
[56] P. Vouga: La Tène. Leipzig, 1923, 76 és Pl. XXV: 5.
[57] J. Szombathy: Das Grabfeld zu Idria bei Bača. Mittheilungen d. prähist. Commission d. Kais. Akademie d. Wissenschaften. Wien, 1901 (I). 305, 319, 322, 330.
[58] A. Stipčević: Oruđa za rad kod Ilira, Diadora (Vol. 2. 1960—61).-Zadar, 1962. 146.
[59] A. Stipčević: i. m. 144.
[60] A. Haberlandt: Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien. Ergänzungs-Band XII (zu Jahrgang XXIII) d. Zeitschrift f. öst. Volkskunde. Wien, 1917, 48—49.
[61] F. B. Nopcsa: Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens. Berlin-Leipzig, 1925. 114.
[62] V. Pârvan: i. m. 493 : 5.

Dunántúlon pedig a római kori leletek között fedezhető fel több hasonló példány;[63] e köpűs szerszámok másait viszont a mai dunántúli nádvágók között találhatjuk meg.[64]

Mindenesetre az világos, hogy az enyhe ívben sarlószerűen hajlított kések igen régi hagyományt képviselnek és lényegében ez a forma már a vaskor elején kialakult. A kelták kezén már többfelé megfordult és a rómaiak is ismerték. Hogy a Felső-Tisza vidékre hogyan került és mint maradt meg, azt ma még nehéz lenne megmondani. Ha régi hagyaték, akkor feltétlenül figyelembe veendő a Tisza két partján nagy számban fellelhető kelta település, melynek több emléke került eddig is felszínre. Ha viszont későbbi eredetű, akkor bő lehetőség van a Tisza vidékén megforduló különböző kultúrájú népek között tovább kutatni, anélkül, hogy ott is végleges eredmény kecsegtetne. A legvalószínűbb az, hogy az e típusú szerszám, mint a vágókések egyik alaptípusa, a vaskor után Európa nagy részén elterjedt és a speciális földrajzi, növényzeti viszonyokhoz mérten alakult tovább az egyes területeken.

S ha végül azt keresnénk, hogy a sok típusú és több méretű kések közül melyek kapcsolódnak elsősorban az erdei munkához, ill. a máshol is fellelhető irtókésekhez, mindenképen a nagyobb méretűek két típusánál kell megállapodnunk. Az ártéri erdőkben, bozótosokban ugyanis ezeket használták a legkiterjedtebb funkciókban, míg a kisebb méretűek többnyire csak egy-egy kisebb részfeladatot vállaltak, ugyanakkor azonban más területen is szerepet kaptak, így pl. a szőlőmetszésben, szőlőszedésben, gordonyozásban vagy a ház körüli faragómunkákban. Nem egy esetben épp e munkaterületekről kerültek a vesszőmunkákhoz, amikor azok intenzívebbé váltak és a gyorsabb, finomabb munka pl. a vesszőtisztítás, -hasogatás, belezés, vagy a kas és kosárkötőknél a vesszők hegyezése és a vesszővégek elvágása megkívánta a könnyű, kézbevaló kést.

Az igaz viszont, hogy a nagy vágókések mellett mindig létezhettek a hasonló formájú kisebb méretűek is, ha nem is oly nagy számban, mint az újabb vesszőmunkák idején. A csapott hegyű típusnál mind a kicsi, mind a nagyméretű példány ma is megtalálható. De az íveltebb végű kések mellé is odaállítható egy-két erősen egyező kisebb típus. Kétségtelen viszont, hogy az intenzívebb vesszőmunka önmagában is elősegítette bizonyos új eszközök létrejöttét, ill. egyes eszközök — köztük a kések — differenciálódását is.

Úgy látszik végül is, hogy alaptípusként a csapott-végű és az íveltebb hegyű, sarlószerű nagy típust vehetjük számításba. Az íveltebb végűeket — már amint a sarlószerű formából is következtethetjük — valószínűleg korábban szélesebb funkcióban, pl. nád, gyékény és fű vágásra is használták. Erre utal olyan paraleljük is, mint a dunántúli nádvágó régi típusa, amelynek köpűs felerősítési módját viszont a hosszú nyél is indokolja.[65] A Tisza vidékiek domináns funkciója már ezért is hosszú ideje az ág- és vesszővágás lehetett, habár az ívszerűen görbült hegy más feladatok elvégzésére is alkalmassá tette.

A csapott-végű, hosszú pengéjű késeket eredendően is ágvágóknak kell tartanunk, hiszen a pengén elhelyezkedő hosszú vágóél elsősorban a baltaszerű

[63] Kuzsinszky B.: A. Balaton környékének archeológiája. Bpest, 1920. 64—65.
[64] Takács L.: i. m. (1966), 174—176.
[65] Takács L.: i. m. (1966), 174.

használatra utal. A jellegzetes vágókések, amelyeket irtásnál, ágazásnál használtak, szintén hasonló hosszú éllel rendelkeznek. Valójában ez a forma tűnik fel a nyugat-dunántúli irtásvidéken is, csak jóval kisebb heggyel.[66] A Tiszavidék eszközeinek nagyobb horgasságát magyarázhatja a szerszámoknak a vesszőszedésre való használata, amihez a hosszabb hegy azért szükséges, hogy a levágandó vesszőkbe beleakaszthassák.

C) *Félsarlók*

A fenti görbe késeken kívül figyelembe kell vennünk más eszközöket is, amelyek bár inkább helyi jellegűek, de speciálisan vesszőszedésre szolgáltak.

Ilyen érdekes, új eszköz a *félsarló* (18. ábra.), amellyel Tiszadadán és Szabolcson a Tisza mellék ugyancsak jelentős vesszőszedő és feldolgozó helyén

18. ábra. Félsarló (Szabolcs, Szabolcs m.).

találkoztunk. A félsarló valójában gyári készítésű, lapos élű sarló, amelynek hegyét 5—8 cm-re levágták, hogy vágás közben ne akadozzon. A félsarló előnye, hogy a vékony jól élezhető penge könnyen fogta az ágakat — de csak a vékonyabbakat — gyors volt vele a munka és ha eltörött, könnyen és olcsón pótolhatták. Elterjedése kb. a század elejétől számítható, amióta a vékony vesszővel való munka fellendült.

Alkalomszerűen másutt is előfordul, hogy a vesszőt síma élű sarlóval szedték, amely a századfordulótól kezdve terjedt el e vidéken is.

Hogy e szerszám mennyire új e vidéken, azt az is mutatja, hogy az egyik szabolcsi vesszős családnál előkerült a régi kovácsolt vas hosszúnyakú kés is, ami a félsarlót megelőzte. Minthogy ennek készíttetése és élezése körülményesebb volt, mint a sarló beszerzése és a kosárvesszőhöz elegendő volt a vékony sarlópenge is, könnyen lemondtak használatáról.

[66] Takács Lajos: Irtásföldek és irtáseszközök (irtókések) az Örségben és a Felső-Rába vidéken. Ethnographia, 1966, 28—29.

19. ábra. Hosszúnyakú kések (*a:* Szabolcs, Szabolcs m. *b:* Bojt, Bihar m. *c:* Tiszadorogma, Borsod m. *d:* Alföld).

D) *Hosszúnyakú kések.*

A hosszúnyakú késeket nemcsak Szabolcsban és Tiszadorogmán, hanem az Alföld délkeleti részén Bojton, valamint a Duna menti Faddon is megtaláltuk[67] (19. ábra.). Formailag nem csupán a vágókésekkel, hanem a dunántúli nádvágókkal is szoros a kapcsolatuk, és pl. Faddon is csupán a kisebb méret választja el a hagyományos formájú kovácsoltvas nádvágóktól. Előfordulásuk helyén e szerszámokat hagyományosnak tartották, sőt éppen ezeket vélték a vesszőszedésre legalkalmasabbnak, mivel használatukkor „sem a sárba nem kellett nyúlni, sem a kapacsok éles tusái nem sértették meg a kezet". A hosszú nyél nagyobb kíméletet biztosított.

[67] Néprajzi Múzeum gyűjteményében.

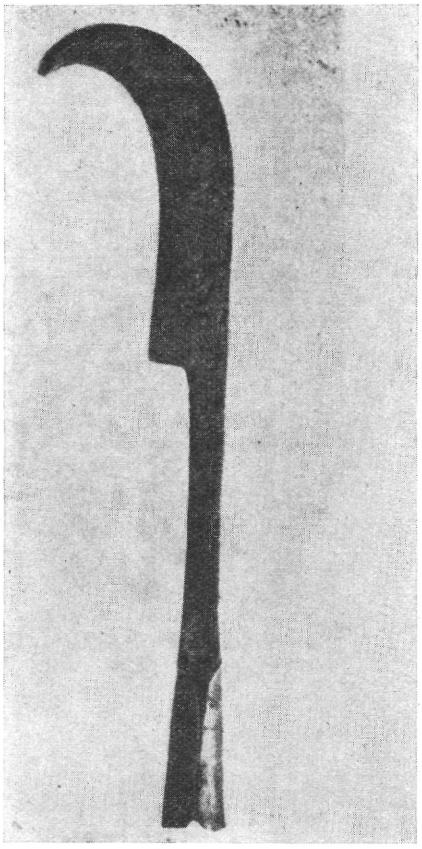

20. ábra. Hosszúnyakú kés (Lykia) (L. *Luscham* i. m. 402.).

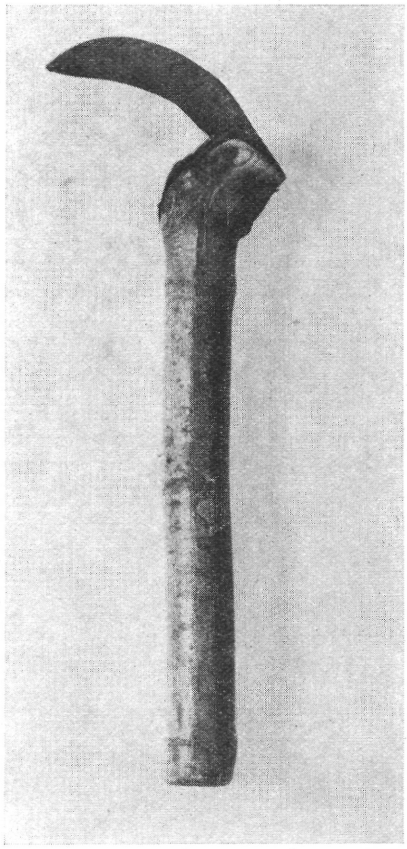

21. ábra. Vesszőszedő kés derékszögben nyélre erősítve (Tiszavalk, Borsod m.).

Valószínű azonban, hogy e hosszú nyél kialakulásában nemcsak a praktikus szempontok, hanem messzebbre nyúló hagyományok is közreműködtek. Ha fel is találhatjuk ugyanis olykor az e típusú szerszámokat nyugaton, tipikus párhuzamai a Balkánon és a Földközi tenger keleti felében található. Már a kavrama-típusú sarlónak hosszú nyaka is a fenti eszközöket idézi,[68] azonban szerszámainknak csaknem tökéletes mását lelhetjük meg a BOZKAYAtól közölt kisázsiai bozótvágók között,[69] valamint a LUSCHANtól bemutatott lykiai vágókésben[70] (20. ábra.) A hosszúnyakú sarlókat és vágókéseket a megfelelések alapján, esetleg a balkáni anyag felnyomulásának vélhetnénk, hacsak nem

[68] VAKARELSZKI K.: Az aratósarlók származása és osztályozása. NÉ. 1932, 61, 64—65.
[69] E. A. BOZKAYA: Untersuchungen der landw. Geräte u. Anlage. . . Arbeiten aus dem Jüksek Ziraat Enstitüsü Ankara, H: 30, Ankara 1936, 54 : 3, 127 : 3 ábra.
[70] F. LUSCHAN: i. m. 402.

vesszük figyelembe, hogy Erdélyben már a kelta korból előkerült olyan kasza, amelynek a balkáni kavramához hasonlóan hosszú, vékony nyaka van.[71] Valószínű tehát, hogy e hosszúnyakú késeink a többi vágóeszközzel is kapcsolatot tartanak, mégpedig igen messze, talán a vaskor kezdetéig nyúló kapcsolatot.

E) *Kaszaszerű vágóeszközök.*

Végül röviden meg kell emlékeznünk azokról a többfelé terjedő, de egyes helyeken, mint pl. Mérken kizárólagos jogot nyert eszközökről, miket kasza- vagy sarlóhegyből készítenek, tehát éppen azt a hegyet, amit Szabolcsban a sarlóról levágnak, hasznosítják. A kis sarlóhegyet behasított, vagy lefűrészelt rövid nyélbe helyezték a nyélhez derékszögben, majd alul és fölül dróttal vagy erős madzaggal, esetleg karikával megerősítették.

E szerszámot is tipikusan szekundér eszköznek vélhetnénk, akár a félsarlót, ha nem került volna kezünkbe hasonló megoldású, de régi hagyományt képviselő, vaspengéből készült szerszám. Tiszavalkról került a múzeum gyűjteményébe az az eszköz, amelynek pengéjét kovács alakította edzett acélból késnek, és a pengét ugyancsak derékszögben erősítették a befűrészelt rövid fanyélbe.[72] (21. ábra.) A tárgy korántsem másodlagosan előállított eszköznek hat, hanem olyan régi hagyomány fenntartójának, melynek felerősítési módja egészen a kőkori eszközökig mutat, és amely a kőkortól kezdve máig nyomon kísérhető.[73]

A szerszámot vesszőszedésre használták és vele csak húzómozgással metszették le az ágat, legtöbbször úgy, hogy balkezükkel a vesszőt fogták.

Érdemes itt megemlítenünk, hogy az egyik, Valkhoz közeli faluból, Ároktőről előkerültek hasonló tárgyak, (22. ábra.) amelyek tulajdonképpen nádvágók, és velük csak alkalomadtán szedtek vesszőt.[74] De alakjuk és használati módjuk a fentiekkel megegyezik. E két vasszerszám hegyben végződő hegyesszögű, kovácsoltvas tárgy, amit köpűvel erősítettek nyélre, olyan formán, hogy a penge itt is a nyéllel derékszöget alkot. Használati módjuk vesszőszedéskor megyegezik a fentiekkel.

Az e típusú eszközök külföldi párját mindenekelőtt abban a rövidnyelű kaszában ismerhetjük fel, amit JANKÓ és POSTA BÉLA adtak közre a kaukázusi gyűjtemény bemutatásakor.[75] (23. ábra.) A tárgy keleti kapcsolatait még tovább nyomozhatnánk: Kazán körül már a bronz sarlók között is fedezhetünk fel hasonló köpűs formát,[76] vagy a Krímből előkerült korai vas sarlók is a fenti eszközöket idézik.[77]

A keleti eredeztetés azonban nagyban kétségessé válik, mihelyt Európának más területén is kutatni kezdünk, hiszen pl. a svédországi Dalarnából,

[71] V. PÂRVAN: i. m. 495.

[72] Néprajzi Múzeum, ltsz: 66.34.21

[73] A. STEENSBERG: Ancient Harvesting Inslements. København, 1943. 13, 30—31, 16.

[74] Néprajzi Múzeum, ltsz: 66.34.23; 66.34.24

[75] JANKÓ J. — POSTA B.: A gyűjtemények leírása. I. k. (Zichy Jenő Kaukázusi és Középázsiai Utazásai) Bpest, 1897. 278, XC/7 ábra.

[76] A. STUKENBERG: Materialy dlja izučenija mednago (bronzovago) veka vostočnoj polosy evropejskoj Rossii. Izvestija Obščestva Arheologii, Istorii i Etnografii. Kazan, 1901. Tab. II/1.

[77] T. N. VYSOTSKAJA: Nekotorye dannye o selskom hozjajstve pozdneskifskogo gorodišča Alna-Kermen. Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii. Kiev, 1961. 78.

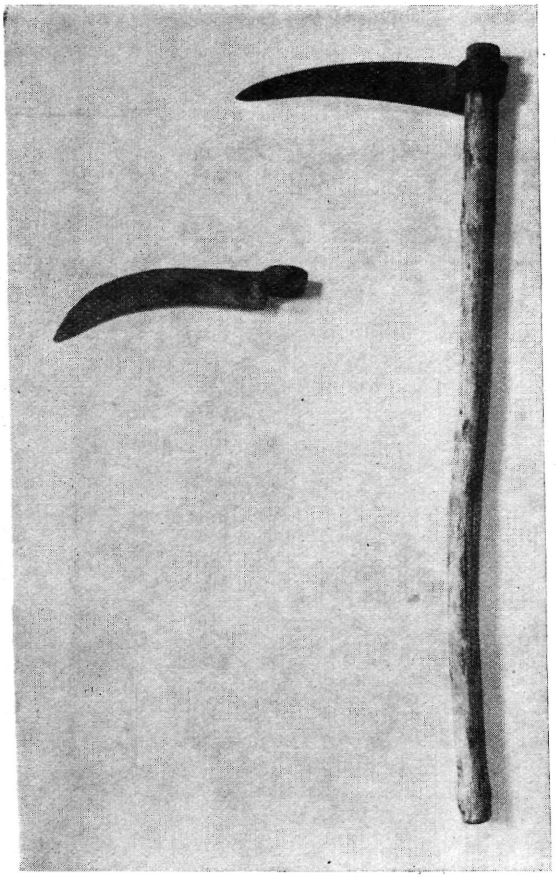

22. ábra. Kaszaszerű köpűs vágóeszközök (Ároktő, Borsod m.).

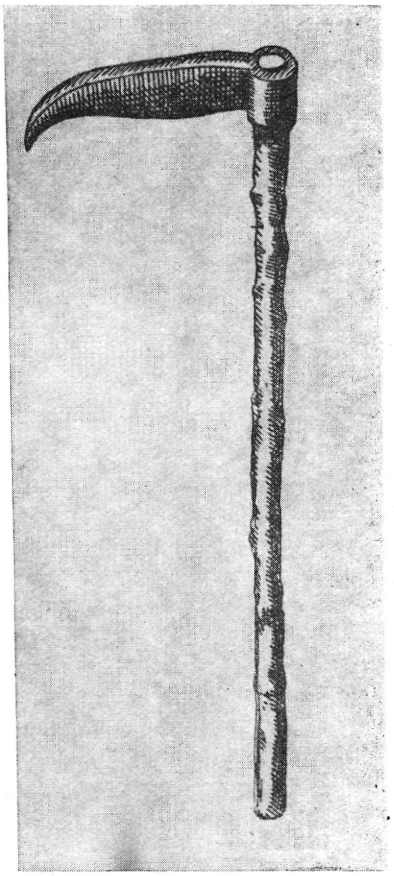

23. ábra. Kaszaszerű vágóeszköz (Kaukázus) (Jankó-Posta, i. m. 278; XC/7. á.).

vagy Smålandból hasonló kaszaszerű sarló (skära) került a Nordiska Museetbe,[78] és még egy kissé görbültebb változatát Spanyolországból is az eddigi párhuzamok mellé állíthatjuk.[79] Nyilvánvaló, hogy ez esetben is olyan kezdetleges eszközzel van dolgunk, mely korábban Európa nagy részén elterjedt, de a fejlődés során részben funkciót változtatott, részben periférikus területre szorult. Az e típus bővebb vizsgálatára sem kívánunk ez alkalommal kitérni.

*

Az ártéri erdők, bozótosok és füzesek tehát sok olyan eszközt tartottak fenn, amelyek az irtásgazdálkodás szempontjából is tekintetbe vehetők. Főleg a

[78] Nordiska Museet, ltsz: 194.098, 209.171 (Dalarna); 198.444, 198.445 (Småland).
[79] M. Boîtard: Les instruments aratoires. Paris, 1834. Pl. 70 : 1.

vágókések és vesszőszedők tarthatnak számot az érdeklődésre, melyeknek több típusa és változata is észlelhető. Több, újabb alakulású eszköz is feltűnik, mint a félsarló, mely viszonylag fiatal, vagy a kaszahegyből készült vágóeszköz, amely viszont mind földrajzilag, mind történetileg messzenyúló kapcsolatokat mutat, sőt az egyik legkorábbi vágóeszköz típusát tartotta fenn.

A görbe vágókéseknek ugyancsak több típusa ismert, azonban közülük némelyik csak akkor kerülhetett a vesszőmunkákhoz, amikor a vesszőfeldolgozás intenzívebbé válása differenciáltabb szerszámanyagnak vetette meg alapját. Alaptípusként tulajdonképpen két forma tekinthető, mégpedig a horgas, csapotthegyű vágókés, melynek pengéje hosszabban élezett, és így a baltaszerű vágásra is igen alkalmas, és az íveltebb, hajlított kés, amelynek sarlószerű görbülete viszont a fűfélék és kórók, nádak sarabolását tette lehetővé. E két változatnak létezhettek kisebb és nagyobb méretű változatai is, és ezekhez csatlakozhattak az utóbbi időben újabb formák is.

Ma ezek a szerszámok csak izoláltan, jobb esetben csak a folyó menti erdők mentén találhatók meg és azonkívül hajdani vizes területek, bozótok reliktumaiban. Feltehető azonban, hogy a vizes területek és az ezeket kísérő erdők, bozótok nagyobb kiterjedése esetén, idején e szerszámok elterjedési köre is szélesebb körű volt. S ha a feltételezést az esetleges későbbi adatok bizonyossá teszik, akkor szilárdabb alapot nyer a kutatás olyan területen is, ahol eddig meg sem kísérelték e régi gazdálkodási ág nyomait feltalálni. Ez adja meg különben annak a lehetőségét is, hogy e tárgyak típusainak pontos földrajzi elterjedését is meghatározzuk.

TAKÁCS LAJOS

Ast- und Rutenmesser im Überschwemmungsgelände der Theiß

Vor den Regulierungsarbeiten war das Überschwemmungsgelände der Theiß noch umfangreicher als heute, ja, zur Zeit des Hochwassers, der Überschwemmung stand ein Großteil der Theißgegend unter Wasser. Dementsprechend war das bestellte Land reichlich kleiner als heutzutage. Umso größer waren aber die Auwälder und die mit Buschwerk bestandenen Landstriche. Die Wald- und Buschstriche nutzte die Bevölkerung nicht nur zur Gewinnung von Brennholz, sondern sie bediente sich auch bei der Herstellung ihrer Werkzeuge und Geräte der reichlich anfallenden Äste und Ruten. Vor allem aus den biegsamen Ruten wurde vielerlei Gerät gearbeitet: Körbe unterschiedlicher Art, Speichergefäße für Fische und Korn, Zäune, ja sogar Hauswände.

Heute werden zwei Sorten der verwendbaren Ruten unterschieden, die sog. Wildrute (ung. *vadvessző)*, bzw. die Edelrute oder amerikanische Rute (ung. *nemesvessző*, bzw. *amerikai vessző)*. Unter diesen ist die Rute der Edelweide (Goldweide) am besten. Das Rutenbindergewerbe, das in jüngster Zeit einen besonders großen Aufschwung genommen hat, verarbeitet hauptsächlich Edelruten.

Die Unterscheidung der beiden Rutensorten ist in unserem Zusammenhang wichtig, weil neuerdings die Edelrute durch Stecklinge vermehrt wird, deren Zweige nur mit der Heckenschere geschnitten werden dürfen, weil das Abschneiden mit dem Rutenmesser, der Hippe, durch den Zug den schwach verwurzelten Steckling herausreißen könnte. Damit aber scheiden sich auch die zwei Geräte des Schneidens, während bei den verschiedenen Arten des Schilfrohres auch weiterhin die herkömmlichen Schneidewerkzeuge benützt werden.

Zum Rutenwerk gehören Messer von mehreren Typen und unterschiedlichen Größen, die zum Teil aus anderen Produktionszweigen (wie z. B. aus dem Weinbau, dem Jäten bzw. der Anfertigung von Jätkratzen) übernommen und heute noch in verschiedenen Funktionen verwendet werden. Um ihre Herkunft genauer zu bestimmen, müssen wir sie nach Größe und Typ grippieren.

I. Zu den kleinen Messern zählen wir im allgemeinen die mit einer Länge von 18—30 cm. Unter den Rutenmessern finden sich in dieser Gruppe folgende besondere Typen:

1. Die abgekanteten Messer, sehr ähnlich den Rebmessern in Siebenbürgen und im Miskolcer Land. Ein verbreiteter Typ.

2. Messer mit gerader Klinge, im oberen Klingendrittel bogenförmige Kehlung. Selten.

3. Messer mit gerader Klinge, nur an der Klingenspitze etwas gekrümmt. Wird auch zum Grasschnitt benützt.

4. Der selbe Typ, nur kleiner. Wird zum Rutenspänen und bei der Weinlese benützt.

5. Messer mit flachgekrümmter Klinge, die sich allmählich verjüngt. Wird auch als Rebmesser benutzt.

6. Messer mit sichelartiger Krümmung des Klingenansatzes. Findet auch als Rebmesser Verwendung.

Diese kleinen Messer werden zumeist in mehreren Funktionen benützt, doch dienten sie ursprünglich eben nicht zum Schneiden und Verarbeiten von Ruten. Erst in jüngster Zeit, mit der Intensivierung des Rutenbindens, wurden sie zum Rutenwerk verwendet, dienen aber hier weniger zum Schneiden als zum Entbasten und Spänen der Ruten.

II. Bei den großen Messern lassen sich zwei Typen unterscheiden: der eine mit abgekanteter, hakenförmig gearbeiteter Klingenspitze, der andere mit sichelartig krummer Klinge. Diese haben im allgemeinen eine Länge von mehr als 30 cm und werden selten anders als zum Ruten- und Astschneiden verwendet. Im Überschwemmungsgelände der Theiß haben sie noch eine weitere Funktion, und zwar benützt man sie zum Abästen (*ung. csonkolás)*. Die sehr rasch treibenden Weiden müssen nämlich alle 5—8 Jahre in einer Höhe von anderthalb bis zwei Meter regelmäßig abgeästet werden. Das Astwerk dient als Brennholz. Diese Arbeit wird zumeist ebenfalls mit den größeren Messern besorgt.

Die verschiedenen Varianten der sog. Stumpfmesser, der Messer mit angekantetem Klingenende, werden in Siebenbürgen als Rebmesser verwendet. Parallellen zu diesen Varianten finden sich unter den Busch- und Laubmessern in Deutschland, Frankreich, Italien, sowie Slawonien. Unter den archäologischen Funden lassen sich als Entsprechungen vor allem die Siebenbürgischen Exemplare hierher zählen, die V. Pârvan früher aus keltischer Zeit datieren zu können vermeinte, die aber laut I. Nägler nur aus dem 12.—14. Jahrhundert stammen dürften. Übrigens ist auch der Schweizer Beleg eine Abbildung aus dem 11. Jahrhundert.

Sichelartig gekrümmte Messer findet man in mehreren ungarischen Landstrichen, so auch in Transdanubien, wo ihre gehohlten Varianten als Schilfmesser bekannt sind. Fast genaue Entsprechungen dieser Messer gibt es in den römerzeitlichen Funden, aber auch aus keltischer Zeit finden sich zahlreiche Parallellen, hauptsächlich im südlichen und südöstlichen Alpenvorland. Diesen Messern ähnlich sind auch die auf dem Balkan verbreiteten *kosir*, *kmes*, deren keltische Parallelen durch Haberlands und Nopčas Forschungen belegt wurden.

Dieses sichelartige Krummesser muß früher eine breitere Funktion als das Stumpfmesser gehabt haben, doch diente das scharfgeschliffene Langmesser eher nur zum Bastschneiden.

III. Manchenorts bedient man sich beim Rutenschneiden einer Art Sichet (*ung. félsarló)*. Dieses Gerät wird aus den ungezahnten Fabrikssicheln gearbeitet. Das sind durchaus in jüngerer Zeit aufgekommene Geräte. Vielerorten findet man noch — allerdings außer Gebrauch — die alten Krummesser, die durch sie verdrängt wurden.

IV. Messer mit langem Ansatz (Klingenschaft), die nicht nur an der mittleren Theiß, sondern auch im südlichen Tiefland vorkommen. Dieser Typ erinnert an die *kavrama* auf dem Balkan, sowie an die kleinasiatischen Sicheln, doch findet man auch in Kleinasien und Lykien genaue Entsprechungen.

V. Aus der Reihe der sensenförmigen Geräte haben wir auch ein besonderes Rutenmesser. Die Befestigung der Klinge erinnert an einen Typ der steinzeitlichen Sichel: sie ist nämlich in den gespaltenen Holm eingezwängt.

Von diesem Schneidewerkzeug kennen wir auch eine gehohlte Variante, die jedoch nicht primär zum Rutenschneiden diente. Diese Messer waren ursprünglich Schilfmesser, die aber auch beim Rutenwerk Verwendung fanden.

Genaue Entsprechungen dieser Typen sind einzelne Sicheln des Kaukasusgebietes, wir haben aber auch unter den Kasaner Bronzegeräten und einigen südrussischen Eisengeräten ähnliche Typen.

Die Parallelen dieser Messertypen gehören aber einem noch breiteren Kreis an: sie sind auch unter einzelnen schwedischen Sicheln oder einigen Schneidegeräten der Iberischen Halbinsel vertreten. Offensichtlich handelt es sich in diesem Fall um einen Typ primitiver Geräte, der im Zuge der Entwicklung verdrängt und nur in den Peripherien erhalten blieb.

Abb. 1 — Rutenzaun
Abb. 2 — Dammwächter-Hütte aus Ruten flechtwerk
Abb. 3 — Zur Verarbeitung vorbereitete Ruten
Abb. 4 — Rutenschneiden mit Sichet
Abb. 5 — Messer mit stumpfem (abgekantetem) Klingenende
Abb. 6 — Messer mit gekehlter Klinge
Abb. 7 — Messer mit krumm zugespitzter, gerader Klinge
Abb. 8 — Rutenschneiden mit Hippe (kleinem Krummesser)
Abb. 9 — Hippen (kleine Messer mit krumm zugespitzter, gerader Klinge)
Abb. 10 — Messer mit krumm zugespitzter, verjüngter Klinge
Abb. 11 — Rebmesser, die auch zum Schneiden von Spänen und zum Beschneiden von Garben dienen
Abb. 12 — Messer mit Krummklinge
Abb. 13 — Sichelkrumme Messer
Abb. 14 — Rutenschneiden mit Krummesser
Abb. 15 — Astschneiden mit Krummesser
Abb. 16 — Große Messer mit stumpfem (abgekantetem) Klingenende
Abb. 17 — Großes Messer mit Krummklinge
Abb. 18 — Sichel (Halbsichel)
Abb. 19 — Messer mit langem Klingenansatz
Abb. 20 — Messer mit langem Klingenansatz (Lykien) (Vgl. Luschan, a. a. 0. 402)
Abb. 21 — Rutenmesser mit rechtwinkeliger Heftbefestigung
Abb. 22 — Sensenartige, gehohlte Schneiderwerkzeuge
Abb. 23 — Sensenförmiges Schneidewerkzeug (Kaukasus) (Vgl. Jankó-Posta, a. a. 0. 278; Abb. XC/7)

Újabb adalék a talpas bölcső eredetéhez

A Néprajzi Értesítő legutóbbi évfolyamában közölt dolgozatomban azt a kérdést vizsgálva, milyen formájú bútordarab meghonosodását jelezheti *bölcső* szavunknak a honfoglalás előtti időkben bekövetkezett átvétele, röviden vázoltam a talpas bölcső kialakulásának feltehető történetét is. Ezzel kapcsolatban azt írtam, hogy „idővel, de minden bizonnyal csak a római birodalom bomlása idején vagy az önállósult bizánci császárság korai szakaszában, a csecsemő-ágy hajlított talprészt kapott. Ezzel létre is jött a talpas bölcső őse."[1]

Az azóta eltelt időközben kézhez kaptam Gisela Richternek az antik bútorokról írt legújabb nagy összefoglalását, amelyből megtudtam, hogy

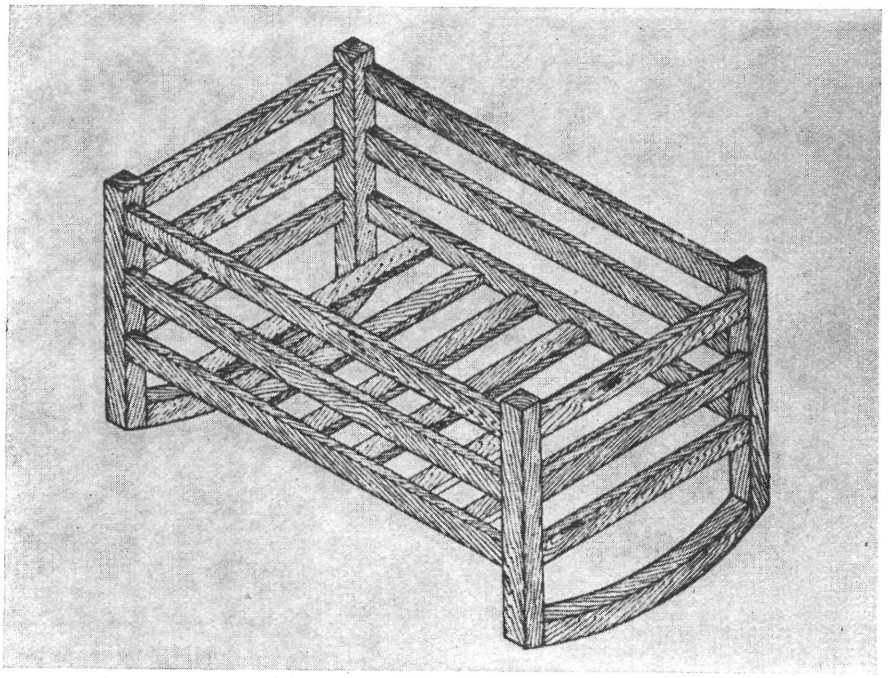

Herculaneumi ásatásból származó bölcső rekonstrukciója. MAIURI im. I. 25. ábra után.

[1] K. Csilléry K.: A magyar *bölcső* eredeti formája. NÉ. XLVIII. (1966) 8.

a herculaneumi ásatásokból egy talpas bölcsőnek a maradványai is előkerültek.[2] A tárgyat publikáló Amadeo Maiuri beszámolójából kitűnik, hogy a keskeny lécekből összeállított s talpmegoldásával és függőleges sarokpilléreivel a Bécsi Genezisben láthatóhoz hasonló bölcsőt — lásd a képet — Herculaneum nagyúri negyedében találták. A Vezuv kitörésének és a város pusztulásának idején, 79-ben éppen használatban volt, mivel benne egy csecsemőcsontváz nyomai voltak felismerhetők.[3]

Feltéve, hogy a Maiuri adta rekonstrukció helyes, a talpas bölcső kialakulásának általam túl óvatosan meghatározott időpontja még korábbra tolható ki. Másrészt ez a bölcső-maradvány egyben tovább erősítheti a *bölcső*ről írt dolgozatnak azt a következtetését, hogy a talpas bölcső **nem Belső-Ázsiából,** hanem a mediterrán kultúrkörből származik.[4]

K. Csilléry Klára

Neuere Angabe zur Herkunft der Kufenwiege

Zur Ergänzung ihrer im letzten Jahrgang unseres Jahrbuches mitgeteilten Studie stellt Verfasserin eine neulich in Herculaneum vorgefundene und zur Zeit der Vernichtung der Stadt gebrauchte Kufenwiege dar. Ist die Rekonstruktion richtig, so ist der Zeitpunkt der Ausgestaltung der Kufenwiege auf eine noch frühere Zeit auszuschieben, als Verfasserin angenommen hat; zugleich bestätigt aber der Bodenfund den Schluss, dass die Kufenwiege nicht aus Zentralasien, sondern aus dem Kulturkreis des Mediterranäums herrührt.

[2] Richter, G.: The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans. London, 1966. 110.

[3] Maiuri, A.: Ercolano. I nuovi scavi (1927—1958). I. Roma, 1958. 345. l., 25. á.

[4] Meg kell jegyezni mindehhez, hogy a bölcsőről írt dolgozatomban közölt i. e. VI. sz. második feléből származó feketealakos vázát, amelyen a már kerekekkel felszerelt gyermekágy látható (im. 5. á.) Richter az etruszk bútorokról írt fejezetbe illeszti, megemlítve, hogy Caereben találták — habár szerinte nyílt kérdés, hogy caerei avagy ion eredetű-e (im. 93.). Hozzátehető ehhez, hogy Szilágyi János György véleménye szerint a váza görög művész munkája, de Itáliában élő görögé. Ha pedig ez így áll, a vizsgált tárgy egész kialakulásának színhelye az itáliai félszigetre tolódik át. Ennek azonban az általam vizsgált téma, a magyar *bölcső* meghonosodása, eredeti formája szempontjából mindenesetre már nincsen jelentősége.

A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon

A magyar talajművelés agrárnéprajzi feltárása az utóbbi időben a kutatások előterébe került, különösen a szántóföldi gazdálkodás, de a kapásnövények vonatkozásában is.[1] A vizsgálatok előrehaladtával egyre jelentősebb kérdésekre kell választ adni. Így a kapás művelésű kultúráknál a talajmegmunkáló technikák és eszközök mi módon függnek egymástól, formai és földrajzi elterjedésük milyen tipológiai és történeti tanulsággal szolgál, hogyan lehet e technikákat és eszközöket az egyes növényfajokhoz (szőlő, kukorica, dohány stb.) kötni, illetve ezek egymásra hatását tisztázni.

A kutatók a kapás talajművelés rendjét és módját egyöntetűnek találták, s az eszközök sokféleségére, formai változatosságára hívták fel a figyelmet. Ez az ergológiai vizsgálatoknak kedvezett,[2] bár a kapatípusok kutatását a récens mikrovizsgálatok, valamint a gazdaságtörténeti és régészeti anyag hiánya erősen gátolták.

A szőlő legrégebben honos, nagy területen termesztett, intenzív hagyományú kapásnövényünk, éppen ezért talajművelésének vizsgálata lényeges feladat. Az eddigiek során nem szenteltek elég figyelmet e témának[3] — a szántóföldi talajművelés mellett szinte jelentéktelennek látszott —, pedig a később meghonosodott kapás kultúrák szempontjából is fontos.

A szőlő talajművelésének rendje és formái

A szőlő évi talajmegmunkálása több cél eléréséért végzett, sok mozzanatból álló munkafolyamat-együttes. Biztosítani kell a föld gyommentességét, a talajnedvesség és talajerő megőrzését, a téli és tavaszi fagy elleni védekezést. A talajt óvják az eső és a szél pusztításától, de a föld porhanyósságát, valamint szellőzöttségét is szükséges mindig újrateremteni. A talajművelés milyensége

[1] A közelmúltban megjelent munkák közül sorolunk fel néhányat, melyekben a korábbi irodalom is megtalálható: Hoffmann Tamás: Egy palóc falu földművelő technikájának néhány jellegzetessége a századforduló tájékán. Ethn. LXVII. (1956) 536—561., Balassa Iván: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. 46—60., U. ő.: A magyar kukorica. Bp. 1960. 156—175., Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964. 300—306., U. ő.: Irtásföldek és irtási eszközök (irtókések) az Őrségben és a Felső-Rábavidéken. Ethn. LXXVII. (1966) 12—48.

[2] Márkus Mihály: Magyar kapaformák. Ethn. LIV. (1943) 81—84., Cs. Sebestyén Károly: Magyar kapaformák. Ethn. LV. (1944) 94—95., Balassa: i. m. (1960) 156—165., Fél Edit—Hofer Tamás: A parasztember szerszámai. Ethn. LXXII. (1961) 487—535., M. Markuš: Felsőmagyarországi kapaformák. A miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei 6. sz. 1964. 35—41., U. ő.: Motyky z Medzeva. Slovenský Narodopis XIV. (1966) 378—435.

[3] A szőlő talajművelésével legutóbb Vincze István foglalkozott (Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben. NK. V. (1960) 3—4. sz. 125—131.).

befolyásolja a szőlő, s közvetve a bor mennyiségét. Ezt fejezik ki az olyan szólások is, mint pl.: *aki kapál, az szűr*[4] vagy a *negyedelés* (negyedik kapálás) *az erszényt üresíti, de a hordót tölti.*[5] A szőlőművelés legfontosabb területe — a metszés mellett — a talajmegmunkálás volt.

A kutatók megegyeznek abban, hogy a szőlő talajmunkáinak rendje, általában a tőkegondozás munkafolyamatrendszere több évszázada egységes,[6] s csak a műveléstechnikai eljárásokban és az eszközanyagban van különbség, melyeket a táji differenciáltság, a helyi hagyományok szentesítenek. Félő, hogy az összefogott feltételezés túlzott általánosításhoz vezet. Ugyanis, egyrészt a szűkszavú középkori források főként városi-polgári vagy uradalmi szőlők műveléséről tájékoztatnak,[7] ahol irányított, parancsolt munkáról volt szó. Az adatok azt bizonyítják, hogy különbség volt a földesúri és a jobbágyi szőlőművelés között,[8] s nem kétséges, hogy számunkra elsősorban a jobbágyi-paraszti szőlőkultúra által őrzött, hagyományozott és továbbfejlesztett anyag fontos. Másrészt nem vetíthetjük vissza fenntartás nélkül szőlővidékeinken közvetlenül a filoxéravész előtt gyakorolt talajművelést a korábbi időkre. Így a talajmegmunkáló eljárások és eszközök vizsgálatánál fokozottabban segítségül kell hívni a gazdasági irodalmat és a régészeti leleteket.

A középkortól kimutathatóan a magyarországi szőlők következő talajmunkáiról tudunk: a. *fedés*, mely ősszel a tőkefej (esetleg a vesszők) földdel történő betakarását jelenti; b. *nyitás*, a tőke a földtől való megszabadítása, melyet tavasszal végeznek; c. *kapálás*, amely nyári gyomirtó-talajlazító munka. A fenti munkák meglétét, formáját és eszközanyagát sok tényező alakította, így elsősorban a szőlő termesztésbeli sajátosságai. Ezek közül is az ültetés rendjét (soros vagy soratlan), a metszésmódokat (rövid vagy hosszúcsapos) kell említeni. Továbbá messzemenően hatott a talajművelésre a föld minősége (kötött, agyag talaj, homok), ami egyúttal a szőlő fekvésére is utalt. Figyelembe kell venni a technikákhoz és eszközökhöz viszonyuló hagyomány erejét is. Az utóbbi száz évben pedig számolnunk kell a hasznosságra, gyorsaságra törekvő munkavégzéssel, az új szőlőmunkák (gyökeres oltvánnyal történő telepítés, permetezés) előtérbe kerülésével, és a gépi talajművelés térhódításával.

Az említett tényezők a szőlő talajmegmunkálásának régi hagyományait konzerválták, illetve új és újabb hagyományait alakították ki, melyek szerves következményei az elmúlt másfél évszázad gazdasági fejlődésének.

[4] Régi tokajhegyaljai szólás, lásd: Bakos József: A tokajhegyaljai szőlőművelés szókincse. Az egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. (1959) 15.

[5] Zalai és somogyi mondás, vö. Nagyváthy János: Magyar practicus termesztő. Pest. 1821. 210.

[6] Vö. Belényesy Márta: Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. NÉ. XXXVII. (1955) 13—15., Vincze: i. m. 125., Holub József: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. A Göcseji Múzeum Jubileumi Évkönyve, Zalaegerszeg. 1960. 193.

[7] Idevonatkozóan vö. Gecsényi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485—1563. Agrártörténeti Szemle VIII. (1966) 472.

[8] 1358-ban például egy Nyitra megyei földesúr óvást emel az ellen, hogy birtokain a szomszéd szőlőművesek nyitást végezzenek: „contra suam voluntatem plantationes vinearum eradicaturas, quod vulgo n i t u a n dicitur facerent et operantur" (Anjoukori Okmánytár VII. 24.).

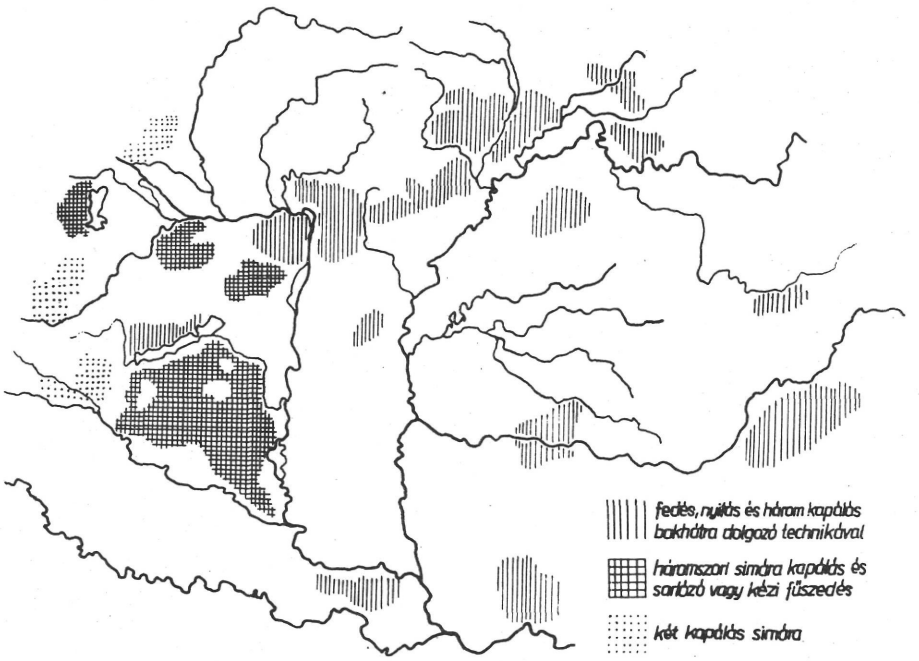

1. ábra. A szőlő talajművelésének rendje és formái a XIX. században

A szőlő talajművelésének jellemzéséhez hasznos felismeréssel járult PETHE FERENC, aki a munkafolyamatok rendjének és jellegének megosztottságára hívta fel a figyelmet: „fedéshez szoktatott szőllőben . . . öttször forog meg a kapa esztendőnként, nyitás, 3 kapálás, és fedés; a fedetlen szőllőt pedig háromszor, de sok hellyen tsak kétszer szokták megkapálni".[9] PETHE véleményét kiegészítve megállapíthatjuk, hogy a fedő-nyitó és háromszor kapáló területeken a talaj megmunkálása mélyen (másfél kapanyomra) történt *bakhátra kapáló* technikával; míg a csak háromszor kapáló vidékeken sekélyes talajmunkát végeztek, *simára kapál*tak és a gyomot sarlózással irtották vagy kézzel tépték ki. Ezenkívül néhány területen az évi talajmegmunkálás abból állott, hogy nyáron kétszer kapáltak. Ebből a talajművelő formából alakult ki a háromszori kapálás.[10] A fentieket a múlt század adatainak segítségével illusztratív térképen mutatjuk be (1. ábra). Természetesen a területi általánosítás az egyes jelenségek tendenciaszerűségére utal.

Sopronban a szőlő megmunkálása a XV—XX. század között alig változott. A XV. századi Haberleiter család számadáskönyvében[11] található három kapálás a XIX. század elején is megvolt *(parragkapálás*, második és

[9] PETHE FERENC: Pallérozott mezei gazdaság. Poson, 1808/1813. II. 507.
[10] GECSÉNYI: i. m. 473.
[11] MOLLAY KÁROLY: Soproni élet a 15. század második felében (A Haberleiter család története). Soproni Szemle, V. (1941) 114.

harmadik kapálás). A harmadik, aratás előtti kapálás után a nyári gazt „learatják . . . szőlősendüléskor tőben, . . . ahhoz készített sima élű (nem alföldi, nem tsipkés élű) fél sarlóval, mely munkát ők *sarabolás*nak neveznek".[12] A három kapálás ma is megvan, s a tőke alól kézzel szedik ki a gazt.[13]

Pozsony vidékén kétszer kapáltak,[14] ugyanúgy, mint Vas megyében.[15] Győr környékén három kapálás dívott főként simára kapálással, és „sokan kapálás helyett a szőlőben termett gyomot térden csúszva úgy gyomlálják ki kézzel, azt takarmánynak felszárítandók."[16] Somogy és Zala megyékben márciusban *kitakar*tak, májusban *kercel*tek, júniusban pedig *betakar*tak. E munkákhoz jött még az augusztus végi *sarabolás* (sarlós fűvágás) vagy *gazolás* (kézi fűszedés).[17] A fenti ki- illetve betakarás nem azonos a nyitással és fedéssel, csupán nyári talajmunka, mint ahogyan azt ma is végzik.[18] Göcsejben és a Muraközben nyáron mozgatták meg egy-két alkalommal a szőlő földjét.[19]

Ahogyan az eddig ismertetett vidékeken, Baranyában sem fedtek és nyitottak, a három kapálást végezték el.[20] Tolnában a három kapálás mellett egyes helyeken fedtek is.[21] Veszprém megye néhány helyén nem fedtek (Csobánc vidéke), más balatonmelléki szőlőkben ősszel takartak és tavasszal *pirgál*tak, mely munkák az egész Dunántúlon egyedül jelentették az egységesen mély munkavégzést. Újabb adatok szerint *félágra kapál*tak, vagyis csak a sor egyik oldalát munkálták meg, míg a másik oldal bakhátra húzása két hét múlva következett.[22] Fejér megyében a fedést és nyitást nem alkalmazták, a három kapálás a bakhátra és laposra kapáló technika váltogatásából adódott.[23]

Szerémségben az őszi fedésre és a tavaszi nyitásra háromszor kapáltak. A régi Temes megyében Versec környékén a fedés után — ha száraz maradt a föld vagy az eső kimosta a talajt a tőke mellől — újra takartak. Fehértemplom vidékén pedig a fedést és nyitást öt vagy hat kapálás követte.[24] Arad megyében a fedő-nyitó munkákon kívül *bevágás*, *keverés*, *harmallás* és *lágyszemre való kapálás* nevekkel jelölték a nyári négy kapálást. Emellett „kánikula után némellyek, ha sok esőzés volt, sarlóval, kiváltt a sesztben a dudvát, gazt, siskát szokták learattni."[25]

[12] Pethe: i. m. II. 505. és Nagyváthy: i. m. 206.

[13] Mühl Nándor: A soproni szőlészet története 1845—1945. Sopron, 1964. 16 kk.

[14] F. Schams: Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange. Pesth, 1833. II. 216—218. és Keleti Károly: Magyarországi szőlészeti statisztikája. Bp. 1875. 82—83.

[15] Keleti: i. m. 83.

[16] Simon Vincze: A kapálás. Falusi Gazda, 1864. 294—296.

[17] Nagyváthy: i. m. 187 és 206.

[18] Markó Imre Lehel: A kiskanizsai szőlőművelés. Népünk hagyományaiból, Szerk.: Igaz Mária—Morvay Péter, Bp. 1955. 28—30.

[19] Gönczi Ferenc: Muraköz és népe. Bp. 1895. 128. és U. ő.: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevont ismertetése. Kaposvár, 1914. 573.

[20] Rúzsás Lajos: A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században. Értekezések 1960, Bp. 1961. 155.

[21] Rúzsás: i. m. 155.

[22] Jankó János: A balatonmelléki lakosság néprajza. Bp. 1902. 156. és Vajkai Aurél: A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részén. NÉ. XXX. (1938) 35—36, 43—44.

[23] Tóth István: A födésről. Székesfehérvári Borász-Csarnok, IV (1865) 264—266.

[24] F. Schams: i. m. I. 109, II. 274, 282.

[25] Schram Ferenc: Peretsényi Nagy László leírása az Arad megyei szőlőművelésről (1805). Agrártörténeti Szemle, V. (1963) 159 kk.

Az erdélyi területeken (marosi, küküllői, mezőségi és szilágysági borvidéken) a munkabérek kifizetéséből megállapíthatóan fedő-nyitó és háromszor kapáló talajmunkát végeztek.[26] Az Alföld anyagát kevésbé ismerjük, de megállapítható, hogy a szőlő talajművelése nem volt olyan rendszerszerű, mint a Dunántúlon vagy Erdélyben. Kecskeméten a fedésen és nyitáson kívül virágzás után *újít*ottak, augusztusban *érés alá kapál*tak vagy felszíni gyomirtást végeztek, *karaszol*tak.[27] A források a gyomirtó talajmunka hiányáról itt is tájékoztatnak: „Az alföldi ember . . . kivált a forróbb nyarú vidékeken, nyárderékon által kapálatlan hagyják a szőlőt, azért, hogy a kánikulai rekkenő hőség a termést meg ne szoríttsa, és sokszor nyernek is vele, nem csak a melegre, hanem a megeshető jégesőre nézve is, mivel a dudva nyakig ér."[28] Az északmagyarországi szőlők talajmegmunkálása (Buda és Vác környéke, Mátraalja, Eger és Miskolc vidéke, Tokajhegyalja) a fedésből, nyitásból és a három kapálásból állt,[29] ugyanígy történt ez a további keleti részeken Ung és Bereg megyék területén.[30]

A sekélyen kapáló és a talajmunkát sarlózással, kézi fűszedéssel kiegészítő művelés a szőlőkultúra archaikusabb és külterjesebb, a szántóföldi művelés hatásait mutató rendjét és formáját jelenti, míg a fedő-nyitó, mélyen kapáló technika belterjesebb, gondosabb művelésre utal. Az utóbbi talajmegmunkálás példája hatott a XVI—XVII. században meghonosodott kapásnövényeink talajművelésére is.

A szőlő talajmegmunkálásának fenti különbségei a dunántúli és az északmagyarországi szőlőművelés eltérő fejlődését bizonyítják.[31] Az adatokból levonható következtetések arról győznek meg bennünket, hogy további összehasonlítás helyett szűkebb terület részletes anyagát mutassuk be, mert még ma is kevés összemérhető adattal rendelkezünk a megbízható agrár- és eszköznéprajzi általánosításhoz.

A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon

1. *Talajművelő eszközök*

A szőlő talajmunkáinak legfontosabb eszköze a kapa.[32] Főbb kapatípusainkról a korábbi irodalom alapján Balassa Iván adott általános formai ismertetést.[33] Legutóbb Márkus Mihály egy kapakészítő központ, Mecenzéf

[26] Keleti: i. m. 180—181.

[27] Vahot Imre: A kecskeméti szőlő- és gyümölcs-termelés. Szerk.: Kubinyi Ferenc—Vahot Imre, Magyar- és Erdélyország Képekben, I. (1853) 114—115.

[28] Pethe: i. m. 504—505.

[29] Az idevonatkozó részletes anyagot lásd a következő fejezetben.

[30] Keleti: i. m. 85.

[31] A kérdéshez lásd Vincze István: Szőlőművelés és bortermelés a borsodi Hegyközben (A magyar szőlő- és borkultúra néprajzi rendszerezésének kérdései). Kézirat, kandidátusi értekezés.

[32] Az ásó szerepe jelentéktelen volt. Ekével szántott szőlőről csak a régi Temes megyéből van adatunk (MN.[2] II. 236.). A fogatos, lókapázó talajművelés az utóbbi ötven évben terjed a síkvidéki, könnyű talajú szőlőkben.

[33] A tulajdonképpeni kapákat Balassa Iván a következő csoportosítás szerint tárgyalja: négyszegletes, gömbölyű, félgömbölyű, legömbölyített hegyű, szív alakú és hegyes kapa (i. m. (1960) 161—165.).

(Medzev, CsSzK) teljes anyagát dolgozta fel. A formai elemzés — mely a múlt század végi mecenzéfi kovácsok ismeretanyagát tartalmazza — az egyes típusokat a kapakészítők által ismert fontosabb felhasználó területekhez köti, s elnevezésüket is egy-egy típus elterjedési centruma adja (budai, egri, tállyai kapa stb.).[34] E típusok nagyobb része annyira hasonló (forma, súly, méret), hogy ma már nehéz köztük különbséget tenni — különösen a kapaformák egységesedését és átalakulását figyelembe véve —, s ha néhány régi formára akadunk is, nem tudjuk teljes biztonsággal típusba sorolni kopottságuk vagy a hagyomány hiánya miatt. MÁRKUS tanulmánya a kapák történeti kutatásának adhat elsősorban jó formai és földrajzi rendszerezést. Szőlőkapáinkat VINCZE ISTVÁN előzetes kísérletképpen öt típuskörbe sorolja: lapos-, villa-, csákány- és kombinált kapa, valamint horoló.[35] Szükséges a kapaformák metodológiai egyöntetűségét kialakítani, hogy a kutatások felhasználhatóságát fokozni tudjuk. E téren a Magyar Néprajzi Atlasz munkálatai segítséget jelentenek, viszont a kapaformák elterjedésének, történetének részletkérdéseit mikrovizsgálatokkal kell feltárni.

Észak-Magyarországon a szőlőkapák nagy formai változatosságát találjuk. Buda, Pest és Vác környékén a szív- vagy levélformájú kapákat használták a múlt század végén. A *budai kapa* a szívalakú kapák legjellegzetesebb formája, melyet két változatban is gyártottak a mecenzéfi kapakovácsok (2. ábra *a* és *b.)*. A Buda környéki szőlőkben ma az orom nélküli változattal dolgoznak, melynek egyenes nyele 100 cm hosszú. A múlt század első felében a budai kapa hegyes és vastag ormójú,[36] ami a forma nagymértékű átalakulására mutat. A levélformájú *pesti kapa* (2. ábra *c.)* a kapák egységesedése folytán a mai használatból kiesett. A múlt század végén még ismert *váci kapa* (2. ábra *d.)* is nagyrészt kiszorult a használatból, s csak az idősebb szőlőművesek vágatják levélformájúra az eredetileg kerek kapát. A szív- vagy levélformájú kapákat idegen alakja, korábbi elterjedési területe (Nyugat-Dunántúl, Pozsony környéke, Ausztria) miatt német eredetűnek tartják.[37] Az egri vár ásatása közben előkerült példány (3. ábra *b.)* arra mutat, hogy a XVI. század második felében Eger vagy Eger környékén már használatban volt.[38] Ha e kapaformát német eredetűnek tekintjük, úgy a hatás török hódoltság előtti.

A többi kapásnövény szempontjából figyelmet érdemlő, a mecenzéfi kovácsok által *verpeléti kapá*nak nevezett levélformájú kapa (2. ábra *g.)*, melyet a múlt század második felében a Verpelét környékiek a zöldség és a dohány kapálásánál alkalmaztak. Ma már e forma itt ismeretlen.

Az egyenes vállú, kerek vágóélű kapák közül a *szentendrei kapa* (2. ábra *e.)* érdemel említést, melyet a Duna-kanyar néhány helységében használnak.

[34] MÁRKUS MIHÁLY funkció szempontjából különválasztja az irtó, szőlő és kultúrkapákat, míg formai szempontból az alábbi kilenc típuskört használja: pajzs forma (hegyes vagy kör aljjal), háromszög forma, négyszög forma, trapéz forma, szív vagy levél forma, kör vagy ellipszis forma, félkör vagy körkivágású forma, irtókapa és egzotikus kapa (M. MARKUŠ: i. m. (1966) 389, 434—435.).

[35] VINCZE: i. m. (1960) 128.

[36] F. SCHAMS: i. m. II. Tab. I., Fig. b.

[37] BALASSA: i. m. (1960) 164. és M. MARKUŠ: i. m. (1964) 40.

[38] A kapa méretei: H: 24 cm, Sz: 20 cm. A kormeghatározás az ásatást vezető KOZÁK KÁROLY, régész szíves közlése. — Levélformájú kapa került elő a diósgyőri vár XIV—XVI. századi anyagában is (Hermann Ottó Múzeum, Miskolc; F: 15864).

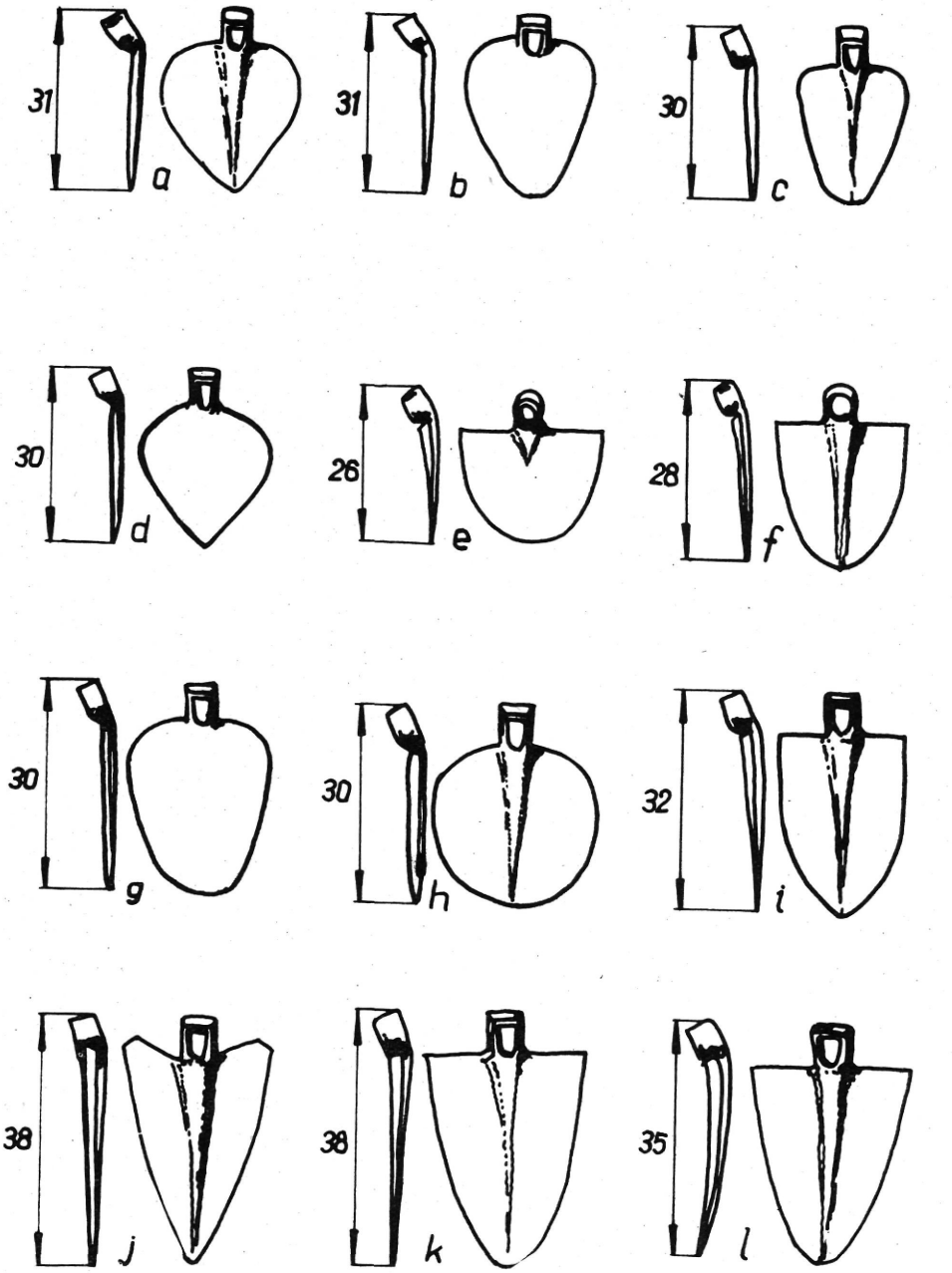

2. ábra. Múlt század végi kapaformák Észak-Magyarországon (M. Markuš nyomán). *a)* budai kapa orommal; *b)* budai kapa orom nélkül; *c)* pesti kapa; *d)* váci kapa; *e)* szentendrei kapa; *f)* jászberényi kapa; *g)* verpeléti kapa; *h)* egri kapa; *i)* miskolci kapa; *j)* tokaji kapa; *k)* tállyai *l)* újhelyi kapa

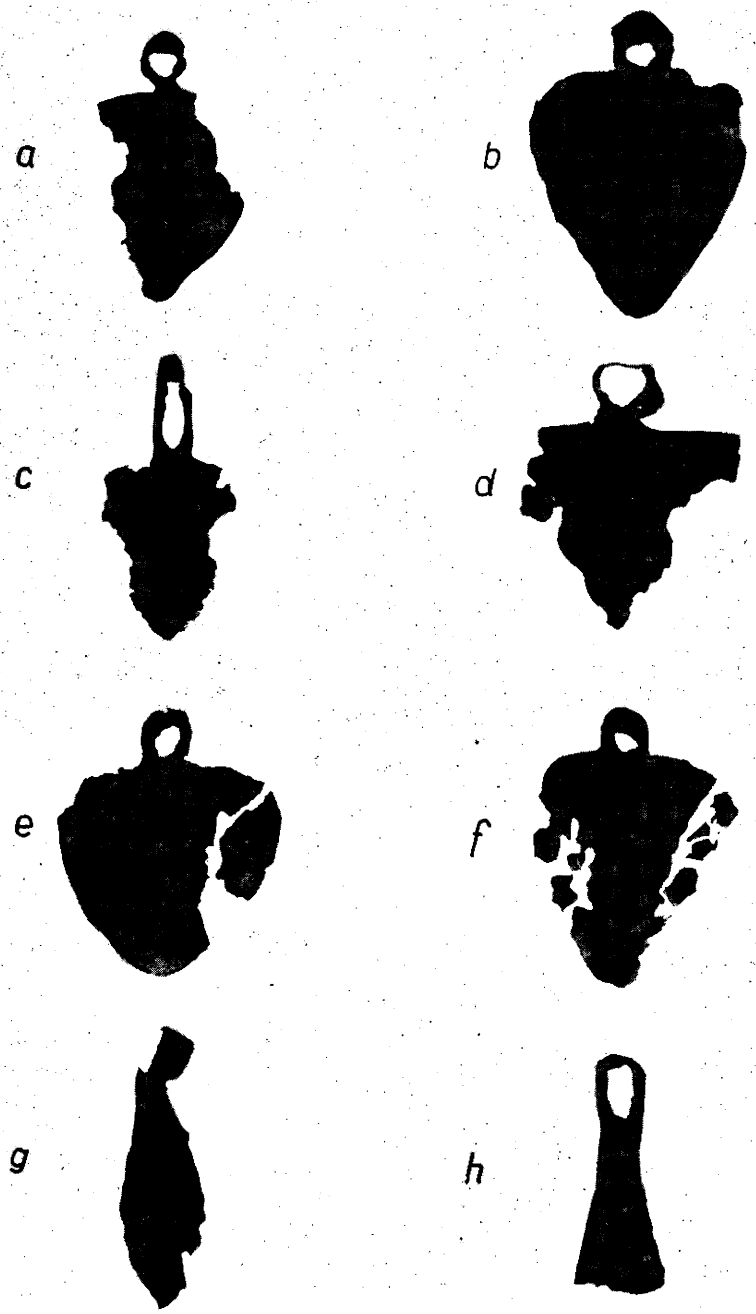

3. ábra. XVI—XVII. századi kapaleletek Heves megyében (Az egri Dobó István Vármúzeum anyaga — Sz. Kovács Éva felvétele). *a)* Siroki vár, ltsz: nélkül; *b)* Egri vár (Tömlöcbástya), ltsz. nélkül; *c)* Egri vár (?), ltsz: 55.250.1.; *d)* Egri vár (?), ltsz. 54.257.1; *e)* Egri vár (Tömlöcbástya), ltsz. nélkül; *f)* Egri vár (Tömlöcbástya), ltsz. nélkül; *g)* Heves m. ltsz.: 55.252.1.; *h)* Egri vár, ltsz. nélkül.

A gömbölyű fokú kapa nyele egyenes, és csákányosra állítva dolgoznak vele. MÁRKUS szerint a Szentendrére került szerb telepesek honosították meg.[39]

A kerek kapák jellegzetes típusa az *egri kapa* (2. ábra *h.)*. E típusnak ma is széles körben való elterjedése, nagy hagyománya és a szőlőművelésben elfoglalt elsődleges szerepe jelentőssé teszi. XX. századi formájában 32 cm átmérőjű, *fejszefokú* és *vesszeje* az egész kapatesten végigér. Ma, mint gyári készítmény szabványméretben készül. Egyenes, 80—90 cm hosszú nyelét szilfából, ritkábban akácfából faragják. A kapa beállításánál rálépnek *szárnyára* és a nyél fogásához mérve *homorúra* állítják, vagyis a kapatest és a nyél között 45° körüli hegyes szög képződik. Az egri kapát Nógrád megye keleti részén (Pásztó környékén) átalakítva használják. A kapatestet keresztben domborúra kalapálják, hogy jobban *megfeküdje a földet*, s foka mellett kétoldalt a vállát felhajlítják, hogy *ne szaladjon el róla a föld*. Az egri kapát *lapos kapa* néven ismerik, a mátraalji szlovák telepítésű községekben *gracá*nak hívják.

Az egri kapa XIX. század közepi formájában egy láb széles és egy láb hosszú, míg a nyitásnál használt változata 9 hüvelyk széles és 10 hüvelyk hosszú. A kapa egyenes szilvafa nyele 2,5 lábnyi.[40] Ugyanezt a kapaformát találjuk egy XVIII. század végi egri térkép mellékletén is.[41] A XVI—XVII. századi, az egri vár Tömlöcbástyáján talált kapaleletek (3. ábra *e* és *f)*[42], azt bizonyítják, hogy Eger környékén kerek kapát használtak a török hódoltság korában is. VINCZE ISTVÁN a kerek kapákat német eredetű szőlőműveseinkhez kapcsolja,[43] nem téve különbséget szív- vagy levélformájú és kerek kapák között. Véleményünk szerint a kifejezetten kerek formájú kapák főként hegyvidéki szőlőművelő szerepkörben ismeretesek, s magyar területeken belső, helyi igényekhez és technikákhoz köthetők (elsősorban Észak-Magyarországon Nógrád, Heves és Borsod megyék területe, valamint Erdély egyes részei). Megállapításunkat erősíti, hogy az ausztriai, cseh, szlovák, román, bulgár, szlovén és horvát anyagban a kapa párhuzamát nem találtuk. Másodlagosan és később a kerek kapát más kapásnövények talajmegmunkálásánál is használták és használják.[44] E kapaforma hegyvidéki szőlőkben való alkalmazása valószínűtlennek látszik, de a forgató-borító-bakhátazó, mélyen járó művelési technika jogosulttá teszi használatát.

Az észak-magyarországi hegyes szőlőkapáknak formai, munkatechnikai és történeti szempontból is jól jellemezhető típusát találjuk meg a Mátraalján, melyet e területen — de az ilyen kapaformát gyártó mecenzéfi kovácsok szerint is — *gyöngyösi kapa* néven ismernek. A kapaformát különleges formája alapján még a következő nevekkel jelölik: *gúnárnyakú kapa* (Gyöngyöshalász), *hosszúnyakú kapa* (Szücsi), *rövidnyakú kapa* (Rózsaszentmárton), *nyakas kapa*

[39] M. MARKUŠ: i. m. (1966) 399.

[40] MÁRTONFFY KÁROLY: Eger szőlő-gazdászata. Szerk.: Kubinyi Ferenc—Vahot Imre, Magyar- és Erdélyország Képekben, IV. (1854) 65 (ábra), 68, 73.

[41] Országos Levéltár, Htt. térk. div. XVII. No. 11.

[42] A kapák méretei: 27 ill. 22 cm, 28,5 ill. 18 cm. Lásd még: KOZÁK KÁROLY: Az egri vár feltárása (1957—63) II. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve II. (1964) 231, 268.

[43] VINCZE: i. m. (1960) 128.

[44] Heves megye déli és keleti részén a kerek kapát, *mindenes kapát*, kukoricához, dohányhoz és burgonyához is használják.

(Abasár, Markaz), *görbe kapa* (Visonta) és *hegyes kapa* (Gyöngyössolymos). Domoszlón és Kisnánán szlovák névvel *sillacs*kának mondják.

A gyöngyösi kapa oldala enyhén ívelt, hegyben végződő. *Válla* egyenes, és a kapa egészén végigér *vesszeje*. Mai elterjedésének centrumában a kapatestet és a kapa fokát 6—7 cm hosszúságú, derékszögben hajlított *nyak* köti össze, míg a délebbre eső helységekben (Rózsaszentmárton, Ecséd, Hatvan) a hosszú nyakat kováccsal rövidebbre vágatják. A kapa köpüje mindig fejszefokú. A 90—100 cm-es, természetes hajlású jávor-, ritkábban akácfa nyél alsó harmadában sarkosra, felső kétharmadában hengeresre faragott. A kapanyelet a mátrai szerszámfát faragó központokból (Szuhahuta, Gyöngyössolymos) szerzik be. A nyél és a kapa által bezárt szög a nyak miatt közvetlenül nem mérhető, de a meghosszabbított szögszárak 45° alatti, egészen kis szögállást mutatnak, (4. ábra *c*, *d* és *e)*. Az első világháborúig a mecenzéfi kovácsok állították elő a gyöngyösi kapát, amelynek készítése igen bonyolult volt, de a gyöngyösi kapások jól megfizették az árát. Az első világháború után ezt a kapát a Mecenzéfből Salgótarjába telepített kovácsok készítették.[45] Ma a szabványosított kapaformák között szerepel.

A XIX. századi gyöngyösi kapa (4. ábra *a* és *b)*, lényegében megegyezik a maival, de a korábbi változatnál a nyakrész hangsúlyosabb, a kapa foka körmetszetű, valamint a nyél hosszabb.[46] A Heves megyei kovács limitációk szerint a XVII. század közepén egy gyöngyösi kapa ára 40 dénár.[47] Ebből az adatból nem derül ki, hogy milyen formájú ezidőtájt a gyöngyösi kapa, azonban a XVI—XVII. századi, Heves megyei hegyes-nyakas, régészeti anyagban talált kapák (3. ábra *a* és *d)*[48] valószínűsítik, hogy a Mátraalján e formát használták ebben az időben.

A gyöngyösi kapa szőlőkapáink jellegzetes típusa, a hegyes kapák csoportjának csak a Mátraalján használt változata. Alakjával és hajlított nyelével a szőlőművelés középkori formájú, belső fejlődésű eszköze. Elterjedési területén minden más kapásnövényt ezzel a formával munkáltak meg.

A hegyes szőlőkapák egy további típusa a *miskolci kapa* (2. ábra *i)*. Az egyenes vállú, hosszú, hegyben végződő kapatesten a kapa *erőssége* végigfut. Fejszefokú köpüjébe egyenes, 120—130 cm hosszú akácfa nyél jár. A kapát nagy szögre, csákányosra állítják. Márkus szerint „nem lehet régi eredetű kapa, minden valószínűség szerint a mistelbachi kapa elterjedése után alakult ki Miskolc környékén, — úgy, hogy a mecenzéfi kovácsok az itteni igények szerint átalakították a mistelbachi kapát".[49] Mai elterjedése messze

[45] M. Markuš: i. m. (1964) 37.

[46] „Zur Bearbeitung des Bodens gebraucht man in hiesiger Gegend eine ganz eigends gestellte Haue mit gebogenem, langen Halse, welche an einem, mehr als 4 Fuss langen, gekrümmten Stiele befestigt ist." (F. Schams: i. m. II. 185. és Tab. I. Fig. e.).

[47] Dezséri Bachó László: Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös, 1941. 219.

[48] A kapák méretei: H: 26 cm, Sz: 15 cm illetve H: 16 cm, Sz: 17,5 cm (mindkettő erősen kopott). — Hasonló hegyes-nyakas kapaformát találunk a füleki vár XVI—XVII. századi anyagában (Kalmár János: A füleki (filakovo) vár XV—XVII. századi emlékei. Régészeti Füzetek, Ser: II. 4. sz. (1959) XXV. t.).

[49] M. Markuš: i. m. (1964) 37. — Egyenes vállú, nagy alakú, hegyes kapákat ismerünk a XV—XVI. századból is, de helymegjelölés nélkül (Szabó György: A falusi kovács a XV—XVI. században. Folia Archaeologica VI. (1954) 139. XXXV. t. 4, 7, 8).

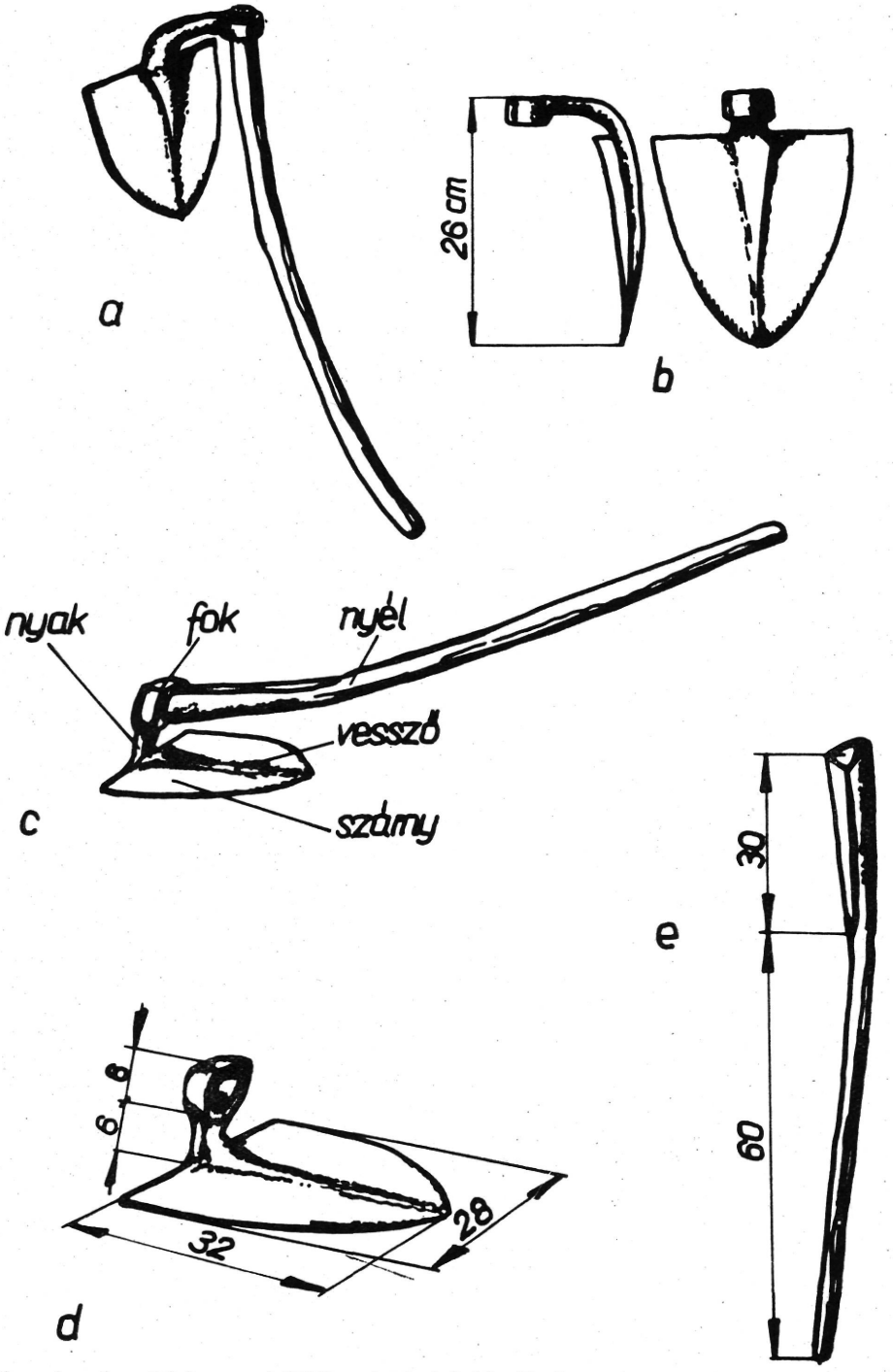

4. ábra. A gyöngyösi kapa. *a)* XIX. század első fele (F. SCHAMS nyomán); *b)* XIX. század második fele (M. MARKUŠ nyomán); *c), d), e):* mai forma (kapa és részei, kapafej, hajlított nyél).

túl mutat helyi jellegén, s csak Észak-Magyarországon Pest és Nógrád megye északi részén, valamint Borsod megyében a Hernád völgyéig általános. Ez a széleskörű elterjedtség azonban újabb, s az egységesített kapaformák bevezetése óta van meg. A miskolci kapát is *lapos* vagy *lapis* kapa néven ismerik. A *jászberényi kapa* (2. ábra *f)* eredetileg dohánykapa, MÁRKUS véleménye szerint a magyar béresek kapája volt.[50] Szolnok megye északi és Pest megye keleti részében ezzel a kapával szőlőben is dolgoznak. A vastag, egyenes vállú, erősen ívelt oldalélű hegyes kapának körmetszetű foka van. 120—140 cm-es egyenes, *porfis* nyele bükk vagy akácfából van. A meredek állású kapát a Mátraalján *berényi*, *berínyi* vagy *homoki kapa* néven ismerik.

A Hernád és a Bodrog közötti területen három, egymáshoz nagyon hasonló szőlőkapát használtak a múlt század második felében. A mecenzéfi kovácsok szerint e három hegyes kapa *tokaji kapa* (2. ábra *j)*, *tállyai kapa* (2. ábra *k)* és *újhelyi kapa* (2. ábra *l)* néven szerepelt. A szabályos háromszög alakú kapák kemény acélból készültek és fejszefokúak voltak.[51] Ma ezen a területen csak a szabványosított tállyai kapát, *lapos kapát* használják. E forma 30—34 cm hosszú, fejszefokába 100—110 cm-es egyenes nyelet faragnak. A kapa beállítása homorúra történik. Ilyen kapával dolgoztak a múlt század első felében Tokaj és Tarcal környékén.[52] A XVII. századi kovács limitációk a kapa nevét illetően („eöreg lapos kapa, jo Vasbul csinalt lapos kapa") felvilágosítást nyújtanak,[53] de nem tudni, hogy a sok lapos kapa közül melyiket jelentik. A régészeti anyagból egy Heves megyei leletet (3. ábra *c)* mutatunk be középkori párhuzamként.[54]

Az eddigiek során vizsgált kapákhoz — melyek a szőlő talajművelésének legfontosabb, forma és elterjedés szempontjából típusokba sorolható tárgyai voltak — tájanként kisegítő vagy kiegészítő szerepű eszközök is kapcsolódtak. Ezek a kapafélék már forma, funkció és elterjedés tekintetében általánosabb jellegűek.

Egyik ilyen eszköz a csákánykapa. Területünk nyugati felében (Gödöllő, Galgamácsa, Gyöngyöspata) *tövető kapa* (5. ábra *a)* néven ismert. Ezt a kapanevet a XVI. század elején említik („Ligonen Thew Wethew kapa"), KASSAI Szókönyvében Pest megyei tájszóként szerepel, de előfordul Szokolya (Nógrád m.) 1789. évi hagyatéki irataiban is.[55] A csákánykapa elnevezése Eger és környékén *vencli*, *mencli*, *mecenzo*.[56] Észak-Magyarország keleti felében *irtó-*, *ortó-* vagy *artó kapa* névvel jelölik. A XVI—XVII. századi kovács limitációk is főként ortó kapának nevezik.[57] A csákánykapa régebbi formájában durván megmunkált, négyszögletes fokú, trapéz alakú, rövid élű szerszám, melyet

[50] M. MARKUŠ: i. m. (1966) 394.
[51] Lásd bővebben M. MARKUŠ: i. m. (1964) 37—40.
[52] F. SCHAMS: i. m. I. 61. és Fig. D.
[53] BOGDÁL FERENC: Kovács limitációk Magyarország északi területéről a XVII—XVIII. századból. NK. IX. (1964) 1. sz. 272, 275, 282.
[54] A XV—XVI. századi hegyes kapa ovális nyéllyuka feltűnően nagy (6 cm), H: 29,5 cm és Sz: 13,5 cm.
[55] A tövető kapa kérdéséhez: SIMONYI ZSIGMOND: Tövető kapa. Nyr. XXXII. (1903) 447., GÖNCZY MIKLÓS: Tövető kapa. NÉ. V. (1904) 247., MORVAY PÉTER: Szokolya gazdálkodása. NÉ. XXX. (1938) 285—286.
[56] VINCZE: i. m. (1960) 131.
[57] BODGÁL: i. m. 276 kk.

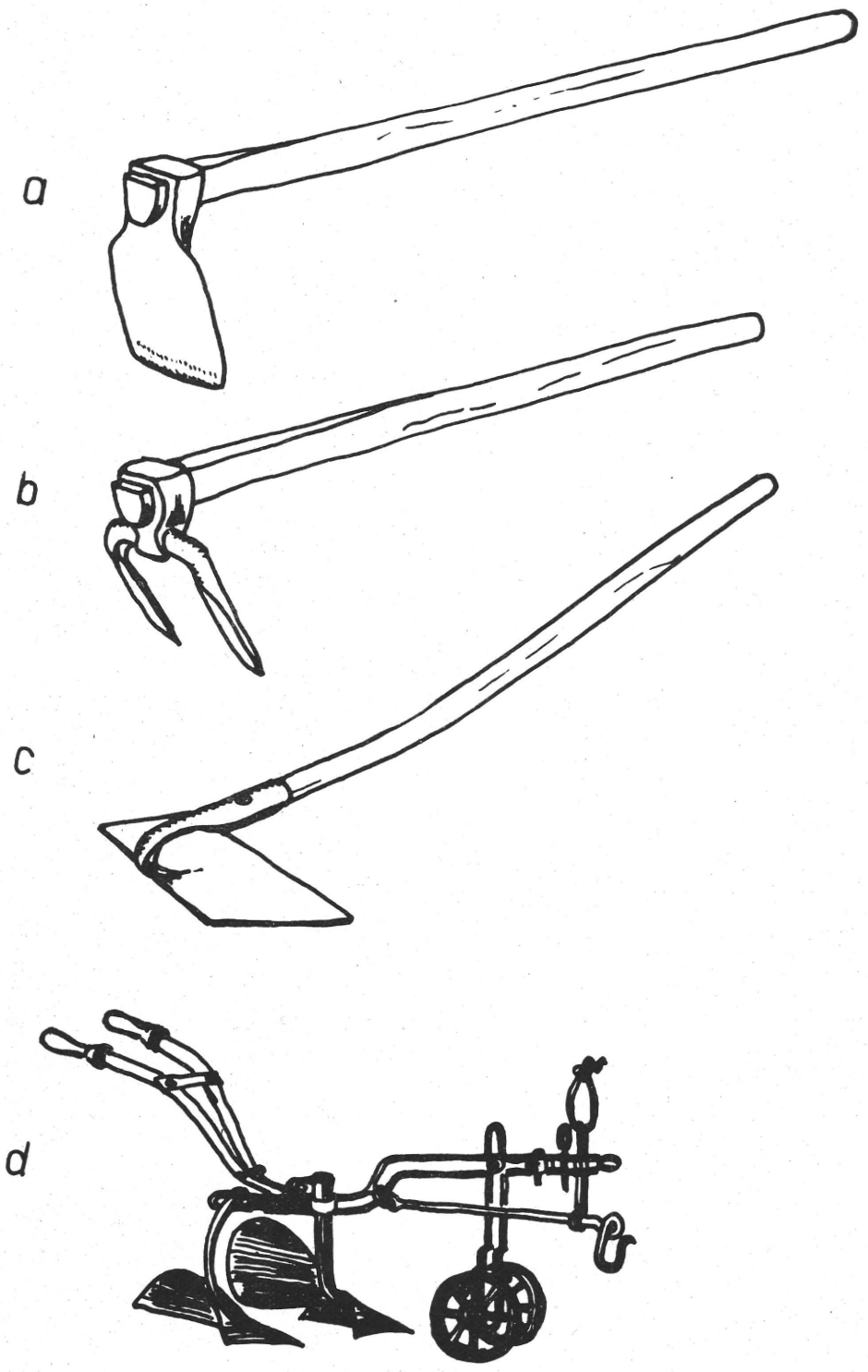

5. ábra. Szőlőtalajművelő eszközök. *a)* tövető kapa (Gödöllő, Pest m.); *b)* kétágú (Mád, Borsod m.); *c)* horoló (Gyöngyös, Heves m.); *d)* lókapa (MOLNÁR I. nyomán).

egri, XVI. századi (3. ábra *h*)[58] és XIX. századi[59] előfordulásában is ismerünk, de ma is találkozunk néhány régi formájú változattal.[60] Újabb alakjában a csákányt, annak fokával rövid, egyenes nyak köti össze. A csákánykapának fák és tőkék kivétele mellett volt és van szőlőtalajművelő szerepe is: a föld trágya alá mélyítésében, barázdák meghúzásában, s néha az első kapálásnál (Gödöllő környéke, Mátraalja, Eger patak völgye, Sárospatak vidéke).

Az észak-magyarországi szőlőművelésben a csákánykapánál nagyobb szerepe van a villakapának, különösen a Tokajhegyalján, ahol *kétágú* a neve. COMENIUS magyarítóinál már megtaláljuk e hegyaljai tájszót,[61] s egészen napjainkig ezzel az eszközzel végzik az első kapálást, a *kétágúzás*t. Borsod megye német telepítésű községeiben (Hercegkút, Károlyfalva) *karszt*nak mondják, míg északabbra, a Hegyközben *ágas kapa* néven ismert. A villakapát Eger környékén már alig használják. A Mátraalján pedig csak a múlt század végén végeztek vele mélykapálást, itt *geda* volt a neve. Nógrád és Pest megye egyes helyein csak ott használták, ahol uradalmi szőlők voltak (Penc, Pásztó, Gödöllő). A kétágú a hegyvidéki talajművelés eszköze, ezért foka megerősített, nádalt és rövid a nyele. Mádon (Borsod m.) falusi kovácsok is készítik (5. ábra *b*).

A mély talajmunkát végző járulékos eszközök közül említést érdemel néhány kimondottan nyitást végző kapa: így a Vác környékén használt kombinált kapa,[62] és a Cegléd vidékén alkalmazott *gólyaorrú kapa*.[63] Úgy tűnik, hogy az utóbbi forma a homoki szőlőkben honos, de korábban hegyi területen is dolgoztak vele, mint ahogyan erre utal a XVII. századi, Heves megyei kapalelet is (3. ábra *g*).[64] A szőlőnyitásnak érdekes kisegítő eszköze Nógrád megye keleti részében a *kis lapát*, mely a lisztes kanálhoz hasonló, 30 cm hosszú, rövid fogójú faeszköz. A kis lapáttal a tőke mellett maradt földet kaparják el, vigyázva arra, nehogy a rügyeket megsértsék.

A nyári gyomirtó talajmunkákhoz használatos, az utóbbi száz évben egyre terjedő eszköz a *horoló*. A síkvidéki és homoki szőlők újabb hagyományú, felszíni kapálást végző szerszáma. A horoló terjedését segíti, hogy gyorsan lehet dolgozni vele, és a munkavégzés nem kíván nagy erőkifejtést. Az északmagyarországi horoló formák közül legelterjedtebb a *gyöngyösi horoló* (5. ábra *c*), mely a szabványkapák között szerepel. A tágabban vett Mátraalján ismert eszköz, 80 dkg súlyú, téglalap alakú, és három oldalán élezett. Élezetlen, egyenes vállából induló, kampószerű nyaka gömbölyű köpübe végződik. Hengeres, enyhén hajlított akácfa nyele 100—120 cm hosszú, s szöggel erősítik a horoló köpüjébe. A múlt század második felében a mecenzéfi kovácsok készítették, ma pedig a gyárak mellett a falusi kovácsok is foglalkoznak előállításával (Kál, Gyöngyös). A horoló, s egyáltalán a sekélyes gyomirtás szőlőbeli elterjedése a hagyomány szerint Gyöngyös környékéről indult el

[58] A kapa hossza 23 cm, szélessége 10 cm.

[59] Egerben „szokás minden 4—5 évben egyszer födés után a szőlősorok közeinek is ortókapával mélyen felkaparása, fölszedése" (MÁRTONFFY: i. m. 72—73. — rajz a 66. oldalon).

[60] Néprajzi Múzeum, ltsz: 64.100.18. (Tyukod, Szabolcs m.).

[61] BAKOS: i. m. 14.

[62] MN² II. 161.

[63] Ábráját lásd: MN² II. 161.

[64] A fokától homorú íveléssel szélesedő kapának lekerekített vágóéle van (H: 28 cm, Sz: 17 cm).

a környező területekre (Pest m. keleti része, hevesi homoki szőlők). Gyöngyösön a XIX. század közepén már *horolták a szőlőt.*[65] Ennek az a magyarázata, hogy elegendő hegyi terület nem állt rendelkezésre az újabb telepítésekhez,[66] s a nagy területű szántók beültetésével gyorsabb, gazdaságosabb munkavégzésre volt szükség.

Horolóféle eszközöket Pest megyében (Bernecebaráti: *saraboló,*[67] Fót: *horoló kapa,*[68]) és Borsod megyében is (Bőcs: *poroló,*[69] Hejőpapi: *húroló*[70]) ismernek, azonban ezek egészen keskeny, csákányosra állított alkalmi esz-

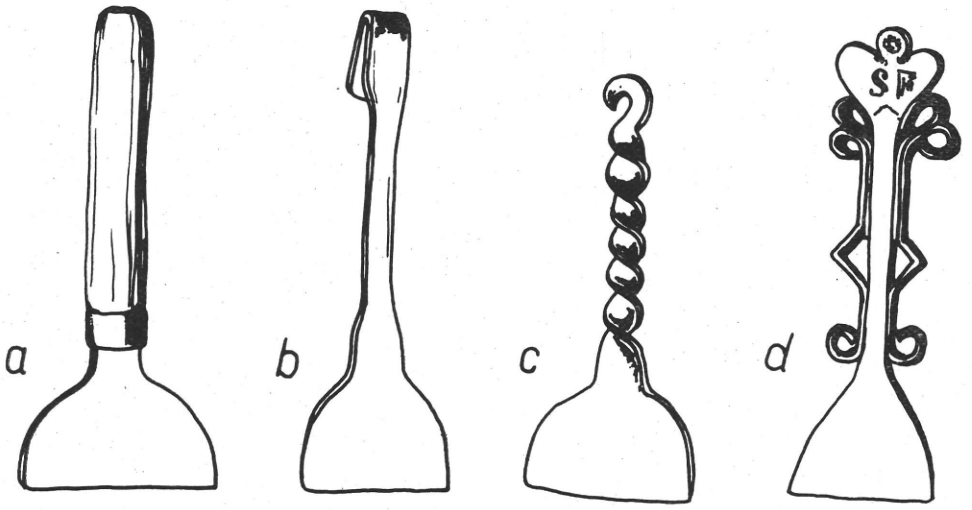

6. ábra. Kapatisztítók. Gyöngyöshalász, Heves m.

közök. A horolók Tokajhegyalján, Heves és Nógrád megye északi részén, s — Márkus véleményével ellentétben[71] — Egerben sem használatosak, bár a *húrolás, horolás* kifejezéseket ismerik.

A kapa elengedhetetlen társa a kapatisztító, a *kocér* vagy ahogyan Visontán tréfásan mondják, a *kapafia.* Korábban kis fakéseket használtak a kapára ragadt föld eltávolításához, ma inkább vasból készítik a kocért. A Heves megyei Gyöngyöshalászon a következő kocérformák használatosak (6. ábra *a—d):* hordóabroncsból fanyéllel; kanálból, hajlított nyélvéggel; csavart

[65] A harmadik kapálás helyett „némellyek horolni szoktak, vagyis a gyepnyesőhöz hasonló szerszámmal a füvet megszaggatják" (Gazdasági Lapok, 1854. 515).

[66] „Nem lehet megrovás nélkül hagynom azon — Gyöngyös mellett igen is gyakorlatba vett intézkedést, miszerint, olly lapályföldek, mellyek főleg gabonatermesztés alá alkalmasak szőllő alá osztogattatnak ki terjedelmes táblákban" (Péterffy József: Egri és gyöngyösvidéki kirándulásom. Magyar Gazda, 1846. 875.).

[67] MNA. Erdélyi Zoltán gyűjtése.

[68] MNA. Barabás Jenő gyűjtése.

[69] MNA. Rózsa Tibor gyűjtése.

[70] MNA. Kiss Mária gyűjtése.

[71] M. Markuš: i. m. (1966) 407.

nyelű vaskés (cigány kovács munkája); cifrázott, monogramos vaskés (falusi kovács készítette). A kocért gatyakorcban hordták, vagy a csizmaszárba dugták. Egerben a kocér érdekes felerősítési módjával találkozunk; a kapás térde alatt átkötött szíjra erősíti kapatisztítóját.[72]

A szőlő fogatos talajművelése síkvidéki vagy enyhe lejtősíkú területen lehetséges, éppen ezért Észak-Magyarországon az ekekapák elterjedésére korlátozott lehetőségek voltak. A kapás művelés hagyományaival egyébként is ellenkezett a ló és a vasalkotmány szőlőbe engedése. 1868 körül Gyöngyösön kudarccal végződött az első *lókapázás*, ugyanis a plébános részeg kocsisa sok kárt tett a tőkékben.[73] Ezt, az egyik első magyar szőlőművelő lókapát a verseci Neukomm Bálint cégnél készítették (5. ábra *d*).[74] Mátraalján a fogatos művelés csak az első világháború után hódított tért. Először a Kühne-féle, majd később a Planett-rendszerű lókapa terjedt el. A nyári gyomirtó lókapázást *lovazás*nak (Gyöngyös), *planettozás*nak (Karácsond, Nagyréde, Gyöngyöspata) és *guberolás*nak (Visonta) nevezik. A kapálás gépesítése után megpróbálkoztak a fedés és nyitás fogatos megoldásával is. A fedő és nyitó ekék formáját, konstrukcióját a gazdák a falusi vagy városi kovácsokkal együtt kísérletezték ki. A *fedő eke* vastag fagerendelyű eszköz, melyen két egymás mellé erősített homorú kormánylemez a két tőkesorra borítja a földet. A *nyitó eke* állítható oldalgerendelyén két egymással szemben álló eketest a tőkék mellől elszántja, s a sorban bakhátra forgatja a földet. A fedő és nyitó eke kiterjedtebb alkalmazása 1945—1950 között kezdődött. A tőke sorában műveletlenül maradt földsávot horolóval húzzák ki a szőlő sorába. A szőlő fogatos művelése területünkön — a Mátraalján és néhány délebbre eső helységen kívül — máshol nem terjedt el, egyrészt a szőlők fekvéséből adódóan, másrészt a kis szőlőterületek miatt. Gyöngyös környékén ugyanis a nagy szőlőtáblák (kb. 15000 kh.) megművelése, a horolástól is gyorsabb munkavégzés bevezetését sürgette.

Az észak-magyarországi szőlők talajművelésének eszközeit forma és funkció szempontjából ismertettük, elemzésünket régészeti és eszköztörténeti adatokkal egészítettük ki. Az eszközök XX. századi elterjedését dokumentatív térképen rögzítettük (7. ábra)[75] olymódon, hogy a kapatípusokat főjelekkel, a kiegészítő eszközformákat pedig mellékjelekkel láttuk el. A kombinált jelek segítségével — a földrajzi elterjedésen túl — a talajművelő eszközök területenkénti fejlettségét, valamint az eszközegyütteseknek a művelés jellegében betöltött szerepét is szemléltetni tudjuk.

[72] Vincze: i. m. (1960) 130—131.

[73] Gyöngyös (napilap) 1880. jún. 27. és júl. 11. sz.

[74] A szőlő fogatos műveléséhez lásd Molnár István: A szőlőművelés és borászat kézikönyve.[3] Bp. 1897. 386—387.

[75] Itt mondok köszönetet Szolnoky Lajosnak, aki a Néprajzi Atlasz idevonatkozó anyagát rendelkezésemre bocsájtotta.

2. *Munkafolyamatok és munkamódok*

a) *Fedés és nyitás*

Az évi talajművelés egészét tekintve a munka nem a tavaszi nyitással, hanem az őszi fedéssel kezdődik. E két munkafolyamat a szőlőművelés legnehezebb, legnagyobb fizikai erőt kívánó része, melyeket Észak-Magyarországon az utóbbi húsz évet kivéve, általában elvégeztek. A fedéshez és nyitáshoz új vagy a lehető legnagyobb kapaformát használják, amit ilyenkor *fedő*, illetve *nyitó kapá*nak mondanak. Ezek a kapák megegyeznek a 7. ábrán főjelekkel szemléltetett típusokkal. A fedés és nyitás munkafolyamatainak összetartozására mutat az is, hogy ugyanabban a testhelyzetben és haladási irányban dolgoznak. A kapás a hegyen felülről lefelé, a sor végétől eleje felé halad, ezért mondják: *farral megy, hajolva, mint akinek a gatyája tele van* (Visonta, Heves m.). A fedés ideje október és november. Gyöngyösön mindenszentekre illik végezni vele, sokszor azonban későbbre maradnak. Ilyenkor az a fontos, hogy a fagy beállta előtt készen legyenek. A nyitás idejének megválasztása nehezebb feladat, mert a tavaszi fagy, az addig védett szemeket könnyen kivakíthatja, s *azt is elviszi, ami még meg se volt.* Azért Gergely nap körül (Tokajhegyalja) vagy Józsefkor (Mátraalja) megszólal a legszebb zene: *megcsendül a kapa.*

Pethe Ferenc múlt század eleji leírása szerint a fedés többféleképpen történhetett: „Némellyek tsak lefektetik a venyikét s azt egy darab kővel, hantal, egy kapa földel, ganéval, darab fával, deszkával sat. megnyomtatják. Mások bétakarják a' lefektetett, vagy a főld színéhez közel sással össze fűzött venyikét borsó- vagy lednekszalmával . . . vagy pedig a törzsököt éretlen szálas ganéval . . . A hazában, ahol fednek, venyikét tőkét főldel temetik el, vagy pedig magát a tőkét, s némellyek a nyakát".[76] Ezek az eljárások — az utolsót kivéve — dunántúli, tehát nem jellegzetesen fedő területek anyagát tartalmazzák, de rávilágítanak arra, hogy főként a téli hideg ellen igyekeztek védekezni. A tőkék földdel takarásának, a mély talajmegmunkálásnak és a vesszők rágcsálók elleni védésének Észak-Magyarországon volt igazi jelentősége.

A fedés földmozgató technikáját az ültetés módja határozza meg. A takarás módját soratlan szőlőkben a tőkénkinti fedés, *kupacban fedés, kupacra takarás* (Tokajhegyalja, *bokorra fedés* (Eger környéke), *csirkézés* (Nógrád és Heves megye nagyobb része), míg a soros szőlőkben a folyamatos *bakhátra fedés* jelenti.

A *kupac, bokor* és *csirke* kifejezések hangulatosan jellemzik azt a földcsomót, mellyel a tőkét beborítják. A kapás a tőkét körüljárva 4—5 kapányi földet emel a vesszők közé.[77] A szőlők sorossá válásával e fedési mód visszaszorulóban van. Világítsuk meg néhány adattal azokat az okokat, amelyek

[76] Pethe: i. m. II. 517.

[77] Tokajhegyalján „gleich nach vollendeter Lese . . . wird der Weinstock zugedeckt, das heisst, es wird um den Stock herum Erde aufgeworfen, die ihn bis über die Krone in From eines Maulwurfshügels bedeckt, und vor Kalte und Nasse dem Winter über schützen soll". (F. Schams: i. m. I. 57.)

A 7. ábrán közölt térkép helységjegyzéke

1. Ipolytölgyes (Pest m.) MNA. Szemerkényi Á. gy. 2. Bernecebaráti (Pest m.) MNA. Erdélyi Z. gy. 3. Nagymaros (Pest m.) s. gy. 4. Dunabogdány (Pest m.) s. gy. 5. Pócsmegyer (Pest m.) MN.[2] II. 160. és s. gy. 6. Szentendre (Pest m.) s. gy. 7. Budakeszi (Pest m.) s. gy. 8. Buda (Pest m.) Balassa I.: A magyar kukorica. Bp. 1960. 163. 9. Fót (Pest m.) MNA. Barabás J. gy. 10. Vác (Pest m.) s. gy. 11. Keszeg (Nógrád m.) MNA. Selmeczi L. gy. 12. Érsekvadkert (Nógrád m.) MNA. Selmeczi L. gy. 13. Bercel (Nógrád m.) s. gy. 14. Galgamácsa (Pest m.) MNA. Tóth J. gy. és s. gy. 15. Szada (Pest m.) s. gy. 16. Gödöllő (Pest m.) s. gy. 17. Aszód (Pest m.) s. gy. 18. Tura (Pest m.) s. gy. 19. Boldog (Heves m.) s. gy. 20. Heréd (Heves m.) MNA. Füzes E. gy. 21. Szirák (Nógrád m.) s. gy. 22. Csécse (Nógrád m.) s. gy. 23. Ecseg (Nógrád m.) s. gy. 24. Kozárd (Nógrád m.) s. gy. 25. Pásztó (Nógrád m.) s. gy. 26. Felsőtold (Nógrád m.) s. gy. 27. Nagylóc (Nógrád m.) MNA. Selmeczi L. gy. 28. Karancskeszi (Nógrád m.) MNA. Selmeczi L. gy. 29. Kazár (Nógrád m.) Balassa I.: i. m. 163—164. 30. Erdőkövesd (Heves m.) MNA. Selmeczi L. gy. 31. Rózsaszentmárton (Heves m.) s. gy. 32. Szücsi (Heves m.) s. gy. 33. Gyöngyöspata (Heves m.) s. gy. 34. Gyöngyöstarján (Heves m.) s. gy. 35. Gyöngyösoroszi (Heves m.) s. gy. 36. Gyöngyössolymos (Heves m.) s. gy. 37. Gyöngyös (Heves m.) s. gy. 38. Gyöngyöshalász (Heves m.) s. gy. 39. Nagyréde (Heves m.) s. gy. 40. Ecséd (Heves m.) s. gy. 41. Hatvan (Heves m.) s. gy. 42. Csány (Heves m.) s. gy. 43. Jászberény (Szolnok m.) Balassa I.: i. m. 164. 44. Visznek (Heves m.) s. gy. 45. Adács (Heves m.) s. gy. 46. Karácsond (Heves m.) s. gy. 47. Halmajugra (Heves m.) s. gy. 48. Detk (Heves m.) s. gy. 49. Visonta (Heves m.) s. gy. 50. Abasár (Heves m.) s. gy. 51. Markaz (Heves m.) s. gy. 52. Domoszló (Heves m.) s. gy. 53. Kisnána (Heves m.) s. gy. 54. Tarnaméra (Heves m.) P. Kovács A. gy. 55. Boconád (Heves m.) s. gy. 56. Heves (Heves m.) s. gy. 57. Átány (Heves m.) Fél E.—Hofer T.: A parasztember szerszámai. Ethn. LXXII. (1961) 497—500. 58. Tiszanána (Heves m.) MNA. P. Kovács A. gy. 59. Bessenyőtelek (Heves m.) MNA. Szemerkényi Á. gy. 60. Kápolna (Heves m.) s. gy. 61. Aldebrő (Heves m.) s. gy. 62. Feldebrő (Heves m.) s. gy. 63. Verpelét (Heves m.) s. gy. 64. Mikófalva (Heves m.) s. gy. 65. Felsőtárkány (Heves m.) s. gy. 66. Felnémet (Heves m.) s. gy. 67. Eger (Heves m.) s. gy. 68. Egerszalók (Heves m.) s. gy. 69. Andornaktállya (Heves m.) s. gy. 70. Maklár (Heves m.) s. gy. 71. Ostoros (Heves m.) s. gy. 72. Mezőkövesd (Borsod m.) Vincze I.: Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben. NK. V. (1960) 3—4. sz. 129. 73. Tard (Borsod m.) Vincze I.: i. m. 129. 74. Noszvaj (Heves m.) s. gy. 75. Bükkzsérc (Borsod m.) Vincze I.: i. m. 129. 76. Kács (Borsod m.) Vincze I. gy. 77. Sály (Borsod m.) Vincze I. gy. 78. Borsodgeszt (Borsod m.) Vincze I. gy. 79. Hejőpapi (Borsod m.) MNA. Kiss M. gy. 80. Bőcs (Borsod m.) MNA. Rózsa T. gy. 81. Kisgyőr (Borsod m.) Lajos Á. gy. 82. Miskolc (Borsod m.) Bodgál F. gy. 83. Szögliget (Borsod m.) NM; ltsz.: 65.61.9. és 65.61.10. 84. Meszes (Borsod m.) MNA. Kósa L. gy. 85. Szászfa (Borsod m.) MNA. Takács L. gy. 86. Szikszó (Borsod m.) s. gy. 87. Aszaló (Borsod m.) MNA. Takács L. gy. 88. Abaújdevecser (Borsod m.) Takács L. gy. 89. Hernádszurdok (Borsod m.) Hegyi I. gy. 90. Gönc (Borsod m.) s. gy. 91. Hejce (Borsod m.) s. gy. 92. Fony (Borsod m.) s. gy. 93. Boldogkőváralja (Borsod m.) s. gy. 94. Tállya (Borsod m.) s. gy. 95. Ond (Borsod m.) MNA. Pethő L. gy. 96. Mád (Borsod m.) s. gy. 97. Tarcal (Borsod m.) s. gy. 98. Tokaj (Borsod m.) s. gy. 99. Bodrogkeresztúr (Borsod m.) s. gy. 100. Erdőbénye (Borsod m.) s. gy. 101. Tolcsva (Borsod m.) s. gy. 102. Erdőhorváti (Borsod m.) s. gy. 103. Sárospatak (Borsod m.) s. gy. 104. Hercegkút (Borsod m.) Magyar R. gy. 105. Sátoraljaújhely (Borsod m.) s. gy. 106. Füzér (Borsod m.) Balassa I.: Földművelés a Hegyközben. Bp. 1964. 42, 167.

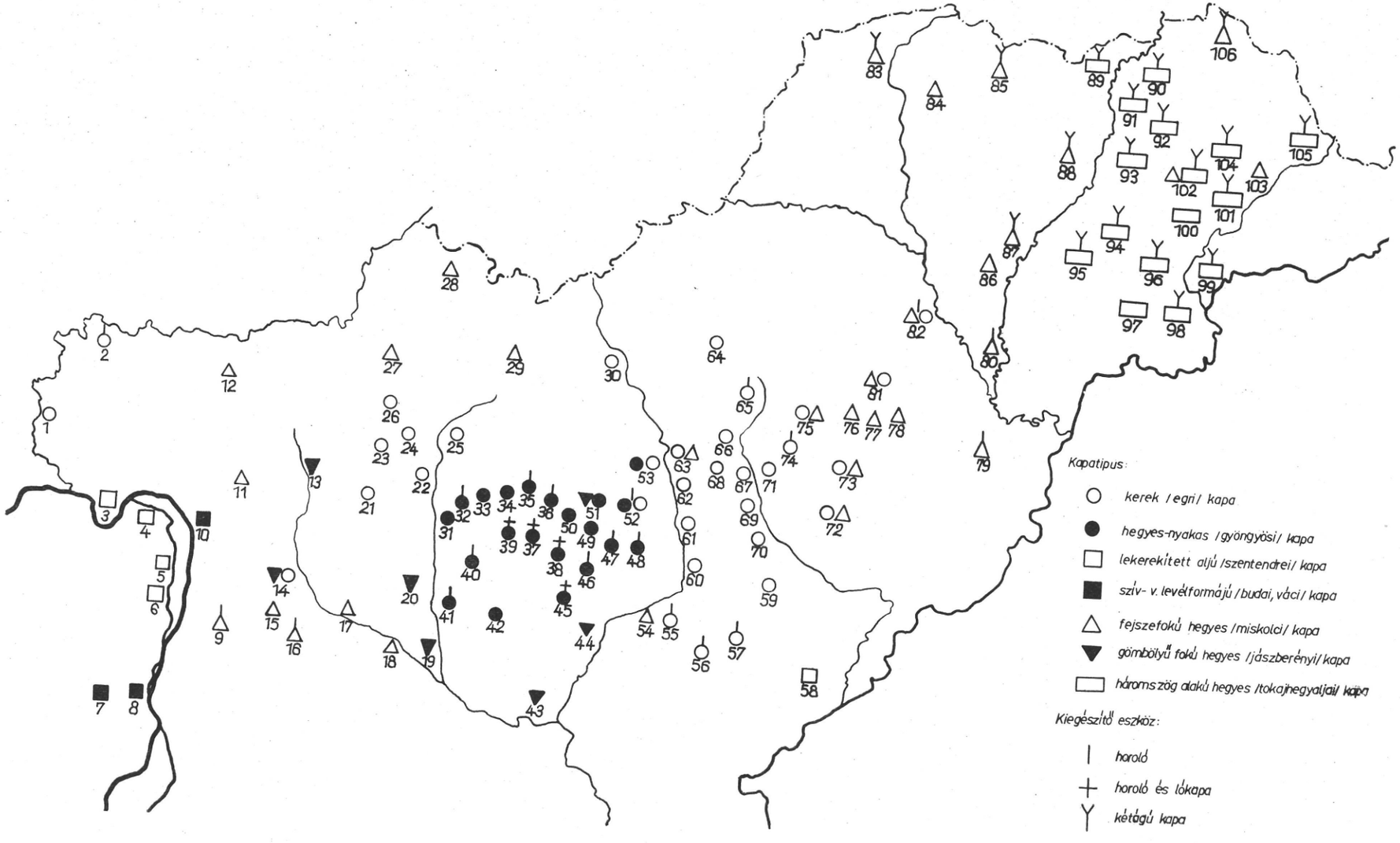

7. ábra Szőlőtalajművelő eszközegyüttesek Észak-Magyarországon a XX. század első felében.

Néprajzi Múzeum
Könyvtára

8. ábra. Bakhátra fedés. Gyöngyös, Heves m.

indokolttá teszik újabb alkalmazását. Visontán (Heves m.) a század elején azok csirkéztek, akik tavasszal a szőlő sorába nem ültettek veteményt. Akik pedig szerették a könnyű metszést és veteményezni akartak, fedtek, ugyanis a fedett tőkét könnyebb metszéskor a földtől megszabadítani, s fedéssel jobban átfagy a föld a vetemény alá. Szücsiben (Heves m.) az 1930-as években az oltvány szőlőket csirkézték, a direkttermőket pedig fedték. Ez a tőkénkinti takarás hagyományának hazai szőlőkhöz kötődő szívósságára utal. Ecsegen (Nógrád m.) ma is csirkézik azokat a tőkéket, amelyek mellől a talajerózió elvitte a földet. Gyöngyösön azok csirkéznek, akik tőkepótlást akarnak végezni. Az idősebb kapások Egerben még mindig bokorra fednek.

A soros, bakhátra fedés kétféleképpen történhet: a föld egyoldalra vagy kétoldalra húzásával. Budán és Vác környékén a szőlő sorából egy irányban kapálják el a földet a tőke sorába úgy, hogy a talaj a szőlőhegy lejtősíkján mindig fölfelé kerüljön. Az egyoldalra fedéssel a tőkék takarásán túl védekeznek a talajerózió pusztítása ellen is. A kétoldalra fedés két technikával végezhető. Általánosabb eljárás az, amikor a szőlő sorából egy kapányi földet a baloldali, majd a jobboldali tőkesorra dobnak (8. ábra). A munkafolyamat így a föld balra és jobbra emelésének ritmusából adódik (Szentendre környéke, Nógrád megye keleti része, Mátraalja, Tokaj vidéke). A kétoldalra fedés másik módjában a két tőkesorra két munkafázisban kerül a föld, vagyis először

a szőlősor jobb oldaláról hánnyák el a földet, majd visszamenve a bal oldal következik. Ennek a munkának az a hátránya, hogy a féloldalas kapálással a munkás hamarabb elfárad, mert a munkavégzés aritmikus (Eger).

Régi szólás szerint „a fedett szőllő többet és szelídebbet szokott teremni".[78] Azonban még a kimondottan fedő területeken sem végezték el mindenütt a takarást. Tokaj környékén elsősorban a szőlőhegyek aljában, a laposabb részeken fedtek, ahol jobban megrekedt a hideg levegő. Eger vidékén főként a fiatal tőkéket részesítik védelemben. A múlt század közepén Gyöngyösön nem fedték a szőlőterület kisebbik részét kitevő soratlan fehér szőlőket.[79] A múlt századi gazdasági írók hatására is csökkent a fedés jelentősége, akik a takarás helyett a tavaszi mélykapálást ajánlgatták.[80]

A nyitás módját a fedés technikája határozta meg. Buda környékén egyoldalról húzzák vissza a szőlő sorába a földet. Ősztől tavaszig, a két munkafolyamat során a talaj *megforgatódik*, jól átfagy, s *megkel, mint a cipó*. A további tavaszi-nyári munkákhoz így mélyen feldolgozott föld áll rendelkezésre. A fenti, egyoldalról nyitástól gyakrabban alkalmazott eljárás a kétoldalról nyitás. Gödöllőtől Sátoraljaújhelyig általában úgy nyitnak, hogy a kapás először a fedés egyik oldalát bontja meg, majd a sor végére visszamenve a tőke másik oldalából húzza bakhátra a földet. A jobboldali tőkesor középre húzása, a *vevés* (Pásztó, Nógrád m.), *bontás* (Nagyréde, Heves m.), *húzás* (Erdőhorváti, Borsod m.) elnagyolt munkamozzanat. A baloldali tőkesor feldolgozása, a bakhát kialakítása gondosabb munkát igényel, melyet *pucolás*nak (Nógrád megye keleti és déli része), *házalás*nak (Mátraalja — 9. ábra) neveznek. Egerben a két nyitási mozzanat neve ma: *hasítás* és *tisztítás*. A múlt század közepén ez a nyitási eljárás, mint *egries nyitás* szerepelt, mely *nagyolás*ból és *tisztázás*ból állott. Ezzel szemben a *rácos nyitás* (amely az „egri rácok vagy görögh itűek által hozatott divatba") abban tért el az egries nyitástól, „hogy a munkás nem megy kétszer végig ugyanazon a soron, hanem a nagyolást és tisztázást egyszerre teljesíti".[81] A XVIII. századi egri kovács limitációkban szerepel egy *bosznaj kapa* nevű eszköz,[82] melynek formáját ugyan nem ismerjük, de feltételezhetően a rác telepesek — az egritől kisebb alakú — kapáját kell látnunk benne. Nehezen elképzelhető ugyanis a balról-jobbról, tőke mellett járó nagy egri kapa, amint ílymódon tökéletes nyitást végez.

A nyitás alkalmával igyekeznek a tőke legfelső gyökereit, a *harmatgyökereket*, a *tőke szakállát elvágni*. Ezt az igényt fejezi ki a hevesi mondás: *úgy kell nyitni, hogy a tőke nyakát meg lehessen markolni*. A verpelétiek e célból a tőke alját *kitányérozzák*, vagyis két félköríves mozdulattal elkaparják a tőke mellől a földet.

[78] Pethe: i. m. II. 517.
[79] Borászati Lapok, 1858. 255.
[80] Vitéz Vince például hegyaljai „magánnézeteiben" azt írja, hogy a metszés után végzendő „*vakkapa* hasonlíthatatlanul hasznosabb a fedésnél" (Borászati Lapok, 1858. 218.). A tavaszi kapálás e formájának korábbi meglétére utal egy 1633-ból való adat, amely a *vakjában történő kapálás*ról tesz említést (Bakos: i. m. 16.).
[81] Mártonffy: i. m. 64—65.
[82] Bodgál: i. m. 278.

9. ábra. A föld *házalása* nyitáskor. Gyöngyös, Heves m.

A nyitás eredménye, a *bakhát*, *bálvány* vagy *ormó* formája bizonyos esztétikai normát fejez ki. Mátraalján a szép nyitás *éles bakhátú, ha a pipiske rászáll, elvágja a lábát.* Olyan egyenesnek kell lenni a bakhát tetejének, hogy *még a kancsi ember is egenyesnek lássa.* Eger környékén és Tokaj vidékén a kúpos, kazalformájú bakhátat tartják igazán takaros munkának.

b) *Kapálás*

A szőlőkapálás ideje, elnevezése, technikai kivitelezése, az egész művelésben betöltött szerepe a szőlőmunkák fejlettségére és jellegére hasznos felvilágosítással szolgálnak.

A kapálás idejét a szőlőnövény fejlődésbeli és termesztésbeli sajátosságai és az ehhez fűződő hagyomány szabja meg. Észak-Magyarországon a virágzástól, *virítás*tól az érés kezdetéig, tehát május elejétől szeptember elejéig tartó időszakban legalább háromszor kapálnak a szőlőben. Május és június hónapokra esik a munka neheze, amikor kétszer munkálják meg a talajt. Ezután július elejétől augusztus végéig, a kánikulai időben szünet következik, ugyanis ekkor nem szabad hozzáérni a tőkékhez, kerülni kell a szőlőbe

járást, mert *elnyellik*, *elnyillik*, *megillan*, vagyis a fürtök lehullanak, meddővé válik a szőlő.[83] Augusztus végén vagy szeptember elején végzik az utolsó kapálást. Utána begereblyézik a szőlőt.

A szőlő kapálásának történeti alakulását tekintve a májusi és júniusi két kapálás — eddigi adataink szerint — a korai középkortól általános. A harmadik, érés előtti kapálás Észak-Magyarországon csak a XVI. század eleje óta terjedt el. s mint korábban láttuk, ezt a munkát Dunántúlon még a múlt században is a sarlós fűvágás és a kézi fűszedés helyettesítette. A harmadik kapálás műveléstechnikai alakulása és tökéletesedése hosszan tartó folyamat volt, melynek közben levő mozzanatai: a tőkék körüli gaz kivágása, a föld tövektől való elhúzása, s végül a szőlő és a tőke sorának teljes megmunkálása.[84]

A szőlő kapálásánál a munkás — a fedés és nyitás munkavégzésével ellentétben — előre halad, a sor elejétől végéig *előre kapál*, tehát a jobb keze felé eső tőkesort és a szőlő sorának nagyját viszi. Eger környékén, ahol a szőlők a XVIII. század óta egy irányban sorosak, lejtő irányában kapáltak. Tokajhegyalján a két irányban soros szőlők később alakultak ki, s így a korszerűbb művelésnek megfelelően a sort, a rétegvonalakkal párhuzamosan, *hegymentében*, és nem *keresztben kapálták*.[85] A hegyaljaiakhoz hasonlóan jártak el a budai kapások is.[86]

Legjelentősebb az első, április végi vagy május eleji kapálás, különösen akkor, ha a fedést és nyitást nem végezték el rendesen. Tokajhegyalján — főként Mádtól Göncig és Erdőbényétől Sátoraljaújhelyig — nagy körültekintéssel *kétágúznak*, *mélyítenek*, vagyis a talajt 20—25 cm mélyen felvágják, és a sor közepére, kúpos bakhátra húzzák. A nehéz munka *megnyövi az embert*, és jó ha annyi erő marad a kapásban, hogy haza tud menni. A borsodi Hegyközben ennek a *kapamélyre* vágó munkának *első kapa*, *fakadás kapa* vagy *forgatás* a neve.[87] Eger és környékén is bakhátra kapálnak elsőre (10. ábra). Verpeléten (Heves m.) a *mélykapálás*kor a bakhátra kapálás mellett, a tőke alját kitányérozzák. Dél-Heves homoki szőlőiben és Gödöllő környékén az *elsejére* vagy *zöldre kapálás*nál, a nyitáskor bakhátra húzott földet megterítik, elegyengetik. Mátraalján és Nógrád megye keleti részén a nyitás számít első kapálásnak, így a tulajdonképpeni első kapálás a *másod kapa*, *második kapa* nevet kapta. Jól jellemzi e munkát a *húzás* kifejezés, amely a bakhát megbon-

[83] A népi szőlőművelés egyik jellegzetes kifejezése a nyellik, nyillik igénk, melynek 'elpusztulni, terméketlenné válni' jelentése és ezek árnyalatai, valamint az idetartozó szokások a szőlővirágzással és a nyári tőkegondozó munkákkal vannak kapcsolatban. A borsodi Hegyközben, ha valaki virágzás idején kimegy a szőlőbe, akkor *elnyellik a szőlő* (Vincze: i. m. (kézirat) 18.). Gyöngyöspatán (Heves m.) a Kadarka és a Lisztes fehér fajtákat zölden összeoltották, nehogy *elnyiljen a szőlő*, vagyis a termékenyülés biztosabb legyen. Tokajhegyalján az *elnyellés* a szőlővirágok nem kielégítő fejlődését, az apró bogyók elhullását jelenti (Bakos: i. m. 9.). Mátraalján a *nyillő szőllő* az egészen aprószemű fürtöt jelöli. Somogy és Zala megyei tapasztalat szerint „ha a kötözéskor valaki a Gerizd mellett levő levelet leszakasztja: a gyümölts egynéhány napok múlva leesik. Ezt a nyavalyát jól ismerik a Szőlős gazdák; és így mondják ki: *Nyellik a Szőlő.*" (Nagyváthy: i. m. 209.).

[84] A szőlő talajmegmunkálásának kérdéséhez történeti adatokat szolgáltat Belényesy: i. m. 14—15., Mollay: i. m. 114. és Gecsényi: i. m. 473.

[85] Vincze: i. m. (1960) 126. és Bakos: i. m. 15.

[86] F. Schams: i. m. II. 125.

[87] Vincze: i. m. (1960) 126.

10. ábra. Első, *bakhátra* kapálás. Eger, Heves m.

tását jelenti. Buda és Szentendre környékén az első kapálásnál a bakhátat átforgatják, s laposabb halmot képeznek a szőlő sorában.[88]

A második és harmadik kapálás technikája hagyományosan az elsőhöz alkalmazkodik, újabban a könnyebb, simára kapálás megoldását választják. A kapálás idejét az egyéb nyári munkák rendje is befolyásolja. Kötözés és permetezés után igyekeznek kapálni, hogy a letaposott földet újra fellazíthassák. A *második kapa* vagy *forgatás*[89] alkalmával Tokajhegyalján a lapos kapával átpörgetik a földet, hogy a továbbiakban laza, jó munkájú legyen a talaj. A forgatással is bakhátra kerül a föld. Egerben ezzel szemben a második kapálás *tányérosra* történik (11. ábra), vagyis a mélyen ülő agancsos, szarvas tőkék alól elkapálják a földet. Eger környékén (Egerszalók, Ostoros, Felnémet) azzal magyarázzák a kitányérozás előnyét, hogy a hegyről így

[88] A régi eszköz és az új technikai követelmény közti ellentétet nehéz áthidalni: „a régi, meredek állású, rövidnyelű budavidéki kapával mélyen kapálni nem is lehetett, sőt a budavidéki szőlőmunkások ma (1910 körül) is sekélyen kapálnak. Különösen sík vagy kevésbé lejtős területeken ezzel a kapával a munka ugyan tökéletlen volt; legfeljebb meredek fekvésű helyeken volt jelentősége az ilyen kapálásnak, mert a földet így kevésbé hordta le a víz" (Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky Samu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Bp. én. II. 96.).

[89] 1510: „ante Magdalena forgatasch" (Bakos: i. m. 16.).

11. ábra. Második, *tányérosra* kapálás. Eger, Heves m.

kevesebb földet visz el a víz, mint a bakhátból. A második kapálást a borsodi Hegyközben és Pest megye keleti részében *kötés kapá*nak mondják, s módját tekintve általában simára dolgozzák a földet. A Mátraalján szinte faluról-falura találunk eltérő mozzanatot a talajművelés technikájában. Gyöngyöspatán és Gyöngyöstarjánban a bakhátra kapálás a norma, de csak az idősebb kapások dolgoznak így. Gyöngyösoroszban és Gyöngyössolymoson a bakhátra és simára kapálás váltogatásából adódik a talajmunka. Gyöngyösön a horoló és a lókapa nagyrészt átvette a kapa szerepét, s ezzel a sima talajmunka lett általános (12. ábra).[90] Visontán a bakhátas művelést az idősebbek

[90] Az alaposabb talajmunka gyöngyösi hívei felemelték szavukat a horolás ellen, de meg kellett állapítaniuk, hogy „hány ember tavasztól őszig nem tesz egyebet, mint horol, 1—2 cm mélyen a föld felszínét megpiszkálja" (Mátravidéki Gazdák Lapja, II. (1927) 6. sz. 2.).

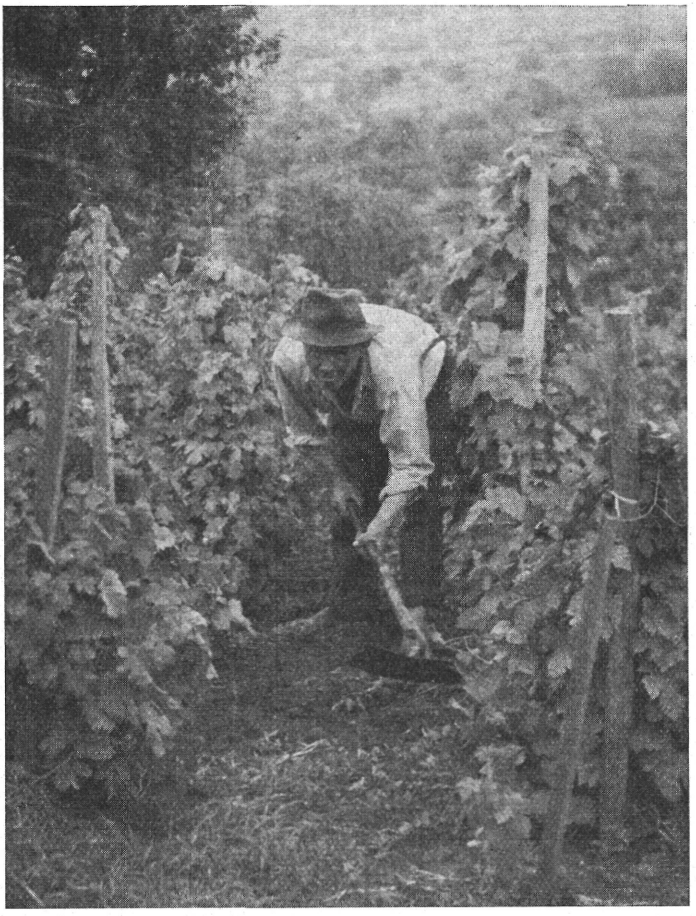

12. ábra. Simára horolás. Gyöngyös, Heves m.

*bevágó kapálás*sal valósították meg, vagyis a sor közepének felkapálása után a földet kissé a két tőkesor felé húzták. Heves környékén a bakhátra és simára kapálást váltogatják, s itt is egyre nagyobb szerepe van a horolásnak. Buda vidékén kis bakhátra, *halomra kapálnak.*

Az utolsó, harmadik vagy negyedik kapálás: *érés alá kapálás, harmadlás* (Tokajhegyalja), *érés kapa* (borsodi Hegyköz), *lágyszem alá kapálás* (Visonta, Heves m.) néven ismert. Ez a legegységesebb technikájú munka. A tőke körül mélyedést, gödröt vagy *tányért* alakítanak ki,[91] hogy a zsendülő fürtök ne

[91] Tokajhegyalján: „Bei dieser letzten Sommerarbeit wird, wo es nötig ist, unter jedem Stocke eine kleine kesselförmige Vertiefung ausgegraben, damit die Trauben nicht bis auf die Erde aufliegen, und Sand und Kot bespritzt werden" (F. Schams: i. m. I. 66.).

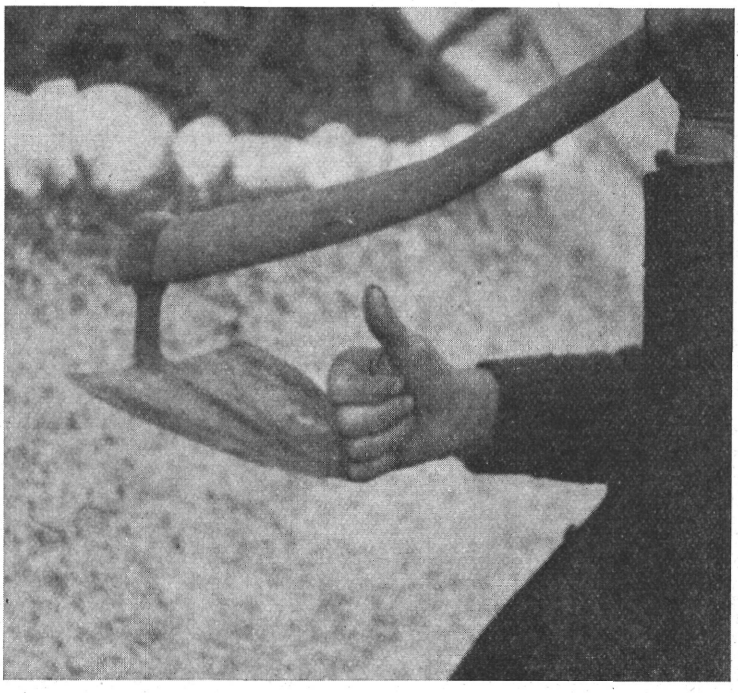

13. ábra. A kapa bemérése. Gyöngyös, Heves m.

érjenek a földre, s a nap besüssön a tőkék alá. A munkát *tányérozás*nak, *tányérosra kapálás*nak is hívják.

A több generáción keresztül hagyományozódott, szinte mozdulatról-mozdulatra beidegzett munka, a munkavégzés helyességébe vetett hit és a munkavégzés adta biztonságtudat a régi szőlőművelő területeken kialakította azt a viszonyt kapa és kapás között, amelyet kapásmentalitásnak nevezhetünk. Észak-Magyarországon a budai, penci, gyöngyösi, egri, mádi és tokaji kapás rendelkezett illetve rendelkezik olyan sajátos arculattal, aki eszközével, munkavégzésével, magatartásával és hangulatával valamilyen formában azt fejezi ki, hogy 'én vagyok a legjobb kapás', 'az én kapám a legtökéletesebb'. E magatartásformákat kifejező megnyilvánulásokban sok a közös, hasonló vonás, és a szomszédos területek kapásai többnyire ismerik is egymás ilyen jellegű tulajdonságait. A megnyilvánulás módjában természetesen az egész szőlőművelő-borkészítő tevékenység helyi, gazdasági-társadalmi viszonyai tükröződnek, valamint a rangosság és gazdagság tudata is feltárul. Hasznosnak látjuk a fenti kérdéseket néhány megfigyeléssel illusztrálni.[92]

[92] Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatásai megvilágították e kérdések fontosságát, s egyedülálló módon kísérelték meg azok feltárását. Eredményeiket, reméljük minél hamarabb egészében megismerhetjük. Kutatásaik irodalmához: Fél Edit—Hofer Tamás: A monográfikus tárgygyűjtés. Az átányi példa. NÉ. XLVI. (1964) 6.

Már a kapa használatra való előkészítése kifejezhet árnyalt táji különbségeket. A gyöngyösi kapa fokába úgy illesztik a nyelet, hogy először hátulról a fokát ütik, majd a nyél végét verik tovább. Ezután a nagyjából beütött nyél beállítása következik. Minden kapás *saját markához méri* eszközét, a marokba szorított négy ujj és a függőleges helyzetben levő hüvelykujj távolsága adja meg a kapa állását (13. ábra). Az egri és a tállyai kapát a munkás, kapáló mozdulatot imitáló testhelyzetéhez méri. A gyöngyösi kapa beékelése keményfából hasított szilánkkal, *keresztékkel* történik. A keresztékkel jól rögzített kapa nehezen kotyogósodhat ki, amire azért is szükség van, hogy a begyakorlott mozdulatokat az új kapaállás ne zavarja. A gyöngyösi kapás egész éven át dolgozik anélkül, hogy kapáján változtatna. Az egri kapát általában a kapa és a nyél foka közé vert *farékkel* szabályozzák. Az első kapálásnál csákányosabbra, a második, tányérosrakapálásnál homorúbbra ütik a kapát. A nyélvéget a kiszáradástól féltik, ezért munkaszünetben a kapát földbe állítják és nedves, *gancsos* talajt húznak rá. Gyöngyösön a jó kapás baltafokon veri ki a kapáját (14. ábra). A kapa mindenkori helyéről, a pincegádorból indul napi útjára (15. ábra). Ha már elkopott, metszésnél használt *gyükerező kapa*, vagy *szállító kapa* lesz belőle, mellyel szüret idején a szőlőt a kocsiskádból a dézsába szedik.

Minden kapának megvan a használati módja, egyikkel könnyebb, másikkal nehezebb bánni. A gyöngyösi kapa nagy ügyességet és gyakorlottságot követel. Hajlított nyele és magas, derékszögben álló nyaka miatt használatában sajátos mozdulatsorra van szükség. Ennek legjellemzőbb mozzanatában az egészen meghajlott munkás a *kapát a földbe meríti*, majd eszközét megemelve s mozgásában felgyorsulva a földet oldalra dobja vagy átforgatja. Még a gyöngyösi kapa átalakított változatát használó rózsaszentmártoniak sem tudnak vele dolgozni, mert *a hosszúnyakú kapa reng*. Az egriek szerint ezzel a *kapával nem lehet fogni*, mert leszalad róla a föld. A mecenzéfi kovácsok szerint, ha a gyöngyösi kapába fordítva verték a nyelet, akkor mint ásót használták, főleg olyankor, ha partos helyen kellett fölfelé kapálni.[93] E szokatlan kapahasználatra ma már nem tudtunk adatot gyűjteni.

Az egri kapával húzva-vonva, a miskolcival és jászberényivel vágva, a tállyaival vágva-feszítve, kissé csákányszerűen dolgoznak. A gyöngyösi és egri kapák munkájának ritmusa hullámzó és lassúbb, míg a többi említett forma használata pergőbb, gyorsabb, de szaggatottabb.[94]

Az utóbbi nyolcvan év vonatkozásában — a hagyomány szempontjából homogénebb struktúrájú szőlős vidékek között levő — átmeneti területek talajmegmunkálásában a szomszédos területekről terjedő, és a talajminőségekhez alkalmazkodó eszközgyarapodást, illetve eszközváltozást állapíthatunk meg. A Heves megyei Markazon a legidősebb adatközlők szerint a múlt század végén a szőlő öt talajmunkájához kerek kapát használtak. A század elején — a Gyögyösre bejáró munkások — a lassabban, de szebben dolgozó gyöngyösi kapát honosították meg a fedés és nyitás munkáihoz. Az első világháború után két új eszközzel is bővült a markazi kapakészlet: a berényi kapát

[93] Hasonló kapahasználattal találkozunk a Kis-Kárpátokban, de ugyanígy dolgoztak korábban a bazini és modrai kapákkal is (M. MARKUŠ: i. m. (1964) 37.). A kapa ásószerű használata a hegyi talajművelés sajátja.

[94] A megfigyelések helyességét mozgófilm segítségével kellene ellenőrizni.

14. ábra. A kapa kiverése baltafokon. Gyöngyös, Heves m.

az odajáró dohányosok és dinnyések terjesztették el, mely eszközzel száraz földben szőlőt is kapáltak, a horolót pedig a sekélyes gyomirtó munkához találták alkalmasnak. Ma a gyöngyösi kapával nyitnak és fednek, mélykapálásnál és szárazabb földben a jászeberényit használják, a horolóval egyszer vagy kétszer gyomirtanak, végül az egri kapával érés alá kapálnak. Domoszlón (Heves m.) hasonló folyamat játszódott le, de itt a berényi kapát nem használják. Más területekről hozva példát, Galgamácsán (Pest m.) és Verpeléten (Heves m.) homokos talajon kerek, agyagos vagy fekete földben hegyes kapát használnak. Mezőkövesden (Borsod m.) az öregebb generáció kerek, a fiatalabbak pedig hegyes kapával dolgoznak. A Borsod megyei Bükkzsércen és Tardon az első mélykapálást a miskolci hegyes, a többit az egri kerek kapával végzik.[95]

[95] Vincze: i. m. (1960) 129.

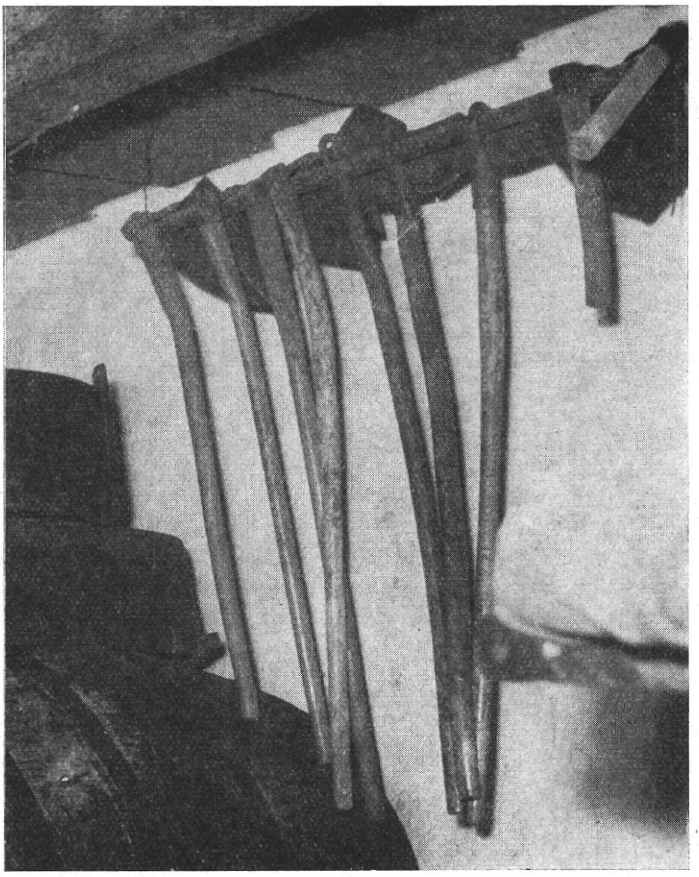

15. ábra. Szőlőkapák a pincegádorban. Szücsi, Heves m.

A szőlőművelés fontosabb munkafolyamatainak elvégzése (telepítés, metszés, préselés, borkezelés) a férfi hatáskörébe tartozik, így a hagyományos munkamegosztás rendszerében a fedés, nyitás és kapálás is kimondottan embermunka.[96]

Kapás szavunk a szőlőműveléssel foglalkozó embert,[97] de az egy nap alatt megmunkálható szőlőterület nevét is jelöli.[98] Szőlőben kapálni kényes

[96] A szőlő sorába ültetett kapásnövények (burgonya, bab, paradicsom) gondozása az asszony hatáskörébe tartozik.

[97] A betyár szavunknak is van kapást jelölő jelentésárnyalata. A múlt században *betyár* néven emlegették Tokaj környékén a szakmányt vagy napszámot vállalt kétkezi kapást, a *szegődött betyárok* a kisbirtokokon dolgoztak (Bakos: i. m. 16). A szőlősgazda felnőtt fiait Gyöngyösön *betyár*nak hívták (Vahot Imre: Gyöngyös, szabadalmazott mezőváros. Magyar föld és népei, 1846. 14.).

[98] Az *egy kapás szőlő* tájanként eltérően 50—800 négyszögölnyi területet jelöl, lásd bővebben Keleti: i. m. 34—35.

munka: „Szoknyás nemmel tsak szorultságból kell szőlőt kapáltatni, kivált először vagyis parlagából, mikor a venyikén még, vagy bimbók, vagy igen gyenge hajtások vagynak, mert ez a kapálás még gatyás embernek is dolgot ád, hogy a kapaállás közben a megindult bimbókat, vagy később gyenge hajtásokat le ne verje: a szoknya pedig még több kárt szokott tenni, mellyet tsak az vesz észre, akinek a szőllő borja" [99] A múlt századi adat gatya-szoknya különbségénél természetesen fontosabb ok volt, hogy a szőlő hagyományos technikájú talajmunkáihoz nagy fizikai erőre és ügyességre volt szükség, melyek férfit követeltek.

A korábbi munkamegosztásban két tényező hozott lényeges változást. Először is a permetezés — mint új, évente többször ismétlődő nehéz munka — nyári időben az emberek munkaidejének jelentős részét lefoglalja, így kevés idő marad a kapálásra. Másrészt a férfi munkaerő gyárakban történő fokozottabb felhasználásával, asszonyokra maradnak a szőlő talajmunkái, akik a könnyebb, horolóféle eszközökkel igyekeznek a föld gyommentességét biztosítani. A szociológiai felmérések tanulsága szerint a Heves megyei Gyöngyössolymos és Gyöngyöstarján háztáji szőlőiben a kapálás ma 50%-ban asszonymunka, s csak 38%-ban tartozik a férfiak tevékenységéhez.[100];

A szőlőtalajművelés munkafolyamatai közösen végzett munkák, de Észak-Magyarország szőlőmonokultúrájú vidékein e munkák általában nem kaláka jellegűek. A szőlőt — saját vagy családi munkán kívül — napszámért szakmányba, felibe, az uradalmakban pedig summásokkal dolgoztatták.

A kapások munkájának gyorsaságát és formáját a kijelölt vagy saját maguk közül választott első kapás, a *vajda* (Eger környéke) vagy a *gunár* (Mátraalja) irányítja. Az első munkás középkorú ember, aki a munkavégzés folyamatosságát biztosítja mind a gazda, mind kapástársai felé. Az első kapás nem *nagyol* (Mátraalja) és nem *vakít* (Tokajhegyalja), tehát nem húzza a kapálatlan és füves részre a földet, mintha már az is meg lenne munkálva, hanem mélyen jár a kapája, hogy még a kapa foka se lássék.

Észak-Magyarország nagyobb szőlőművelő központjai a szomszédos területekről jövő, jelentős számú munkásréteget foglalkoztattak. A munkaerővándorlás 1900—1925 között, az első szőlőrekonstrukció idején volt a legintenzívebb, amikor nagy területeken kellett a telepítést előkészíteni, *fordítani* vagy *rigolírozni*. Tokaj, Tarcal és Mád szőlőhegyeire a Bodrogközből, északabbra eső vidékekre a Hegyközből jöttek szőlőmunkások. Egert a környékbeli hat—nyolc falu látta el munkaerővel. Gyöngyösön nagyszámú, szomszédos falubeli kapás dolgozott, de a Jászságból is jártak szőlőmunkára. A *bejáriak*, *falusi kapások* minden munkafolyamathoz a megfelelő helyi szerszámot használták. A tiszaeszláriak a kétágút vagy hegyes kapát vitték Tokajba. Az egerszalókiak kerek kapával dolgoztak, amely kétszerre átérte az egri szőlők sorát. Ahogyan a tokaji gazda nem engedett kerek kapával dolgoztatni, úgy az egriek is elküldték azt, aki hegyes vagy kisméretű kerek kapával akart kapálni,

[99] PETHE: i. m. II. 507.

[100] A statisztikai adat a mátraalji szociológiai felmérések eredményéből való. A munkamegosztás témáját FÖLDVÁRI TAMÁS, szociológus ismertette a Néprajzi Múzeumban, 1966. március 28-án megtartott előadásában.

de a gyöngyösi gazda sem engedte szőlőjébe a *cigány* vagy *holdvilág kapát* és a *falusi kapát.*[101]

Végül néhány adattal utalunk azokra a megnyilvánulásokra, amelyek jellemzően fejezik ki a kapás életmódjának, munkavégzésének társadalmi és erkölcsi elismerését. Mátraalján a gyöngyösi kapást tartják — még a gyöngyöspatai, visontai és nagyrédei adatközlők kicsit irigykedő véleménye szerint is — a legjobb kapásnak. Először is nagy szorgalma miatt, hiszen áprilisban a reggeli úrangyalát az ötvenedik tőkénél imádkozza el, tehát négy óra előtt elkezdi a munkát; este pedig addig dolgozik, míg az úrangyala utáni pásztát be nem fejezi. Egész nap nem néz fel a sorban, csak néha szól egyet-egyet: *egy nóta megvan már*, vagyis egy kisebb földrész, *csatorna*, *pászta* kész. A gyöngyösi kapás kezében *két kézre jár* a hegyes-nyakas kapa, eszközét váltott kézzel irányítja. Ha látja, hogy a fedés és nyitás alkalmával jobbra tolódott a föld, kiigazítja balra. A munkában annyira meghajlik, hogy *két lába között jár a kapa nyele.*[102] Fedésnél a *három szemet betakarja*, s nyitáskor olyan egyenes és éles bakhátat húz, hogy a bakhát éle az esőcseppet is kétfelé vágja. A gyomot nemcsak eltemeti, hanem a kivágott füvet a kapálás tetejére dobja, hogy elszáradjon.[103] Érés alá kapáláskor lábnyoma nem látszik, mert minden nyomra dob egy kapa földet. Kapájának nemcsak feje volt használatban — a kapanyél külön értéket jelentett —, ugyanis az alsó-, illetve a felsővárosi legényvillongások alkalmával, hajlított, boldogabb végével megmutatta a virtust. A gyöngyösi kapás elvárja, hogy reggel pálinkával kínálják, délben borral ellássák, este pedig — ha *végzés van* — újból bort adjanak neki.[104] Ha nem kínálják a reggeli pálinkával, jellegzetes bőrtarisznyájából sértődötten előhúzza kis butykosát és megköszönti a gazda anyját. A jó munkának megvolt az ára, a gyöngyösi kapás munkabére az országos átlag kétszeresére rúgott.[105] A kapásmentalitás fenti összetevői tájilag csak struktúrájában, a megnyilvánulások egymáshoz való viszonyában különböznek.

[101] Külön vizsgálati szempontot jelentene az egyes területek kapa és kapálás ismerete, nemcsak a saját, hanem a látott, véleményezett eszközökkel és munkamódokkal együtt. Gyöngyösön az egri kerek kapát holdvilág vagy cigánykapának hívják, egyrészt a kapa formája miatt, másrészt azért, mert a Mátraalján a vályogverő cigányok használnak ilyen eszközt. A falusi kapa a berényi kapát jelöli.

[102] Az egri kapa lábközé vett használata miatt az egriek megszólják a környékbeli kapásokat: *milyen asszonyosan kapál.*

[103] A szőlőben nőtt gyomféleségeket jól ismerik a kapások, hiszen kiirtásukhoz másmás eljárás szükséges. Tokajhegyalján a *dudva* és *perje* gyűjtőnév körébe tartozik a *tarack*, *cseplye*, *csorbóka*, *földibodza*, *farkasalma*, *folyóka*, *lúdhúr*, *nádfiók*, *cigányparéj* és *disznócsalány* (Bakos: i. m. 15.). Eger környékén a legnagyobb gondot a *perjefű*, *tyúkhúrfű*, *siska*, *csortóka*, *gordon* és *muhar* okozza. Gyöngyös vidékén az *acott*, *folyófű* és *gyalogcsalány* kiirtása nehéz feladat

[104] A *kapásbor* mindig járt a szőlőmunkásoknak, akár segítségbe, napszámba, felesbe dolgozták a szőlőt, akár az egyház vagy a város szőlőit művelték közmunkával. Gyöngyösön a XVIII. század elején a Bertalan templom szőlőit a helybeli céhekkel műveltette meg a város — büntetés terhe mellett parancsolt munka volt —, s a céhbeli munkások részére a templom borából minden alkalommal kiutaltak egy-egy akót (Bártfai Szabó László: Gyöngyös és vidéke bortermelésének története 1850-ig. Gyöngyösi Kalendárium, VIII. (1937) 69.). Summásmunka után nem járt bor.

[105] A napszám szinte „az egész országban legmagasabb" (1,00—1,60 ft), „mit Gyöngyös vidékén az ellensúlyoz némiképp, hogy a föld elég kövér arra, hogyha csapás nem éri a szőlőket, meglehetősen teremnek, ugyanis itt egy hold jól művelt és jó helyen fekvő szőlő 50—60 akót

Összegezés

A szőlő évi, rendszeres talajművelésének témájával kapcsolatos mondandónkat két gondolat köré csoportosítottuk. Először a szőlő talajmegmunkálásának általánosabb érvényű, majd észak-magyarországi — a munkák rendjét és módját illető — kérdéseit tárgyaltuk. Ezután az észak-magyarországi szőlőtalajművelés hagyományos és újabb fejlődésű eszközeinek forma, formaváltozás, funkció, elterjedés és eszközhasználat szempontok szerinti anyagát mutattuk be.

A szőlőtalajművelés rendjének vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy a dunántúli területeken 2—3, tavaszi-nyári talajmunkát, míg az északmagyarországi és erdélyi területeken az egész gazdasági évet átfogó, 5—6 talajművelő munkafolyamatot végeztek el. A talajmozgatás technikáját és a kapálás külső képét tekintve e különbséget a bakhátra és simára kapáló eljárás, földrajzilag is elkülöníthető elterjedése tükrözi. A XIX. század végéig alkalmazott sarlózó fűvágás és kézi gyomlálás, vagyis a kapás gyomirtó munka hiánya arra vall, hogy a szőlőművelésben a kapának elsődlegesen talajforgató, talajlazító és nem gyomirtó funkciója volt.

Az őszi fedés és a tavaszi nyitás, valamint a tavaszi-nyári talajmunkák, a művelés technikájában és kivitelezésében két külön egységet jelentenek. A fedés és a nyitás összetartozó munkák, melyeket a soratlan szőlőkben kupacra dolgozott, a soros szőlőkben pedig bakhátazó formában eszközöltek. A soros fedés és nyitás a föld egy oldalról vagy két oldalról történő mozgatásával valósítható meg. Az elterjedtebb két oldalról végzett munkán belül a fedést és a nyitást egy vagy két munkafázisban is elvégezhetik. A tavaszi-nyári talajmunkák bakhátra, tányérosra és simára kapálással oldhatók meg. Újabban a munkavégzés, a hagyományos halmozó technikával szemben az egyszerűbb laposra kapálás felé tolódik el. Ezt a folyamatot elősegítette a sekélyes gyomirtó munkához használt horolófélék elterjedése és a fogatos talajművelés térhódítása.

Az ismertett észak-magyarországi kapaformák — a jászberényi és verpeléti kivételével — elsődlegesen szőlőkapák voltak. A szőlőkapákat az egyéb kapásnövények kapáitól formai szempontból nem tudjuk elkülöníteni. A különbségtevés a kapák funkciója és a talajmegmunkálás történetében betöltött szerepük szerint lehetséges.

A kapatípusok némelyikét (levélformájú, kerek és hegyes-nyakas kapák) a régészeti anyag alapján mai elterjedési területén vagy szélesebb körben sikerült a XVI. századig visszavezetni. Vizsgálatunk ezen eredménye a kapák formai stabilitását feltételező korábbi véleményeket támasztja alá. Kapáink eredetéhez és korai fejlődéstörténetének felvázolásához szükséges a XII—XIV. századi régészeti és gazdaságtörténei anyagot is segítségül hívni, ugyanis a récens anyag alapján — forma és elterjedés szerint — nem tudunk az eredetre visszakövetkeztetni. Véleményünk szerint a kapa és kapaváltozatok

terem" (Entz Ferenc—Gyürki Pál: A hazai szőlészet. Pest, 1868. 134.). A század elején a gyöngyösi napszám nyitáskor 4—5 korona, mely ekkor az ország legdrágább szőlőmunkája (Gyémánt Béla: Gyöngyös, mint elsőrendű bortermelő hely. Gyöngyösi Kalendárium, III. (1911) 116.)

kialakulásának folyamatában, a német, szláv, balkáni vagy keleti és nyugati hatások közvetlen keresésénél fontosabb, valamint a kutatás módszere szempontjából elsődlegesebb a belső fejlődés, a tájilag eltérő alakulás tényezőinek vizsgálata. Alapos összehasonlító kutatás is csak akkor lehetséges, ha már kapáink formai és funkcióbeli változatosságát rögzíteni tudtuk, a kapák terjedésének és átalakulásának pontosabb okait és összetevőit megismertük.

A talaj minősége korántsem befolyásolja oly mértékben a kapaformákat és a kapálás technikáját, mint ahogyan ezt eddig gondoltuk. A „kötött talajhoz hegyes, homokos talajhoz széles kapa kell" elve olyan általánosítás, amit a kutatás gyakorlatában nem tudunk hasznosítani. Külön-külön talajnemekhez alkalmazott kapákkal csak olyan helyeken találkozunk, ahol a kapásnövények művelési hagyománya és a talajművelő eszközök is újabb keletűek. Az észak-magyarországi, nagyrészt hegyvidéki szőlőterületekhez köthető kapák egy bizonyos helyi formai és egy általánosabb technikai igényt fejeznek ki, s a talaj minőségének csak az eszközhasználat során, a nyél és a kapabeállítás vonatkozásában van jelentősége. E területeken ha nem kötött talajú földbe ültetnek szőlőt, akkor sem változik meg a kapa típusa. Kapatérképünkre vetített talajtérkép nem adott említésre méltó tanulságot, s inkább arról győződhettünk meg, hogy hasonló talajminőségeken az egyes kapákkal milyen nagy eszközformai és munkerőkülönbséggel érnek el hasonló eredményt. Így a tállyai kapával technikában könnyebb, de munkaerőfelhasználásban és gyorsaságban sokkal nehezebb, illetve háládatlanabb a munka, mint a kerek egri kapával, vagy a gyöngyösi kapa mennyivel nagyobb eszközhasználatbeli tudást és ügyességet kíván meg, mint a budai kapa.

A talaj minőségétől és a külső átvételektől területünkön nagyobb jelentőségük volt a szőlőművelést intenzíven alakító központok szerepének, a kapás közösségek eszközt és művelési technikát hagyományozó erejének. Észak-Magyarország középső részén Gyöngyös és Eger két olyan nagyobb központ, melyek körül mágneses erővonalakként, a Mátraalján és az Eger patak völgyében azonos eszköztípusokat találunk. Területünk nyugati felében (Buda, Szentendre, Vác környéke) a szőlőművelés hanyatlásával a korábban használt kapák visszaszorultak vagy az egységesített formák vannak terjedőben. A keleti részeken (Tokaj, Tarcal, Mád, Sátoraljaújhely vidéke) a hasonló művelési hagyományú kisebb központokban a régebbi kapák a gazdasági fejlődés és kiegyenlítődés során egységesedtek, egy-két típusba vonódtak össze. Az átmeneti területeken (borsodi Hegyköz, Dél-Heves, Nógrád megye déli és keleti fele, Pest megye nagyobb része), ahol intenzitás és történet szempontjából e kultúra másodlagos, az előző területekről terjedő eszközök keverten fordulnak elő.

A kapák formájukban és sokszor a talajmegmunkálás módjában is különböznek egymástól. Ezek az eltérések konkrétan megragadhatók. Azonban a munkafolyamatok, valamint az eszközhasználat során az eszköz és az ember vonatkozásában, a hagyományváltozásban, a munkamegosztásban, a munkavégző érzelmi, esztétikai, erkölcsi, mentalitásbeli megnyilvánulásaiban is sok olyan mozzanat tárul fel, melyek szorosan hozzátartoznak a gazdasági kultúrához. Különösen a monokultúrajellegű tevékenységet folytató közösségek jellemzésénél fontosak e vizsgálatok, ugyanis a fenti mozzanatok struktúrájukban és megjelenési formájukban ütnek el más közösségek anyagfel-

használásától. Kísérletet tettünk a szőlőművelés talajmegmunkáló munkafolyamatainak ilyen irányú jellemzésére is. Elsősorban Heves megyei példákra hivatkoztunk, hogy a kisebb területen meglevő párhuzamok, különbségek és ellentétezések érzékelhetőbbek legyenek.

KECSKÉS PÉTER

Bodenarbeiten in den nordungarischen Weinbergen

Verf. legt in der Studie das Material der sich von Jahr zu Jahr regelmäßig wiederholenden Bodenarbeiten in den nordungarischen Weinbergen vor. Er beschäftigt sich mit dem Arbeitsystem und dessen Methoden. Parallel damit werden die Arbeitsgeräte traditioneller Art und neueren Ursprungs aus dem Gesichtspunkt von Form, Formvarianten, Funktion, Ausbreitung und Gebrauch analysiert.

Die Erforschung der Bodenbearbeitung führte zur Folgerung, daß es in Transdanubien zwei- oder dreimal im Frühling gehackt wird, in Nordungarn und Transsylvanien dagegen in einem Wirtschaftsjahr 5—6 Bodenarbeiten (Zudecken, Aufdecken, drei- oder viermaliges Hacken) geleistet werden. Dieser Unterschied wird auch durch die geographische Ausbreitung der äußeren Form des gehackten Bodens (eben, bzw. haufenartig ausgebildet) sichtbar (Abb. 1). Das Zudecken im Herbst und das Aufdecken im Frühjahr bzw. die Arbeiten im Frühjahr und Sommer stellen auch in Technik und Form zwei voneinander getrennte Einheiten dar. Das Zudecken und Aufdecken sind durch einander bedingte Arbeiten, welche in den Weinbergen auf zweierlei Art vollgeführt werden: wo die Stöcke nicht in geraden Reihen stehen, werden sie einzeln behandelt, wo sie in geraden Reihen stehen, wird die Erde haufenartig zu- bzw. abgezogen. Bei den in Reihen stehenden Stöcken geschieht das Zudecken und Aufdecken, indem man von einer oder von beiden Seiten den Boden bewegt (Abb. 8). Die meistgebrauchte Methode ist die von den beiden Seiten ausgerichtete Arbeit; beim Aufdecken zieht der Arbeiter rückwärts schreitend die an der Rebreihe gehäufte Erde zwischen die Reihen, dann richtet er dieselbe Arbeit an der anderen Seite aus (Abb. 9). Die Ausführung der Bodenarbeiten im Frühjahr und im Sommer — im Bezug auf das ganze Land zugleich — zeigt folgende Formen: Haufenform (Abb. 10), Kesselform (Abb. 11), eben gestrichen (Abb. 12). In den letzteren Zeiten läßt sich die Verbreitung der einfacheren Technik (eben gestrichen) der traditionellen haufenförmigen Ausbildung gegenüber beobachten.

Die in Nordungarn gebräuchlichen Hauentypen dienten in erster Reihe als Geräte zur Bodenbearbeitung in den Weinbergen. Die vorgelegten Hauentypen (Abb. 2), unter ihnen besonders die Gyöngyöser Haue (Abb. 4), passten sich der Eigenart der Züchtung der Rebepflanze an. Die Arbeitsgeräte werden in ihrer Gesamtheit auf einer Karte dargestellt (Abb. 7). Die Hauentypen werden mit Hauptzeichen, die als Ergänzung gebrauchten Geräte (Karst, viereckige Haue, ung. horoló, Pflug mit Pferdgespann) mit Nebenzeichen veranschaulicht. In Funktion und Ausbreitung sind diese ergänzenden Geräte (Abb. 5) von allgemeinem Charakter, sie werden auch in Acker- und Hackfrüchtebau verwendet. Die zum Reinigen der Haue gebrauchten Geräte werden am Beispiel eines Dorfes gezeigt (Abb. 6). Die Weinberghauen unterscheiden sich in Form von den Hauen anderer Hackfrüchte nicht. Ein Unterschied ergibt sich aus der Funktion und aus ihrer Rolle in der Geschichte der Bodenbearbeitung.

Einige Hauentypen (Herz- oder Blattform, Kreisform, Dreieckform mit langem Hals) konnten nach den archäologischen Funden (Abb. 3) auf ihrem heutigen Verbreitungsgebiet oder auch in breiterem Kreis bis in das 16. Jh. verfolgt werden. Dieses Resultat der Forschung unterstützt die früheren Meinungen von der Stabilität der Hauentypen.

Die Bodenart beeinflußt die Anwendung bestimmter Hauentypen und die Technik des Hacken nicht in dem Maße, wie es früher gemeint worden ist. Durch Bodenart bestimmte Anwendung von Hauentypen findet man nur auf Gebieten, wo die Hackbaukultur und ihre Arbeitsgeräte neueren Datums sind. Die nordungarischen, größenteils in Berglandschaften gebrauchten Weinberghauen drücken in Form einen bestimmten örtlichen, in Technik einen allgemeineren Anspruch aus, die Bodenart bestimmt nur die Art und Weise der Anfestigung des Stieles zur Haue, bzw. die Länge des Stieles (Abb. 13, 14). Ein Vergleich der Hauenkarte mit der Bodenkarte gab keine bedeutende Lehre, vielmehr eine Überzeugung, daß nämlich ähnliche Ergebnisse bei gleicher Bodenart durch Anwendung verschiedener Hauentypen unter Einsatz unterschiedlicher Arbeitskraft erreicht werden.

Eine größere Bedeutung soll der Rolle einzelner, die Weinbaukultur intensiv formenden Zentren sowie der Geräte und überliefernder Kraft der Arbeitsgemeinschaften zugeschrieben werden, als der fremden Übernahme und Bodenart. Eger und Gyöngyös sind in der Mitte Nordungarns liegende größere Zentren, um welche, im unteren Mátragegend und im Tal des Baches Eger, gleiche Gerätetypen vorkommen. Infolge des Unterganges der Weinbaukultur im westlichen Teil des erforschten Gebietes (Buda, Szentendre, Vác und Umgebung) haben die früher gebräuchlichen Hauen an ihrer Bedeutung abgenommen, und die einheitlichen Typen gewinnen immer mehr Gebiet. In kleineren, örtlichen Zentren gleicher Traditionen (Tokaj, Tarcal, Mád, Sátoraljaújhely und Umgebung) wurden die Hauen im Laufe der wirtschaftlichen Entwicklung um des Ausgleiches einheitlich, zeigen heute ein oder zwei Typen auf. Auf den Übergangsgebieten (Hegyköz im Kom. Borsod, Süd-Heves, Süd- und Ostteil des Kom. Nógrád, größerer Teil des Kom. Pest), wo diese Kultur in Intensität und Geschichte nur secundär ist, kommen die Geräte der oberen Gebiete gemischt vor (Abb. 16).

Unterschiede in Form und Methode der Bodenbearbeitung können im Falle der einzelnen Hauentypen konkret erfaßt werden. Es können aber Momente auch in der Behandlungsweise der Geräte betreffs der Beziehung zwischen Mensch und Gerät, Äußerungen ästhetischer, ethischer Art des arbeitenden Menschen, sowie der Mentalität aufgezeigt werden, die eng zu der wirtschaftlichen Kultur gehören. Verfasser hat versucht, Forschungen solcher Art im Arbeitsgang vollzuführen.

Verfasser war bestrebt, einige Beiträge zur Kenntnis der inneren Zusammenhänge von Ungarns Weinbaukultur zu liefern.

A nyugatmagyarországi tyúkászatról

Néprajzi irodalmunkban mostohán kezelt terület a népi kereskedelem körében a tyúkászat, pedig az ország egyes részeiben igen jelentős jövedelmet biztosított a vele foglalkozóknak. Az évszázadok óta gyakorolt vándorkereskedelem e területen is jellegzetes életformát alakított ki, másrészt a tyúkászok megjelenése a falvakban esemény volt, de főleg lehetőség bizonyos termékek értékesítésére, ami viszont készpénzt biztosított a konyhára. Így a meszes, halas kocsik, a gyümölcs felvásárló kereskedők mellett a *tikászok* időszakonként való megjelenése is hozzá tartozott a falusi élethez, szórakozást jelentett a gyerekeknek, jövedelmet a háziasszonyoknak.

A baromfitartás kutatásának fontosságára TÁLASI ISTVÁN nyomatékosan felhívta a figyelmet az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának 1945—1955 közötti időszakáról adott értékelésében. Megállapítja, hogy a baromfitartás „Kétségtelenül honfoglalás előtti gazdasági tevékenységünk, a feudalizmusban a baromfi és terméke szolgáltatmány, a belső piacnak állandó cikke, s a kapitalizálódással a paraszti állattartásnak egyik elsőrendű területe."[1] A kérdés vizsgálatához közvetett módon kapcsolódik jelen közlemény, amely a baromfi és terméke értékesítéséről, felvásárlásáról szól, másrészt a jelentősebb baromfi tenyésztő helységek, területek tikászoktól kapott adatait is rögzíti.

A baromfi kereskedelemről a XVIII. század utolsó évtizedében megjelent Magyarországról szóló statisztika a következőket mondja: „Die Hühnerzucht ist sowohl wegen der inneren starken Konsumtion von Eiern und Geflügel aller Art, die verhältnissmässig in Ungarn grösser als in irgendeinem anderen europäischen Lande ist, als wegen der ungeheuer grossen Ausfuhr in die Nachbarschaft statistisch merkwürdig. (a. Vom I. Nov. 1790. bis I. Nov. 1791, wurde an Geflügel nach dem nahen Österreich ausgeführt für 64556 Gulden.)"[2] A nagyméretű kivitel nyilvánvalóan széles körű felvásárlásra, tyúkászok működésére épülhetett, különös tekintettel a korabeli út és kereskedelmi viszonyokra. Sopronból 1838-ból van adatunk arra, hogy három házaspár (Simon Mihály, Breiner Sámuel, Graf András és feleségeik) adó ellenében lúd és szárnyas kereskedés folytatására kér engedélyt a várostól, amit meg is kaptak.[3] E vállalkozók valószínűleg nem csak a város szükségleteinek kielégítése érdekében végezték tevékenységüket, hanem feltehetően a soproni

[1] TÁLASI ISTVÁN: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945—1955). Ethn. LXVI. (1955) 23.

[2] M. SCHWARTNER: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest. 1798. 169.

[3] Soproni Állami Levéltár, Tjk. 1838.4151. Itt is köszönetet mondok CSATKAI ENDRÉnek, aki a 4., 6., 8., 11. jegyzetek anyagára is felhívta a figyelmemet.

piacon, heti vásárokon felvásárlással is foglalkoztak és továbbították árujukat a bécsi piacokra, ahol keresett cikk volt a magyar szárnyasállat, vagy pedig a Bécsből érkező kereskedőknek adták át összegyűjtött készletüket. A múlt század közepéről baromfikereskedők kirablásáról kaptunk hírt a Sopronban megjelenő Harmónia c. újság 1863. év 17. számából a hírrovatban: „Am 14. d. M. [May] Abends um 7 Uhr wurden die Brüder Carl und Michael Terschitz, Geflügelhändler aus Zillingthal, aus der Strasse von Baumgarten nach Oedenburg beim (sogenannten Birnwäldchen) von 4 bewaffneten Männern räuberlich überfallen. Michael Terschitz wurde von den Räubern vom Wagen heruntergezogen, hatte aber noch die Geistesgegenwart, das bei sich getragene Geld auf den Wagen zu werfen, mit welchem sein Bruder Carl eiligst davon fuhr." A rablók látva, hogy a kocsi a városba tart és onnan esetleg segítséget hozhat, leszúrták áldozatukat és elmenekültek az erdőbe. Később a testvér kocsival valóban visszajött és a sebesültet a soproni kórházba szállította. A rablók ruházatát így írja le a lap: „Die Räuber waren sämmtlich mit schmutzgen Hemden und Gatyen, schwartzen Westen mit klinen Knöpfen, niederen schwarzen Hüten und Stiefeln bekleidet. Als Waffen trugen sie Gewehre und Messer, ihr Alter ist zwischen 30—40 Jahren, die Sprache ungarisch."[4] Kétségtelennek tartjuk, hogy betyárok támadásáról van szó, hiszen ebben a korszakban még virágzik a betyárélet. — Az említett Zillingthal (Völgyfalva) lakóiról az 1893-as Litfass-féle naptár írja: „A község legnagyobb része állandóan Obermeidlingben tyúkászattal foglalkozik".[5] Obermeidling Bécs egyik külvárosa, ahol valószínűleg a baromfikereskedelem bonyolódott le a vidékről érkező tyúkászok és a bécsi nagykereskedők között, esetleg baromfi feldolgozás is folyt. — E nyugatmagyarországi községek népviseletének sorozatos ismertetése alkalmával írja a Vasárnapi Újság 1869-ben a nádasdiakról (Fraknó-Nádasd): „Vállalkozó szellemű népsége messze eljár az országban, s a magyar helységekben összevásárolt baromfiakat rendesen Bécsben s környékén árusítja el. Mint tikász, azaz tyúkászokat ismerik már őket a falukban is, honnan csirkés szekerük fenekén sok dohányt szoktak magukkal visszahozni erre a vidékre, s azzal jó üzletet csinálnak. — A magyar nyelvet többnyire mind értik, s gyermekeiket örömest adják magyar helyekre cserébe."[6]

A baromfival és a tojással való kereskedelem a múlt század közepétől elsősorban a Sopron és Vas megyei községekre volt jellemző, itt is csaknem kizárólag a burgenlandi területekre. Dunántúl más területein csak elvétve akadt egy-egy. A soproni kereskedelmi és iparkamara 1876. évi jelentéséből helységek szerint kapunk hírt az egyes mesterségeket művelők számáról, így a tyúkászokról és a tojáskereskedőkről is. A mellékelt táblázaton összesítettük a kigyűjtött adatokat Sopron, Vas, Veszprém, Győr és Moson megyékre vonatkozóan. Ennek alapján pedig térképet szerkesztettünk a tyúkász helységekről.[7]

[4] Harmonia, 1863. június 17. szám.
[5] Litfass Sopronmegyei Naptára . . . 1893. 179.
[6] Vasárnapi Újság, 1869.
[7] A soproni kereskedelmi és iparkamara . . . 1876-ik évi statisztikai jelentése. Sopron és Vas megye, II. rész, I. füzet; Veszprém, Győr és Moson megye, II. rész, II. füzet, a megadott oldalszámobon.

1. ábra. Tyúkászattal foglalkozók lakóhelyei.

A helység neve	Tyúkász	Tojáskereskedő	Jöv. és kereseti adó Fl. kr.	Oldalszám	Nemzetiség magy.	ném.	horvát
Sopron megye							
Gyalóka	1	—	7.—	8.1	m.		
Lővő	2	—	18.—	14	m.		
Potyond	—	4	91.36	32	m.		
Tamási	—	2	29.—	38	m.		
Nagy-Barom (Gr. Warasdorf)	6	—	51.—	40		n.	h.
Pervány (Klein-Mutschen)	1	—	25.—	56		n.	h.
Felső-Pulya (Ober-Pullendorf)	1	—	10.—	56	m.		
Közép-Pulya (Mitter-Pullendorf)	11	—	235.—	58	m.		h.
Büdöskút (Stinkenbrunn)	3	—	63.—	82			h.
Újfalu (Neufeld)	2	—	28.—	100		n.	
Völgyfalva (Zillingthal)	10	—	130.—	102			h.
Márcfalva (Marz)	2	—	51.—	106		n.	
Nádasd (Rohrbach)	8	—	92.—	110		n.	
Ottova (Antau)	1	—	3.—	110		n.	h.
Tormafalu (Krensdorf)	1	—	18.—	116		n.	
Zemenye (Zemmendorf)	—	2	23.—	118		n.	
Kertes (Baumgarten)	5	—	161.—	128			h.
	54	8	1135.36				
Vas megye							
Alhó (Alhau)	—	1	22.—	156		n.	
Bánya (Steingraben)	—	1	15.—	156		n.	
Hamvasd (Aschau)	—	1	10.—	166		n.	
Lődös (Lizelsdorf)	—	9	93.—	168		n.	
Sárosszék (Kothzicken)	—	1	21.—	176		n.	
Borostyánkő (Bernstein)	—	2	50.—	222		n.	
Kukmér (Kukmirn)	1	—	6.—	168		n.	
Farkasdifalva (Neumarkt)	—	2	21.—	308		n.	
Alsó-Strázsa (Unter-Drossen)	—	1	10.—	322		n.	
Alsó-Szölnök (Unter-Zemming)	—	3	87.—	326		n.	
Tótlak	—	3	19.—	328	m.		
	1	24	384.—				
Veszprém megye							
Enying	—	1	6.—	952	m.		
Győr megye							
Győr-Sziget	1	—	36.—	1060	m.		
Moson megye							
Parndorf	12	3	167.—	1106		n.	
Összesen	68	36	1692.36				

A táblázatból kitűnik, hogy a legtöbb baromfikereskedő Sopron megye helységeiből adódik, míg a tojáskereskedők nagyobb része Vas megyében élt. Moson megyében egyedül Parndorf helységben voltak tyúkászok, viszont az egész területet figyelembe véve itt a legmagasabb a számuk (12 tyúkász, 3 tojáskereskedő). Míg Győr és Veszprém megyében csak egy-egy ember folytatott ilyen tevékenységet, az első baromfival, a másik tojással kereskedett.

Megyénként az egy főre eső kereseti adó összege a győr-szigetinél a legmagasabb, ami érthető szinte monopolisztikus helyzetéből. Máshol a nagytöbbség 8—15 ft. közötti összeget fizet, kisebb részénél azonban 20—30 forintig is emelkedik az évi adó. A magasabb adó természetesen a nagyobb forgalom bizonyítéka. Az egyes adózókra vonatkozó egyéni adatok hiányoznak, amiből következtetni lehetne a nagyobb tőkével dolgozó kereskedőkre. — A táblázat alapján készített térképről leolvasható, hogy a tyúkászok lakóhelyei legsűrűbben Burgenland területén fekszenek, itt is főleg Sopron megyében. Felvetődik a kérdés, hogy az egyes helységek tyúkászainak a gyűjtő körzete mekkora volt, csak közvetlen környékére terjedt-e ki, vagy más vidékeket is felkerestek? Olyan sűrűn vannak egymás mellett ezek a helységek, hogy elképzelhetetlen a megélhetésük vándorlás nélkül. A Moson megyei Parndorf kereskedőinél nincs probléma, mert egyedül voltak a megyében, körzetük elég nagy. A győrszigetinél és az enyinginél hasonló a helyzet. A Vas megyeiek kevesebben és elszórtabban vannak, mint a Sopron megyeiek, másrészt délebbre nincs is több tyúkász, szabad a terület. A nádasdiakról szóló ismertetésből már tudjuk, hogy messze eljártak felvásárolni baromfit és tojást. A tyúkászok közlései az 1930 körüli időben és napjainkban is, ezt megerősítik, egy hetes utakról beszélnek. A megyebeliek lejártak Vas, Zala, Veszprém, sőt Somogy megyébe is, a század elején pedig még Horvátországot is felkeresték kocsijaikkal. A Vas megyeiek jobbára tojásgyűjtéssel foglalkoztak, tehát az ide érkező Sopron megyeiekkel szépen megosztották a területet, akik itt elsősorban baromfit vásároltak. — A helységek lakóinak nemzetiségi hovatartozását tekintve a nagy többség német, majd vegyesen német-horvát, horvát-német, a magyar helységek 60 %-a a belsőbb területeken fekszik, míg öt horvát község szintén növeli a nemzetiségiek részarányát.

A soproni múzeum egy tyúkász család felszerelésének jellemző darabjait megvásárolta 1962-ben Pichler Piusnétól, akinek családja négy generáción keresztül űzte a mesterséget. A tyúkászatra vonatkozó felvilágosításokat leánya, Tatár Lászlóné, és fia, Pichler András adta meg, akiknek itt is köszönetemet fejezem ki szíves közléseikért. Az alábbiakban az ő elmondásuk alapján írom le a tyúkászat gyakorlatát.

Tatárné dédszülei a horvát nemzetiségű Zárány faluban kezdték a tyukászatot, ami azután apáról fiúra öröklődött. Apja a szintén horvát Kópházáról vitt asszonyt a szülői házba, ahol özvegy apjával folytatta a mesterséget. Annak halála után, 1890 körül, átköltöztek Kópházára, magukkal hozva a régi ház jellegzetes berendezését és a tyúkász felszerelést is. A helyváltoztatást indokolta egyrészt a feleség kópházi származása, másrészt az a körülmény, hogy itt két vasútállomása is volt a falunak (Győr felé és Szombathely felé is), míg Záránynak egy sem. Valószínű azonban, hogy az is előmozdította a költözést, hogy addig Kópházán nem volt tyúkász, Zárányban és a környező falvakban pedig több is volt. A mesterséget Pichler Pius honosította meg Kópházán, majd a nála alkalmazott Grubits János és Grubits Antal is önállósította magát az 1910-es években. Halála után (†1917) az özvegy nevén folytatódott a tyúkászat, három fia végezte a vele kapcsolatos munkákat (Pichler János, Ferenc, István). Az 1930-as években ők önállósították magukat. A faluban legtöbben öten voltak *nagy tikász*ok, azaz akik jól felszerelt kocsikkal nagyobb távolságra is jártak. Voltak ugyanis *kosaras tikász*ok is, akik nem távoli vidé-

kekről, hanem csak a környező falvakból, járásból szedték össze a tojást és baromfit. Ezek rendszerint vonattal utaztak Nagycenk, Pinnye, Kapuvár, Csorna, Beled, Felszopor, Acsád helységbe. A kosarakat, kisebb ketreceket is vonattal szállították oda és vissza is. A kópházi tojás és baromfikereskedők száma az 1930-as évekre 33-ra emelkedett, ami példátlanul álló szám a kisebb falvak esetében. — A legtöbb *fő-tikász* Fraknó-Nádasdon, Kertesen, Zárányban, Ottován és Völgyfalván működött, kisebbek Lépasfalván és Somfalván. (2. ábra.)

2. ábra. Pichler Pius tikász-kocsija a kópházi nagyvendéglő előtt, 1910. k.

A tyúkászok felszerelése jellegzetes volt. Hosszú szekérre rakodtak, melynek oldalai csak 3—3 záppal voltak összefogva, elöl és hátul leeresztett nagy saroglyákkal. A kocsi két oldalán, kb. kerék magasságban, két erős láncra erősítve egy-egy hengeres rúd függött vízszintes helyzetben, amelyen kocsira rakodás közben álltak, jöttek-mentek előre-hátra. A kocsi első saroglyája volt egyúttal az ülés is, szalmapárnával, pokróccal borítva. E mögött rendszerint egy kisebb tojásos láda állt baromfi idényben is, de mentek e nélkül is útra. Ekkor az első ketrec, *katroc*, a csirkéké szögletes alakú, a következő bogárhátú, hátul szintén szögletes következett, de sokszor még ezek tetejébe is raktak vessző *borító*kat, kisebb ketreceket. A hátsó saroglyában volt a szecskás láda tojás gyűjtés idején, máskor az abrakos láda. A gyékényponyva elmaradhatatlan kelléke volt a felszerelésnek, mert akár esős időben, akár nyári hőségben vagy zivatarok idején védeni kellett a szárnyasokat, mert a nagy melegre is, de a hideg szélre is igen érzékenyek voltak, éppúgy mint az ázásra. Nyáron és ősszel jobban baromfi vásárlás folyt, több volt a ketrec is a kocsin, mint a láda. Megrakodva kb. 400—500 szárnyas fért el a 4—5 rekeszes ketrecekben. Újévtől és tavaszon a nagy ládák töltötték meg a kocsit, csak kisebb ketrecek

kerültek föléjük, mert a tojás gyűjtésének ez volt a főidénye. Egy-egy út alkalmával 20—30.000 darab tojást hoztak haza. Karácsony előtt a pulyka, kappan, liba, kacsa volt a fő cikk, aminek nagy része Bécsbe ment. Ebben az időszakban már igen kevés volt a tojás, hetente már csak ezer, ezerkétszáz darabot tudtak összeszedni. Ilyenkor dobták piacra a meszes-tojást is.

Egy-egy nagyobb gyűjtőút öt-hat napig tartott. A *tikász* vagy egyedül, esetleg feleségével, esetleg serdülő fiával járta a falvakat. A kutya azonban elmaradhatatlan volt. Pichlerék a levágott farkú fekete kutyát szerették, az

3. ábra. A bécsi tikász-börze. 1910. k.

vigyázott a rakományra pihenő idején. A kutya helye a ládák, ketrecek tetején volt, vagy a gazda mellett az ülésen. Menet közben szalad a kocsi mellett, vagy utána, de ha elfáradt, akkor „felkéreckedett' az ülésre. Ha megunta leugrott és hűségesen kísérte a kocsit. A kópháziak általában pénteken délután vagy szombaton reggel indultak útra és csütörtökön dél tájban érkeztek haza, hogy másnap a soproni hetivásáron megjelenhessenek árujukkal. Ott részben kicsinyben árusítottak a városiaknak, de rendszerint a bécsi kereskedőknek adták el egyben az egész rakományt. A Monarchia idején maguk vitték egész Bécsig a baromfit, tojást. Ott az Enberger vendéglő volt a megállóhelyük, ez volt a *börz*, börze, itt szoktak összejönni a bécsi nagykereskedők, akik nagy tételekben vásároltak. Erről a jellegzetes társaságról is maradt fénykép a Pichler család holmija között. (3. kép) Középen Pichler Pius ül, vállára támaszkodik a felesége, körülöttük tyúkászok, bécsi kereskedők. — A lővői tyúkászok *standja* a bécsi belvárosban „ . . . a híres szent István templom mellett, utóbb a Mariahilfer- és Schönbrunnerstrasse találkozásánál volt, nem messze a „Zum

Hasen" nevű, ma már megszűnt vendéglőtől. Innét hozták az újdonat-új ropogós bankókat falujukba. Ma már nincsenek „tyúkászok.", írja 1930-ban MOHL ADOLF Lövő története c. munkájában.[8]

A gyűjtőút idején reggeltől estig mentek egyik faluból a másikba, voltak helyeik, ahol rendszeresen megszálltak. Az első ilyen állomás Kopházáról indulva a Fertőszentmiklós határában levő *Csalicsárda* volt. Éjszakára a lovakat bekötötték az istállóba, a kocsmáros adott nekik abrakot. Maguk a vendéglőben étkeztek, de az istállóban háltak, amikor még üres volt a kocsi. Ha már több félteni való volt a ládákban, ketrecekben, akkor a szín alatt a kocsi mellett vetettek maguknak ágyat szalmából, letakarva pokróccal. Ebből a szokásukból hidegben sem engedtek, mert nagy érték volt a kocsin. A maguknál hordott pénzre is nagyon vigyáztak, hiszen nem egyszer előfordult, hogy megtámadtak tyúkászokat. Pichler András szüleitől hallott róla, hogy gyilkosság is előfordult ilyen támadások esetén. Nemcsak úton, hanem a szálláson is vigyázniok kellett, mert voltak megbízhatatlan kocsmárosok, akik meglopták pénzüket, vagy állataikat. Így hát különös gondot fordítottak a papírpénz elrejtésére. Külön ruhába csavarták be, amit azután a lábszárra kötöttek, erre jött rá a hosszú alsónadrág, a csizmanadrág és végül a csizma. Az aprópénzt egy összehúzható szájú vászonzacskóban tartották, ebből fizettek az áruért. Finom és szép bőrtárcájuk is volt, de azt inkább csak városon, Bécsben használták.

A lovakba beidegződött a mesterség minden mozzanata, feltételes reflexeik alakultak ki a különböző zajokra. Így, ha a falun kívül trappban mentek, a falu szélét elérve elkezdett kiabálni a tyúkász, akkor azonnal lelassultak lépésbe. A kiáltás jellegzetes volt: „Ho-u-o-u-ozz csibe, (h)o-uzz, ho-u-o-uozz !" De váltakozva néha csak az első két szót káltották. [I—II. kiáltás kottája.][9] Amikor még Horvátországba jártak a század elején, ott egész hosszú versszakot énekeltek, természetesen horvátul. [III. kiáltás.] Magyarul körülbelül

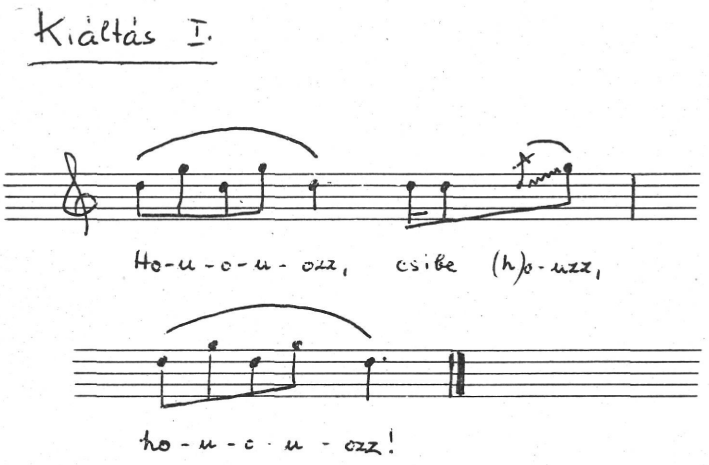

[8] MOHL ADOLF: Lövő története. Győr, 1930. 172.

[9] TÖRZSÖK BÉLA zenetanárnak itt is köszönetet mondok szíves segítségéért, a kiáltások magnetofonról való lejegyzéséért.

Kiáltás II.

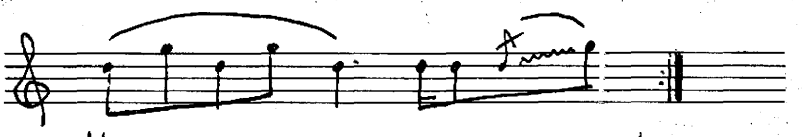

Ho - u - o - u - ozz, esibe (h)o- uzz!

Kiáltás III.

quasi giusto

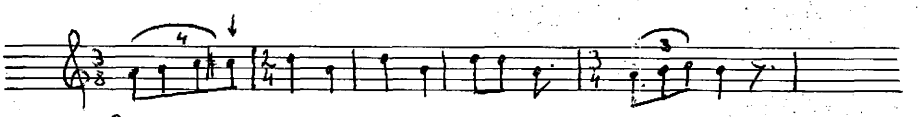

Love, love loote, jajca pistyance donesite,

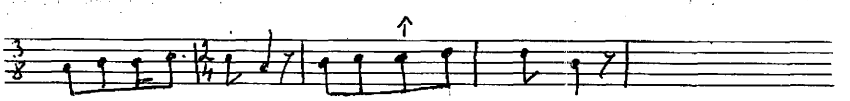

akonimas sooje lovi suszjed, lo-ve,

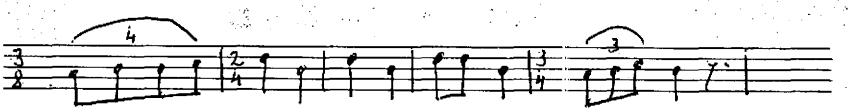

lo-ve love loote jajca pistyance, donesite

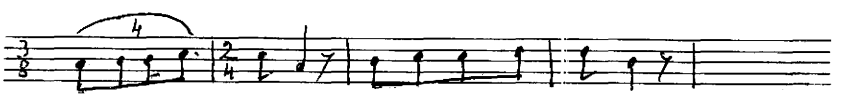

Akonimas sooje lovi suszjed love

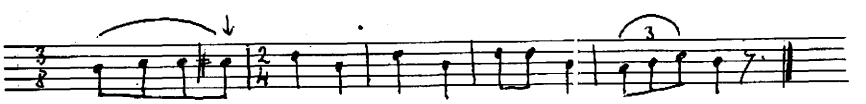

love, lo-ve loote jajca, pistyanie, donesite.

azt jelenti, hogy: hozzál, fogjál tojást, csirkét hozzál, ha nincs sajátod, akkor fogd meg a szomszédét, fogjál, fogjál, hozzál tojást, csirkét hozzál. E ritka kiáltást Tatárné énekelte magnetofonra. Egy öreg tikász, Bendecs bácsi, szokta ezt énekelni Kópházán, amikor meglátogatta a Pichler-családot és felidézték a szép emlékeket. Tatárné is tőle tanulta és őrizte meg számunkra. E kedves, tréfálkozó dal valószínűleg a falusiak emlékezetében is sokáig megmaradt, amerre a tikászok jártak.

Csatkai Endre gyermekkorában Darufalván élt, így emlékszik vissza az 1910 körüli tikászokra: „. . .jöttek a tikászok, többnyire a pénteki heti vásárról Sopronból. Éppen a mi házunk előtt volt csorgója a pataknak, ott álltak meg itatni. Óriási zsivaj volt amikor megérkeztek, gágogtak a libák, kacsák, tyúkok, csirkék rikácsoltak, a gyereksereg követte őket. Néha kiabáltak [t. i. a tikászok] a mi falunkban is. Persze mi gyerekek megjegyeztük és amikor befutott a tikász sereg, néha egynek két-három kocsija is, mi gyerekek utánoztuk: Csi-ba-u-szi, ba-u-szi. [IV. kiáltás.] Egyaránt szólt magyarnak,

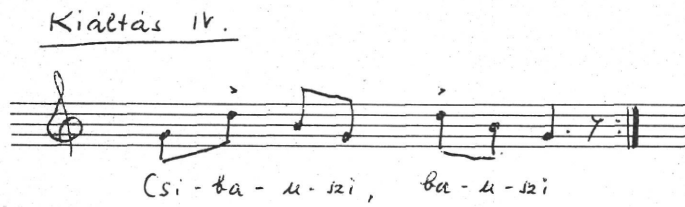

németnek. A csibe a magyarnak, az ausszi — kifele a németnek. Darufalván nem volt tikász. Kertesen elég szépen voltak. A saját falujukban és Darufalván szedték össze a baromfit, tojást. A soproni hetivásáron is vásároltak. Többnyire pénteken délután érkeztek Darufalvára. Ez az időszak rendkívül mozgalmas volt a faluban, mert nem csak tikászok jöttek, hanem ekkor hajtották át a Bécsújhely számára vásárolt ökröket is. Már nem nagyon vigyáztak rájuk, mert egyszer már, egy faluban berugtak a hajtók, Trejberek."[10] Mohl Adolf (Pap bácsi) a tyúkászokról írt hírlapi cikkében így jellemzi az útra indulókat: Az útnak induló tyúkász fölrakta egy vagy két lovas hosszú szekerére 2—3 hordóját, féltucat ketrecét, felöltötte nagy ólmos, néha ezüstgombos mellényét *(Leibli)*, fölvette libatollas kalapját és ment le Zala, Vas, néha Somogy megyébe is. Ahol megállapodott ott „. . . fölállott a kocsi ülésére és harsányan kiáltotta: Tojást! Tikfiat! Tik-á-usz! Tik-á-usz!" A jelentése „Ha van eladó tojás, tikfi, vagy tik, akkor most ki vele, ki vele!"[11]

A kiabálásra — folytatja Tatáriné — kijöttek az asszonyok, hozták a csirkéket, tojást, ez utóbbit zsomporban. Amikor a tikász az érte járó pénzt bedobta a zsomporba, a zajra indultak tovább a lovak. Amikor viszont egy asszony kiabált, hogy várjanak, akkor minden figyelmeztetés nélkül megáll-

[10] Magnetofon felvétel Csatkai Endrével 1963. febr. 7-én a múzeumban.
[11] Soproni Hírlap 1931. dec. 25. A sárvári tikász-kereszt.

tak. A tojás ára az 1930-as években 3—3.2—3.5 fillér, néha 4 fillér volt. Tizeddel is számoltak, mert nagyobb mennyiség esetén az kitett valamit, de maguk is úgy adták tovább az árut. Aki pl. sok tojást hozott, annak 2—3 tizedet adtak rá darabonként, hogy olyan szépen összegyűjtötte. Aki kevesebbet hozott, annak nem járt kedvezmény. A tojás számolása nem egyenként történt, hanem hatosával. Mindkét kézbe 3—3 tojást fogtak, ez volt *egy dobás*.

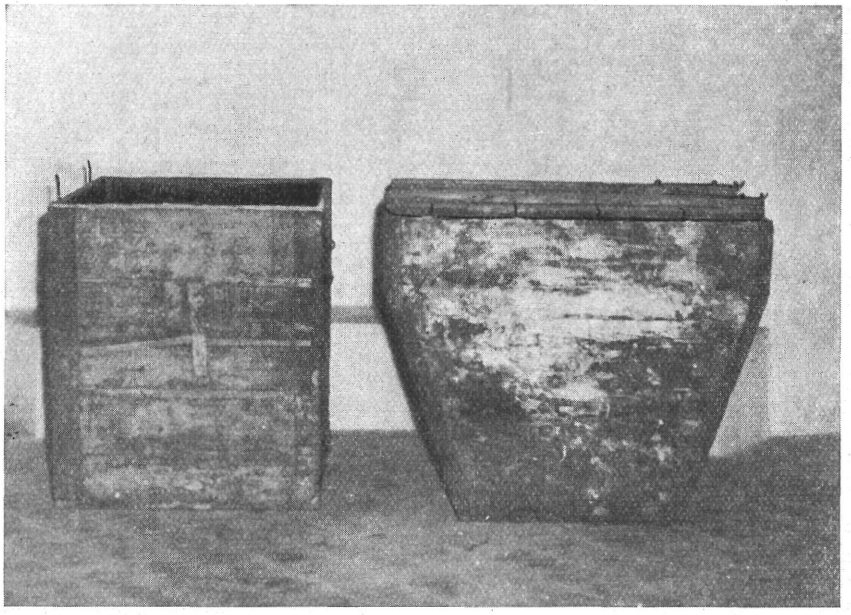

4. ábra. Tojásos kocsiládák

A kocsi hátsó saroglyájából szecskát merítettek *rostá*val a tojásos ládákba, szépen beterítették vele a láda fenekét. Ebbe rakták a tojást soronként, 3—3 darabot a hegyére állítva. Egy réteg tojásra egy réteg, 2—3 cm vastag, szecska következett, jól belenyomkodták a tojások közé és úgy jött rá a következő réteg tojás. A kisebb ládákba 3—3.5 ezer, a nagyobbakba (4. kép) 6—7 ezer tojás fért. Ha teli volt, akkor vastagon borították szecskával, vagy szecskás zsákot tettek rá és rászorították a fedelét, lelakatolták. Ezeket akár gurítani is lehetett, nem törött bennük a tojás. Egy rakomány 20—30 ezer darabot tett ki négy ládában. — A megvásárolt felszerelésben három hordó is van, 10—12 hektósak, melyeket régen szintén tojásgyűjtésre használtak. Ezekbe is elfért 5—6 ezer tojás. Pichler András még emlékszik rá, hogy az 1920-as években szükségből még használták ezeket gyűjtőúton, de jobbára csak otthon átrakásnál. Ezek még Zárányból valók, szüleik hozták magukkal a régi felszereléssel együtt. Volt fedelük, mint a ládáknak, jól lezárhatóak voltak, lehetett gurítani őket. A lövői tyúkász, Parag Lajos úgy mondja, hogy ezeket csak otthon használhatták, ő soha nem látott abroncsos hordót a Pichlerék

kocsiján. De egyébként is a tojásos hordók mindig vesszővel voltak abrincsolva. E romokból összeállított hordókban talán a középkorban általánosan használt, de azóta fokozatosan szűkülő körben alkalmazott, szállító, ill. csomagoló eszközök utolsó példányait láthatjuk. A hordóba rakott áru nem nedvesedett át, mert ha vizet kapott, akkor dongái még szorosabban zártak, míg a bálák, ládák jobban beeresztették a nedvességet, vagy még külön fedélről is kellett gondoskodni alkalmazásuk esetén. Ezért lehetett praktikus szállítási eszköz a hordó. A tyúkászoknál azonban más szempont is közre játszott, az ui., hogy nincsenek sarkai, mint a ládáknak, ahol a leggyakrabb a törés, hanem egyenletesen körbefutó az oldala. A nagyobb haszonra való törekvés, az igásállat erejének minél jobb kihasználása azonban a ládák használatát tette általánossá a század eleje óta. Ugyanis a kocsi oldalai közé szabott, lefelé keskenyedő ládák szorosan egymás mellé állíthatók a kocsin, míg a hordók között sok a kihasználatlan tér. Egy kocsira három hordó fért fel, amibe azonban csak 18 ezer tojást tudtak rakni, míg ládából egy kisebbet és három nagyobbat lehetett az oldalak közé állítani. Befogadó képességük pedig 25—30 ezer körül mozgott. A ládák biztonságának fokozására, menetközbeni mozgásának, ugrálásának csökkentésére szolgált a félmagasságban két oldalt rájuk szegezett vályatos lécdarab, ott ahol azok a kocsi oldalának hengeres rúdjával érintkeztek.

A csirke szezonja május végén, június elején kezdődik. Vették darabra, párba, hol hogyan tudtak jobban megegyezni az eladóval. Már fogásról megállapították a súlyát, jóságát. A baromfit mindig a faránál fogták meg, hogy jó húsban van-e. De egyébként is ez volt a fogása a baromfinak. Ha egyik kocsiról a másikra raktak át állatot, akkor láncot csináltak, az egyik szedte és adta tovább a másiknak, stb. Ilyenkor sem a szárnyát fogták, hanem mindig a faránál, így gyorsabban ment a munka. — Az 1930-as években egy kisebb csirke 60 fillér, a nagyobb 80 fillér volt. A liba július-augusztus hónapban 2.5 pengő volt a soproni piacon, az első osztályú 3 pengő. — Csirke idényben egy kisebb tojásos láda, két nagy ketrec került a kocsira, amelyekben elfért 3—3.5 ezer tojás és 300—350 csirke. Ha azonban csak ketrecekkel mentek és nagyobbak tetjére még kisebbeket is tettek, akkor egy rakományra hétszáz darabot is haza tudtak hozni. Kacsából, libából 350—500 darab fért el a kocsin. A ládák, ketrecek kötelekkel voltak rögzítve. Fékezni azonban csak a kocsi faránál levő satus-fékkel lehetett.

Az áru osztályozása már vételkor megtörtént. A ketrecek legalsó rekeszeibe kerültek a libák, kacsák, föléjük a tyúkok, majd a nagyobb csirkék, legfelülre pedig a rántani való kisebbek. Ezt a sorrendet nemcsak a nagyobb testi fáradtság kerülése kívánta, hanem az egyenletesebb súlyelosztás is. Menet közben, ha fújt a szél, akkor lefüggönyözték a ketreceket, mert annyira keresztül fújta volna az állatokat, hogy mire haza érkeztek velük, addigra lesoványodtak volna. Télen a gyékény és ponyva védte őket az időjárás viszontagságaitól. Természetesen etetni is kellett út közben a baromfiakat. Rendszerint apró szemet, kölest, vagy tört kukoricát szortak nekik a ketrecek rekeszeinek oldalába vésett keskeny vályukba, ugyanabból itattak is. A nagyobb szárnyasoknál azonban nehezebb volt a dolog, mert egyébként is csak ülve fértek el a rekeszekben, másrészt a vályucskákból való etetés nehézkes lett volna. Így hát ezek etetése rendszerint estére maradt valamelyik vendéglő

istálójában, vagy a szín egyik sarkában. Kiszedték őket a ketrecekből, hogy a lábukat is nyújtogathassák a hosszú senyvesztő ülés után. Éjszakára többnyire szabadon maradtak, majd reggeli etetés és itatás után rakták vissza őket a rekeszekbe. De ez sem egyesével történt, amint azt az ember gondolná, hanem a csomóban levő állatok közül 5—6-nak összefogták a nyakát és úgy adták fel a kocsira, így gyorsabban ment a rakodás. Megállóhelyeik voltak a Csali-csárda, Celldömölk, Sárvár, Jánosháza, Somlóvásárhely, Devecser. Sokszor saját kocsijukról vettek le csirkét, tojást vacsorára, amit a kocsmárosné készített el. A nagy melegben megfulladt állatot is megették, elvágták a nyakát, kifolyatták a vérét, nem volt annak semmi baja. A gyűjtőút általában más útvonalon vezetett haza, mint amerre mentek, úgy számították ki, hogy mire hazaérnek addigra legyen tele a kocsi. Néha egész éjszaka kocsiztak hazafelé, hogy időben megérkezzenek a pénteki soproni heti piacra. Ilyenkor a rövidebb utat választották és jöttek 6—8 km-es erdőkön is keresztül, ami azért egy kicsit mindig félelemmel töltötte el őket, hiszen hallottak támadásokról. Egy alkalommal azonban Pichlerék kocsiját is megdézsmálták Cenk és Kópháza között az erdei úton. Hallották, hogy az utolsó ketrecben nagyon gágognak a libák, sőt látták is, amint 2—3 személy vitte őket, de szembeszállni nem mertek velük.

Természetesen Pichlerék is gondoltak az áru tárolására, így a tojás meszesvízbe való elrakására. Ezt a munkát Tatár Lászlóné vezette be a szülői háznál. Ő hét évig dolgozott nagybátyjánál Bécsben, aki szintén nagy baromfikereskedő volt, ott tanulta a tojással való bánást. Már ránézetre tudja, hogy melyik a friss, jó tojás, melyik az állott. A gyanús tojás többnyire fényes, vagy könnyű. Mindig a tavaszi tojást rakták el, hogy majd késő ősszel és karácsony előtt értékesítsék jobb áron, amikor már kevés a tojás és az ünnepekkel kapcsolatos sütés-főzéshez is jobban keresik a háziasszonyok. Kópházi házukban volt egy külön kamra, ahol a meszes tojást tárolták. Ebben volt egy nagyobb, 3×2 m-es, két közepes, 2.5×1.5 m-es és egy kisebb, 1.2×1.2 m-es, egyformán 1.5 m magas, a kamra földjére téglából rakott és belül jól kicementezett *medence*. A négy medencébe összesen 45 ezer tojást tudtak eltenni télire. A medencét félig engedték vízzel, majd. pl. a legnagyobba tíz vödör meszet öntöttek és jó simára elkeverték. Egészséges, *kikocogtatott*, *lámpázott tojást* raktak bele. A kikocogtatás jellegzetes munka volt, ügyes, fürge újjakat kívánt. Mindkét kézbe 3—3 tojást fogtak, kettőt összekocogtattak figyelték, hogy nem repedt-e, majd ügyes mozdulatokkal cserélték a tojásokat a kézben úgy, hogy a vizsgált került hátra, a vizsgálandó előre. A harmadszori kocogtatás után egyszerre tették le mind a hat darabot. A lámpázás is nagyon fontos munka volt. Erre a célra egy bádog lámpa szolgált, melynek ernyőjén egy kerek lyuk volt. A lámpát úgy fordították, hogy a fény csak a lyukon át jöhessen feléjük. Ez elé tartották a tojást, ami átlátszóvá vált, illetve csak a sárgája adott foltot." A jó, friss tojás sárgája középen van, a záposé összefolyt, foltos, amibe csibe volt az egészen sötét volt" mondja Tatárné. Ő egyébként a kezével formált lyukat és az elé tartotta a tojást, úgy vizsgálta, neki nem kellett a lámpa, igen nagy volt a gyakorlata. A megvizsgált tojást teknőbe, ládákba rakták. A meszesvízbe rakáshoz külön kis ládákat használtak, amelyekbe *50 dobás*, azaz 300 tojás fért. Ebből öntötték a meszesvízbe a tojást úgy, hogy a medencébe mindenhova jusson, a sarkokba is, ne csak középre

egy kupacba. Az egyenletesen elteregetést egy vesszőseprővel végezték szép óvatosan, érzéssel, hogy ne legyen törés. A vízbe öntött tojás között előfordult *úszó*, ami már be volt száradva, hosszabb ideig tyúk alatt volt. Ezeket kiszedték a medencéből, nehogy megromoljon és a többiben is kárt tegyen. Egy vagy két hét után lehetett látni, hogy erős-e vagy gyenge a meszesvíz. Erre az időre egy vékony mészhártya keletkezett a víz tetjén. Többnyire gyengére csinálták, mert azon lehetett mésszel javítani, de az erősön nem nagyon, mert bolygatni kellett a tojást." A gyenge és az erős meszesvízben egyaránt elrom-

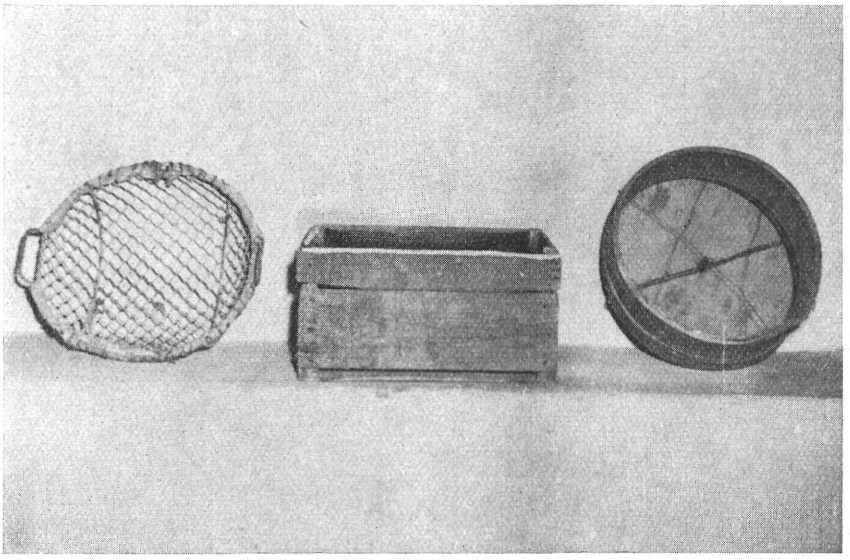

5. ábra. Vaskosár, tojásos-láda, szecskás rosta

lott a tojás, érzéssel kellett csinálni." — Tatárné ma is tesz el minden tavaszon tojást nagy üvegekbe és télen azt használja. Az a véleménye, hogy a mészből kivett tojás azonnal felhasználva éppen olyan jó, mint a friss tojás. A különbség csak az, hogy nem lehet héjastól főzni, mert megreped. Sőt a meszes tojás télen jobb, mint az akkor tojt friss, mert a tavaszi tojás zöldön élő tyúkoktól van, azért szebb a sárgája is a télinél. Három téli tojásnak sem olyan a sárgája, tésztában, mint egy eltett tavaszinak. Habot is épp úgy lehet belőle verni, mint a friss tojásból. Az pedig nem mellékes, hogy a forintért vett tavaszi tojást használja-e, vagy pedig 2—3 forintért vesz frisset télen. — A meszes medencéből egy *vaskosár*ral (5. kép) merítették ki a tojásokat, érzéssel, rázogatva kellett meríteni. A kosár széle vastag vászonnal van körülszegve hogy puhább legyen, ne törje a tojást. Egy-egy merítés után nagy sajtárba, dézsába mártották a vaskosarat és le-fel mozgatással lemosták a tojásokról a meszet. — A meszes tojás értékesítését jóval karácsony előtt kezdték meg, mert utána már nem nagyon tudták eladni, jött a friss tojás, „új év, új tojás", járta a

mondás közöttük. A forgótőkeként használt készpénz mögött nagyobb vagyon nem állt, mindössze négy hold föld és egy kétszobás konyhás, kamrás ház gazdasági épületekkel. A nagy létszámú családot valóban csak a folyamatos, szorgalmas munka, a fáradtságos utak rendszeres lebonyolítása és a kereskedői ügyeskedés révén volt lehetséges ellátni a szükséges holmikkal.

A kapitalista kereskedés színvonalán állt a Pichler-család bécsi rokonsága. Tatárné nagybátyja, Pinezits Márton, a híres tyúkász községből, Nádasdról került Bécsbe, ahol tojásnagykereskedői és baromfi feldolgozó, értékesítő céget tartott fenn. Felvásárlói Vas megyében működtek, Molnáriban összpontosították az árut. A tojást itt átcsomagolták *originális ládák*ba, egybe 1440 darabot raktak sziács közé. A *fél-originális láda* 720 darabra volt méretezve. Pinezits minden héten három teherautóval ment a tojásért, volt úgy hogy 100 láda tojást vittek egyszerre Bécsbe. De a vonaton való szállítás is rendszeres volt e megbízható ládákban. A raktáron tárolt tojást értékesítés előtt átcsomagolták, hogy az esetleges törötteket kiszedjék közüle. A nagy melegben ugyanis a törött tojás megkukacosodik és megrontja a körülötte levő többit is. Előfordult, hogy 200 láda tojást kellett átrakni. Ilyenkor az alkalmazottak versengtek, hogy ki tud gyorsabban dolgozni tojással, ami persze mindenképpen vállalkozó hasznát növelte. — Felvásárolt baromfi egy részét megtartották feldolgozásra, a többit pedig értékesítették a „börzén". A cégtulajdonos felesége foglalkozott a baromfifeldolgozással, sőt üzlete is volt, ahol kicsiben is értékesítettek tisztított szárnyasokat. A baromfi vágásának és letisztításának különleges technikája volt. Egy kézzel fogták a csirke, tyúk két szárnyát, csőrét ugyanezen kéz ujjai közé fogták, majd egy 30 cm hosszú és 5 cm vastag durunggal a csőrére ütöttek. Gyorsan elvágták a nyakát és már tolták is le róla szárazon a tollat. Az ütéstől „megijedt" az állat, azért eresztette könnyebben a tollát levágás után. Ezután kivették a belét és a bögyét, hogy ne zöldüljön meg a bőre. Ez a tisztítási mód lehetővé tette a tartósabb tárolást és értékesítést, míg a forrázott áru csak „gyorsfogyasztásra" volt jó, hamar romlott. Igaz viszont, hogy ennél nem szedték ki a belsőrészeket. A nagyobb szárnyasok közül a pulykát is mindig szárazon tisztították le. Ennél már nagyobb durungot használtak és hármat ütöttek rá, hogy könnyebben eressze a tollát. Az ütés, vágás olyan gyorsan ment, hogy sokszor még folyt az állat vére, sőt néha még mozgott is, de már csupasz volt a teste. A pulyka farkát meg szokták hagyni dísznek, a hátán jobbról-balról szintén hagytak egy kis pihét. — A kacsát, libát a lábuk közé szorították és úgy vágták el a nyakát. Általában szárazon tisztították le, így értékesebb tollat nyertek. A tollat állatnemek szerint gyűjtötték és adták el toll-kereskedőknek. Vigyázni kellett azonban, hogy a toll ne legyen tokos, mert az könnyen megmolyosodott. Ha ez mégis bekövetkezett, akkor vagy elégették az egészet, vagy eladták a lőporgyárnak. Tatárné hét évig dolgozott a bécsi rokonoknál, itthon bevezette a tojás-meszezést, majd kis üzletet nyitott Sopronban, ahol zöldséggel együtt árusított baromfit, tojást.

A kapitalista kereskedelemnek jellemző szemléletével találkoztam a tyúkászatban. Gold Albert nagykereskedőnek a trianoni szerződés után is volt felvásárlási és szállítási engedélye Magyarország egyes területeire. Egyébként az elcsatolt Burgenlandban Nádasdon (Rohrbach) élt. 14 éves korában került hozzá szolgálni Lövőről Parag Lajos, majd később ő lett Gold magyarországi megbízottja. A pénzt, lovat, kocsit, felszerelést a vállalkozó adta, Parag

Lajos pedig havi 200 pengő fizetést kapott felvásárlói tevékenységéért. Azt az elvet vallotta a nagykereskedő, hogy nem kell kímélni az állatot, amit csak lehet ki kell hozni belőle. Ha felfordul útközben, ki kell fogni a hámból, árokba fordítani, vagy sintérnek átadni, venni helyette azonnal másikat és gyerünk tovább, az üzlet az első, az üzlet minden. A forgótőke minél gyorsabb mozgatása valóban rövid idő alatt megtérítette a kárt, illetve azt is haszonként könyvelhette el, ha nem volt kiesés a szállításban és vevőkörét rendszeresen elláthatta áruval. Gavallérosan fizette megbízottját, de azon felül az úton még

6. ábra. Öt rekeszes ketrec ajtók nélkül. Lövő

teljes ellátás is járt. Általában 12 pengőt számítottak fel naponta egy pár fogat után. Ebből az összegből fizették a vendéglőben a lovak abrakját, saját kosztjukat, szállásukat a kocsissal együtt, ebből vettek kölest, kukoricadarát a baromfiak útközbeni etetéséhez. Hazulról semmi mást nem vittek magukkal csak pénzt, üres ládákat és ketreceket, zsebből éltek.

Parag Lajos kocsija kb. másfél méterrel hosszabb volt, mint a kophází aké. Egy tojásos láda a kocsi elejében állt 5—6 ezer tojás befogadására, utána egy szögletes (6. kép.) és két bogárhátú ketrec (7. kép). Néha ezek tetejébe még 14 db. kisebb drót ketrecet is felrakott. Megrakodva csirke idényben ezer darabot tudott szállítani egyszerre, libából ötszáz darabot. Ha tojásidény volt, akkor a kocsi elejébe egy 10 ezres, utána két 10—12 ezres, leghátulra pedig egy 5 ezres láda került és így összesen kb. 40 ezret tudott egy út alkalmával összegyűjteni, hazaszállítani. A tojásidény februártól áprilisig tartott.

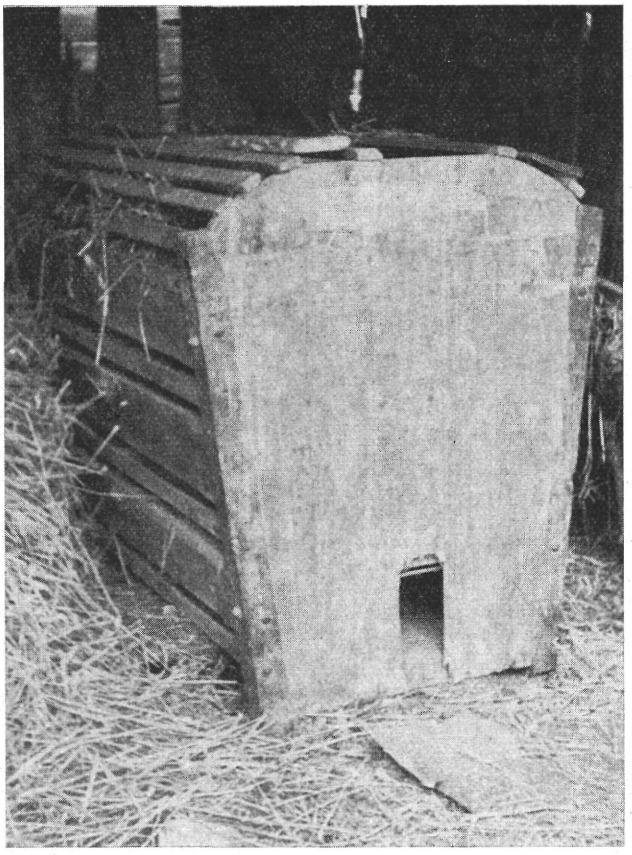

7. ábra. Bogárhátú-ketrec. Lövő

A legjobb minőségű tojást Árpáson vásárolta, míg a legnagyobb mennyiséget Vönöck, Magasi helységekben kapta útjai során. Délebbre Csögle, Egeralja, Adorján, Csősz, Iszkáz, Nagy- és Kispirit, Nagyalásony adott minőségi tojást, ezek szép nagyok voltak. Csirkéből május hónapban Zalavég, Szepetk, Kapornak és az ottani hegygerinc környéki falvak adták a legelsőket és legjobbakat. Pünkösdre hetente ezer-ezerkétszáz darabot küldtek fel Bécsbe. A legszebb csirkéket a főidényben, június-augusztus, Csurgó, Murakeresztur, Kaposvár helységekből illetve hetivásárairól kapta. Oda utazott és vagy vonaton, vagy teherautón küldte az árut Sopronba, ahol az elosztás történt. — Libát jobban Egerszeg vidékén, Nagylengyel, Balahida, Zebecke, Karácsonyfa, Kustánszeg, Barbásszög, Gombosszög és Pórszombat helységekből gyűjtötték.Kacsát Csesztregen és környékén tenyésztettek sokat de általában a csirkés helyeken lehetett kapni. — Zalaegerszeg, Nagykanizsa és Murakeresztúr piacait megbízottakon keresztül vonta be körzetébe. Azok a behozott árut felvásárolták

mire ő oda érkezett, onnan már csak vagonba rakni, vagy autóval útnak indítani kellett a ládákat, ketreceket. — A lővői megbízott soproni raktárba szállította a tojást, amely a Kőszegi-úton volt berendezve meszes-medencékkel, ládákkal, tojásválogató géppel, tojásmérleggel. Itt egymilliószázezer tojást tudtak tárolni medencékben, ládákban. Kilenc asszony dolgozott ott, átcsomagolt, meszezett, stb. A minőségi osztályozást gép végezte, súlyra, nagyságra válogatta szét az első, második és harmadosztályú árut. A főpiac Bécs volt, Magyarországon Pest, de ide csak a harmadosztályú apró tojás került szállításra, mert a bécsi piacon jobban tudták értékesíteni az első és másodosztályút, jobb árat kaptak érte, mint Pesten. Nagyba adták a tojást, egy-egy szállítmány 50—60 ezer darabból állt. A bécsi szállítmányokat vagonba rakták, egyszerre akár 70 ládával is. Baaden, Neustadt 20—30 ládával kapott hetente. A hosszú utakra mindig vitt magával kutyát, az úgy be volt tanítva, hogy bátran rá lehetett hagyni a kocsit, senkit közelébe nem engedett. A rakományt egyformán védték az esőtől-széltől, akár csirke, akár nagyobb szárnyas volt is a kocsin. A falvakban csak „ausszi, ausszi" kiáltással hívták fel a figyelmet érkezésükre, ki milyen dallamot tudott hozzá adni. A nádasdiak vásárlási engedélyét 1927—28 körül megvonták a hatóságok. Ekkor Parag Lajos nevén folytatódott a vállalkozás, de a pénz és felszerelés továbbra is Gold Alberttől érkezett. A soproni raktár végleg 1931-ben szünt meg, ezután lett teljesen önálló Parag Lajos, de inkább csak baromfikereskedelemmel foglalkozott. Értékesítési lehetősége soproni hetivásárokon volt, ahol bécsi kereskedők szedték össze a felhozott árut.[12]

Általános tünet az 1930 körüli időben, tehát a külföldi engedélyek megszűnése és raktárak felszámolása idején, hogy megyeszerte elszaporodtak a tojás- és baromfikereskedők. Sopron megyében 1930—32 között a megye 115 községe közül 53-ban működtek a „nagy tikászok" utódai, összesen 182 fő, illetve még hozzászámítva a soproni 11 baromfi- és 21 tojás- és tejtermékkereskedőt, 213 ember foglalkozott ezzel a munkával. A vállalkozók nemek szerinti megoszlása jellemző, ugyanis 137 a nő, és csak 76 a férfi.[13] Moson megyében 16 helységben 60 fő (ebből 21 nő) foglalkozik felvásárlással 1936-ban[14]. Ez a nagymérvű létszámbeli gyarapodás, és területi megoszlás érthető. Megváltozott a munka természete is bizonyos mértékig. Nem kell nagy távolságokra kocsizni, napokat úton tölteni, hanem csak saját falujukban, közvetlen szomszédságukban összeszedni a csirkét, tojást és bevinni járási vagy megyei központok hetivásáraira. A régi tyúkászok nagyobb része az elcsatolt burgenlandi területeken maradt, országjáró útjaikat a hatóságok megszűntették, tehát a nagy felvásárló, de a nagy felvevő piac Bécs is elveszett a termelők számára. Ezek helyébe léptek a helyiek, akik közül nagy számban kerültek ki a piacok, vásárok jellegzetes kofái. Másrészt talán a mostoha gazdasági viszonyok is nagyobbméretű baromfitartást mozdítottak elő, tekintve hogy ebben az időben a gabonának hihetetlenül alacsony ára volt. A begyűjtött termékek nyilván a fejlődő megye székhelyek és a főváros felé áramlottak hazai nagykereskedők közvetítésével.

[12] Parag Lajos, Lővő, Fő utca 154., közlése.
[13] Sopron . . . és Sopronvármegye címtára 1930—32. 637—770.
[14] Felsődunántúli címtár. Győr, 1936. 205—256.

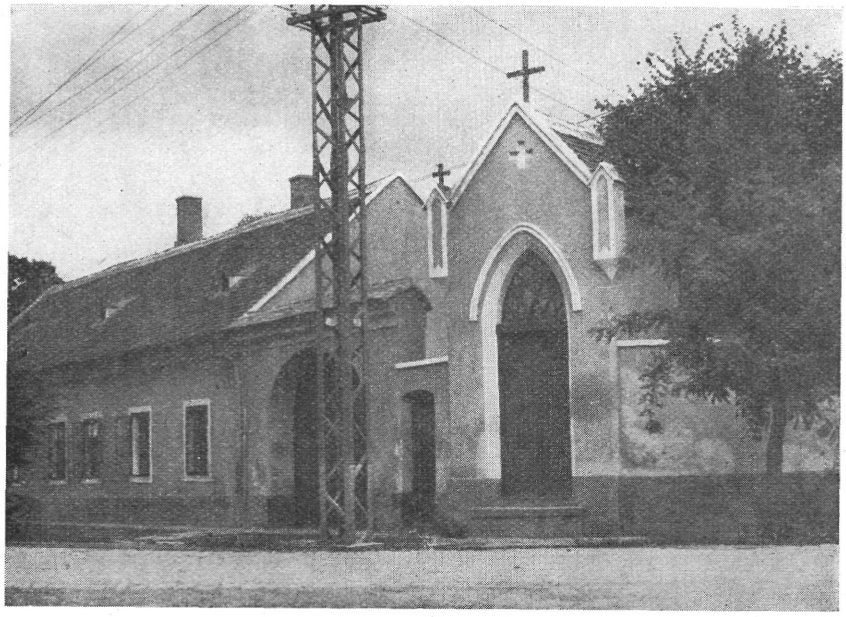

8. ábra. A sárvári tikász-kép kápolnája

A tyúkászok emlékét néphagyomány és emlékhely is őrzi. Így falucsúfolóként említette CSATKAI ENDRE az ebergőciekről, hogy „harangoznak elibe, mint Ebergőcön a tikásznak. A monda szerint ugyanis püspököt vártak bérmálásra Ebergőcön és amikor a toronyból a harangozó észrevett egy magas kocsit közeledni a falu felé, ez egy tikász kocsi volt persze, magasra rakott ketrecekkel, hát akkor harangozott elibe, azt hívén hogy a püspök üveges hintója." Hogy nem sok alapja van a dolognak az valószínű, de minden esetre kedves történet a hallgatónak, a helybeieknek pedig nagy bosszúság. — Sárvár és Sótony között az első dombon túl látott egy emlékkövet Parag Lajos az 1930-as években, melyet egy tikász emlékére állíttatott a felesége. A feliratra már nem emlékszik, talán ott ütöttek agyon egy tyúkászt. — A másik emlékhely Sárvárott áll a mai Puskin körút és a Rákóczi út találkozási pontjánál, ezt nevezik a sárváriak „*tikász-kép*"-nek. (8. kép.) Mai formájában egy neo-gót stílusú kápolna őrzi a tyúkász tragédia emlékét. „Úgy tartják — írja NÓGRÁDI GÉZA múzeumigazgató levelében, — hogy egy soproni tyúkász ezen a helyen káromkodott és az Isten büntetése képpen kocsistól lovastól együtt elsűlyedt. Ezt az építményt felesége állíttatta volna férje bűneinek engeszteléséül. A sárvári öregek még azon kívül azt is megjegyzik, hogy valószínűleg ez a tyúkász nem isten akaratából sűlyedt el, hanem a szekér rázása közben fellépő rezonancia szakíthatta be a jóval korábban épült és a várból a Rábahíd felé haladó alagutat s abba zuhant a szekér tyúkászostól."[15] A sárváriak régebbinek tartják az

[15] Köszönetet mondok NÓGRÁDI GÉZA múzeumigazgatónak szíves közléseiért.

emlékhelyet, mint az épület 1860-as kora. MOHL ADOLF „A sárvári tyúkász-kereszt" c. hírlapi cikkében szintén korábbi származású történetként írja le az esetet. Isten bűntetéséről azonban szó sincs cikkében, hanem nagyon reálisan a napokig tartó esőzés okozta vízmosás volt a baj okozója a városból kivezető úton. Lehetséges, hogy éppen egy, a várból kivezető csatorna beszakadása késztette arra a tyúkászt, aki a Zöldfa-csárdában szállt meg, hogy a szakadásra pallókat fektessen és megkísérelje átvezetni rajta lovait, kocsiját. A lovak még átmentek a rögtönzött hídon, de amikor a szekér első kerekei értek oda, akkor a vízmosás széle beomlott a kocsi feldőlt, maga alá temetve a lovakat és a tyúkászt is. Az összeszedett állatok és a lovak bőrének árából állíttatták volna az emléket a helybeliek. A mai formája csak későbbi lenne a hagyomány szerint.[16] E jellegzetes foglalkozási ágnak ma már valóban csak emléke él a 30 évnél idősebb emberek emlékezetében.

DOMONKOS OTTÓ

Der Geflügelhandel in Westungarn

Uhsere ethnographische Literatur beschäftigte sich mit diesem charakteristischen Zweig des Volkshandels nur sehr wenig, obwohl er den Händlern in manchen Teilen des Landes bedeutende Einkünfte brachte und das Kommen der Geflügelhändler ebenso zum Dorfleben gehörte wie die Wagen mit Kalk, Fischen, Sauerwasser oder Obst.

Die Geflügelzucht und der Geflügelhandel in Ungarn werden Ende des 18. Jh. von SCHWARTNER in einer Statistik des Königreichs als weit bedeutender als in den Nachbarländern bezeichnet. Aus dem 19. Jh. haben wir ausführlichere Angaben über Geflügelhändler aus Sopron (Ödenburg) und dem Burgenland. In den Komitaten Sopron und Moson gab es vornehmlich Geflügelhändler, im Komitat Vas eher Eierhändler, wie aus der beigefügten Karte und Tabelle hervorgeht. Diese Händler waren größtenteils in Burgenland ansässig und der Nationalität nach deutsche, kroatische und ungarische Händler; in den östlichen Teilen gab es aber nur ungarische Händler. Diese zahlreichen Geflügelhändler fuhren regelmäßig durch die Komitate Sopron, Moson, Vas, Zala, Veszprém, Somogy, Győr, ihre Wagen mit Kisten und Käfigen beladen. Eine Fahrt dauerte 6 bis 7 Tage. Das eingesammelte Geflügel und die Eier wurden auf die Wiener Märkte gebracht, wo Großhändler die Ware übernahmen. Die Geflügelhändler vom Lande hatten in Wien im Gasthaus Enberger, neben dem Stephansdom an der Kreuzung der Mariahilfer- und der Schönbrunnerstraße und in Ober-Meidling ihre Treffpunkte. Das war die »Börse« der Geflügelhändler.

Von einer längeren Sammelreise brachten sie in der Eiersaison (Februar—April) 30 bis 40 Tausend Eier nach Hause. In der Geflügelsaison (Ende Mai bis Herbst) konnten sie 1000—1200 Hühner, 500 Gänse oder Enten auf einen Wagen laden. Vor dem Friedensvertrag von Trianon kamen diese Transporte unmittelbar nach Wien, wo die Ware verkauft wurde. Nach der Abtrennung des Burgenlands war Sopron das Verkaufzentrum, die Wiener Händler kamen hierher, um die Ware zu übernehmen.

Bis in die Jahre um 1930 hatten noch österreichische Händler Aufkaufgenehmigungen für das Gebiet Ungarns, sie übten aber ihre Handelstätigkeit meistens durch örtliche Beauftragte aus. Ein solcher war z. B. Lajos Parag aus Lövő, der als der Beauftragte von Albert Gold aus Nádasd (Rohrbach) die Komitate Vas, Zala und Somogy bereiste. Die Genehmigungen für Ausländer wurden nach 1930 eingezogen, nunmehr wickelten die Warenvermittler für Wien ihre Geschäfte ausschließlich in Sopron ab. Die Geflügelhändler gingen durch die Straßen des Dorfes und erweckten die Aufmerksamkeit der Einwohner auf ihre Ankunft mit eigenartigen Rufen in deutscher, kroatischer oder ungarischer Sprache. Vor dem ersten Weltkrieg suchten die Geflügelhändler aus dem Komitat Somogy sogar Kroatien auf, um noch billigere Eier aufzukaufen und sie auf den Wiener Märkten mit noch größerem Nutzen verkaufen zu können. Im allgemeinen kann man sagen, daß die Handelstätigkeit der Geflügelhändler in Westungarn

[16] Soproni Hirlap 1931. dec. 25. A sárvári tyúkász-kereszt.

fast ausschließlich nach Wien gerichtet war. Nur nach der Abtrennung des Burgenlandes änderte sich dies, als der Großteil der Geflügelhändler aus dem Lande ausgeschlossen wurde. Nun wurde ihre Tätigkeit von kleineren örtlichen Geflügelhändlern, eher nur Marktfrauen weitergeführt. Das eingesammelte Geflügel und die Eier setzten sie auf den Märkten der größeren Marktflecken und Komitatshauptstädte um bzw. lieferten sie nach Budapest. Gleichzeitig blieb aber die Vermittlerfunktion Soprons nach Österreich erhalten.

Diese Handelstätigkeit war nicht ganz gefahrlos. Über Räuberüberfälle berichtet z. B. das in Sopron herausgegebene Wochenblatt Harmonia im Jahre 1863. In Sárvár bewahrt eine kleine Kapelle seit Mitte des vorigen Jahrhunderts die Erinnerung an einen Unglücksfall. Auch die noch lebenden Geflügelhändler bzw. ihre Nachkommen hörten von mehreren Überfällen im Walde, oder erlebten solche auch selbst. Die charakteristischen Geräte, die Ausrüstung des Berufs veranschaulichen die beigefügten Bilder. An diesen eigenartigen volkstümlichen Handelszweig können sich heute nur mehr die Dorfleute über 30 Jahre erinnern.

A Néprajzi Múzeum 1966. évi tárgygyűjtése

Európa nem egy néprajzi múzeuma már hosszabb-rövidebb idővel ezelőtt abba a helyzetbe került, hogy lényegében befejezte tárgyi gyűjteményei helyszíni gyűjtéssel végzett gyarapítását. Bár a magyar néprajzban is már évtizedekkel ezelőtt s azóta sokszor újra meg újra elhangzott, hogy a huszonnegyedik órában vagyunk (s ez voltaképen mindig igaz is volt!), a néprajzi adat- és tárgygyűjtés folytatódhatott s még ma sem az abbahagyásáról, hanem inkább a fokozásáról beszélhetünk. A gyűjtési lehetőségek sok helyen és sok tekintetben megváltoztak ugyan, s módosultak igényeink, elveink is, ezek a módosulások is a gyűjtőmunka folytatását igénylik. Mindehhez csatlakozik a Néprajzi Múzeum esetében az az újabban jelentkezett igény, amit a Szabadtéri Gyűjtemény szervezése ró a magyar néprajz, de főleg a Néprajzi Múzeum munkatársaira. Beszámolóinkban, tehát, évről-évre tetemes gyarapodásról adhatunk számot s megvan a reális lehetősége annak, hogy a gyűjtött tárgyak mennyisége még növekedjék.

Évről-évre közreadott beszámolóink nemcsak egy-egy megszerzett tárgyról, tárgycsoportról, kapcsolatairól és jelentőségéről adnak képet, hanem kirajzolódtak azok az elvi és gyakorlati szempontok is, amelyek munkatársainkat a gyűjtő munkában irányítják. Vessünk rájuk néhány pillantást, miképen érvényesültek 1966-ban?

Gyűjtéseink egyik csoportja tematikus jellegű, igényű. Ebbe a csoportba soroljuk a gyűjteményeink kiegészítésére szolgáló tárgyakat is. Tematikus gyűjtéseinknek nem gyűjteményeink puszta növelése a célja, hanem hiányosan képviselt tárgykörök kiegészítése, változatok szerzése különböző vidékekről, datált, hitelesen korhoz köthető tárgyaink gyarapítása, gyűjteményeink nem vagy hiányosan értelmezhető, kevés adattal ellátott tárgyainak új gyűjtésű tárgyakkal való kiegészítése stb. stb. Ezek a gyűjtések segítenek típusok megalkotásában és a különböző kultúrális jelenségek kérdéseinek megragadásában. Nem egyszer kiegészítő gyűjtés révén sikerül korábban szerzett, de adatokkal kellőképpen el nem látott tárgyaink származási, készítési helyét meghatározni, vitatható föltevéseket megerősíteni. Ilyenféle eredményeket szinte valamennyi magyar gyűjteményből lehetne fölmutatni. Tematikus és kiegészítő gyűjtéseinknek tehát igen nagy a jelentősége, hiszen évről-évre növelik gyűjteményeink tudományos értékét.

A monográfikus igényű gyűjtések sorában első helyen a Szabadtéri Gyűjtemény létrehozására megindult munkákat kell említenünk. Noha az építkezések még nem indulhattak meg, 1966-ban már két lakóépület került a Múzeum birtokába. Elsőnek Muraszemenyén egy XIX. sz. első felében épült lakóház megvételére került sor. Még a nyár folyamán elvégeztük a bontást és

a Budapestre szállítást is, az újra fölépítést azonban nem lehetett megvalósítani. Ez a lakóház lesz a magva a dél-zalai együttesnek. A második lakóház Anarcson (Szabolcs m.) jutott a Múzeum birtokába. Már lebontott állapotban vásároltuk meg. Mind a már megszerzett épületek, mind a tervezett együttesek fölvetették azt az igényt, hogy minél előbb fogjunk hozzá az építmények berendezéséhez szükséges tárgyak gyűjtéséhez. A muraszemenyei ház kivételével nem konkrét berendezési tervek megvalósítására kell gondolnunk, hanem olyan anyagra, aminek nagy részét bizonyára föl lehet majd használni az építmények fölállítása után. Megkezdődött és eredményesen folyt a muraszemenyei ház számára a tárgyak gyűjtése és megindult egy később berendezésre kerülő ormánsági ház anyagának az összegyűjtése.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a Textil-gyűjteményünk fejlesztésében elért eredményeket sem. A gyarapítást az a törekvés jellemzi, hogy elsősorban viseleti együttesek egészítsék ki a hatalmas gyűjteményt. Az elmúlt évben is nagyszámú együttes (halottas készületek és más alkalmi viseletek, kelengyék, stb.) került be a Múzeumba. Ennek a gyűjteménynek a fejlődéséről 1968-ban adunk számot.

Egyetemes néprajzi gyűjteményeink gyarapításában nem fogalmazhattunk meg terveket, hiszen helyszíni gyűjtésre nem nyílott lehetőség. Amihez az év folyamán hozzájuthattunk, vétel, csere és ajándékozás eredménye.

Tárgyi gyűjteményeink 1966-ban csaknem 2000 tárggyal gyarapodtak. Tárgykörük, illetve száramazási hely szerinti megoszlásuk a következő. Állattartás: 24, Átány: 8, bútor és világítás: 137, építkezés: 9, földművelő gazdálkodás: 145, gyűjtögetés, vadászat, méhészet: 7, szokások tárgyai: 74, halászat: 5, kerámia: 452, közlekedés, teherhordás: 23, mesterségek: 241, táplálkozás: 239, textil: 443, hangszerek: 34, Afrika: 25, Amerika: 5, Ázsia: 10, Indonézia: 32, Európa: 25, Óceánia: 12. A gyűjtőmunka többségét a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársai végezték. Rajtuk kívül sokat köszönhetünk a Múzeumhoz beosztott gyakorlóéves egyetemi hallgatóknak, más intézményekben dolgozó néprajzkutató szakembereknek, valamint önkéntes gyűjtőknek, Múzeumunk barátainak is. Fáradságos és eredményes munkájukért a Néprajzi Múzeum ezúton is köszönetet mond.

Beszámolónk ezúttal nem ad számot valamennyi gyűjtemény gyarapodásáról. Évről évre összeállított beszámolóink azonban a következő alkalommal ki fognak térni azokra a gyűjteményekre is, amelyek most akár a hely hiánya, akár a gyarapodás kevésbé említésre méltó jelentősége miatt kimaradtak.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

A *Földművelés Gyűjtemény* 1966-ban 145 tárggyal gyarapodott. Gyűjtőmunkánk tengelyében ez évben is az irtásgazdálkodás, ill. az ehhez kapcsolódó kezdetlegesebb technikák tárgyi emlékei álltak; arra törekedtünk, hogy az egyes tárgyakból olyan sorozatokat állítsunk össze, amelyek a fejlődést is reprezentálni tudják. Kiegészítő gyűjtéseink is főképpen ilyen sorozatok teljesebbé tételére irányultak.

Területileg a gyűjtés részben a Közép-Tisza vidékén folyt, ahonnét az ártéri gazdálkodás és irtás eddig kevéssé ismert emlékei kerültek a Múzeumba,

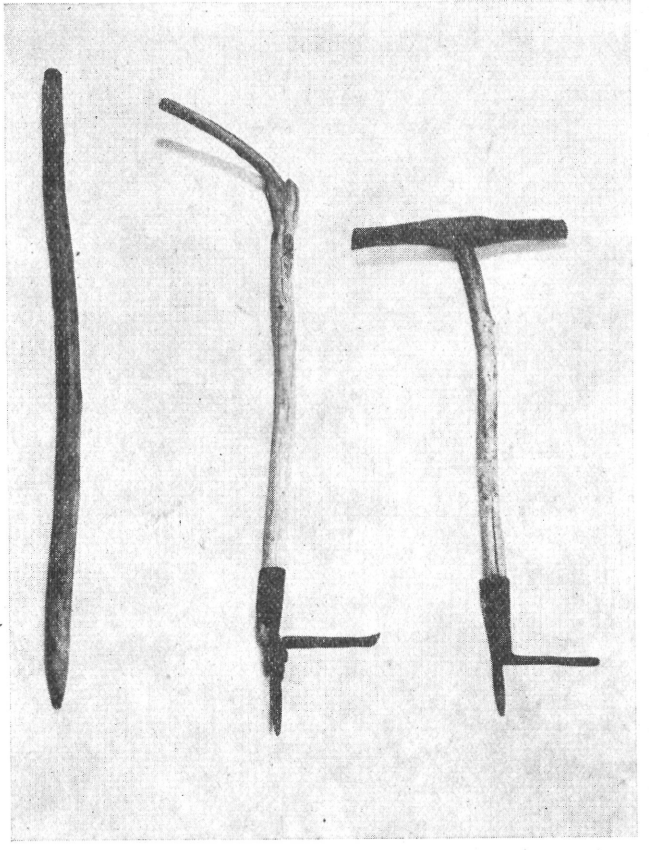

1. ábra. Ültetőfák („szurkálók"). Mezőkövesd
Abb. 1 — Setzstöcke (Stecher). Mezőkövesd

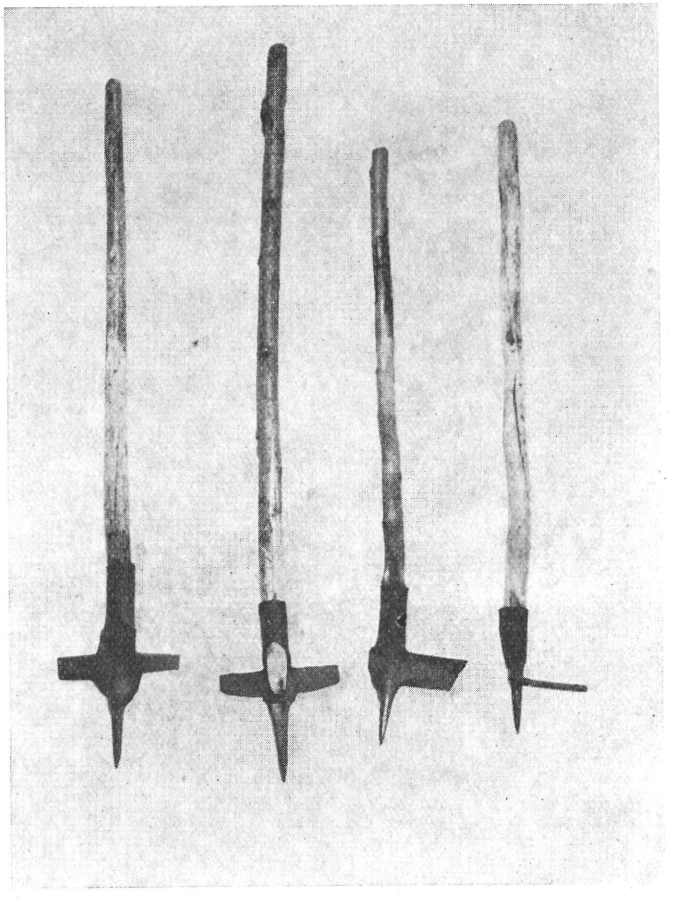

2. ábra. Ültetőfák („szurkálók"). Mezőkövesd.
Abb. 2 — Setzstöcke (Stecher). Mezőkövesd

3. ábra. Szurkáló használata. F. 200.899
Abb. 3 — Die Verwendung des Stechers. F. 200.899

4. ábra. A kukorica beverése a kapa fokával. F. 200.919
Abb. 4 — Das Eintreiben des Maises mit dem Nacken der Haue. F. 200.919

5. ábra. A kukorica beverése kalapáccsal. Mezőkövesd. F. 200.920
Abb. 5 — Das Eintreiben des Maises mit dem Hammer. Mezőkövesd. F. 200.920

részben pedig a Dunántúlon, ahol több kiegészítő gyűjtés is történt. Főleg Dél-Dunántúlon új sorozatok is bővítették anyagunkat.

A kezdetleges talajművelő eszközök közül az *ültetőfák*ból újabb példányok kerültek a gyűjteményünkbe Mezőkövesdről (1—2. ábra), ahonnét az előző években is már több darabot gyűjtöttünk. A mostani tárgyakkal kiegészült sorozat világos áttekintést ad e primitív eszközök típusairól, fejlődéséről. A bottal való ültetés, mint legegyszerűbb lehetőség, mindenkor adva van a magvak földbe juttatásának módjaként. Ez a mód, ami a gazdasági fejlődés kezdetén még domináns volt, ma csak ott realizálódhatott újra, ahol azt a különleges települési és gazdasági adottságok lehetővé tették. Ahol viszont ez megvolt, ott — a körülményekhez mérten — az eszközök tovább is fejlődtek és ennek során több formai változatot is hoztak létre. E változatok, amelyek sorában az alkalmi eszközként használt *vonyogó*, a hegyezett fadorong, a szőlő-

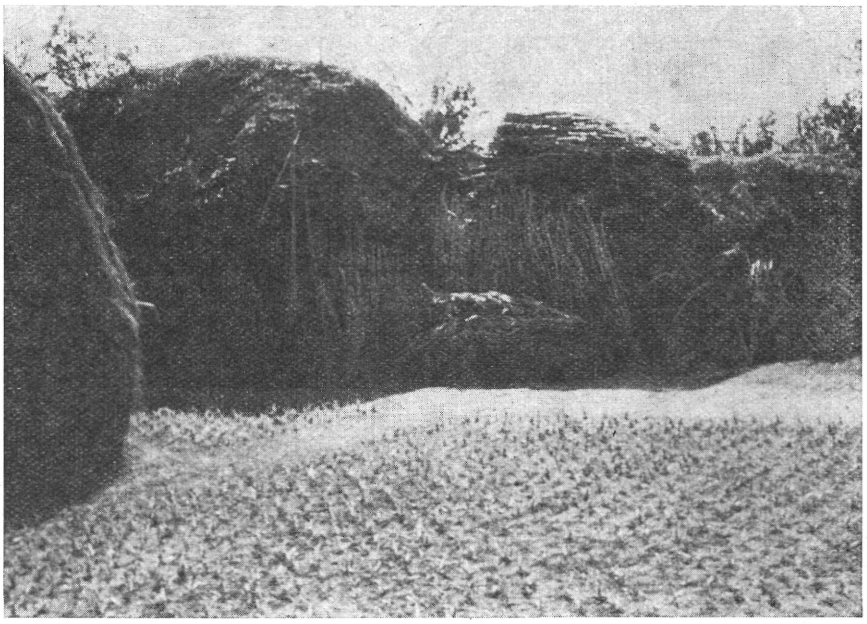

6. ábra. Szurkálóval ültetett csalamádé. F. 200.879
Abb. 6 — Mit Stecher gesetzter (gepflanzter) Grünmais. F. 200.879

ültetőszerű *lukfúró*, majd a *félkengyeles* és *kétkengyeles ültető*, amelyeket vagy pálcavasból, vagy rossz *ásó*ból készítettek a helyi kovácsok, viszonylag teljes sora áll ma gyűjteményünkben a kutatás rendelkezésére. A tárgyak jelentőségét növeli, hogy használatukról is sikerült sorozatban fényképeket készíteni (3., 4., 5., 6. ábra).

A fentiekkel rokon *szőlőültetők* Tihanyból (Veszprém m., 66.56.21) és Kovácshidáról (Baranya m., 66.138.4) kerültek gyűjteményünkbe.

Vágóeszközeink közül a felsőszölnöki (Vas m.) „*snickár*" (66.39.24) a Keleti Alp vidék ágvágóinak egyik egyszerű típusát képviseli. Míg a többi vágószerszám főleg a Balaton környékéről való *nádvágó*, melynek egy része hagyományos régi tárgy (Balatonederics, Veszprém m., 66.98.10; Vörs, Somogy m., 66.96.3—4; Szigliget, Veszprém m., 66.98.8), míg másik része újabb típusú kaszahegyből készült eszköz, (Vörs, Somogy m., 66.96.5; Tihany, Veszprém m., 66.56.20). Idegen típust képvisel az ún. *olasz sarló*, amelynek anyagát ugyancsak sikerült ez évben is gyarapítani (Zalavár, Veszprém m., 66.96.1).

Funkcióváltozásra, ill. a funkcióváltozást követő formaváltozásra egy balatonedericsi *bicske* (66.96.11) ad példát (7. ábra), melyet már csak szárvágásra használtak és ennek következtében volt gazdája, a falusi kovács a hagyományosnál jóval horgasabbra alakította, hogy a szerszám új feladatát jobban elláthassa.

7. ábra. Bicske szárvágásra. Balatonederics.
Abb. 7 — Messer zum Halmschneiden. Balatonederics.

A Közép-Tisza vidék új vágóeszköz anyagáról külön cikkben számolunk be folyóiratunkban.

Kézi talajművelő eszközeink kisebb sorozatát a patcai (Somogy m.) tárgyak alkotják, mégpedig egy görbenyelű *ásó* (66.64.1; 8. ábra), a *vermes kapá*nak nevezett újabb típusú irtókapa (66.64.2), egy *gyöpkapa* (66.64.3) és egy *saraboló* (66.64.4), amely lényegében az alföldi szérűnyesőkkel egyezik meg (9. ábra). Többi kapáink a dunántúli változatokat gyarapították (Felsőszölnök, Vas m., 66.39.25; Tihany, Veszprém m., 66.56.22; Murarátka, Zala m., 66.136.127). De ugyancsak az ottani példányokat képviseli két kapatisztító is (66.136.7—8).

A két fogazott sarló mellett, amely két ellentétes vidékről való típust, az ormánságit (66.138.13), ill. a szatmárit (66.150.2) képviseli, jelentősebbek

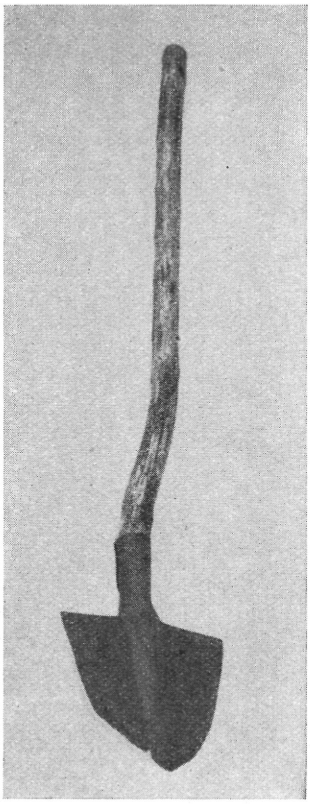

8. ábra. Görbenyelű ásó. Patca.
Abb. 8 — Krummstieliger Spaten. Patca.

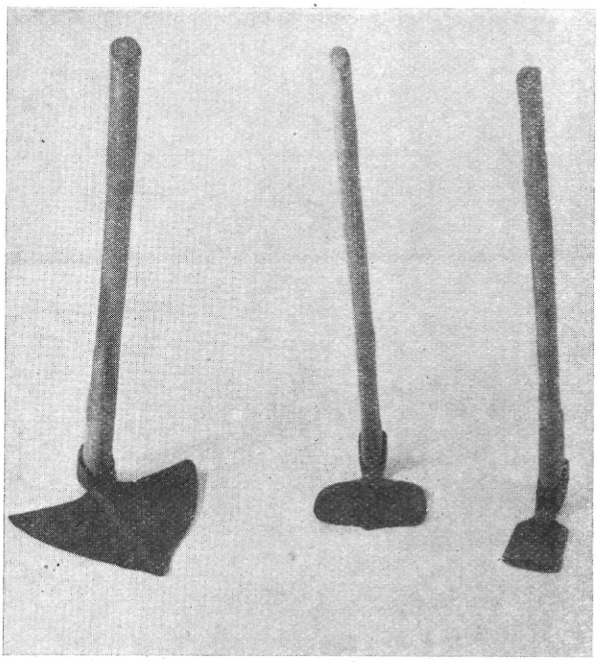

9. ábra. Vermes- és gyöpkapa és saraboló. Patca.
Abb. 9 — Mieten- und Rasenhaue sowie Jäteisen. Patca.

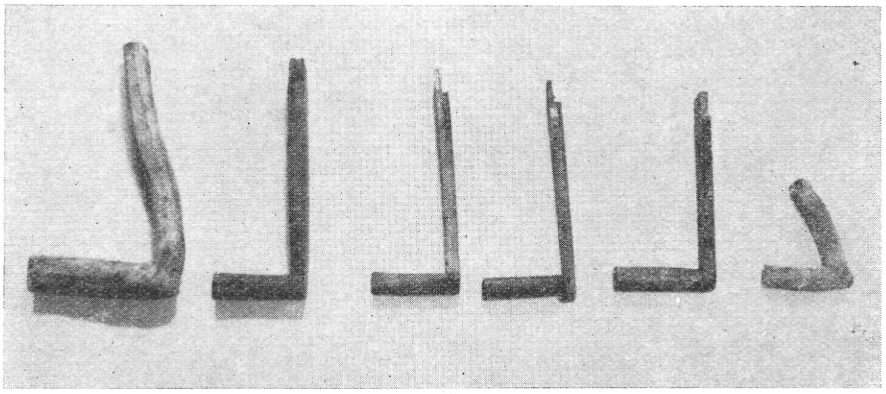

10. ábra. Kaszabankó sorozat. Muraszemenye.
Abb. 10 — Eine Reihe von Sensenhandhaben. Muraszemenye.

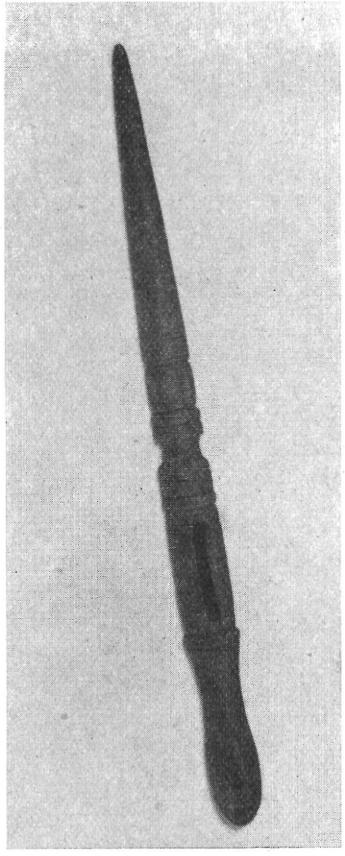

11. ábra. Faragott kévekötő pálca. Madocsa
Abb. 11 — Geschnitzte Bundlstöcke. Madocsa.

12. ábra. Terménytartó *budu.* Drávaszerdahely
Abb. 12 — Korngefäß, sog. *budu.* Drávaszerdahely.

13. ábra. Díszített véka. Harta.
Abb. 13 — Verzierter Korb. Harta.

14. ábra. 10 literes mérce. Rimaszombat. CsSzK.
Abb. 14 — 10—1—Metze. Rimavská Sobota (Großsteffelsdorf, Rimaszombat, ČSSR)

a Múzeumba került *kaszák*, ill. *kaszanyelek*, *fogantyúk* és kaszatartozékok. Nyugat-Dunántúlon ugyanis, ahol a *kétbankós kasza* használatos, a kaszásnak állandóan készenlétben kell tartania a pótbankókat, mivel a kettős bankó, a többszöri ös csapolás és ékelés, és természetesen a nagy igénybevétel következtében könnyen kitörhet. Mindegyik jobb kaszásnak szokott lenni 5—6 félkész vagy kész bankója, amit törés esetén azonnal a régi helyére illeszthetett. E fontos kaszaalkatrészekből került a gyűjteményünkbe most sorozat, amely mindkét bankót — kicsit és nagyot — egyaránt reprezentálja (Muraszemenye, Zala m., 66.56.4—9; 66.136.121—122; 10. ábra). E sorozatot *takarók* (Kovácshida, Baranya m., 66.138.12; Tihany, Veszprém m., 66.66.23), *féntokos tarisznya* (Iiota, Borsod m., 66.88.3) és *kévekötő pálcák* (Magyaratád, Somogy m., 66.48.1; Macsoda, Tolna m., 66.75.10) egészítik ki (11. ábra).

A gyűjteményünkbe került két *csép* közül az egyik (Patca, Somogy m., 66.64.5) bunkós végű, amely általában Nyugat-Magyarországon ismert és a hasonló ausztriai példányokkal mutat rokonságot. A patcai példány e típusnak egyik legkeletibb változatát képviseli.

A toldott ágú *favillák* (Tihany, Veszprém m., 66.56.19; Patca, Somogy m., 66.64.7), a részben kovácsnál készített két- és háromágú *vasvillák* (Vörs, Somogy m., 66.96.7; Murarátka, Zala m., 66.136.126; Letenye, Zala m., 66.138. 118) és a *fagereblyék* (Patca, Somogy m. 66.64.8; Rimaszombat (CsSzK), 66.44.36) mellett a szemtisztításhoz szolgáló *szórólapát*ok is kerültek jelentősebb számban a Múzeum gyűjteményébe, (Muraszemenye, Zala m., 66.56.11; 66.136.126; Murarátka, Zala m., 66.136.128; Muraszombat, Zala m., 66.47.35).

A terménytároló és mérő eszközeink sorában szép példányként tarthatjuk számon a Drávaszerdahelyről (Baranya m.) bekerült három darab *budut* (66.138.1—3; 12. ábra), és az ugyancsak Dél-Dunántúlon gyűjtött *nyolcada* elnevezésű kisebb mérőedényt (Kovácshida, Baranya m., 66.138.9). Ezekhez sorolható a hartai díszített *véka* (Pest m., 66.81.72; 13. ábra), valamint a Rimaszombatról (CsSzK) hozzánk került 10 és 20 literes *mérce* (66.47.38—39; 14. ábra).

A viszonylag nagy számban bekerült szőlészeti tárgyak közül említésre méltó kilenc darab *szőlőmetsző kés*, amely mind Dunántúlról való (Patca, Somogy m., 66.64.6, 66.64.9—10; Zalavár, Zala m., 66.96.2; Szigliget, Zala m., 66.96.9; Murarátka, Zala m., 66.136.114—115, 66.136.120, 66.136.123—125), a murarátkai *puttony* (Zala m., 66.136.113), melynek dél-dunántúli előfordulása az elterjedésnek új összefüggésére hívhatja fel a kutatók figyelmét, valamint — kisebb tárgyakon kívül — egy vályualakú *hordótölcsér* (Márfa, Baranya m., 66.138.14), amely az egyfából faragott töltőeszközöknek meglepően egyszerű és ma már igen ritkán fellelhető változatát képviseli.

Takács Lajos

A *Bútor- és világítóeszköz Gyűjtemény* az év folyamán 137 tárggyal gyarapodott. Az egyes tárgycsoportok közül az idén is az ülőbútorok száma növekedett legjelentősebben, 25 példánnyal, továbbá a ládáké 23 példánnyal és a képeké 18 példánnyal. Évszám a begyűlt tárgyak közül csupán 21 darabon látható. Eszerint a XVIII. századból való három láda és egy téka, köztük a legkorábbi egy 1755-ben készült brassói láda (66.144.1). A XIX. század első

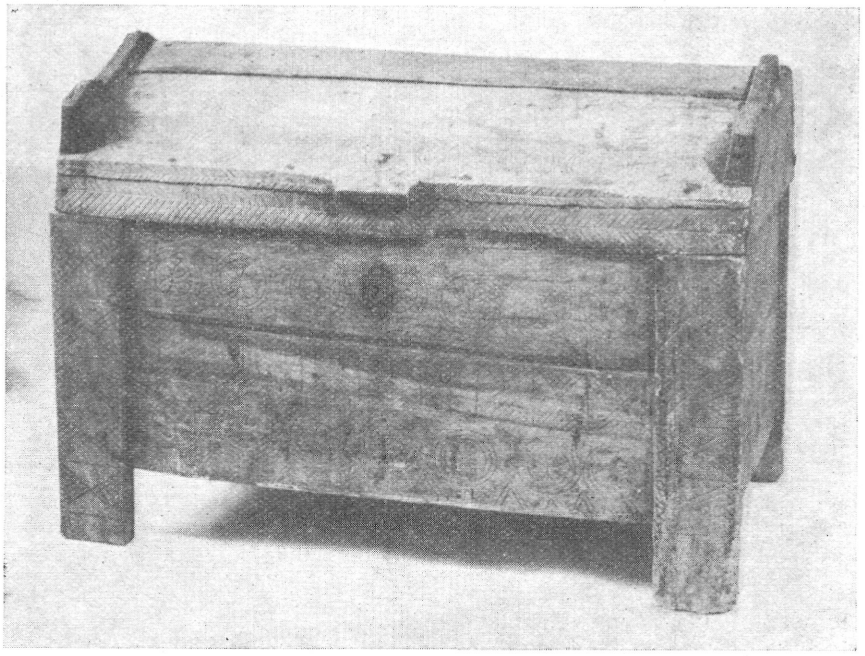

15. ábra. Ácsolt láda. Felsőszölnök.
Abb. 15 — Stollentruhe. Felsőszölnök.

feléből 3 tárgy való, a század második feléből 10, a XX. századból pedig 4. Ez utóbbiak közül a legkésőbbi egy 1929-es datálású, adonyi (Fejér m.) karosszék (66.75.19).

A gyűjtemény talán legjelentősebb ezévi gyarapodását, a 11 darab ácsolt láda jelenti. Ebből négy Zala megyéből, kettő Vasból való, ami tekintélyes nyereség, mivel az igen szerény megjelenésű nyugat-magyarországi ácsolt ládák idáig alig voltak képviselve gyűjteményünkben, így Zalából csupán egyetlen ácsolt ládánk volt, Vasból pedig négy. A most erről a vidékről gyűjtött ilyen ládák közül a felsőszölnöki (Vas m.) ruha tartására szolgált példány (66.39.74; 15. ábra) figyelemre méltó. Ez ugyanis, funkciójának megfelelően, díszített, és a sorokba rendezett, körbefoglalt rozettákból és egyenesekből álló vésett díszítménye igen hasonló a Gönczi Ferenc által a Zala megyei Pórszombatról behozott ládán láthatóhoz.[1] Ez a tény azt sejteti, hogy az országnak ezen a részén is számolnunk kell nagyobb területet ellátó, hagyományos motívumkészlettel és komponálásmóddal rendelkező, ácsolt láda készítő háziiparos-központtal vagy központokkal.

A gyűjteményünkbe 1966-ban behozott egyes ácsolt ládák ahhoz a kérdéshez szolgáltatnak újabb adalékokat, hogy miben nyilvánult meg a nagyobb

[1] 30.891 ltsz., közölve: Gönczi F.: Göcsej. Kaposvár, 1914. 632.

16. ábra. Ácsolt láda. Mátraalmás (Szuhahuta)
Abb. 16 — Stollentruhe. Mátraalmás (Szuhahuta)

17. ábra. Ácsolt láda. Mátraalmás (Szuhahuta)
Abb. 17 — Stollentruhe. Mátraalmás (Szuhahuta)

területeket ellátó háziiparos-centrumok hatása a csak szűkebb környezetük számára dolgozó barkácsolókra. Ilyen megfigyelésre adtak nemrég alkalmat a Puláról (Veszprém m.) gyűjtött székek, ott tudatos másolásról, egy adott díszítés leegyszerűsítéséről volt szó.[2] Az ácsolt ládáknál hasonló törekvésre eddig nem volt példánk. Most az ismert faszerszámkészítő községből, Szuhahutáról (újabban: Mátraalmás, Nógrád m.) szereztünk két ezt szemléltető ácsolt ládát. Az egyik (66.122.24; 16. ábra) az ácsolt láda készítés egyik helyi specialistájának, a gyakorlott kezű mesternek, Stork Istvánnak a munkája,[3] az 1920-as évek elejéről,[4] míg a másik ugyanebben az évtizedben készült, de egy szellemileg fogyatékos legény bátortalan és egyetlen próbálkozásaként (66.122. 25; 17. ábra).[5] A két tárgy felépítésében nincs számottevő különbség, az eltérő tetőmegoldás mindketteje is hagyományos. Annál szembeszökőbb a díszítésbeli eltérés. Stork István biztos kézzel töltötte ki a kis láda elején kínálkozó területet a nagyobb ládákra tenni szokott díszítmények egy-két alkalmas elemével, míg a másik példány készítője a kisméretű tárgyra a nagy, menyasszonyi ácsolt ládákra jellemző díszítmény[6] egészét igyekezett lekicsinyíteni, ami márcsak azért sem igen sikerült, mivel nem rendelkezett az ácsolt ládák specialistáinak jellegzetes készítő és díszítő szerszámával, a hornyolóval.[7]

A falusi barkácsolók kezéből kikerült ácsolt ládákon ilyen átmásolással általában nem találkozni, és ebben közrejátszhat az is, hogy a készítők számolnak a szükséges hornyoló hiányával. Rendszerint tehát csupán az ácsolt ládák felépítésmódját lesik el a bonyolult munkára vállalkozó faragók, majd a kész darabra az egyébként faragni szokott, többnyire kisebb fatárgyak jellegzetes ornamentikáját helyezik. Ez a különbség érződik a botpaládi specialista készítette, illetve házilag előállított ácsolt láda díszítménye között is.[8] Az idén megszerzett szlavóniai eredetű, Harasztiból származó ácsolt láda (66.138.35;

[2] K. Csilléry K.: A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény. NÉ. XLV. (1963) 126—27.

[3] Stork István munkája a Néprajzi Múzeum 55.42.1 ltsz.-ú ácsolt ládája, melynek készítését filmen örökítette meg K. Kovács László. Vö.: K. Csilléry K.: Filmfelvétel a szuhahutai szekrénykészítésről. NÉ. XXXVII. (1955) 314—16.

[4] Külön érdekessége a tárgynak, hogy summásládának rendelték (mérete: 58.5×47×57 cm), s lévén ruhatartó, Stork István a menyasszonyi ládák módjára díszítette. A tárgy ezen vonása révén a múlt századi és e század eleji, a menyasszonyi ládáknak megfelelően festett cseléd- és vőládákkal vethető egybe, lásd pl.: K. Csilléry K.: A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény. NÉ. XLIII. (1961) 47. á.; uő.: A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény. NÉ. XLIV. (1962) 43. á.
A szuhahutai summásládával ellentétben az e századbeli summásládákról, úgy látszik, általában hiányzik már a dísz, miként ezt a községtől nem túl távoli Parádról és Átányról nemrég a Néprajzi Múzeumba került példányok tanúsítják, melyek elején csupán a tulajdonos nevét láthatni. Vö.: K. Csilléry K.: A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény. NÉ. XLVII. (1965) 222.; Fél E.—Hofer Tamás: Az Átány Gyűjtemény. NÉ. XLVIII. (1966) 320. 1., 9. á.

[5] Mérete: 44.5×31×36 cm. Ebben a ládában kezdettől élelmet tartottak.

[6] Szuhahutai készítésű menyasszonyi ácsolt láda képét lásd: K. Csilléry K.: Predbezné poznámky k spracovaniu l'udového drevárstva na slovenskej dedine Szuhahuta (Mad'arsko). Slovensky národopis. III. (1955) 2. á.

[7] A hornyolóval húzott geometrikus jellegű díszítésnek az ácsolt ládát készítő háziiparos-központokra való korlátozódásáról lásd: K. Csilléry K.: Historische Schichten in der Wohnkultur der ungarischen Bauern. (Europa et Hungaria. Red. Ortutay, Gy.—Bodrogi, T.) Budapest, 1965. 129—33.

[8] Morvay J.—Molnár M.: Tárgygyűjtés Szatmárban. NÉ. XLVIII. (1966) 292. 1., 14., 19. á.

18. ábra. Ácsolt láda. Haraszti. Szlavónia, JSzSzK.
Abb. 18 — Stollentruhe. Haraszti, Slawonien, FSR Jugoslawien

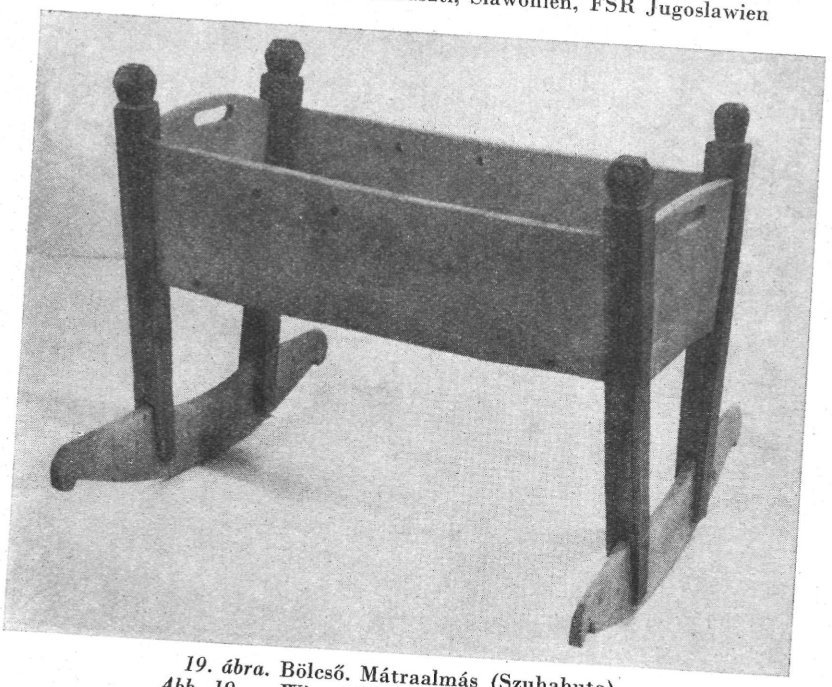

19. ábra. Bölcső. Mátraalmás (Szuhahuta)
Abb. 19 — Wiege. Mátraalmás (Szuhahuta)

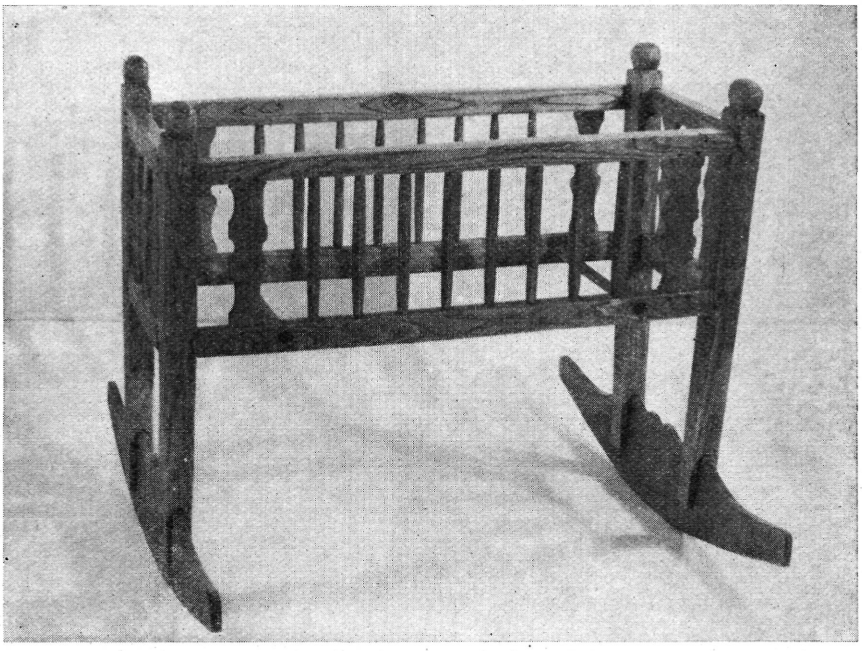

20. ábra. Bölcső. Mátraalmás (Szuhahuta)
Abb. 20 — Wiege. Mátraalmás (Szuhahuta)

21. ábra. Ágyfej. Nyugat-Dunántúl
Abb. 21 — Kopfende eines Bettgestells. Westtransdanubien

22. ábra. Üvegfestmény. Fogaras m. RSzK.
Abb. 22 — Hinterglasmalerei. Komitat Fogaras. SR Rumänien

18. ábra) ugyanerre nyújt figyelemre méltó példát. Ennek a háziiparosok tömeggyártmányainál nagyobb gonddal és pontossággal megépített haraszti ládának megalkotója sem az előképek szigorúan kötött díszítményét követte,[9] hanem a helyi fafaragás szabad vonalvezetésű indadíszítményét[10] vitte át a ládára, csupán arra ügyelve, hogy a lábak, miként általában az ácsolt ládákon szokás, önálló kompozíciót kapjanak, és hogy a díszítmény szőnyegszerűen borítsa be az egész felületet.

[9] Ilyen, hornyolóval húzott, egyenesekből alkotott díszítést visel a Néprajzi Múzeum 83.895 ltsz.-ú ácsolt ládája, a Harasztihoz közeli Kórógyról; képét lásd: K. Csilléry K.: Az ácsolt láda. MTA. II. Oszt. Közl. 3. I/2. (1951) XXXVII. t. 2. á.

[10] Ilyen, taszító profilvésővel vésett indákból és bevert csillagokból álló díszítés van a Néprajzi Múzeum 83.908 ltsz.-ú bölcsőjén, a Harasztival szomszédos Szentlászlóról; képét lásd: K. Csilléry K.: A magyar bölcső eredeti formája. NÉ. XLVIII. (1966) 13. á.

23. ábra. Üvegfestmény. Fogaras m. RSzK.
Abb. 23 — Hinterglasmalerei. Komitat Fogaras, SR Rumänien

Két közel egy időből származó szuhahutai bölcső a díszítésbeli újítások meghonosodását világítja meg. Szuhahután, minthogy szinte mindenki értett a faragáshoz, a bölcsőt is általában az apa készítette, sőt akadt faragó, aki más falubeli megrendelőknek is szállított. A korábbi helyi hagyománynak megfelelő, egyszerűbb, zárt, deszkás oldalú forma egészen a legutóbbi időkig szokásban maradt, így a most gyűjtött ilyen példány 1947-ből való (66.122.19; 19. ábra). 1926-ban azonban a környező falukban már régóta kedvelt, mutatósabb, áttört oldalú bölcső is divatba jött. Erre a több és nagyobb türelmet igénylő munkára azonban már nem mindenki vállalkozott. Elsősorban a falucska hangadó családjainál tartották fontosnak, hogy új divatú bölcsőt kapjon a gyermek. Jellemző, hogy az 1940-ben készült 66.122.20 leltári számú példányt (20. ábra) az apa, bár maga is értett faragáshoz, mégis a rácsos bölcsők meghonosítójával, a falu egyik legjelesebb fatárgykészítő mesterével csináltatta, méghozzá nagy gonddal válogatott faanyagból, jávorfának a habos részeiből.

Egyedülálló gyarapodást jelent gyűjteményünknek egy feltehetőleg Nyugat-Dunántúlról való ágyfej (66.46.4; 21. ábra). Ennek különlegessége Szűz Mária szeplőtelen fogantatás képe a középső mezőben, alatta „Mária bűnösök menedéke könyörögj Éretünk" felirattal. Eddig ugyanis úgy tudtuk, hogy magyar területen, a tőlünk nyugatra élő nemzetekkel ellentétben,[11] nem vált szokásossá az asztalosok körében, hogy a paraszti megrendelőknek készített virágos festésű bútorokat szentképekkel is díszítsék — noha például egyrészt az ugyancsak céhes keretben működő mézeskalácsosok ütőfáin, másrészt a pásztorok faragásain egyáltalán nem ritka az ilyen ábrázolás.[12]

Végül szólni kell még egy román üvegkép párról (66.137.3—4; 22—23. ábra), melyek egyikén sárkányölő Szent György, másikán Illés szekerének jelenete látható. Ez a két, talán Felsőárpáson, de mindenesetre Fogaras megyében, a múlt században készült[13] több alakos, mozgalmas kompozíció jól egészíti ki a Néprajzi Múzeumban őrzött román üvegképek sorát, amelyek mind más jellegűek, s túlnyomó többségükben füzesmikolai (Szolnok-Doboka m.) készítmények.

K. Csilléry Klára

A *Kerámia Gyűjtemény* az 1966 év folyamán 452 tárggyal gyarapodott.

Az évszámos tárgyak közül a XVIII. századból származik az alább tárgyalt két ónmázas edény; a XIX. század első feléből 3, a második feléből 7 darab visel évszámot, 8 tárgy már a XX. században készült, de még hagyományos stílusban. Mester neve, illetve névjegye 8 tárgyon olvasható, a nevek a következők: Sárközi Fazekas István (Szentes), Varga Mihály (Csongrád), Horváth Károly (Szamosújvár), Tóth Bálint (Szeged), Nagy Sándor (Kalocsa), Kocsi Sebestyén János (Mezőtúr), Kováts Lajos (Tiszafüred), Péterj András (Süvéte).

Az elmúlt évek során alig gyarapodott gyűjteményünk habán jellegű ónmázas edénnyel. 1966-ban azonban három jelentős darab került be, mindegyik évszámos — 1750, 1791 és 1833, — és mindegyik valamely különleges, új vonással bír.

Az 1750-es darab (66.39.71) Vas megyéből került elő. Elején a habán edények között egyedülálló jelkép látható: halálfej. A kanta díszítménye a habán hagyományok aprólékos, dús barokk változata (24. ábra).

Az 1833-ból származó csizmadia céhkorsó (66.140.1) különlegessége, hogy felirata magyar nyelvű és a felsorolt mesterek neve is többségében magyar: Kalmár, Mahla, Markovits, Batsai, Cimer, Szabó. Bizonyára a nevek alapján majd meg lehet oldani, hogy melyik helység volt a megrendelő. A kanta

[11] Lásd pl.: Schmidt, L.: Volkskunst in Österreich. Wien—Hannover, 1966. 62.

[12] Fél E.—Hofer T.: Parasztok, pásztorok, betyárok. Budapest, 1966. 11—13., 28—29., 44. l., 1—3. rajz, 22—25. kép.

[13] A két kép származáshelyének meghatározásánál Irimie publikációira támaszkodtam. Vö.: Irimie, C.: Volkskunst im „Brukenthal" Museum. Klny. Die Kunst in der Rumänischen Volksrepublik. 15/1958. 13.; uő.: Hinterglasmalerei und Holzschnitte in der rumänischen Volkskunst. A nagyszebeni Brukenthal Múzeum azonos című kiállítása katalógusának bevezetője, továbbá uo. a 80. sz. üvegfestmény képe.

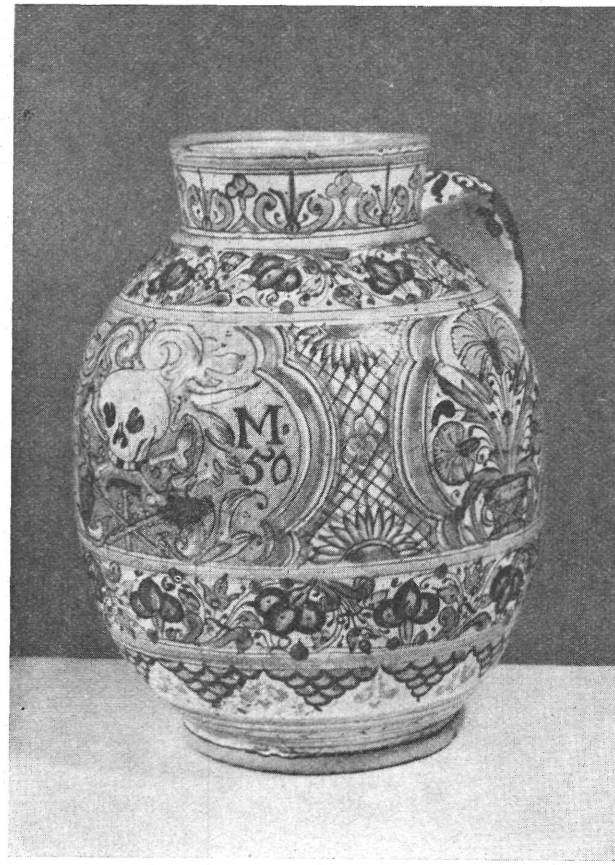

24. ábra. Ónmázas kanta halálfejjel, 1750. Vas m.
Abb. 24 — Zinnglasierte Kanne mit Totenkopf, 1750. Komitat Vas

valamelyik Pozsony környéki habán telephelyen készült és lehetséges, hogy egy északdunántúli helység csizmadia céhe rendelte meg (25. ábra).

A harmadik ónmázas edény, egy 1791-ből származó nagyméretű bokály (66.140.2) szlovák bányász számára készült: HANZEL HAWIR neve olvasható rajta. Elején koszorúba foglalva bányászjelvények. Az edény díszítménye ismert stílusú, mesterjele *Cz.*[14]

Az ólommázas edények közül is első helyen néhány fontosabb céhedényről, illetve testületi edényről számolunk be. Formailag a dunántúli zöldmázas céhkancsók csoportjába tartozik egy a Duna—Tisza közén gyűjtött darab 1839-es évszámmal, a solti juhtartó „gazdaság" közös boroskancsója (66.75.11;

[14] J. Vydra—L. Kunz: Malerei auf Volksmajolika. Prag, 1956. 64., 66., 67., 71. tábla. Kosolna iskola.

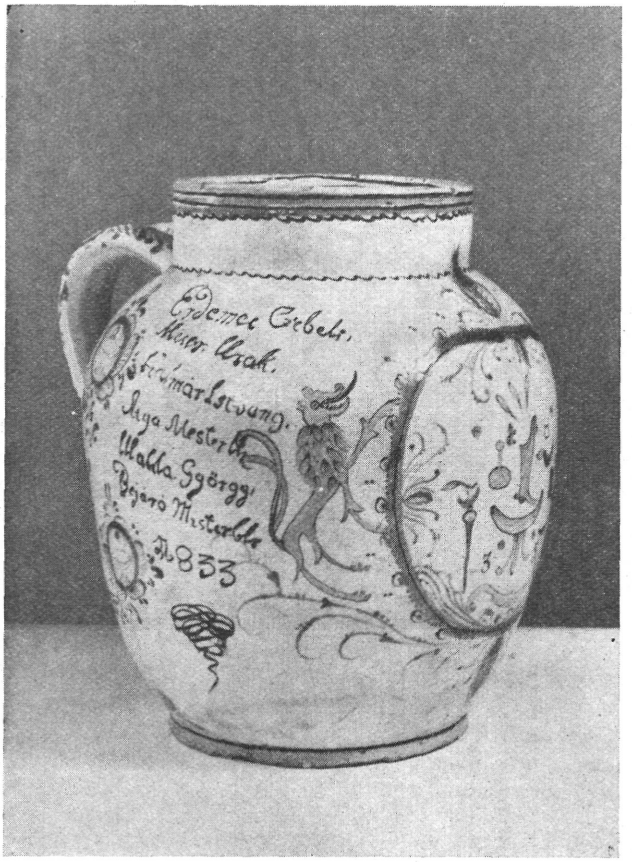

25. ábra. Önmázas csizmadia céhkanta, 1833.
Abb. 25 — Zinnglasierte Kanne einer Stiefelmacherzunft, 1833

26. ábra). A kancsó domborműves dísze a juhászéletet illusztrálja: egyik oldalán „megy a juhász szamáron", előtte kis csacsi, a másik oldalon botjára támaszkodó juhász ballag kutyájával, mellette csacsi és fehér kis bárány, az egyetlen fehér folt a zöld edényen. A juhtartó gazdáknak céhszerűen szervezett közösségük volt, a későbbi legeltetési bizottság elődje. A kancsó elejére karcolt felirat is e szervezetre utal: „Öreg Gazda, Soos János, Jenei Páll, Szőnyi József, Sris Mihály, P. Somogyi János, Somogyi Istvány, Az érdemes Gazdaság számára Készítette emlékezet okáért". Valószínűnek tartjuk, hogy a kancsót a Dunántúlon, mégpedig Veszprém megyében rendelték meg. Jenei Pál leszármazottjai a legutóbbi időkig használták. Tőlük tudtuk meg korábbi rendeltetését. A solti gazdák jószágaikat Soltszentimrén legeltették. A tavaszi kihajtáskor a gazdák is kimentek a legelőre és délben nagy közös ebéd volt a szárnyék mellett. A földön ültek, nótáztak, a nagy kancsóból töltötték a bort.

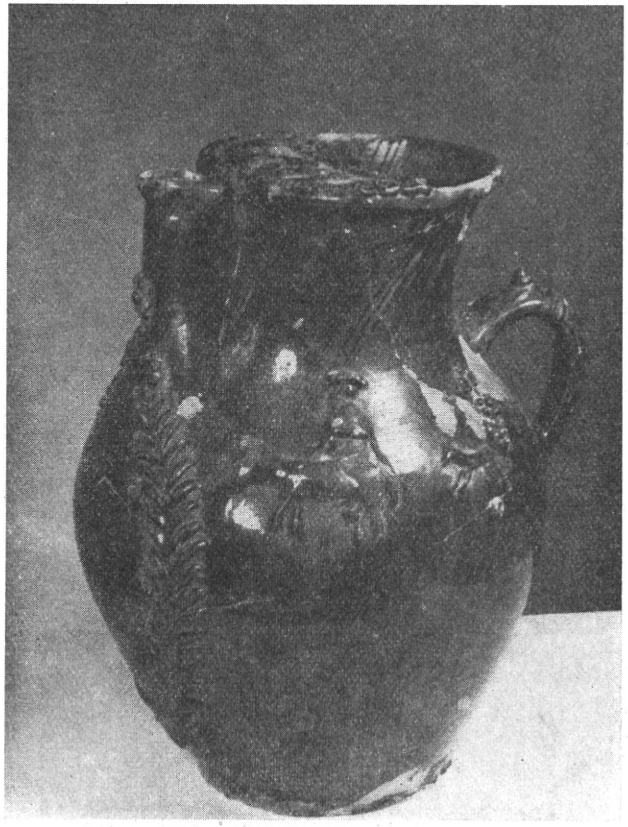

26. ábra. A solti juhtartó „gazdaság" boroskancsója, 1839. Solt.
Abb. 26 — Weinkrug der Solter Schafhalter-«Wirtschaft», 1839. Solt

27. ábra. Timár céhkancsó. Gömör m.
Abb. 27 — Krug einer Lohgerberzunft. Komitat Gömör

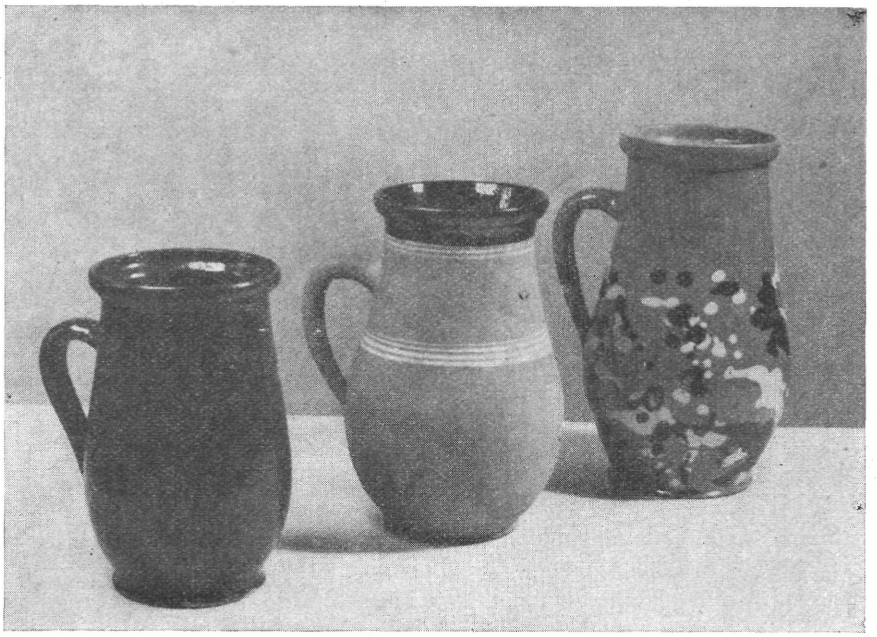

28. ábra. Doncsecz-féle köcsögök. Vas m.
Abb. 28 — Doncsecz'sche Töpfe. Komitat Vas

Ilyenkor avatták fel a legfiatalabbakat a gazdák közül: „Ahogy öregszenek, fiatalabbakat beválasztanak, azokat úgy szentölik fel ebéd után". A „főszentölés" abból állt: „fölbuktatták és elfenekelték". Az utóbbi időben még fiatalabb állatorvost is fölszenteltek ilyen módon! — A nyár folyamán is volt közös ebéd a jószágszámlálás alkalmával.

A solti juhtartó gazdaság boroskancsója az egyetlen pásztorkodással kapcsolatos cserépedényünk.

Egy kisebb méretű, timár szerszámokkal, heraldikus oroszlánokkal és császári koronával díszített kancsó, — eredetileg tímár-céhkancsó, vagy tímár mester kancsója (66.164.1; 27. ábra). A világos anyag, a máz olivzöld árnyalata arra vall, hogy Gömör megyében készült. A kancsó alakja szokatlan, fémformára emlékeztet, merev, éles törésű, a fül szögletes, — inkább kezdő, de nagyot akaró fazekas munkájának látszik. Az edény egész felülete sűrűn telerakott domborműves, jórészt préselt díszítményekkel: rozetták, palmetták, rozmaringág, tölgyfalevelek makkal, több Dionysos fej és három éremmel nyomott medaillon. Az érem felirata ERZH. STEPHAN és István nádort ábrázolja. A díszítmények kiválogatása tudatos lehetett, a makk a tímár mesterségnél oly fontos gubacsokra emlékeztet, a Dionysos fej az ivásra utal, az érem alkalmazása István nádor népszerűségére. Ennek alapján a kancsó készítési ideje is meghatározható: az 1848 előtti években készíthették.

Az idén ismét többször nyílt alkalom arra, hogy egy-egy gyűjtőútról nagyobb mennyiségű kerámiát hozzanak munkatársaink. Az ormánsági gyűj-

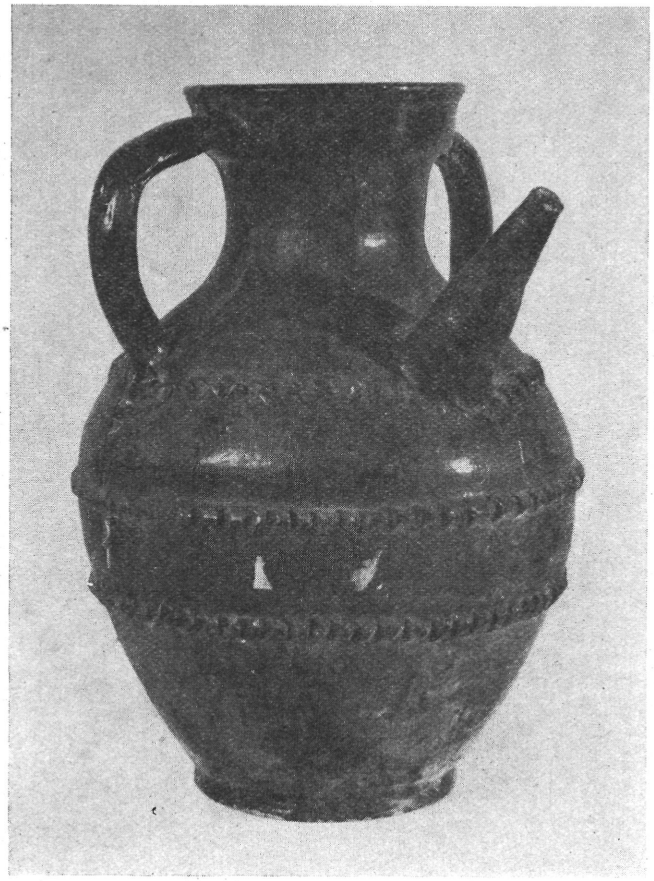

29. ábra. Kiöntőcsöves kanta.
Abb. 29 — Kanne mit Gießrohr

tésből meg kell említeni a mohácsi fekete korsókat, kantát, (66. 138. 68-69, 66.138.72) és a mázas, kiöntőcsöves butykoskorsót. A siklósi korsók elterjedési területét újabb adatokkal egészítik ki a drávaszerdahelyi (66.138.7) és a kovácshidai (66.138.77). Az utóbbi helységből származó, majdnem párhuzamos falú köcsögök „tejesfazik" e sok vonatkozásában problematikus edényféleségre hívják fel figyelmünket.

A Vas megyei anyagból kitűnnek azok, amelyeket Doncsecz Károly kétvölgyi (Vas megye) fazekas készített, napjainkban (28. ábra). Kitűnik ebből a tényből, hogy egyes vidékeinken a falusi háztartások ma is igénylik a helyi fazekasok munkáit. Fontos darabjai e csoportnak a köcsögök és a bögrék. A köcsögből méretben, mázasságban, a díszítés módjában ma is többfélét igényel a piaci vásárló (66.39.52—56). Ide sorolhatjuk a kancsót, a bordás, hosszúkás kuglófsütőt, bögrét, korsót. A kiöntőcsöves kantáink között rangos

30. ábra. Kistányér. Korond. RSzK.
Abb. 30 — Kleiner Teller. Korond. SR Rumänien

hely illeti meg reprezentatív külseje miatt a Szentgotthárdon (Vas m.) 1948-ban készült objektumot. Kocsmában használták, a bort ebben hordták föl a pincéből és ebből öntötték a vendégek poharába, (66.39.37; 29. ábra).

A Sopron megyéből gyűjtött tárgyak közül megemlítjük a mázatlan, fekete dőri (Győr-Sopron m.) tálat (66.68.15) és a sümegi (Veszprém m.) fehér, mázas tálat (66.68.33).

A Pest megyei Hartán gyűjtött cserépedények igen igényes és céltudatosan vásárló használóikról tanúskodnak. A hajósok, ha Mohácson megfordultak, nem tértek haza az aratási munkákhoz szükséges fekete kanta vagy korsó nélkül. Szép példája ennek az a kanta, melyet 1921-ben rendelt a határi munkához tulajdonosa. Az edényen a rendelő által fogalmazott felirat olvasható: „Andenken fon Mohács Ihm Jahre 1921) für Andreasz Eberling u Maria Grőb Harta" (66.81.26).

Megemlítünk egy Korondról (Corund, RSzK) hozzánk jutott kis tányért (66.159.2; 30. ábra), amelyen a díszítő motívumok elnevezése — a tányér

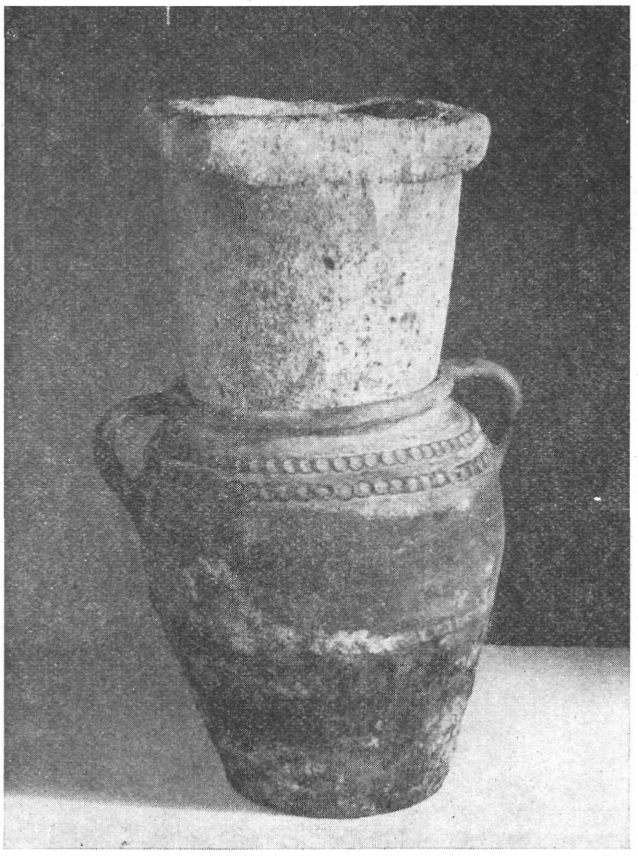

31. ábra. Vizesfazék, „stender", csöpögtető kővel. Adony
Abb. 31 — Wassertopf, sog. Ständer, mit dem Seihtopf aus Kalkstein. Adony

szélén „csillagtöltés", az öblében „madár (rigó)" és a madár feje felett „Nap" — ismét újabb kutatási problémát vet fel.

Korsógyűjteményünk, — és tágabban — víztároló edényeink néhány fontos darabbal gyarapodtak. Első helyen egy fekete mázatlan kétfülű fazekat említünk: vizesfazekat (66.75.13). E fazéktípus ismeretes a régészeti és történeti irodalomból, mint Ausztriából importált és főleg a Duna mentén elterjedt tárgy, ún. „bécsi fazék".[15] Gyűjteményünkben is képviselve volt, az egyik budai darabról tudtuk, hogy dunavizet tartottak benne (61.140.117). Most azonban újabb adatok kerültek elő e fekete fazékkal kapcsolatban és olyan tárgyak, amelyekkel együtt használták. Darabunk Adonyból származik,

[15] Holl Imre: Külföldi kerámia Magyarországon. (XIII—XVI. század) Budapest Régiségei, XVI. Bp. 1955. 187.

32. ábra. Süvétei butykoskorsó bogácsi gazda számára, 1880. Süvéte.
Abb. 32 — Süvéter Ängster für einen Bogácser Landwirt, 1880. Süvéte.

igen gyakori volt ott és a helybeli magyarok is német nevén, „stender"-ként emlegették. Ebben tartották a dunavizet, mivel régebben a kutak vizét ivásra nem lehetett használni. A dunavizet előzőleg egy mészkőből faragott kőedényen keresztül eresztették át, hogy teljesen megtisztuljon. A kőedényt[16] (31. ábra) este rátették a nagy, erős „stender"-re és reggelre a víz átcsöpögött rajta. Használhattak fa-stendert is, ilyent is hoztunk a Múzeumba.

A középkori cserépedények, főleg az ún. fehér kerámia — egyik jellegzetes formája a régészek által palacknak nevezett fületlen korsó.[17] A néprajzi anyagban azonban nagyon ritka ez a forma. Most Kisterenyéről került be

[16] Pávai V. Ferenc: Erdélyi vízszűrő. NÉ. VI. (1907) 294.
[17] Holl Imre: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. Műveltség és Hagyomány, V. 1963. 67—68.

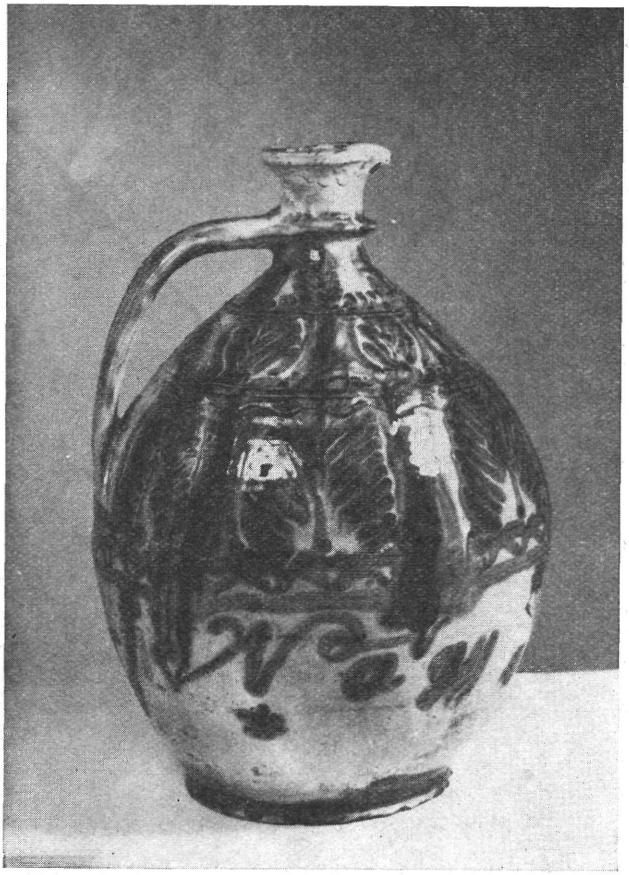

33. ábra. Butykoskorsó. Erdély, RSzK.
Abb. 33 — Ängster, Siebenbürgen, SR Rumänien

egy darab (66.29.11), fehér agyagból való (tehát gömöri), furcsa módon csak a teteje kormos. Hasonló darab a Balassagyarmati Múzeumban is van, „gurántafőző fazék"-ként tartják nyilván (Liptagerge, 101—1947).

A nádudvari korsók edényeiből nagyobb sorozat érkezett be, és a különböző formájú fekete edények mellett kiválik egy vörös festésű terrakotta korsó (66.133.23). Neve a Körösök völgyéből hozott korsókra utal, „kerezsi korsó", de formája jellegzetesen alföldi, helyi készítménynek kell tartanunk.

Néhány különösen szép és nagy pálinkás butykoskorsóról kell szólnunk. Az egyik hatalmas kétfülű darab Hódmezővásárhelyről való 1848-ból (66.29.2). A másik kétségtelenül a Gömör megyei Süvétéről származik (jellemző a papírsablonnal készült virág) és felirata egy süvétei fazekas meg egy Borsod megyei bogácsi gazda (talán a fazekas szállásadója) barátságát örökíti meg:

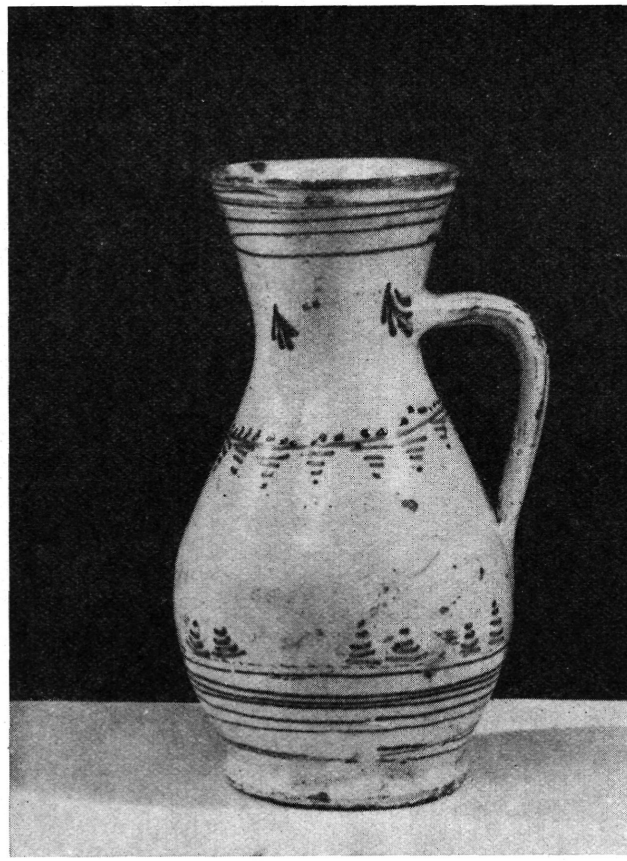

34. ábra. Hódmezővásárhelyi bokály, 1840.
Abb. 34 — Sog. Pokalkrug (ung. *bokály)* aus Hódmezővásárhely, 1840.

„Készítette Péterj András Kis János barátomnak Bogátson 1880-ba" (66.156.1; 32. ábra). Tudjuk, hogy Süvétén valóban dolgozott a múlt században Péterj András István nevű fazekas, sőt még századunkban is volt Péterj nevű mester.[18] Egy különösen szép színű — zöld és kék díszű — erdélyi butykoskorsó, „Nagy Károly" felirattal pontosabb hovatartozása még kétséges (66.126.5; 33. ábra). A minta a székely bokályok kedvelt tölgyfalevele, „cserelapi", a butykoskorsóhoz színben és mintában legközelebb áll az 51.31.421 leltári számú fedeles szilke.

Tudjuk, hogy az Alföldön rendkívül ritka a bokály, eddig sem Debrecenből, sem Hódmezővásárhelyről egyetlen darabunk sem volt. Most mindkét városból bekerült egy-egy bokály. A vásárhelyi bokály (66.126.2; 34. ábra)

[18] Márkus Mihály: Népi fazekasság. Süvéte. EA. 591. 1942. 29. o.

35. ábra. Debreceni bokály, 1886.
Abb. 35 — Sog. Pokalkrug (ung. *bokály*) aus. Debrecen, 1886.

fenekén írókával írt évszám van: 1840. A díszítmény alapján (finom kék vonalkázás) igazán nem gondolnánk vásárhelyinek, ha nem szólna emellett egy hasonló díszű áttört tál (62.160.5), valamint a Tornyai Múzeum 1837-es tányérja. A debreceni bokály (66.73.1; 35. ábra) fenekén minden kétséget kizáró felirat van: „Kund V. T.B. Debreczen 1886". Hasonló felirattal ellátott tárgyak már régebben a Múzeumba kerültek (135.935—135.938, továbbá 136.197—136,198), ezek alapján tudjuk, hogy Kund V. a megrendelő neve, Kund Elemér néhai műgyűjtő rokona, a T. B. betűk pedig Tóth Bálint fazekas nevét jelzik.

Ebben az évben leltároztunk be egy olyan miskakancsót, amelynek irodalmi vontakozásai vannak (66.99.1). Az 1854-ben készült sárgamázas miskán Vörösmarty idézet olvasható.

Lábbeli alakú ivóedény eddig csak egy volt gyűjteményünkben (63.24.2). Idén bekerült egy csizmaalakú butella Hódmezővásárhelyről (66.29.19), első a maga nemében.[19]

Szólnunk kell még egy kis domborműves szentképről (66.22.1), Nepomuki Szent Jánost ábrázolja. A kép a kiskunfélegyházi tanyavilágból való és első ólommázas szentképünk.

Végül megemlítünk egy jelentéktelennek látszó mezőtúri mécsest (66. 111.2), amelynek fenekére a tréfáskedvű fazekas rákarcolta: „Zsír Pocsékoló".

J. István Erzsébet — M. Kresz Mária

A *Népi mesterségek (kisipari) Gyűjtemény* gyarapodása 241 tárgy. Famegmunkálás eszközanyaga 10, textilkészítés és megmunkálás 20, csizmadia 24, mézeskalácsos és gyertyaöntő 176, egyéb (tetőfedés, kőműves, seprűkötés, mosás) 11. A kisebb együttesek, valamint az egyes darabok külön-külön hozzájárultak gyűjteményünk gazdagodásához, azonban kiemelkedő jelentőségű az a műhelyfelszerelés, amely egy pápai mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő hagyatékából származik. E jelentős mesterséget gyűjteményünkben eddig — egy-két darab kivételével csupán ütőfák képviselték. Ez az a tény, amely a műhelyfelszerelés megszerzésének jelentőségét növeli. Megszerzése beleillik a gyűjtemény gyarapításának többéves tervébe, éspedig abba, hogy a már képviselt műhelyeket, felszereléseket, mesterségenként teljessé egészítsük ki.

A mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő műhely tulajdonosa Nagy József volt, 1878-ban született, s 1945-ig, haláláig dolgozott mesterségében. Vándorlása során tanult Pécsett, Szegeden, Bécsben és Lengyelországban, majd Pápára, mint segéd került, ahol Szagmeiszter J. halála után átvette műhelyét mestere özvegyével kötött házassága révén.[20]

A gyűjteménybe került felszerelés nagyrészét legutóbbi tulajdonosa örökölte, kiegészítettük más pápai, ill. kapuvári mester egy-két darabjával, valamint adatgyűjtéssel.

Bemutatásunk a tárgyak jellegéből adódóan a mesterség technológiai problémáiról szól, történeti, genetikai, kultikus, művelődéstörténeti és esztétikai oldalait nem érinti.[21]

[19] Gádorján Alice: Győri lábbeli alakú kerámia edény. Arrabona. 2. 1960. 23.

[20] Benősülés iparos családokba gyakori; korábbi pecsétjének szövege: „Szagmeiszter J. utóda Pápa mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő".

[21] Fábián Gyula: A mézeskalács. NÉ. XIV. (1913) 89—99. Csipkés Kálmán: Régi bábsütő emlékeink. Soproni Szemle, 1940. 106—112. Kremmer Dezső: Régi bábsütő minták. Magyar Iparművészet, XVIII. 314—315. Végh József: Mézesbábsütőminták faragása a Tiszántúlon. NÉ. XXX, (1938) 102—110. Kemény György: Mézeskalácsok. Magyar Népművészet. IV. Budapest, 1925. Szabadfalvi József: A debreceni mézeskalácsosság múltjából. Élet és Művelődés, Debrecen, 1959. Adatok a karcagi mézeskalácsosság néprajzához. Jászkunság, II. (1955) 2. sz. A debreceni mézeskalács. Alföld, 1954. 4. sz. A debreceni mézeskalácsos mesterség. A Déri Múzeum Közleményei. 2. sz. Debrecen, 1963.

Az irodalom[22] és gyűjtött anyag[23] alapján úgy látszik, hogy nagyvonalakban a XIX. század közepéig-végig a mézeskalácsos szerszámait — beleértve az ütőfákat is — maga készítette, azok többnyire fából valók. Másik jellegzetessége ennek a korábbi mézeskalácsos mesterségnek, primitív technológiára mutat, hogy a szükséges alapanyagot — a mézet — maga dolgozza fel a mézeskalácsos. Ennek megfelelően még a század első évtizedeiben is Pápán minden mézeskalácsos mester készített mézeskalácsot, márcot, gyertyát és ojtóviaszt, e két utóbbit a méz feldolgozásakor visszamaradt melléktermékből állították elő.

A mézeskalácsos felszerelés a következő darabokból áll (66.69.1—177). Mézeskalács előállításához tartozó szerszámok az egyes munkafolyamatok köré csoportosítva:

nyersanyag elkészítése, összeállítása: munkaasztal
mérés: mérleg, lattal és súlyokkal
nyújtás: sodrófa
formázás: egyengető (3 db), kés, fakard, tésztavágó, szaggató (44 db)
szárítás: szárító
sütés: tepsi
díszítés mázzal: rózsacsináló (77 db), tölcsér (13 db)
díszítés festéssel: festéktartó, festékkeverő
díszítés ragasztó papírképpel: kép mintalap (6 db).

Gyertyaöntéshez szükséges szerszámok: üst, kalap, széle, kerék, rúd
keverőfa
merítő (2 db)
mángorló
tekerő
árusításhoz pálcika (21 db).

Ojtóviaszhoz a gyertyaöntő eszközök egy része és egy sodrófa szükséges.
A márc árusításához szükséges edények: márcoskanna
márcospohár (3 db)

A szaggatók formája lényegében megegyezik az ütőfákkal, természetesen az ütőfákon ábrázolt minták kontúrjainak megadásával. A szaggatók forma szerint a következőképpen oszlanak meg: (a műhelyben lévő 200—250 db szaggató közül választottunk ki 44-et, olyan módon, hogy minden forma képviselve legyen)

[22] „A mézeskalács-sütő művészete igazában faragóművészet" ... „A negatív vésetű forma ... fából, rendszerint körtefából készült, s kivésése hozzátartozott a mesterségben tudáshoz". MN. II. 327. „A régi bábsütőmesternek az volt az erénye, ha az ütőfakészítésbeli kivált. Már inaskorában gyakorolta és mint legény vándorútjában mindenütt új formákat keresett és az volt a főtörekvése, hogy ügyességét ebben az irányban mennél tökéletesebbé tegye", Fábián Gyula: A mézeskalács NÉ. XIV. (1913) 91.

[23] Saját és Horváth Terézia andocsi gyűjtése.

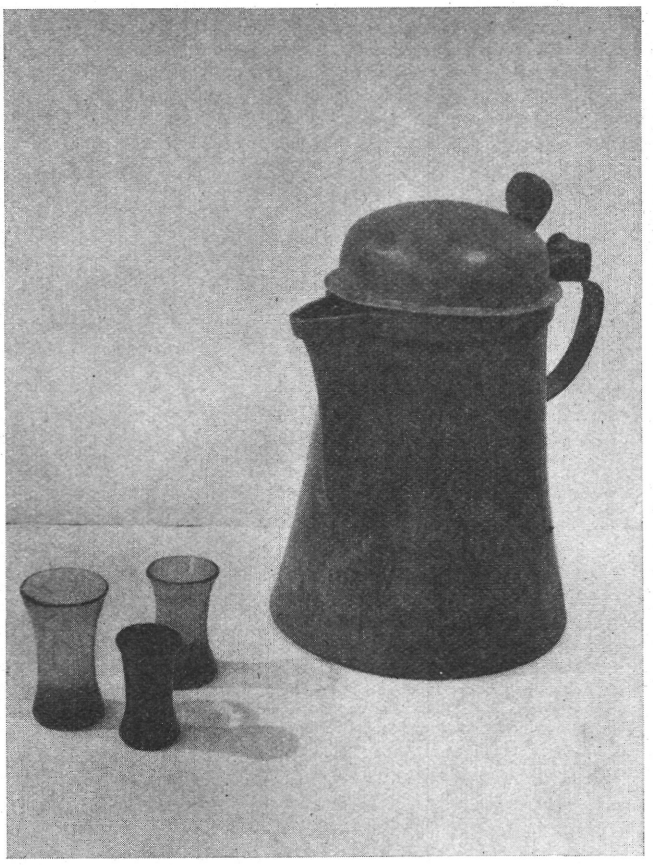

36. ábra. Márcos kanna és poharak. Pápa.
Abb. 36 — Kanne und Becher fürs Märzen (Honigwasser). Pápa.

téglalapalak:	1 db
köralak:	1 db
egyenes vonalakból álló minták:	9 db
szívalak:	2 db
virág (ezen belül tulipán 3 db)	4 db
gyümölcs:	3 db
emberalak (férfi, nő):	8 db
baba:	3 db
állat (madár, ló, kakas, hal, csacsi):	9 db
tárgyak (csizma, pipa, kard, olló):	4 db

A felszerelés tárgyain lemérhető a mesterség fejlődése, legalábbis annak egy-két apróbb, de nem mellékes mozzanata. A mézeskalácsosság lényegében átkerült a cukrásziparba, kész mézet dolgoznak fel, a tészta készítésekor kelesz-

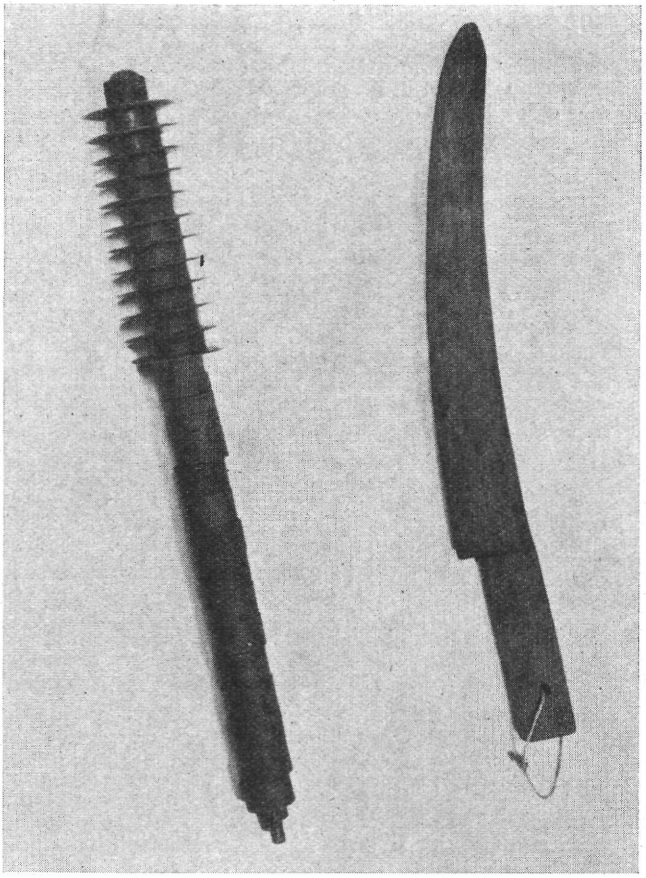

37. ábra. Tésztavágó szerszámok. Kapuvár
Abb. 37 — Geräte zum Teigschneiden. Kapuvár

tő anyagot használnak. Így a mézeskalács elkészítésének és formázásának technológiai megváltozásához szorosan kapcsolódik minőségi átalakulása is.

A megszerzett szerszámok egy része éppen e fejlődés egyes mozzanatait dokumentálja. A nyersanyag előállítása mellett a tészta formázásnak módjában történt a legalapvetőbb változás. A szögletes formájú mézeskalácsot a kinyújtott tésztából korábban fakéssel (fakarddal) szabták ki, amellyel egyszerre egy vonal mentén tudták elvágni a tésztát, ennek egyik fejlettebb formája, amikor a fakést felváltja a vaskés (37. ábra). A munka termelékenységét tekintve nagyobb változást idézett elő a „valtzni"-nak nevezett tésztavágó használata, amellyel egyszerre egy egész tésztalapot tudtak egy irányban részekre vágni. A tésztavágó szabályozásával lehetett a megfelelő nagyságú darabokat felszeletelni.

A nyersanyag megváltozásával kapcsolatban szólhatunk a figurális mintájú mézeskalácsok formázásának lényegbeli megváltozásáról, mégpedig, hogy az ütőfákat felváltják a fémlemezből készült szaggatók. Ez együttjár a díszítés változásával is. Az ütőfákkal reliefszerű mintákat kapnak, míg a szaggatók csupán kontúrok megadására alkalmasak, így természetszerűleg a formázás technológiai megoldásából adódik és ahhoz alkalmazkodik a díszítés további módja — a mázzal, festékkel és ragasztott papírképekkel történő díszítés.

A pápai mézeskalácsosok vásárkörzete 20—25 km-re terjedt a várostól, legtávolabbi község Bakonybél volt, ahová jártak árusítani. Körülbelül 50 község tartozott körzetükbe. A mézeskalácsok, a márc és a gyertyák árusítása az egyes községekben főleg búcsúkhoz kapcsolódik, de vásárokra is eljártak, s a városban hetenként egy piaci napon is árusítottak.

A műhely felszereléséhez korábban 10—15 db ütőfa is tartozott, ezeket azonban Nagy József már nem használta, elődjétől örökölte, s megőrizte.

A megszerzett műhely a nagyszámú ütőfával együtt alapját képezi e mesterség teljes anyagát dokumentálni és bemutatni kívánó együttesnek.

MOLNÁR MÁRIA

Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1966

Viele volkskundliche Museen in Europa waren schon vor längerer oder kürzerer Zeit in der Lage, die Bereicherung ihrer Sachbestände durch Sammlung an Ort und Stelle im wesentlichen abzuschließen. Wenngleich auch in der ungarischen Ethnographie bereits vor Jahrzehnten und seither immer wieder betont wurde, wir seien in dieser Hinsicht in der vierundzwanzigsten Stunde (was eigentlich auch immer stimmte!), konnte die Sammlung von volkskundlichen Daten und Sachwerten fortgesetzt werden. Heute noch läßt sich weniger von einem Abschluß als vielmehr von der Intensivierung dieser Sammeltätigkeit sprechen. Wohl haben sich die Voraussetzungen für diese Sammelarbeit vielerorten und in vielfacher Hinsicht verändert, auch haben sich unsere Ansprüche und unsere Grundsätze gewandelt, nichtsdestoweniger bedingen auch diese Wandlungen die Fortsetzung der Sammeltätigkeit. Zu alldem kommt noch im Falle des Ethnographischen Museums Budapest der neuerdings anstehende Bedarf, der sich mit der Errichtung eines Zentralen Freilichtmuseums für die Mitarbeiter der ungarischen Volkskunde und vor allem für die des Ethnographischen Museums ergibt. So können wir in unseren Berichten Jahr für Jahr auf die ansehnliche Bereicherung unserer Sammlung hinweisen und es besteht durchaus die reale Aussicht, daß sich die Zahl der eingebrachten Stücke weiter vermehren wird.

Die Berichte, die wir über unsere Sammeltätigkeit jährlich veröffentlichen, bieten mit der Anführung der einzelnen Objekte, Objektgruppen sowie ihrer Beziehungen und ihrer Bedeutung nicht nur Einblicke in die Zusammensetzung der Neuerwerbungen, sondern sie lassen auch die prinzipiellen und praktischen Gesichtspunkte erkennen, nach denen sich unsere Mitarbeiter in ihrer Sammeltätigkeit richten. Sehen wir nun kurz, wie diese Grundsätze im Jahre 1966 zur Geltung kamen.

Eine Gruppe unserer Sammlungen war thematisch ausgerichtet; zu dieser zählen wir auch das Einbringen von Objekten, die zur Ergänzung unserer Museumssammlung bestimmt waren. Unsere thematischen Sammlungen wollen aber nicht nur die einzelnen Museumsbestände einfach bereichern, sondern sollen die Ergänzung der mangelhaft vertretenen Themenkreise durch Beschaffung von Varianten aus verschiedenen Landschaften ermöglichen, zum weiteren Erwerb von datierten, glaubwürdig einer Periode zuschreibbaren Objekten führen, zur Komplettierung der nicht bzw. unzulänglich interpretierbaren, weil nur mit wenigen Daten versehenen Objekte durch neugesammelte Sachgüter dienen usw., usf. Diese Sammlungen tragen auch

zur Schaffung von Typen und zur Erfassung von Problemen der unterschiedlichen kulturellen Erscheinungen bei. Oft ist es solchen ergänzenden Sammlungen zu verdanken, daß frühere Erwerbungen, die jedoch nur unzulänglich dokumentiert waren, ihrem Herkunfts- bzw. Herstellungsort nach präzisiert, oder die einschlägigen, umstrittenen Annahmen erhärtet werden konnten. Solche Ergebnisse könnten aus allen ungarischen Sammlungsbeständen angeführt werden. Unsere thematische und ergänzende Sammeltätigkeit hat somit eine sehr große Bedeutung, erhöht sie doch Jahr für Jahr den wissenschaftlichen Wert unseren Sammlungen.

Unter den monographisch ausgerichteten Sammelarbeiten sind vor allem die Sammlungen zur Schaffung des sog. Freilichtmuseums zu erwähnen. Wenngleich mit den Bauarbeiten noch nicht begonnen werden konnte, kamen 1966 schon zwei Wohnhäuser in den Besitz des Museums. Zuerst wurde in Muraszemenye ein in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts erbautes Wohnhaus angekauft. Noch im Sommer wurde das Haus abgebaut und nach Budapest transportiert, ohne jedoch den Neuaufbau beginnen zu können. Dieses Wohnhaus wird das Kernstück des Ensembles von Südzala sein. Das andere Wohnhaus wurde vom Museum in Anarcs (Komitat Szabolcs) erworben, u. zw. schon im abgebauten, zerlegten Zustand. Die bereits erworbenen Baulichkeiten als auch die vorgesehenen Ensembles machten es notwendig, mit der Sammlung der für diese Gebäude vorgesehenen Einrichtungsobjekte möglichst bald zu beginnen. Abgesehen von dem Muraszemenyer Wohnhaus haben wir nicht an die Realisierung von konkreten Einrichtungsplänen zu denken, sondern an Sachgüter im allgemeinen, die man größtenteils nach der Neuerrichtung der eingebrachten Baulichkeiten verwenden kann. Mit dem Sammeln der für das Muraszemenyer Wohnhaus bestimmten Objekte wurde dementsprechend begonnen und diese Arbeit kam erfolgreich voran. Desgleichen wurde auch das Einsammeln von Sachgütern für ein später einzurichtendes Wohnhaus aus der Landschaft Ormánság eingeleitet.

Zu erwähnen sind auch die Ergebnisse bei der weiteren Entwicklung unserer Sammlung Textilien. Die Neuerwerbungen lassen sich mit dem Bestreben kennzeichnen, die reiche Sammlung vor allem durch Trachtenensembles zu ergänzen. Schon im Vorjahr waren vom Museum zahlreiche Ensembles (Totenkleidung, andere Trachten für besondere Anlässe, Aussteuer usw.) erworben worden. Über die Entwicklung dieser Sammlung werden wir 1968 berichten.

Zur Erweiterung unserer ethnologischen Bestände konnten wir keine Pläne erstellen, denn wir hatten nicht die Möglichkeit, im Rahmen von Kundfahrten Lokalsammlungen vorzunehmen. Was 1966 an Neuerwerbungen anfiel, war Ankäufen, Schenkungen und Austauschtätigungen zu verdanken.

In den Sachbeständen unserer Sammlungen waren im Jahre 1966 fast 2000 Neuerwerbungen zu verzeichnen. Sie verteilen sich nach Sachgebieten bzw. Herkunftsorten wie folgt. Viehhaltung: 24; Átányer Sammlung: 8; Möbel und Beleuchtung: 137; Volksarchutektur: 9; Ackerbau: 145; Sammelwirtschaft, Jagd, Imkerei: 7; Brauchtumsobjekte: 74; Fischerei: 5; Keramik: 452; Verkehr, Lastenbeförderung: 23; Handwerk: 241; Ernährung: 239; Textilien: 443; Musikinstrumente: 34; Afrika: 25; Amerika: 5; Asien: 10; Indonesien: 32; Europa: 25; Ozeanien: 12. Die Sammeltätigkeit wurde größtenteils von den wissenschaftlichen Mitarbeitern des Ethnographischen Museums Budapest vorgenommen. Außer ihnen ist den Studenten viel zu verdanken, die während ihrer Praktikantensemester dem Museum zugeteilt waren, desweiteren den Forschungsexperten der Ethnographie in anderen Institutionen, den freiwilligen Sammlern sowie den Freunden des Museums. Ihnen allen dankt das Ethnographisches Museum auch an dieser Stelle für ihre mühevolle und erfolgreiche Arbeit.

Diesmal geht unser Bericht nicht auf alle Sammlungen ein. Unsere Jahresberichte werden aber das nächste Mal auch die Sammlungen erfassen, die diesmal wegen Platzmangels oder wegen der geringeren Bedeutung der Neuerwerbungen unerwähnt blieben.

J. KODOLÁNYI JR.

Die *Sammlung Ackerbau* wurde 1966 mit 145 Objekten bereichert. Auch in diesem Jahr war es das Hauptanliegen der einschlägigen Sammelarbeit, die Sachdenkmäler der Rodungswirtschaft bzw. der hierhergehörenden primitiveren Techniken einzubringen. Wir waren bemüht, einzelne Objekte zu Serien zu komplettieren, die auch die Entwicklung dieser Gerätschaften veranschaulichen. Auch die ergänzende Sammelarbeit war vor allem auf die Vervollkommung solcher Reihen ausgerichtet.

In landschaftlicher Hinsicht wurde teils an der mittleren Theiß gesammelt, wo bislang weniger bekannte Sachdenkmäler der Wirtschaft und Rodung im Überschwemmungsgebiet erworben wurden. Teils aber sammelten wir in Transdanubien, wo auch mehrere Ergänzungssammlungen vorgenommen wurden. Neue Serien vor allem aus Südtransdanubien vermehrten ebenfalls unsere Sammlungsbestände.

An Geräten der primitiveren Bodenbestellung wurden aus Mezőkövesd (Abb. 1—2) weitere Exemplare von Setzstöcken eingebracht. Hier haben wir schon in den vorausgegangenen Jahren mehrere dieser Objekte sammeln können. Die Serie bietet mit den diesmal erworbenen Objekten einen deutlichen Überblick über die Typen und die Entwicklung dieser primitiven Geräte. Das Setzen, mit dem Stock ist als die primitivste Möglichkeit zur Pflanzung bzw. zur Saat immer gegeben. Diese zur Beginn der wirtschaftlichen Entwicklung noch vorherrschende Technik kann heute nur dort aufs neue realisiert werden, wo sie durch die besonderen Voraussetzungen der Siedlung und der Wirtschaft möglich ist. Wo das der Fall war, ist aber den Umständen entsprechend auch die weitere Entwicklung dieser Geräte zu verzeichnen, die übrigens zum Aufkommen mehrerer Formvarianten geführt hat. Unter diesen sind ein Gelegenheitsgerät, ein zugespitzter Ausraufer (ung. *vonyogó)*, ein Lochstock, ähnlich den Rebsetzern, sowie Setzstöcke mit einem und zwei Trittbügeln (ung. *félkengyeles* bzw. *kétkengyeles ültető)*, die von Dorfschmieden aus Stabeisen oder aus abgenutzten Spaten gearbeitet wurden. Heute steht der Forschung eine relativ vollständige Reihe dieser Geräte zur Verfügung. Diese Objekte gewinnen auch dadurch an Bedeutung, daß über ihre Verwendung eine Reihe von Fotos aufgenommen wurde (Abb. 3, 4, 5, 6).

Mit den obigen Geräten verwandt sind die in Tihany (Komitat Veszprém, Inventarnr. 66. 56. 21) und in Kovácshida (Komitat Baranya, Inventar Nr. 66. 138. 4) gesammelten Rebensetzer.

In der Reihe der Schneidewerkzeuge sind die Astmesser des östlichen Alpenvorlandes mit einem einfachen Typ aus Felsőszölnök (Komitat Vas) vertreten (ung. ma. »*snickár*«, Inventarnr. 66.39.24). Die übrigen eingebrachten Schneidewerkzeuge sind überwiegend Schilfmesser (ung. *nádvágó)* aus der Plattenseegegend; teils handelt es sich um herkömmliche alte Werkzeuge (Balatonederics, Komitat Veszprém, Inventarnr. 66.98.10; Vörs, Komitat Somogy, Inventarnr. 66.96.3—4; Szigliget, Komitat Veszprém, Inventarnr. 66.98.8), teils um solche neuen Typs, die aus Sensenblättern gefertigt wurden (Vörs, Komitat Somogy, Inventarnr. 66.96.5; Tihany, Komitat Veszprém, Inventarnr. 66.56.20). Einen fremden Typ repräsentiert die sog. italienische Sichel (ung. *olaszsarló)*, von der in diesem Jahr ein weiteres Exemplar erworben werden konnte (Zalavár, Komitat Veszprém, Inventarnr. 66.96.1).

Ein Beispiel für den Funktionswandel bzw. für die dadurch bedingte Umformung ist ein Messer aus Balatonederics (ung. *bicske*, Inventarnr. 66.96.11; Abb. 7), das nurmehr zum Halmschneiden benutzt wurde; darum hat es der frühere Besitzer, der Dorfschmied, krummer auslaufend als üblich gearbeitet; so entsprach es besser der neuen Funktion.

Über die neuen Schneidewerkzeuge aus dem Land an der mittleren Theiß berichten wir in unserer Zeitschrift in einem gesonderten Artikel.

Eine kleinere Reihe an Handgeräten der Bodenbestellung bilden die Geräte aus Patca (Komitat Somogy): der krummstielige Spaten (Inventarnr. 66.64.1; Abb. 8), eine Rodehaue neueren Typs (Inventarnr. 66.64.2; ung. *vermes kapa*, d. h. Mietenhacke, Grabhacke genannt), eine Rasenhaue (ung. *gyepkapa*, Inventarnr. 66.64.3) und eine weitere Reuthacke, eine Kratze (ung. *saraboló*, Inventarnr. 66.64.4), die im wesentlichen den Feldkratzen des Tieflandes entspricht (Abb. 9). Die übrigen eingebrachten Hacken bereicherten unseren Bestand an Varianten aus Transdanubien (Felsőszölnök, Komitat Vas, Inventarnr. 66.39.25; Tihany, Komitat Veszprém, Inventarnr. 66.56.22; Murarátka, Komitat Zala, Inventarnr. 66.136.127). Auch zwei Hackenschaber vertreten die transdanubischen Exemplare (Inventarnr. 66.136.7—8).

Wichtiger als zwei gezahnte Sicheln, die zwei völlig verschiedene landschaftliche Typen, nämlich den in der Landschaft Ormánság (Inventarnr. 66.138.13) bzw. den des Szatmárer Landes (Inventarnr. 66.150.2) vertreten, sind die vom Museum erworbenen Sensen bzw. Sensenwürfe, Griffe und sonstiges Sensenzubehör. In Westtransdanubien werden nämlich Sensen mit zwei Handhaben benutzt (ung. *kétbankós kasza;* doppelgriffige Sense); der Schnitter mußte aber immer Ersatzgriffe zur Hand haben, weil die Doppelgriffe wegen der mehrfachen Verzapfung sowie Verkeilung, und selbstverständlich wegen der großen Inanspruchnahme leicht abbrechen konnten. Jeder Schnitter, der auf sich hielt, hatte 5—6 halbfertige oder fertige Griffe (Handhaben) bei sich, damit er die abgebrochenen sogleich ersetzen konnte. Von diesen wichtigen Bestandteilen der Sense besitzt nun unsere Sammlung ein Reihe, in der beide Arten der Handhabe (die kleine und die große) gleicherweise vertreten sind (Muraszemenye, Komitat

Zala, Inventarnr. 66.56.4—9; bzw. Inventarnr. 66.136.121—122; Abb. 10). Die Reihe dieser Geräte wird ergänzt durch Umleger (ung. *takaró;* Kovácshida, Komitat Baranya, Inventarnr. 66.138.12; Tihany, Komitat Veszprém, Inventarnr. 66.66.23), einen Ranzen fürs Schlockenfäßchen (ung. *fenőtokos tarisznya;* Irota, Komitat Borsod, Inventarnr. 66.88.3) und Bundstöcke (Garbenstöcke, ung. *kévekötő pálca;* Magyaratád, Komitat Somogy, Inventarnr. 66.48.1; Madocsa, Komitat Tolna, Inventarnr. 66.74.10; vgl. Abb. 11).

Von den zwei eingebrachten Dreschflegeln läuft der eine knüppelförmig aus (Patca Komitat Somogy, Inventarnr. 66.64.5); diese Flegel mit dickem Ende sind im allgemeinen in Westungarn gängig und den entsprechenden österreichischen Exemplaren ähnlich. Der in Patca erworbene Dreschflegel repräsentiert eine der östlichsten Varianten dieses Typs.

Außer den Holzgabeln mit angesetzten Zinken (ung *toldott ágú favilla;* Tihany, Komitat Veszprém, Inventarnr. 66.56.19; Patca, Komitat Somogy, Inventarnr. 66.64.7), den zum Teil von Dorfschmieden gefertigten zwei- und dreizinkigen Forken (ung. *vasvilla;* Vörs, Komitat Somogy, Inventarnr. 66.96.7; Murarátka, Komitat Zala, Inventarnr. 66.136.126; Letenye, Komitat Zala, Inventarnr. 66.138.118) und hölzernen Rechen (Patca, Komitat Somogy, Inventarnr. 66.64.8; Rimavská Sobota, Großsteffelsdorf, Rimaszombat — ČSSR; Inventarnr. 66.44.36) wurde auch eine beträchtlichere Anzahl von Worfeln (Kornschaufeln, Wurfschaufeln, ung. *szórólapát)* erworben (Muraszemenye, Komitat Zala, Inventarnr. 66.56.11; Inventarnr. 66.136.126; Murarátka, Komitat Zala, Inventarnr. 66.136.128; Muraszombat, Komitat Zala, Inventarnr. 66.47.35).

Schöne Exemplare der Speichergefäße und Meßgeräte für Korn sind die drei Korngefäße aus Drávaszerdahely (Komitat Baranya; ung. *budu*, Inventarnr. 66.138.1—3; Abb. 12), des weiteren das ebenfalls in Südtransdanubien erworbene kleinere Meßgefäß (Kovácshida, Komitat Baranya, ung. *nyolcada*, d. h. Achtelmetze, Inventarnr. 66.138.9). Hierher gehören noch der verzierte Korb aus Harta (Komitat Pest; ung. *véka*, Inventarnr. 66.85.72; Abb. 13) und die aus Rimavská Sobota (ČSSR) stammenden 10 l und 20 l fassenden Metzen (ung. *mérce*, Inventarnr. 66.47.38—39; Abb. 14).

In relativ großer Zahl wurden Gerätschaften des Weinbaus erworben, unter diesen neun Rebmesser (ung. *szőlőmetszőkés)*, alle aus Transdanubien (Patca, Komitat Somogy, Inventarnr. 66.64.6, Inventarnr. 66.64.9—10; Zalavár, Komitat Zala, Inventarnr. 66.96.2; Szigliget, Komitat Zala, Inventarnr. 66.69.9; Murarátka, Komitat Zala, Inventarnr. 66.136.114—115, 66.136.120, 66.136.123—125); des weiteren die Butte aus Murarátka (Komitat Zala, ung. puttony, Inventar Nr. 66.136.113), deren Vorkommen in Südtransdanubien die Aufmerksamkeit der Forscher auf neue Zusammenhänge der Verbreitung dieses Gerätes hinweisen kann, schließlich — außer einigen kleineren Objekten — ein rinnenförmiger Faßtrichter (Márfa, Komitat Baranya, Inventar Nr. 66.138.14), eine überraschend einfache und heute nur mehr selten auftauchende Variante der aus einem Stück geschnitzten Füllgefäße.

L. Takács

Der *Sammlung Möbel und Beleuchtungsgeräte* gingen im Jahre 1966 insgesamt 137 Neuerwerbungen zu. Was die einzelnen Objektgruppen anbelangt, hat sich auch in diesem Jahr die Zahl der Sitzmöbel am beträchtlichsten, mit 25 Exemplaren, des weiteren die der Truhen mit 23 Stück und der Bilder mit 18 Exemplaren vermehrt. Datierungen finden sich aber nur an 21 gesammelten Objekten. Demnach stammen drei Truhen und ein Schrank aus dem 18. Jahrhundert, unter diesen das früheste Stück, eine 1755 gefertigte Truhe aus Kronstadt (Braşov, Brassó — SR Rumänien; Inventarnr. 66.144.1). Drei Objekte datieren aus der ersten Hälfte, 10 aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, vier aus den 20. Jahrhundert. Von diesen hat der Lehnstuhl aus Adony (Komitat Fehér, Inventarnr. 66.75.19) die jüngste Datierung: 1929.

Die wichtigsten Neuerwerbungen von 1966 dürften die 11 Stollentruhen darstellen. Vier von diesen kommen aus dem Komitat Zala, zwei aus dem Komitat Vas, was besonders erfreulich ist, waren doch die in Westungarn nur sehr spärlich auftauchenden Stollentruhen in unserer Sammlung kaum vertreten (aus Zala besaßen wir bloß eine einzige Stollentruhe, aus dem Komitat Vas vier). Beachtenswert unter diesen westungarischen Truhen ist die in Felsőszölnök (Komitat Vas) aufgefundene Stollentruhe (Inventarnr. 66.39.74; Abb. 15), die zur Aufbewahrung von Kleidungsstücken diente. Sie ist ihrer Funktion entsprechend verziert;

das Kerbzierwerk besteht aus reihenweise angeordneten, zu Kreisen zusammengesetzten Rosetten und Geraden, und es ist der Ornamentik an der von F. Gönczi aus Pórszombat (Komitat Zala) eingebrachten Truhe sehr ähnlich.[1] Das an sich legt die Vermutung nahe, daß wir auch in diesem Landesteil mit einem Hausgewerbezentrum oder mehreren zu rechnen haben, die ein größeres Einzugsgebiet mit Stollentruhen versorgten, deren Ornamentik mit traditionellen Motiven und in herkömmlicher Komposition gefertigt war.

Einige der 1966 gesammelten Stollentruhen bieten weitere Anhaltspunkte für die Untersuchung der Frage, worin sich der Einfluß der Hausgewerbezentren, die ein größeres Einzugsgebiet belieferten, auf die nur für die engere Umgebung arbeitenden Bastler offenbarte. Solche Feststellungen ermöglichten unlängst die in Pula (Komitat Veszprém) gesammelten Stühle, bei denen es sich um bewußte Kopien, um die vereinfachte Anwendung bestimmter ornamentischer Elemente handelt.[2] Bei den Stollentruhen hatten wir bisher kein Beispiel für ähnliche Tendenzen. Nun konnten wir aus Szuhahuta (neuerdings: Mátraalmás, Komitat Nógrád), einer Ortschaft, die durch die Herstellung verschiedener Holzgeräte bekannt ist, zwei Stollentruhen erwerben, die dieses Problem veranschaulichen. Die eine Truhe (Inventarnr. 66.122.24; Abb. 16) ist die Arbeit eines ortsansässigen, in der Fertigung von Stollentruhen geübten Meisters, I. Storks[3] aus den angehenden 1920er Jahren[4], die andere wurde im selben Jahrzehnt gefertigt, ist aber der einzige, unsichere Versuch eines geistesschwachen Burschen (Inventarnr. 66.122.25; Abb. 17).[5] In Aufbau der beiden Truhen zeigt sich kein wesentlicher Unterschied, auch die unterschiedliche Lösung des Truhendeckels ist in beiden Fällen traditionell. Umso auffallender aber sind die Verschiedenheiten der Ornamentik. Meister I. Stork wußte mit sicherer Hand die Fläche an der Vorderseite der kleinen Truhe mit entsprechenden Elementen der ansonsten an größeren Truhenflächen angewandten Ornamente zu verzieren, indessen der Fertiger der anderen Truhe sich bemüht hatte, an das kleine Objekt eine für große Brauttruhen charakteristische Ornamentik[6] in ihrer Gesamtheit verkleinert anzubringen. Das ist schon darum ziemlich mißlungen, weil er das typische, auch zur Ornamentierung notwendige Werkzeug der Hersteller von Stollentruhen, das Kehleisen[7] nicht zur Hand hatte.

[1] Inventarnr. 30.891. Mitgeteilt bei Gönczi, F.: Göcsej. Kaposvár, 1914. 632.

[2] K. Csilléry, K.: A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény. NÉ. XLV (1963), 126—7.

[3] István Stork fertigte die im Ethnographischen Museum Budapest unter Inventarnr. 55.42.1 befindliche Stollentruhe, deren Fertigung von L. K. Kovács gefilmt wurde. Vgl. K. Csilléry, K.: Filmfelvétel a szuhahutai szekrénykészítésről (Filmaufnahme von der Truhenfertigung in Szuhahuta). NÉ. XXXVII (1955), 314—6.

[4] Interessant ist es zu wissen, daß dieses Objekt als Truhe für einen Gedingearbeiter in Bestellung gegeben wurde (Abmessungen: 58,5 × 47 × 57 cm). Da sie zur Aufbewahrung von Kleidungsstücken bestimmt war, würde sie von I. Stork in der Art der Brauttruhen verziert. Demzufolge kann man dieses Objekt mit den Gesinde- und Bräutigams-Truhen vergleichen, die — im vorigen Jahrhundert und am Anfang dieses Jahrhunderts gefertigt — wie die Brauttruhen bemalt wurden. Vgl. zum Beispiel K. Csilléry, K.: A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény (Die Sammlung Möbel und Beleuchtungsgeräte). NÉ. XLIII (1961), Abb. 47;. dieselbe: A Bútor és Világítóeszközgyűjtemény (Die Sammlung Möbel und Beleuchtungsgeräte) NÉ. XLIV (1962), Abb. 43.

Im Gegensatz zu der Truhe eines Gedingearbeiters aus Szuhahuta sind die aus diesem Jahrhundert stammenden Truhen der Gedingelöhner — soweit dies zu übersehen ist — im allgemeinen nicht mehr ornamentiert, wie es auch Exemplare solcher Truhen aus den von Szuhahuta nicht allzu weit abgelegenen Gemeinden Parád und Átány bezeugen, die erst vor kurzem in den Besitz des Ethnographischen Museums Budapest kamen und vorne nur den Namen des Eigentümers aufweisen. Vgl. K. Csilléry K.: A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény (Die Sammlung Möbel und Beleuchtungsgeräte). NÉ. XLVII (1965), 222; Fél, E.— Hofer, T.: Az Átány Gyűjtemény (Die Átányer Sammlung). NÉ. XLVIII (1966), 320, Abb. 9

[5] Abmessungen: 44,5 × 31 × 36 cm. In dieser Truhe hielt man seit jeher Nahrungsmittel.

[6] Die in Szuhahuta für eine Braut gearbeitete Stollentruhe ist abgebildet bei K. Csilléry, K.: Vorbemerkungen zur Beschreibung der Volks-Holzschnitzereien im slowakischen Dorfe Szuhahuta (Ungarn). Slovenský národopis, III (1955), Abb. 2.

[7] Zur Frage, daß die mit dem Kehleisen gezogenen geometrischen Ornamente auf die Hausgewerbezentren beschränkt blieben, die Stollentruhen herstellten, vgl. K. Csilléry, K.: Historische Schichten in der Wohnkultur der ungarischen Bauern (Europa et Hungaria. Red. Gy. Ortutay—T. Bodrogi). Budapest, 1965. 129—33.

An den Stollentruhen, die von ländlichen Bastlern gefertigt wurden, sind solche Kopien im allgemeinem nicht zu finden, was auch dem zuzuschreiben sein dürfte, daß die Fertiger damit rechnen, daß sie ohne das notwendige Kehleisen arbeiten. Gewöhnlich richten sie sich also nur nach der Bauweise der Stollentruhen, und selbst das ist für die Dorfschnitzer eine komplizierte Arbeit. Ansonsten schmücken sie die fertigen Truhen mit der typischen Ornamentik der von ihnen meistens geschnitzten kleineren Holzobjekte. Dieser Unterschied wird auch in den Verzierungen der von einem Botpaláder Fachmann bzw. einer daheim gefertigten Stollentruhe deutlich.[8] Ein beachtenswertes Beispiel hierfür bietet auch die 1966 erworbene, ursprünglich slawonische Stollentruhe aus Haraszti (Komitat Baranya), Inventarnr. 66.138.35; Abb. 18. Der Hersteller dieser Truhe, die mit größerer Sorgfalt und Genauigkeit als die Massenerzeugnisse der Heimhandwerker gefertigt wurde, richtete sich ebenfalls nicht nach der streng gebundenen Ornamentik der Vorlagen,[9] sondern übertrug die in der Linienführung freie Rankenverzierung der lokalen Schnitzwerke[10] auf die Truhe; er achtete darauf, daß die Füße der Truhe, wie das im allgemeinen bei Stollentruhen üblich ist, eine selbstständige Komposition erhalten und daß die ganze Fläche von der Ornamentik wie von einem Teppich überzogen sei.

Zwei Wiegen aus Szuhahuta, die annähernd aus gleicher Zeit datieren, erhellen, wie sich ornamentische Neuerungen durchsetzten. Da sich in Szuhahuta fast alle auf das Schnitzen verstanden, wurde auch die Wiege im allgemeinen vom Vater gefertigt, ja es gab Schnitzer, die auf Bestellung aus anderen Ortschaften arbeiteten. Die den früheren örtlichen Überlieferungen entsprechende einfachere, geschlossene Wiegenform mit Bretterseiten war bis in die jüngste Zeit gängig, wie z. B. auch das in diesem Jahr gesammelte Exemplar aus dem Jahre 1947 datiert (Inventarnr. 66.122.19; Abb. 19). In den umliegenden Ortschaften kam aber 1926 die schon früher beliebte, ansprechendere Wiegenform mit durchbrochenen Seitenwänden in Mode. Die Herstellung solcher Wiegen erforderte aber mehr Zeit und mehr Geduld, so daß sich nicht mehr alle zu dieser Arbeit bereitfanden. Vor allem in den tonangebenden Familien des Dörfchens hielt man sehr darauf, daß die Kinder solche neue, modische Wiegen erhielten. Es ist charakteristisch, daß die 1940 gefertigte Wiege (Inventarnr. 66.122.20; Abb. 20) vom Vater, der sich auch selber aufs Schnitzen und Basteln verstand, bei einem der besten Hersteller von Holzarbeiten in Bestellung gegeben wurde; hierzu ließ er auch sehr sorgfältig gewähltes Holz, u. zw. Ahorn mit gemohrter Maserung verwenden.

Eine einzigartige Bereicherung unserer Sammlung ist der mutmaßlich aus Westtransdanubien stammende Kopf einer Bettstelle (Inventarnr. 66.46.4; Abb. 21). Die Besonderheit dieses Stückes ist das Bild im Mittelfeld mit der Darstellung der unbefleckten Empfängnis der Jungfrau Maria, darunter die Inschrift «mária bünösök menedéke könyörögj Éretünk« (Maria, Zuflucht der armen Sünder, bitte für uns). Bislang waren wir nämlich der Meinung, im ungarischen Siedlungsgebiet habe sich — im Unterschied zu den westlich von Ungarn siedelnden Völkern — bei den Tischlern der Brauch nicht durchgesetzt, die für die bäuerlichen Besteller gefertigten mit Blumenornamentik bemalten Möbel auch mit Heiligenbildern zu zieren, obschon solche Darstellungen z. B. an den Modelstöcken der ebenfalls zunftgebundenen Lebzelter, teils aber im Schnitzwerk der Hirten gar nicht selten sind.[12]

Schließlich sind noch zwei rumänische Hinterglasmalereien (Inventarnr. 66.137.3—4 Abb. 22—3) zu erwähnen; die eine stellt den hl. Georg, den Drachentöter, die andere di; Szene mit dem Eliaskarren dar. Diese zwei Bilder wurden mutmaßlich in Arpasul de Sus

[8] Morvay, J.—Molnár, M.: Tárgygyűjtés Szatmárban (Die Sammeltätigkeit in Szatmár). NÉ. XLVIII (1966), 292, Abb. 14, 19.

[9] Diese mit dem Kehleisen gezogene, aus geraden Linien zusammengesetzte Ornamentik zeigt auch die im Enthnographischem Museum Budapest unter Inventarnr. 83.895 verwahrte Stollentruhe aus Kórógy, unweit der Gemeinde Haraszti; abgebildet bei K. Csilléry, K.: Le coffre de charpenterie. Acta Ethnographica, I (1950), Abb. 51.

[10] Diese mit dem Stemmeisen (Profilierbeitel) gearbeitete Ornamentik von gekerbten Ranken und eingeschlagenen Sternen findet sich an der im Ethnographischen Museum Budapest befindlichen Wiege aus Szentlászló, der Nachbarortschaft von Haraszti (Inventar Nr. 83.908); abgebildet bei K. Csilléry, K.: Die ursprüngliche Form der ungarischen Wiege (Ung. bölcső). NÉ XLVIII (1966), Abb. 13.

[11] Vgl. z. B.: Schmidt, L.: Volkskunst in Österreich, Wien-Hannover, 1966, 22.

[12] Fél, E.—Hofer, T.: Husaren, Hirten, Heilige. Budapest, 1966, 12—15, 33, 52, Abb. 1—3, Taf. 22—25.

(Felsőárpás; SR Rumänien), jedenfalls im Komitat Fogaras im vorigen Jahrhundert gefertigt;[13] die mehrfigurige, bewegte Komposition ist eine gute Ergänzung der im Ethnographischen Museum Budapest befindlichen rumänischen Hinterglasmalereien, die alle von unterschiedlichem Charakter sind und zumeist in Füzesmikola (Komitat Szolnok-Doboka) gearbeitet wurden.

K. K. Csilléry

Die *Sammlung Keramik* wurde im Jahre 1966 mit 452 Objekten bereichert.

Unter den datierten Objekten stammen zwei weiter unten abgehandelte zinnglasierte Gefäße aus dem 18. Jahrhundert. Drei Objekte sind aus der ersten, sieben aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts datiert, acht Neuerwerbungen wurden bereits im 20. Jahrhundert, aber noch in traditionellen Stil gearbeitet. Der Name bzw. das Namenszeichen des fertigenden Meisters ist an 8 Objekten lesbar; die Namen sind die folgenden: István Sárközi Fazekas (Szentes), Mihály Varga (Csongrád), Károly Horváth (Szamosújvár), Bálint Tóth (Szeged) Sándor Nagy (Kalocsa), János Kocsi Sebestyén (Mezőtúr), Lajos Kováts (Tiszafüred), András Péterj (Süvéte).

In den vergangenen Jahren konnte unsere Sammlung kaum zinnglasierte Gefäße der Habaner erwerben. Im Jahre 1966 wurden aber drei beachtliche Stücke dieser Art eingebracht, alle datiert — mit den Jahreszahlen 1750, 1791 und 1833 — und jedes der Stücke weist besondere neue Merkmale auf.

Die aus dem Jahre 1750 datierte Keramik (Inventarnr. 66.39.71) wurde im Komitat Vas gefunden und zeigt vorne ein unter den Habaner-Arbeiten einzigartiges Symbol: den Totenkopf. Die Ornamentierung dieser Kanne stellt übrigens eine überreiche, bis in Einzelheiten sorgfältig ausgeführte Barrockvariante der Habaner-Traditionen dar (Abb. 24).

Das Besondere an dem Krug der Stiefelmacherzunft, der aus dem Jahre 1833 datiert (Inventarnr. 66.140.1) besteht darin, daß er eine ungarische Inschrift aufweist, wie auch die angeführten Meister zumeist ungarischen Namen hatten: Kalmár, Mahla, Markovits, Batsai, Cimer, Szabó. Aufgrund der Namen dürfte es sich lösen lassen, welche Ortschaft diesen Zunftkrug bestellt hatte. Gefertigt wurde er in einem Habaner-Zentrum der Preßburger Gegend und es ist möglich, daß er von der Stiefelmacherzunft einer nordtransdanubischen Ortschaft in Bestellung gegeben wurde (Abb. 25).

Das dritte zinnglasierte Irdengut ist ein großer Humpen, ein sog. Pokal (ung. bokály) aus dem Jahre 1791 (Inventarnr. 66.140.2) und wurde für einen slowakischen Bergmann, einen Hauer gefertigt. Das Gefäß ist mit den Namen Hanzel Hawir beschriftet. Vorne sind die umkränzten Insignien der Bergleute zu sehen. Die Ornamentik des Gefäßes ist im bekannten Stil gehalten, sein Meisterzeichen ist: Cz.[14]

Auch in der Reihe der bleiglasierten Töpferwaren sind an erster Stelle einige wichtigere Zunftgefäße, bzw. Korporationskeramiken zu erwähnen. Der Form nach zählt ein im Land zwischen Donau und Theiß gesammeltes Töpfergut, datiert aus dem Jahre 1839, der Gemeinschafts-Weinkrug der Solter Schafhalter-»Wirschaft« (Inventarnr. 66.75.11; Abb. 26) zur Gruppe der transdanubischen grünglasierten Zunftkrüge. Das erhabene Zierwerk illustriert das Schäferleben: auf der einen Seite »zuckelt der Schäfer auf dem Esel«, vor ihm ein Eselchen, auf der anderen Seite ist ein Schäfer mit seinem Hund zu sehen; der Schäfer stützt sich im Gehen auf seinen Stab, ihm zur seite ein Esel und ein weißes Lamm, der einzige weiße Fleck auf den grünen Gefäß. Die Schafhalter unter den Landwirten hatten eine zünftig organisierte Gemeinschaft; sie war der Vorläufer der späteren Triftkommission. Die vorne eingeritzte Inschrift verweist ebenfalls auf diese Organisation: »Öreg Gazda, Soos János, Jenei Páll,

[13] Bei der Bestimmung des Herkunftsortes der beiden Bilder stützte ich mich auf die Veröffentlichungen von Irinie, vgl.: Irimie, C.: Volkskunst im »Brukenthal«-Museum. Sonderabdruck aus: Die Kunst in der Rumänischen Volksrepublik, 15 (1958), 13; derselbe: Hinterglasmalerei und Holzschnitte in der Rumänischen Volkskunst. Einleitung zu dem Katalog der gleichnamigen Ausstellung im Hermannstädter Brukenthal-Museum, des weiteren ebd. die Abbildung der Hinterglasmalerei Nr. 80.

[14] Vydra, J.—Kunz L.: Malerei auf Volksmajolika. Prag, 1956, Taf. 64, 66, 67, 71. Kozolna-Schule.

Szőnyi józsef, Sris Mihály. P. Somogyi János, Somogyi Istvány, Az érdemes Gazdaság számára Készitette emlékezet okáért« (der Vorstand, János Soór, Páll Jenei, József Szőnyi, Mihály Sris, János P. Somogyi, Istvány Somogyi ließen es zur Erinnerung für die werte Wirtschaft fertigen). Der Krug dürfte u. E. in Transdanubien, u. zw. im Komitat Veszprém in Bestellung gegeben worden sein. Er wurde von der Nachkommenschaft des Pál Jenei bis in die jüngste Zeit benützt. Sie verwiesen auch auf die frühere Bestimmung des Kruges. Übrigens ließen die Solter Landwirte ihr Vieh im Hotter von Soltszentimre triften. Beim Frühjahrsaustrieb begaben sich auch die Bauern hinaus auf die Weide, wo es unweit des Windfanges zu Mittag ein großes Gemeinschaftsessen gab. Die Bauern saßen auf der Erde, sangen nach dem Essen und füllten den Wein aus dem großen Krug nach. Bei diesem Anlaß wurde der jüngste der beteiligten Bauern eingeweiht: »Wie sie von Jahr zu Jahr älter werden, wählen sie jüngere Bauern in die Wirtschaft, die werden dann nach dem Essen eingeweiht.« Die »Weihe« bestand im folgenden: »Sie wurden zu Fall gebracht und verbläut.« In letzter Zeit wurde sogar der jüngere Tierarzt so eingeweiht! Auch im Sommer, zur Zeit der Viehzählung, wurde ein Gemeinschaftsessen veranstaltet.

Der Weinkrug der Solter Schafhalter-Wirtschaft ist unser einziges Irdengut, das mit dem Hirtenleben zusammenhängt.

Ein kleinere, mit Geräten der Lohgerber, heraldischen Löwen und Kaiserkrone verzierter Krug war ursprünglich der Krug der Lohbergerzunft oder eines Gerbermeisters (Inventarnr. 66.164.1; Abb. 27). Die helle Materie, die olivengrüne Nuance der Glasur sprechen für die Herstellung dieser Irdenware im Komitat Gömör. Ungewöhnlich ist die Form des Kruges. Sie erinnert an Metallformen, ist in starren, scharf abgesetzten und gebrochenen Flächen gearbeitet, der Henkel ist winkelig, er dürfte die Arbeit eines Anfängers sein, der aber als Töpfer hoch hinauswollte. Die ganze Gefäßfläche ist mit erhabenen, zumeist gepreßten Ornamenten überladen: es sind dies Rosetten, Palmetten, Rosmarinzweige, Eichenlaub mit Eichel, mehrere Dionysosköpfen und drei mit Münzen eingeprägten Medaillons. Die Inschrift der Münze lautet Erzh. Stephan und stellt Palatin Stephan dar. Der Töpfer muß die Ornamente bewußt gewählt haben: die Eicheln erinnern an den so wichtigen Rohstoff der Lohgerber, an die Galläpfel, der Dionysoskopf ans Trinken, die eingeprägte Münze an die Beliebtheit von Palatin Stephan beim Volke. Anhand dieser Ornamente läßt sich auch die Zeit der Herstellung dieses Kruges bestimmen: er dürfte in den Jahren vor 1848 gefertigt worden sein.

In diesem Jahr hatten wir wiederum öfter die Möglichkeit, von den einzelnen Sammelfahrten eine größere Menge von Keramiken einzubringen. Aus der Ormánságer Sammlung sind die geschmauchten (schwarzen) Krüge sowie eine Kanne dieser Art (Inventarnr. 66.138. 68—69, 66.138.72) und der glasierte Angster mit Schnabelrohr zu erwähnen. Die Verbreitung der Siklóser Krüge wird durch die Stücke aus Drávaszerdahely (Inventarnr. 66.138.7) und aus Kovácshida (Inventarnr. 66.138.77) mit weiteren Daten ergänzt. Die aus der letzten Ortschaft stammenden Töpfe (Milchtöpfe) mit fast parallel zueinander gearbeiteten Wänden machen auf diese in mehrfacher Hinsicht problematische Gefäßform aufmerksam.

Im Irdengut aus dem Komitat Vas zeichnen sich die von Károly Doncsecz, einem Töpfer in Kétvölgy (Komitat Vas) heutzutage gefertigten Stücke aus (Abb. 28). Das aber läßt erkennen, daß die Dorfhaushalte in manchen Gegenden heute noch Bedarf am Irdengut ortsansässiger Töpfer haben. Wichtige Stücke dieser Gruppe sind die Töpfe und Näpfe. Auf dem Markt sind heute noch solche Töpfe in unterschiedliche Größe, mit verschiedenartiger Glasur und Ornamentik gefragt. (Inventarnr. 66.39.52—56). Hierher gehören der Krug, die längliche, gerippte Kugelhupfform, ein Topf und ein Krug. Unter den Kannen mit Schnabelrohr gebührt einem 1948 in Szentgotthárd (Komitat Vas) gefertigten Gefäß dieser Art wegen des repräsentativen Außern besondere Beachtung. Die Kanne wurde in einer Schenke benützt: in ihr holte man den Wein aus dem Keller und schenkte ihn aus der Kanne in die Becher der Gäste (Inventarnr. 66.39.37; Abb. 29).

Von den im Komitat Sopron gesammelten Objekten erwähnen wir die unglasierte, geschmauchte Schüssel aus Győr (Komitat Győr-Sopron; Inventarnr. 66.68.15) und die weiße, mit Glasur überzogene Schüssel aus Sümeg (Komitat Veszprém; Inventarnr 66.68.33).

Die in Harta (Komitat Pest) gesammelten Töpferwaren zeugen von sehr anspruchsvollen Besitzern, die dieses Irdengut sehr zielbewußt eingekauft hatten. Die Donauschiffer, kehrten aus Mohács niemals ohne einen bei den Erntearbeiten unentbehrlichen geschmauchten (schwarzen) Krug (oder eine solche Kanne) heim. Ein schönes Exemplar dieser Art ist die Kanne, die vom Eigentümer 1921 in Bestellung gegeben wurde, um sie dann bei den Feldarbeiten zu benützen. Die Kanne trägt die folgende, vom Besteller abgefaßte Inschrift; »Andenken fon Mohács Ihm Jahre 1921) für Andreasz Eberling u Maria Gröb Harta« (Inventarnr. 66.18.26).

Hier sei auch ein aus Corund (ung. Korond, SR Rumänien) eingebrachter kleiner Teller erwähnt (Inventarnr. 66.159.2; Abb. 30), dessen ornamentische Motive mit ihrer Benennung — am Tellerrand »Sternausfüllung« in der Tellervertiefung »Vogel (Amsel)« und über dem Kopf des Vogels »Sonne« — neue Forschungsprobleme aufwerfen.

Unsere Sammlung an Krügen und — in weiterem Sinne — an Wassergefäßen konnte mit einigen wichtigen Stücken vermehrt werden. An erster Stelle ist ein geschmauchter, unglasierter Topf mit zwei Henkeln zu erwähnen: ein Wassertopf (Inventarnr. 66.75.13). Dieser Topftyp ist aus der archäologischen und historischen Fachliteratur als sog. »Wiener Topf«[15] bekannt, weil er von Österreich eingeführt wurde und hauptsächlich in den Landstrichen an der Donau Verbreitung fand. Er war bisher schon in unserer Versammlung vertreten; so war uns von einem Ofner Exemplar bekannt, daß darin Donauwasser gespeichert wurde (Inventarnr. 61.141.117). Nun aber wurden bezüglich dieses geschmauchten Topfes neue Angaben bekannt sowie Sachgüter, mit denen er gemeinsam benutzt wurde. Unser Stück stammt aus Adony, wo dieser Topf sehr gängig war und auch von den ortsansässigen Magyaren mit dem deutschen Lehnwort »*stender*« (d. h. Ständer) erwähnt wurde. In diesen Töpfen speicherte man das Donauwasser, weil früher das Brunnenwasser nicht genießbar war. Um das Donauwasser als Trinkwasser benützen zu können, wurde es vorher durch ein aus Kalkstein gearbeitetes Gefäß geseiht, damit es entsprechend geklärt sei. Dieses Kalksteingefäß (Abb. 31)[16] wurde am Abend auf den großen »Ständer« gestellt, so daß das Wasser bis zur Früh durchsickerte. Mitunter wurden auch hölzerne Ständer benutzt. Unser Museum hat auch ein solches Exemplar erworben.

Eine charakteristische Form des mittelalterlichen Steingutes, vor allem der sog. weißen Keramik, ist der von den Archäologen als Flasche bezeichnete henkellose Krug.[17] Diese Form findet sich aber im ethnographischem Material nur sehr selten. Diesmal wurde ein Exemplar aus Kisterenye erworben (Inventarnr. 66.29.11); es ist aus weißem Töpfergut gearbeitet (stammt also aus Gömör) und ist sonderbarerweise nur oben berußt. Ein ähnliches Stück findet sich im Museum von Balassagyarmat (unter dem ung. Namen »*gurántafőző fazék*«; Liptagerge, Inventarnr. 101—1947).

Von den Gefäßen der Nádudvarer Krüger wurde eine größere Serie erworben. Außer den geschmauchten Töpferwaren von unterschiedlicher Form ist ein rotbemalter Terrakottakrug besonders hervorzuheben. (Inventarnr. 66.133.23). Der Name verweist auf die aus dem Kreischtal (ung. *Körösök völgye)* eingehandelten Krüge (ung. *Kerezsi korsó*, d. h. Kreischländer Krug), doch weist er eine so typische tiefländische Form auf, daß wir ihn für eine lokale Töpferarbeit zu bezeichnen haben.

Des weitern sind einige ausnehmend schöne und große Branntweinängster (ung. *pálinkás butykos korsó)* zu erwähnen. Der eine, besonders große Ängster mit zwei Henkeln, ein Stück aus Hódmezővásárhely, stammt aus dem Jahre 1848 (Inventarnr. 66.29.2). Der andere ist zweifellos eine Töpferware aus Süvéte im Komitat Gömör (charakteristisch ist die mit Papierschablone angebrachte Blumenornamentik). Die Inschrift verewigt die Freundschaft zwischen einem Töpfer von Süvéte und einem Landwirt von Bogács im Komitat Borsod, der dem Töpfer Unterkunft gegeben haben mochte: »Készítette Péterj András Kis János barátomnak Bogátson 1880-ba« (Gefertigt von András Péterj für meinen Freund János Kis, zu Bogáts im Jahre 1880); (Inventarnr. 66.156.1; Abb. 32). Wir wissen, daß in Süvéte ein Töpfer namens András István Péter im vorigen Jahrhundert tatsächlich gearbeitet hatte, ja, noch in unserem Jahrhundert gab es in der Ortschaft einen Meister mit dem Familiennamen Péter.[18] Die genauere Herkunft eines besonders schön gefärbten — grün und blau ornamentierten siebenbürger Ängsters mit der Inschrift »Nagy Károly« (d. h. Károly Nagy) ist noch zweifelhaft (Inventarnr. 66.126.V; Abb. 33). Das Ornamentmuster ist das bei den Székler Krügen, den sog. Pokalen (ung. *bokály)* so beliebte Eichenblatt (ung. *cserelapi)*; diesem Ängster steht ein großer Bombentopf, eine Tonne mit Deckel (ung. *fedeles szilke;* Inventarnr. 51.31.421) in Farbtönung und ornamentischem Muster am nächsten.

[15] Holl, I.: Külföldi Kerámia Magyarországon (Ausländische Keramik in Ungarn), 13.—14. Jahrhundert. Budapest Régiségei (Die Altertümer von Budapest), XVI (1955), 187.

[16] Pávai, V. F.: Erdélyi vízszűrő (Eine Siebenbürgische Wasserseihe), NÉ. VI (1907), 294.

[17] Holl. I.: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái (Forschungsprobleme auf dem Gebiete der ungarischen Keramik des Mittelalters), in: Műveltség és Hagyomány (Kultur und Tradition), V (1963), 67—8.

[18] Márkus, M.: Népi fazekasság. (Volkstöpferei). Süvéte. EA. 591, 1942, 29.

Bekanntlich findet man in Tiefland nur außerordentlich selten sog. Pokalkrüge. Bislang hatten wir weder aus Debrecen noch aus Hódmezővásárhely Krüge dieser Art. Nun aber konnte je ein Exemplar eines solchen Pokals aus beiden Städten erworben werden. Der Pokalkrug aus Hódmezővásárhely (Inventarnr. 66.126.2; Abb. 34) zeigt am Boden die mit einem Schreibstab eingeritzte Jahreszahl 1840. Aufgrund der Ornamentik (der feinen blauen Strichelung) hielte man dieses Exemplar für kein Töpfergut aus Hódmezővásárhely, wenn eine durchbrochen gearbeitete Schüssel (Inventarnr. 62.160.5) sowie ein Teller des Museums Tornyai aus dem Jahre 1837, beide Töpferarbeiten mit durchaus ähnlicher Ornamentik, nicht für die Vásárhelyer Herkunft sprächen. Die Inschrift am Boden des Debrecener Pokalkrugs (Inventarnr. 66.73.1; Abb. 35) schließt jeden Zweifel aus: »Kund V. T. B. Debreczen 1886«. Töpfergut mit ähnlicher Inschrift ist aber dem Ethnographischem Museum Budapest schon früher zugegangen (Inventarnr. 135.935—938; desweiteren Inventarnr. 136.197—198), und von diesen Stücken wissen wir, daß »Kund V.« der Name des Bestellers, des Verwandten des einstigen Kunstsammlers E. Kund, die Buchstaben T. B. den Namen des Töpfers Tóth Bálint (d. h. Bálint Tóth) bezeichnen.

In diesem Jahr wurde auch ein Michelkrug (Mischkakrug, ung. *Miska kancsó)* ins Inventar unserer Sammlung aufgenommen, der literarische Beziehungen hat (Inventarnr. 66.99.1). An dem 1854 gefertigten gelbglasierten Mischkakrug ist ein Vörösmarty-Zitat zu lesen.

In unserer Sammlung hatten wir bisher nur ein Trinkgefäß in der Form eines Schuhwerks (Inventarnr. 63.24.2). Dieses Jahr wurde in Hódmezővásárhely ein stiefelförmiges Trinkgefäß, eine Buttel (ung. *csizmaalakú butella)*, die erste dieser Art gesammelt (Inventarnr. 66.29.19).[19]

Hier ist noch ein kleines, im Relief gearbeitetes Heiligenbild zu erwähnen (Inventarnr. 66.22.1), das den hl. Johann Nepomuk darstellt. Es stammt aus der Weilergegend von Kiskunfélegyháza und ist unser erstes bleiglasiertes Heiligenbild.

Schließlich sind noch zwei allem Anschein nach weniger bedeutende Lichte aus Mezőtúr zu erwähnen (Inventarnr. 66.111.2) auf deren Boden der Töpfer in seiner scherzhaften Laune folgenden Text ritzte: »Zsir Pocsékoló« (d. h. Ölprasser).

E. J. István—M. M. Kresz

Die *Sammlung Volkshandwerk (Kleingewerbe)* wurde mit 241 Neuerwerbungen bereichert. Davon entfallen 10 Sachgüter auf die Gerätschaft der Holzverarbeitung, 20 auf Textilienfertigung und -verarbeitung, 24 auf das Stiefelmachergewerbe, 176 auf das Lebzelter- und Kerzenziehergewerbe, 11 Sachgüter auf sonstiges Gewerbe (Dachdecker, Steinmetz, Besenbinder, Wäsche). Die kleineren Ensembles, aber auch die Einzelstücke stellen einen Gewinn unserer Sammlung dar. Eine ganz hervorragende Bedeutung aber hat die Gerätschaft und sonstige Ausrüstung der Werkstatt eines Lebzelters und Kerzenziehers von Pápa, die wir aus dessen Verlassenschaft erwerben konnte. Dieses bedeutende Gewerbe war in unserer Sammlung bisher — von einigen sonstigen Stücken abgesehen — nur mit Formklötzen (Modelklötzen, ung. *ütőfa)* vertreten. Schon darum hat die Erwerbung dieser Gerätschaft eine besondere Bedeutung. Diese Neuerwerbung fügt sich in den Perspektivplan des weiteren Ausbaus unserer Sammlung, der darauf abzielt, die bereits vertretenen Werkstätten, Gerätschaften und Ausrüstungen je nach Gewerben zu komplettieren.

Eigentümer der Lebzelter- und Kerzenzieher-Werkstätte war József Nagy (geb. 1878), der bis 1945, bis zu seinem Ableben sein Gewerbe betrieb. Zeit seiner Wanderjahre bereicherte er seine Kenntnisse in Pécs, Szeged, Wien und in Polen. Als Geselle kam er nach Pápa, wo er nach dem Tode von J. Szágmeiszter dessen Werkstatt aufgrund der Heirat mit der Witwe des verstorbenen Meisters übernahm.[20]

Der Großteil der Werkstattausrüstung, die nun in unserer Sammlung eingebracht wurde, ging als Verlassenschaft auf den letzten Eigentümer über. Die ganze Gerätschaft wurde von uns mit einigen Objekten aus den Werkstätten eines weiteren Lebzelters in Pápa bzw. Kapuvár sowie mit der Sammlung der notwendigen Daten ergänzt.

[19] Gáborján, A.: Győri lábbeli alakú kerámia-edény (Ein Schuhwerkförmiges Keramikgefäß aus Raab). Arrabona, 2 (1960), 23.

[20] Das Einheiraten in Handwerkerfamilien kam sehr häufig vor. Der frühere Stempel des Meisters hatte folgenden Text: »Szagmeiszter J. utóda Pápa mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő« (J. Szagmeiszters Nachfolger, Pápa, Lebzelter und Kerzenzieher).

Dem Charakter der Sachgüter entsprechend befassen wir uns in unserer Beschreibung der Gerätschaft mit den technologischen Problemen dieses Handwerks, ohne auf seine historischen, genetischen, kultischen, kulturgeschichtlichen und ästhetischen Belange einzugehen.[21]

Soweit aus der einschlägigen Fachliteratur[22] und dem gesammelten Material[23] ersichtlich, muß der Lebzelter im großen und ganzen bis zur Mitte bzw. bis zum Ende des 19. Jahrhunderts seine Geräte und Werkzeuge — die Modelklötze miteinbegriffen — selbst gefertigt haben. Zumeist benutzte er zu den einzelnen Geräten verschiedenes Holz. Ein weiteres Merkmal des früheren Lebzeltergewerbes war es, daß der notwendige Grundstoff, der Honig — und dies verweist auf eine primitive Technologie — vom Lebzelter selbst verarbeitet wurde. Dementsprechend fertigte in Pápa noch in den ersten Jahrzehnten unserer Jahrhunderts jeder Lebzelter Lebkuchen, Märzen, Kerzen und Okulierwachs, die zwei letzten Waren aus den Nebenprodukten der Honigverarbeitung.

Die Gerätschaft des Lebzelters besteht aus folgenden Sachgütern (Inventarnr. 66.69. 1—177):

Geräte zur Herstellung von Lebzelten,
gegliedert nach den einzelnen Arbeitsprozessen:

Zubereitung des Rohstoffes: Arbeitstisch
Wägen: Waage mit Loten und Gewichten
Walken: Walker
Formen: Glätter (3 Stück), Messer, Holzmesser, Teigrädchen, Stechformen (44 Stück)
Trocknen: Darre
Backen: Backblech
Verzierung mit Glasur: Rosenform (77 Stück), Trichter (13 Stück)
Verzierung mit Bemalung: Farbenbehälter, Farbenmischer
Verzierung mit aufgeklebten Papierbildern: Bildvorlagen (6 Stück)

Geräte zum Kerzenziehen:

Kessel, Hut, Rand, Rad, Stange
Rührholz
Schöpfer (2 Stück)
Walker
Winde
Stäbchen für den Verkauf (21 Stück)
Zur Herstellung von Okulierwachs wurde ein

[21] FÁBIÁN, GY.: A mézeskalács (Der Lebkuchen) NÉ. XIV (1913), 89—99. CSIPKÉS, K.: Régi bábsütő emlékeink (Denkmäler unserer alten Lebzelter). Soproni Szemle, 1940, 106—12. KREMMER, D.: Régi bábsütő minták (Alte Lebzelter-Model). Magyar Iparművészet, XVIII, 314—5. VÉGH, J.: Mézesbábsütő minták faragása a Tiszántúlon (Das Schnitzen von Lebzelter-Modeln im Land jenseits der Theiß). NÉ. XXX (1938), 102—10. KEMÉNY, J.: Mézeskalácsok (Lebkuchen), in: Magyar Népművészet (Ungarische Volkskunst), IV, Budapest 1925. SZABADFALVI J.: A debreceni mézeskalácsosság múltjából (Aus der Vergangenheit des Lebzeltergewerbes in Debrecen). Élet és Művelődés, Debrecen, 1959. — Adatok a karcagi mézeskalácsosság néprajzához (Beiträge zur Volkskunde des Karcager Lebzeltergewerbes). Jászkunság, II. (1955), Heft 2. — A debreceni mézeskalács (Der Debrecener Lebkuchen). Alföld, 954, Heft 4. — A debreceni mézeskalácsos mesterség (Das Debrecener Lebzeltergewerbe). A Déri Múzeum Közleményei, Heft 2, Debrecen, 1963.

[22] »Die Kunst der Lebzelters ist recht eigentlich die Schnitzkunst«. . . »Der Model, die negativ ausgehöhlte Form. . . wurde aus Holz, zumeist aus Birnenholz gefertigt; das Ausschnitzen des Models gehörte zur Fachkenntnis dieses Gewerbes«. MN. II, 327. — »Der frühere Lebzeltermeister zeichnete sich dadurch aus, daß er sich auf die Fertigung von Formklötzen besonders verstand. Das übte er schon während seiner Lehrlingsjahre, um dann als Geselle auf der Wanderschaft überall neue Formen zu suchen; sein Hauptanliegen war es, seine Kunst und Fertigkeit in dieser Hinsicht nach Möglichkeit zu vervollkommnen«. J. Fábián: a. a. O., 1913, 91.

[23] Eigene Sammlung und die von T. Horváth in Andocs.

Teil der Kerzenziehergeräte und ein Walker benützt.
Gefäße für den Verkauf von Märzen (Honigwasser):
Marzenkanne
Märzenbecher (3 Stück)

Die Stechformen entsprechen in wesentlichen den Modelklötzen, nur zeigen sie selbsttändlich bloß die Umrisse der an den Modeln angebrachten Motive. Der Form nach lassen sich die Teigstecher wie folgt gliedern: (von den etwa 200—250 Stechformen, die es in der Werkstatt gab, wurden 44 so ausgewählt, daß in der Sammlung jede Form vertreten sei):

Rechteck: 1 Stück
Kreisform: 1 Stück
Geradlinige Formen: 9 Stück
Herzformen: 2 Stück
Blumen (innerhalb dieser Tulpen 3 Stück): 4 Stück
Obstformen: 3 Stück
Menschliche Gestalten (Männer, Frauen): 8 Stück
Puppen: 3 Stück
Tiere (Vögel, Pferde, Hähne, Fische, Esel): 9 Stück
Dinge (Stiefel, Pfeife, Sebel, Schere): 4 Stück

Die Gerätschaft läßt die Entwicklung des Handwerks zumindest in einigen kleineren, aber keineswegs nebensächlichen Momenten erkennen. Das Lebzeltergewerbe ging im wesentlichen im Zuckerbäckergewerbe auf, heute verarbeiten die Lebzelter fertiggekauften Honig und verwenden bei der Zubereitung des Rohteiges Gärmittel. So geht mit dem technologischen Wandel in der Herstellung und Formung von Lebkuchen auch dessen qualitative Veränderung einher.

Die von Museum erworbenen Werkzeuge und Geräte dokumentieren zum Teil gerade einzelne Momente dieser Entwicklung. Außer der Zubereitung des Rohstoffes hat sich die grundlegendste Wandlung im Formen des Teiges ergeben. Rechteckige Lebzelten wurden früher mit dem Holzmesser aus dem gestreckten Teig zugeschnitten. Damit ließ sich der Teig entlang einer Linie mit einem Zug abschneiden. Eine entwickeltere Form dieser Methode war es, als man zum Schneiden bereits ein eisernes Messer benützte (Abb. 36). Mit Hinblick auf die Produktivität dieser Arbeit bedeutete die Verwendung des Teigrades, der sog. Walze (ung. valtzni) eine bedeutendere Veränderung, denn nun konnte man ein ganzes Teigblatt in einer Richtung zerschneiden. Mit Einstellung des Teigrades ließ sich das Blatt in Stücke von erwünschter Größe schneiden.

Im Zusammenhang mit der Veränderung des Rohstoffes ist auch der wesentliche Wandel in der Formung der figuralen Lebzelten zu erwähnen. Diese Veränderung bestand darin, daß statt der Modelklötze nunmehr aus Metallplatten gefertigte Stechformen benützt wurden. Das aber führte auch zum Wandel der angewandten Verzierung. Mit den Modelklötzen erhielt man reliefartige Motive, während sich die Stechformen nur zur Gestaltung der Umrisse eignen. Selbstverständlich führt die technologische Lösung der Formung zur Veränderung der Methode des Verzierens, d. h. es kommt die Verzierung mit Glasur, Bemalung und aufgeklebten Papierbildern auf.

Das Absatzgebiet der Lebzelter von Pápa erstreckte sich bis auf 20—25 kilometer im Umkreis der Stadt. Die entlegenste Ortschaft, wo die Lebzelter von Pápa noch markteten, war Bakonybél. In diesem Einzugsbereich der Lebzelter von Pápa gehörten etwa 50 Ortschaften. Der Verkauf von Lebkuchen Märzen und Kerzen erfolgte in den einzelnen Gemeinden zumeist an Kirchtag, doch besuchten die Lebzelter auch die Jahrmärkte und in der Stadt die Wochenmärkte.

Früher gehörten auch 10—15 Modelklötze zur Gerätschaft der Werkstatt. Diese aber wurden von József Nagy nicht mehr benutzt. Er hatte sie nur von seinem Vorgänger geerbt und aufbewahrt.

Die neuerworbene Werkstatt bietet mit den zahlreichen Modelstöcken die Grundlage zu einem Ensemble, das geeignet ist, das gesamte Sachgut dieses Volkshandwerks zu dokumentieren und zu veranschaulichen.

M. Molnár

Néprajzi Múzeum Könyvtára
Növedéknapló
1968 / 4 sz.

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. IV. 25. — Terjedelem: 23,75 (A/5) ív, 166 ábra, 6 melléklet

67.63853 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György